श्रीमन्महाभारत

[मराठी भाषांतर]

उपसंहार

भाग १ ला

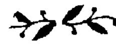
श्रीकृष्ण प्रसन्न.

श्रीमन्महाभारताचें मराठी सुरस भाषांतर

या ग्रंथाचा

उपसंहार.

भाग १० वा.

लेखक,

चिंतामण विनायक वैद्य, एम. ए., एल. एल. बी.

(१) संक्षिप्त महाभारत, (२) एपिक इंडिया, (३) महाभारत, ए क्रिटिसिझम व (४) श्रीकृष्णचरित्र इत्यादि

पुस्तकांचे कर्ते,

यांनीं

ग. वि. चिपळुणकर आणि मंडळी यांजकरितां तयार केलें.

प्रकाशकः—बाळकृष्ण पांडुरंग ठकार, मालक ग. वि. चिपळुणकर आणि मंडळी, बुधवार पेठ, पुणें शहर.

मुद्रकः—केशव रावजी गोंधळेकर, 'जगद्धितेच्छु' छापखाना, ४३२, शनवार पेठ, पुणें शहर.

शके १८४० कालयुक्तनामसंवत्सरे.

सन १९१८.

हा ग्रंथ **गणेश विष्णु चिपळुणकर आणि मंडळीचे** व्यवस्थापक आणि मालक **रा. रा. बाळकृष्ण पांडुरंग ठकार** यांनी पुणे, पेठ शनवार येथील **रा.रा. केशव रावजी गोंधळेकर** यांच्या जगद्धितेच्छु छा०त छापून पुणे, पेठ बुधवार, घरनं. १५९ येथें प्रसिद्ध केला.

-[सूर्य]-

॥ श्री ॥

अर्पणपत्रिका.

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतींचैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

ज्या अखिलब्रह्मांडनायकाच्या लीलेनें यच्चयावत् कार्यें घडतात, जो गजेंद्रासारख्या पशूच्याहि संकटांत धाव घेतो व अल्पशक्ति जीवांना परमपद प्राप्त करून घेतां यावें म्हणून जो त्यांस बुद्धिसामर्थ्य देतो, त्या परमकारुणिक श्रीमन्नारायणाचे प्रेरणेने श्रीमत्परमारकुलभूषण

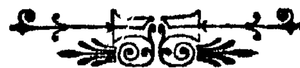
श्रीमंत उदाजीराव पवार,

के. सी. एस. आय., के. बी. ई.

महाराज सरकार, राज्य धार

यांच्या उदार आश्रयाखालीं तयार झालेला हा 'शेवटचा कळसादाखल असलेला भाग' महाराजसाहेब यांची स्वधर्मनिष्ठा, त्यांची रसज्ञता व मार्मिकता, आनुवांशिक संस्कारानें त्यांचे ठिकाणीं असलेली दानशूरता इ० सद्गुण पाहून व परवानगी घेऊन भगवदंश महाराजसाहेब यांस कृतज्ञतापूर्वक अर्पण केला आहे.

प्रकाशक.

-[चंद्र]-

आश्रयदात्यांच्या फोटोंची सूची.

श्रीमन्महाराजसाहेब सर उदाजीराव पवार
के. सी. एस. आय. के. बी. ई.
कै० सत्पुरुष दत्तमहाराज, भोर.
श्रीनारायणमहाराज, केडगांव.
श्रीमन्महाराज शाहू छत्रपति, कोल्हापूर.
श्रीमन्महाराज सवाई तुकोजीराव होळकर, इंदूर.
श्रीमंत अण्णासाहेब कुरुंदवाडकर.
कै.,, अण्णासाहेब भोंसले, सातारा.
श्रीमंत बाळासाहेब पंत प्रतिनिधि, औंध.
,, बाबासाहेब पटवर्धन बुधगांवकर, मिरज(धा.पाती).
,, बाबासाहेब घोरपडे, इचलकरंजी.
,, बाबासाहेब सचीव, भोर.
,, अप्पासाहेब सांगलीकर.
,, भाऊसाहेब जमखिंडीकर.
,, बाळासाहेब मिरजकर.
,, बाळासाहेब पंत अमात्य बावडेकर.
,, भाऊसाहेब पाटणकर.
,, रास्ते, गोशाळा, वांई.
,, भाऊसाहेब पवार, सुर्पे.
,, बापूसाहेब कुरुंदवाडकर (धाकटी पाती).
नामदार प्रभाशंकर पट्टणी.
दिवाणबहादूर गोविंदराव खांडेकर, अजमीर.
नामदार सी. ए. किंकेड,सी.व्ही.ओ., आय.सी.एस.
कै. रा. रा. बळवंत आबाजी जाखडे, पुणें.

॥ श्रीगजानन प्रसन्न ॥

प्रकाशकाचे चार शब्द.

सत्यसंकल्पाचा दाता भगवान। सर्व करी पूर्ण मनोरथ ॥
श्रीतुकाराम.

वाचकहो, या अखिल विश्वाची उभारणी व संहारणी करणारा जगदात्मा, दयेचा सागर, वसुदेव-सुत वासुदेव, योगींद्र, भगवान् श्रीकृष्ण याच्या अतुल कृपाप्रसादानें आज आम्ही **श्रीमन्महाभारत या राष्ट्रीय ग्रंथरूपी महामंदिराचा कळसादाखल असलेला हा अंतिम भाग** (उपसंहार) आमच्या सहृदय व मर्मज्ञ अशा सर्व आश्रयदात्या बंधुभगिनींस ज्या प्रेममय भावनेनें अर्पण करीत आहों तशाच निर्व्याजप्रेमानें त्याचा सर्व आश्रयदाते स्वीकार करितील अशी आशा आहे.

आरंभीं दिलेल्या सदुक्तीप्रमाणें सत्यसंकल्प भगवंताच्या कृपेनें " **रा. रा. गणेश विष्णु चिपळूणकर आणि मंडळी पुणें व मुंबई** " ही आज १४।१५ वर्षीनीं भारतप्रकाशनरूप महत्कार्यांतून मुक्त होऊन निस्तीर्णप्रतिज्ञ झाली. संकल्प केल्याप्रमाणें मंडळीनें उपसंहारासहित महाभारताचे दहा खंड (भाग) प्रसिद्ध करून ते जनतारूपी जनार्दनाच्या सेवेस अर्पण केले. या प्रतिज्ञापालनानें मंडळींतील गत भागीदारांचें अनंतकाल तळमळणारे आत्मे आतां चिरशांतीच्या साम्राज्यांत प्रविष्ट होऊन अखंडानंदानुभव घेतील यांत बिलकुल शंका राहिली नाहीं.

मागें तिसऱ्या भागांतील " प्रकाशकांच्या शब्दांत " लिहिलें होतें कीं, खरोखरच मृतांच्या अपूर्ण राहिलेल्या विशिष्ट आशा त्यांच्या अनुयायांनीं पूर्ण केल्या तरच त्यांचीं खरीं खरीं श्राद्धें होतात. त्याशिवाय बाकीचीं सांवत्सरिक वगैरे श्राद्धें म्हणजे नुसते भोजनसमारंभ व खटाटोप होत. तर तें खरें मानण्यास कोणती हरकत आहे ? यावरून आम्ही विहितधर्माच्या विरुद्ध आहों अशी मात्र कोणी कल्पना करूं नये. श्रुतिस्मृतींनीं प्रतिपादन केलेल्या धर्माच्या विरुद्ध आमचें मत असणें शक्यच नाहीं. आमच्या वरील विधानाचें तात्पर्य इतकेंच कीं, आत्मा हा अजरामर असल्यामुळें,

' वासांसि जीर्णानि यथा विहाय। नवानि गृह्णाति नरो पराणि।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ' ॥
गीता.

या भगवदुक्तीप्रमाणें मृत्यूनंतर तो कोणत्याही कुडींत गेला तरी आपल्या पूर्वजन्मकर्माची

अज्ञात अशी त्यास जाणीव असते आणि त्याचाच उल्लेख कविकुलगुरु कालिदासांनीं आपल्या अलौकिक नाटकांत " भावस्थिराणि जननांतरसौहृदानि " (शाकुंतल अंक ५) या वाक्यानें केलेला आहे. असो. यावरून असें वाटतें कीं, चिपळूणकर मंडळीच्या प्रस्तुतच्या चालकाची भावना तितकी जोरदार असेल तर, ते सर्व गतभागीदारांचे आत्मे—मुख्यतः चिपळूणकरांचा आत्मा—त्यांस स्वप्नसृष्टींत भेटून आपला आनंद व्यक्तही करील ? नाहीं कोणी म्हणावें ? हा सर्व भावनेचा प्रकार आहे. मनुष्यप्राणी ज्या ज्या भावनांचा निदिध्यास घेतो त्या त्या भावना परमेश्वरी अनुग्रहानें फलद्रूपही होत असतात. " श्रद्धामयोयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः " (गीता) ही भगवदुक्ति सर्वव्यापी असल्याबद्दल कोणाचाही मतभेद होण्याचा संभव नाहीं.

चवदा वर्षांपूर्वीं चिपळूणकर मंडळीनें महाभारताच्या प्रकाशनाची केलेली दुर्घट प्रतिज्ञा आज पूर्ण झाल्यानें मंडळीच्या प्रस्तुतच्या चालकास जो परमावधीचा आनंद झाला आहे, त्याचें यथार्थतः वर्णन करण्यास त्याचा तोच असमर्थ आहे. कोणत्या शब्दयोजनेनें तो अनुभवास आलेला पूर्णानंद व्यक्त होईल हेंही त्याला सांगतां येत नाहीं. एकाच वाक्यांत तो सांगावयाचा तर असें म्हणतां येईल कीं " जीवन्नरो भद्रशतानि पश्येत् " अथवा श्रीरामचंद्राच्या कनिष्ठ बंधूनें (भरतानें) म्हटल्याप्रमाणें

" कल्याणी बत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे
एति जीवंतमानंदो नरं वर्षशतादपि "

अध्यात्मरामायण.

वाचकहो, विचार करा कीं, सर्व सहकारी नष्ट झाल्यानें कळपतून निसटलेल्या हरिणबालकाप्रमाणें ज्याची शोचनीय अवस्था झाली होती, अशा अभाग्यास आजचा हा सोन्याचा दिवस प्रेमस्वरूप भगवंतानें दाखविला त्याचा आनंद कोणत्या मापानें मोजतां येईल ? खरोखरच ही गोष्ट आनंदमय आहे; कां कीं, स्वतंत्रपणानें मनुष्य जे जे संकल्प करितो ते ते पूर्ण करण्यास जर त्याला अनंत यातना भोगणें अपरिहार्य असतें व त्या भोगूनही ते पार पडत नाहींत तर अनेकांनीं मिळून केलेली दुर्धर प्रतिज्ञा एकानें पार पाडणें किती दुर्घट असलें पाहिजे ? अशी वस्तुस्थिति होती तरी, सर्व संकटांस तोंड देण्याचें सामर्थ्य देऊन ज्या परमेश्वरानें आज हा दिवस दाखविला त्याच्या कृपेचें वर्णन करणें मानवी शक्तीच्या बाहेरचें असल्यामुळें मूकवृत्तिच स्वीकारणें बरें. या जगांत भूतकालांत जेवढ्या गोष्टी झाल्या, वर्तमानकालांत जेवढ्या होत आहेत व भविष्यकालांत जेवढ्या होणार असतील त्या सर्वांस एक बलवत्तर ईश्वरी इच्छाच कारण आहे, हें निर्विवाद आहे. याच्या उलट कोणी कोणत्याही प्रकारें गर्वोक्तिपूर्वक बढाया मारो तें त्याचें म्हणणें सर्वथैव भ्रामक आहे यांत मुळींच शंका नाहीं. हें चंचल मानवी मन एकदां का संकल्पपरंपरेच्या वावटळींत सांपडून गिरक्या खाऊं लागलें म्हणजे त्याची स्थिति कशी होते तें चित्र पुढील दोन श्लोकांत भगवंतांनीं दाखविलें आहे—

" इदमद्य मयालब्धं इमं प्राप्स्ये मनोरथम् । इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् । असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि । ईश्वरोहमहं भोगी सिद्धोहं बलवान् सुखी"
गीता.

सारांश, वर नमूद केलेल्या राजस संकल्पपरंपरा जन्मादारभ्य मनुष्याच्या मागें लागल्याच आहेत; परंतु मनोरथाप्रमाणें सर्वच संकल्प पूर्ण होतात अशी कोणाची खात्री आहे? ईशसंकल्पांत जेवढ्या गोष्टी असतात तेवढ्याच घडतात. बाकीच्या फोल ठरून मनुष्याचे वांट्यास केवळ दुःख मात्र येतें. याच गोष्टीच्या समर्थनार्थ अन्य उदाहरण न देतां आमच्या अनुभवाचेंच उदाहरण वाचकांपुढें ठेवितों.

जो उपसंहाराचा भाग आज आम्हीं आमच्या आश्रयदात्यांच्या हातांत देत आहों त्याबद्दलचाच येथें थोडा खुलासा करावयाचा आहे. सन १९०४ सालांतील विजया दशमीच्या मुहूर्तानें महाभारताचा पहिला भाग आम्हीं वाचकांस दिला. त्यांत आरंभीं जो उपोद्घात दिला आहे तो रा. रा. **हरी नारायण आपटे** प्रसिद्ध कादंबरीकार पुणें यांनीं आपल्या सहीनें दिला असून त्यांत ते म्हणतात कीं, " या महाभारतरूपी महोदधींत निमज्जन केलें असतां, आपणास काय काय रत्नें प्राप्त होतील याचा विचार पुष्कळ विस्तारें करून उपसंहाररूप अंतिम भागांत केला जाईल. या उपोद्घातांत केवळ त्या अभ्यासाची --अवगाहनाची दिशा मात्र दाखवावयाची आहे. " या उताऱ्यावरून सर्वांची खात्री होईल कीं, १४ वर्षांपूर्वींच उपसंहाराचे लेखक रा. आपटे हे ठरले असून त्यांच्याचकडून सदर भागाचें काम व्हावयास पाहिजे होतें; परंतु त्यांनीं व आम्हीं मिळून केलेला तो संकल्प असल्यामुळें त्यावर एका तपाहून अधिक काल लोटला तरी तो त्याचेकडून तडीस गेला नाहीं; याचें कारण, ईशघटनेनें झालेला तो संकल्प नव्हता असेंच मानलें पाहिजे. त्याशिवाय दुसरें समाधानकारक असें त्यास उत्तरच नाहीं. आतां हीच गोष्ट रा. आपटे यांचे बाजूनें कळवावयाची तर असें म्हणतां येईल कीं, अनेक कार्यांशीं त्यांचा असलेला संबंध, प्रकृतीची नेहमीं अस्वस्थता, वगैरे गोष्टी पुढें करितां येतील. परंतु व्यतीत कालाच्या विस्ताराचा विचार मनांत आला म्हणजे वरील कारणांनीं आमचें समाधान झालें तरी इतरांचें होईल असें वाटत नाहीं. कसेंही असो. त्यानें आमचा मात्र कोंडमारा होऊन आजच्या सारख्या बिकट परिस्थितींत हें उपसंहाराचें काम करण्याचा प्रसंग आला. तेव्हां हें पुस्तक अगदींच अल्प किमतींत देण्याची आमची प्रबलतर इच्छा असतांनाही ती शेवटास नेणें अपरिहार्य झालें. केवळ केलेला संकल्प व दिलेलें वचन पूर्ण करण्याकरितांच अगदीं थोड्या प्रती काढिल्या आहेत. हाही एक ईश्वरी संकल्पच मानिला पाहिजे. त्याशिवाय त्याची संगति कशी लागणार ?

कंपनीचे मालक कै० ग० वि० चिपळूणकर हे १९०६ सालीं गत झाल्यावर एक तोतया मालक मध्येंच उपस्थित झाल्यामुळें त्याचा परामर्ष घेण्यात आमचें जवळ जवळ एक वर्ष अज्ञातवासासारखेंच गेलें. परंतु, याही वेळेस पांडवाप्रमाणें आमचा अज्ञातवास ईश्वरी कौतुकानेंच एक वर्षांत नष्ट झाला. आणि आम्हीं पुनश्च हरिः ओम् म्हणून कार्यारंभ केला, व १९११ च्या जुलई अखेर महाभारताचे नऊ भाग प्रसिद्ध करून मूळ ग्रंथा-

पुरते वचनमुक्त झालों. त्याच क्रमानें उपसंहाराचें काम झालें असतें तर १९१३ अखेर सर्व काम संपवून मार्गेच निस्तीर्णप्रतिज्ञ झालों असतों. वाचकहो, इतकेंच म्हणून स्वस्थ बसण्याचा प्रसंग आला होता. परंतु, " **निश्चयाचें बळ । तुका म्हणे तेंचि फळ** " या सदुक्तीचें फल आमचे पदरांत पडावयाचें होतें म्हणून **लोकमान्य महात्म्यांच्या** कृपेनें प्रस्तुतच्या लेखकांची—**रावबहादूर चिंतामण विनायक वैद्य एम्. ए. एल्. एल्. बी,** माजी चीफ जस्टिस ग्वाल्हेर—व आमची भेट होऊन हा उपसंहाररूप १० वा भाग आज आश्रयदात्यांच्या हाती देण्याचा सुयोग चवदा वर्षांनीं आला.

वरील हकीगतीवरून कांहीं तरी सांगून आम्ही मोकळे झालों असा आतां आमचे-वर कोणासही आरोप करितां येणार नाहीं. इतकेंच नव्हे तर आलेल्या आरोपाचें निरसनही होईल. कां कीं प्रस्तुत पुस्तक आपटे यांच्याही अनुमतीनें आम्ही त्यांच्या उपसंहाराच्या ऐवजीं प्रसिद्ध करण्यास घेतलें. रावबहादुरांचा व महाराष्ट्रीयांचा चिरपरिचय असून महा-राष्ट्रांतील धुरीणांत व सरस्वतीभक्तांत प्रामुख्यानें त्यांची गणना होते. तेव्हां त्यांच्या या पुस्तकासंबंधानें आम्ही कांहीं लिहावें असें नाहीं. त्यांची या विषयांतील पारीणता सर्व-विश्रुत आहे.

रा. रा. आपटे यांचे संबंधानें वर जो मजकूर लिहिला आहे तो वस्तुस्थितिदर्शक असाच आहे. कालक्षेप झाल्यानें कित्येक ग्राहकांचा जो गैरसममज झाला होता तो दूर कर-ण्याकरितांच वरील मजकूर लिहिणें भाग झालें. परंतु, त्याबद्दल आपटे यांची क्षमा मागून पुनश्च त्यांना आम्ही नम्रपणें प्रार्थना करितों कीं, त्यांनी प्रतिज्ञा केल्याप्रमाणें आपल्या योजनेनुरूप असा उपसंहार लिहून दिल्यास आम्ही तोही प्रेमपूर्वक प्रसिद्ध करूं. महाभा-रतासारख्या सागरप्राय ग्रंथावर अनेक लेखकांनीं नानाविचार परिप्लुत अशीं १० पुस्तकें लिहिलीं तरी तीं महाभारतांतील विचारसरणीस अपुरींच पडतील.

महाभारताच्या प्रथम भागापासून क्रमवार प्रसिद्ध झालेल्या पुस्तकांत ' **चिपळूण-कर मंडळीचा** ' सुखदुःखात्मक असा इतिहास सहृदय वाचकांस कळविलाच आहे. आतां कांहीं विशेष सांगावयाचें आहे असें नाहीं. तथापि थोडी फार असलेली सध्याची जी मंड-ळीची स्थिति तिचें उद्घाटन अवश्य केलें पाहिजे. कारण, राष्ट्रकार्याकरितां स्वीकारलेल्या कामांत आलेले अनुभव राष्ट्रीयांपुढें मांडणें न्याय्यच आहे.

उपसंहार दिल्याशिवाय आमचा संकल्प पूर्ण होत नव्हता आणि त्याहीपेक्षां वि-शेष महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे महाभारत पूर्ण झालें तरी त्याकरितांच व्यवहाररूपानें ज्या घडामोडी केल्या त्यांची तड लागली नव्हती म्हणून आम्हांस एक नवीन उद्योग ईशघटने-नुरूप हातीं घ्यावा लागला. तो हा कीं, श्रीमहर्षि वाल्मीकिप्रणीत **योगवासिष्ठ** ग्रंथ महा-भारतादिकांप्रमाणें प्रसिद्ध करण्यास हातीं घेतला हा होय. दुर्दैवानें याच वेळीं युरोपांत महायुद्धाची आग भडकून तिच्या ज्वाळा सर्व जगभर पसरल्या आणि त्यानें प्रत्येक व्य-क्तीस हताश करून सोडिलें आहे. विशेषतः ग्रंथप्रकाशनाचें काम इतकें अवजड झालें आहे कीं, त्यास लागणारी सर्व सामुग्री पांचपटीनें महाग झाली असून वेळेवर ती मिळतही नाहीं.

अशी स्थिति आहे तरी आश्रयदात्यांच्या औदार्यावर विश्वसून सदर ग्रंथास आरंभ केला व त्याचा एक भाग लोकसेवेसी सादरही केला. पुढें दुसऱ्या भागाच्या छपाईस आरंभ होऊन सुमारें १९० पानें छापलीं गेलीं. इतक्यांत रावबहादूर वैद्य यांच्याकडून उपसंहाराची लेखी प्रत तयार होऊन ती आमचे हातांत पडली. म्हणून फार वर्षें मागें पडलेल्या कामाची तड लावणें प्रशस्त वाटून योगवासिष्ठाचें काम बंद ठेविलें व उपसंहाराचें काम सुरू केलें. ईश्वरी कृपेनें तें काम आज पूर्ण झाल्यामुळें योगवासिष्ठाचे कामास आरंभ करण्यास मोकळीक झाली. आतां योग्य वेळ येतांच वर्तमानपत्रांतून सदरचा दुसरा भाग केव्हां प्रसिद्ध होईल तें कळविण्यांत येईल; अर्थात् तोंपर्यंत योगवासिष्ठाच्या ग्राहकांनीं धीर धरिला पाहिजे. योगवासिष्ठ व महाभारत यांचे ग्राहक बहुतेक एकच असल्यामुळें त्यांच्या करमणुकीची सोय या उपसंहारानें केली आहे. वर्षांतून तीन तीन, चार चार, अथवा त्यांहूनही ज्यास्त पुस्तकें प्रसिद्ध करण्यासारखें आमचें काम नसून तशी आमची तीकदही नाहीं, हें आमच्या सुबुद्ध आश्रयदात्यांस अवगत आहेच. प्रयत्नांत कसूर न करणें हेंच मंडळीचें ध्येय आहे.

ज्याप्रमाणें आम्ही आपलें काम दृढनिष्ठेनें शेवटास लावण्याची शिकस्त केली व करतों तशीच आमच्या आश्रयदात्यांनीं उदारबुद्धीनें ज्यास्त ज्यास्त आश्रयदाते मिळवून देण्याची आमचेवर बिनकसूर मेहेरबानी केली पाहिजे. म्हणजे आम्हांसही त्वरित काम करण्यास उमेद येईल. या आमच्या विनंतीकडे सर्वांनीं लक्ष पोंचवून प्रत्येकानें निदान दोन तरी आश्रयदाते श्रीयोगवासिष्ठ व उपसंहार यांकरितां मिळवून देऊन आम्हांस ऋणी करून ठेवावें अशी सर्वांस पदर पसरून प्रार्थना आहे.

श्रीमद्भागवतापासून म्हणजे सन १९०२।३ सालापासून आजपर्यंत चिपळूणकर मंडळीनें मातृभाषेची व तिच्या द्वारें जनतारूपी सर्वेश्वराची एकनिष्ठेनें जी सेवा केली तिचा महाराष्ट्रीयांच्या मनावर अंशतः परिणाम झाला तरी मंडळी कृतकार्य होऊन जनतेस रुचेल असें आणखीही एखादें नवें काम हातीं घेईल; परंतु हातीं घेतलेलें काम पूर्ण करणें हेंच मंडळीचें मुख्य ध्येय असल्यामुळें तें लवकर साध्य होण्यास जनतारूपी जनार्दनाचचि कृपा पाहिजे. ती साध्य झाल्याशिवाय आमचें पाऊल तरी पुढें कसें जावें ? म्हणून पुनश्च तीच विनंती करितों कीं, ज्यांच्या भरंवशावर योगवासिष्ठ ग्रंथ हातीं घेतला त्या महाराष्ट्रीय बंधुभगिनींनीं प्रेमपूर्वक हस्तें परहस्तें आम्हांस साहाय्य करून आरंभिलेला ग्रंथ पूर्णतेस पोहचविण्याचें पुण्य संपादन करावें. सतत चवदा वर्षें एकनिष्ठेनें सेवा करणारांना जनतेजवळ ही मागणी करण्याचा हक्क असून तो आमचा हक्क आमच्या सन्मान्य आश्रयदात्यांनीं बिनकसूर आमचे पदरांत घातला पाहिजे.

आभारप्रदर्शन.

महाभारताच्या कामास सुरवात झाल्यापासून आजपर्यंत ज्यांनीं ज्यांनीं आम्हांस प्रेमपूर्वक साहाय्य केलें त्या सर्वांचे आभार मानणें आमचें मुख्य कर्तव्य आहे, म्हणून सर्व

भाषांतरकार, संशोधक, छापखान्यांचे मालक, निरनिराळे चित्रकार, मंडळीचे सर्व सावकार, सर्व आश्रयदाते आणि महाराष्ट्रांतील सर्व महाराजे, राजे, जहागीरदार, सरदार, आणि शेटसावकार या सर्वांनीं महाभारत या राष्ट्रीय ऐतिहासिक ग्रंथाची योग्यता मनांत आणून मंडळीस जें बहुमोल साहाय्य केलें त्याच्या जोरावरच आम्ही निस्तीर्णप्रतिज्ञ झालों. सर्वांचीं नांवें प्रत्येक पुस्तकांत आलीं असल्यानें येथें दिलीं नाहींत. येथपर्यंत ज्या प्रेममय भावनेनें सर्व गोष्टींचा खुलासा केला तशाच भावनेनें आणखी एका गोष्टीचा उल्लेख येथें केल्यावांचून आमच्यानें राहवत नाहीं.

' चिपळूणकर मंडळीनें ' स्वतःच्या उमेदीनें जरी महाभारताचें काम सुरू केलें तरी जें सर्वांच्या जबाबदारीचें काम तें दहापांच व्यक्तींनीं आपल्याच अंगावर घेतलें ही भलतीच हाव धरिली त्यामुळें सर्वेश्वरी मायेनें १।२ भागांतच मंडळीची नाउमेद झाली व मग मंडळीनें ईशप्रेरणेनें महाराष्ट्रावरील जबाबदारीची जाणीव महाराष्ट्रास करून देऊन सर्वांनाच मदत करण्याबद्दल प्रार्थना केली. आमच्या आर्तरवानें महाराष्ट्र खडबडून जागा झाला व ज्याला ज्या प्रकारानें मदत करितां आली त्या प्रकारानें त्यानें ती केली. या गोष्टीचें जितकें आश्चर्य वाटतें तितकेंच या राष्ट्रकार्याला हातभार लावण्याची सुसंधि आली असून व सर्व प्रकारानें संपन्नता असतांनाही ज्या कित्येकांनीं कोत्या बुद्धीनें या कार्याचा परामर्ष घेण्याचें टाळिलें, आश्वासन देऊन पाठविलेलीं पुस्तकें घेऊनही आम्हांस निराश केलें, इतकेंच नव्हे तर आपल्या बरोबरीच्यांनीं या महत्कार्यास मदत केल्याबद्दल ज्यांना अत्यंत विषाद झाला म्हणून आपल्या घरीं बसून मदत करणारांला व आम्हांला ज्यांनीं यथेच्छ गालिप्रदान केलें त्यांच्याहि कृतीचें आश्चर्य वाटतें. बिचारे आपल्या संपत्तीच्या, ज्ञानाच्या व अधिकाराच्या घमेंडींत अडकल्यामुळें हेंही त्यांच्या ध्यानांत आलें नाहीं.

दानार्थिनो मधुकरा यदिकर्णतालैर्दूरीकृताः करिवरेण मदांधबुद्ध्या ।
तस्यैवगंडयुगमंडनहानिरेषा भृंगाः पुनर्विकचपद्मवने चरंति ।

असो, वरील पद्यांत वर्णन केल्याप्रमाणें आम्हींही सर्वत्र संचार केला व कृतकार्य झालों. ही गोष्ट येथें नमूद करून आमचा अनुभव व जगाचें वैचित्र्य व्यक्त केलें आहे. ' भिन्नरुचिर्हि लोकः ' हेंच खरें. असो. लोकसाहाय्याच्या अभावीं आमच्यासारख्यांनीं असल्या महत्कृत्यास हात घालणें म्हणजे,

क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषयामतिः ।
तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥
रघु०

या कालिदासोक्तीप्रमाणेंच आमची स्थिति तंतोतंत झाली होती. कोणीकडे महाभारतासारखा एकलक्ष प्रचंड ग्रंथ व कोणीकडे दुर्धर आपत्तीच्या अंतिम सीमेवर असलेली चिपळूणकर मंडळी. दोहोंत जमीनअस्मानाचें अंतर. परंतु जनबुद्धिप्रेरक सर्वेश्व-

रानें ज्याप्रमाणें भगवद्गीतेसारखा अलौकिक ग्रंथ अर्जुनास निमित्तकारण करून जगापुढें ठेविला त्याप्रमाणेंच चिपळूणकर मंडळीस हाताशीं धरून हा राष्ट्रीय ग्रंथ महाराष्ट्रीयांस त्यांच्या मायभाषेंत अर्पण करविला. त्याच्या अधिष्ठानाभावीं कांहीं एक झालें नसतें. हें त्रिवार सत्य आहे. समर्थ म्हणतात कीं,

सामर्थ्य आहे चळवळीचें । जो जो करील तयाचें ।
परी तेथें भगवंताचें । अधिष्ठान पाहिजे ।

चिपळूणकर मंडळीनें बरेंच मोठें कार्य करून लौकिक व संपत्ति मिळविली असा पुष्कळ लोकांचा समज आहे व तो लौकिकापुरता थोडा खराही आहे. परंतु संपत्तीच्या बाजूनें मात्र साधण्यासारखें असूनही मंडळीच्या दुर्दैवानें साधलें नाहीं. यास कारण, **विरोध.** या विरोधानें या भारतभूमीचें रामरावणांच्या कालापासून तों आजपर्यंत अपरिमित नुकसान केलें असून रामायण महाभारतासारखे ग्रंथही तीच साक्ष पटवीत आहेत. विरोध नसता तर रामायण महाभारतासारखे सर्वांगसुंदर ग्रंथ जनतेस कसे लाभले असते ! तात्पर्य, असला सर्वमान्य ग्रंथ प्रसिद्ध करून मंडळीसही संपत्ति मिळणें शक्य होतें. परंतु महाभारताच्या सुरवातीलाच एका व्यवसायबंधूनें—त्याच्या आपत्तींत त्याला चांगली मदत केली होती तो उपकार अशा प्रकारें स्मरून आम्हांस जो जबरदस्त विरोध केला, त्याचा परिणाम सर्वतोपरी या महत्कार्यावर होऊन त्यांत जो कालातिपात झाला, त्यानेंच मंडळीच्या आशेची राखरांगोळी केली. इतकेंच नव्हे तर अशा हताश स्थितींतच मंडळीच्या कित्येक भागीदारांची ऐहिकयात्रा संपली; असें ज्यांचा आमच्याशी नित्य संबंध आहे असे आमचे अनेक हितचिंतक नेहमीं म्हणत असतात. परंतु, वाचकहो, आम्ही मात्र तसें मानीत नाहीं. कारण,

सुखस्य दुःखस्य न कोपि दाता परो ददातीति कुबुद्धिरेषा ॥
अहंकरोमीति वृथाभिमानः स्वकर्मसूत्रग्रथितो हि लोकः ॥

अध्यात्मरामायण अ० सर्ग १ । ६

वरील पद्यांत वर्णन केल्याप्रमाणेंच आमची ठाम समजूत आहे. म्हणून जनतेच्या मतानें ते विरोधी असले तरी आम्ही त्या विरोध करणारांचेंही सर्वांबरोबर प्रेमपूर्वक अभिनंदन करितों. कारण, खरी परीक्षा होण्यास अशांचीच जरूर असते. " **निंदकाचें घर असावें शेजारीं** " ही सदुक्ति तरी याहून दुसरें काय शिकविते. आमच्या उमेदीस वरील विरोधच कारण झाला. अत्यंत अडचणींतूनच प्रगतीचा मार्ग सांपडतो. म्हणून साधकांबरोबर बाधकांचेही आभार मानणें इष्ट आहे. मात्र " **क्रयविक्रयवेलायां काचः काचो मणिर्मणिः** " ही गोष्ट चिपळूणकर मंडळीकडून महाभारताचें काम संपूर्ण झाल्यानें सर्वांचेच निदर्शनास आली आहे. असो.

या भागाबरोबर पूर्वी आश्वासन दिल्याप्रमाणें महाभारतकालीन भरतवर्षाचा व

जंबुद्वीपाचा नकाशा दिला असून वाचकांच्या सोयीकरितां विषयानुक्रमणिकेप्रमाणें वर्णानुक्रमपद्धतीनें अत्यंत परिश्रमपूर्वक तयार करून विषयसूचीही पुस्तकाच्या शेवटीं दिली आहे. या सूचीचा मर्मज्ञ वाचकांस अत्यंत उपयोग होईल. तसेंच आपल्या अमृततुल्य गोड आशीर्वादानें व द्रव्यदानानें ज्यांनीं ज्यांनीं मदत केली त्यांच्यापैकीं आमच्या मागणीस मान देऊन ज्यानीं आपले फोटो पाठविले तेही मधून मधून दिले आहेत.

येथपर्यंत जरूर तेवढ्या गोष्टींचा उल्लेख करून याच पुस्तकासंबंधानें ज्यांनीं सन १९१३ सालींच आमचा गौरव केला व साहाय्य करून आम्हांस कृतार्थ केलें त्यांचा नामनिर्देश करणें आमचें मुख्य कर्तव्य आहे.

अगदीं अडचणीच्या प्रसंगीं हा भाग लिहून देण्यांत जशी रावब० वैद्य यांनीं चिपळूणकर मंडळीस मनःपूर्वक मदत केली तशीच तो छापून प्रसिद्ध करण्याकरितां प्रसिद्ध **धारानगरीच्या दयाळू महाराजांनीं**—आमच्या प्रतिज्ञापालनास हातभार लाविला. हा योगही ईश्वरी संकल्पानेंच जुळून आला आणि मंडळीच्या व्यवसायाचें महाभारतांतील मूळ कथेशीं थोड्याशा अंशानें कां होईना–सादृश्य जमून आलें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. त्यांतील कांहीं भाग वर आलाच आहे व बाकीचा पुढें दिल्याप्रमाणें आहे.

ज्याप्रमाणें ‘ भारतीयुद्धांत ’ (राष्ट्रीय युद्धांत) तत्कालीन भरतभूमींतील अनेक राजवंशीय राजांनीं--ज्यांचा पक्ष न्याय्य होता अशा युधिष्ठिर प्रभृति पांडवांस तनमनधनानें साहाय्य करून तें राष्ट्रकार्य तडीस लावून पांडवांस कृतार्थ केलें, त्याप्रमाणें ‘ श्रीमन्महाभारत ’ या राष्ट्रीय ऐतिहासिक ग्रंथाच्या प्रकाशनास अर्वाचीन महाराष्ट्रीय महाराजे, राजे, संस्थानिक, जहागिरदार व सरदार आणि बादशहांचे प्रतिनिधि मुंबईसरकार यांनीं ‘ चिपळूणकर मंडळीस ’ यथाशक्ति व यथारुचि साहाय्य देऊन कृतार्थ केलें आहे.

प्रथम चिपळूणकर मंडळीनें प्रसिद्ध केलेल्या महाभारताच्या चार भागांच्या पायावर पुढील भागरूप मजल्यांचें जें सर्वांगसुंदर मंदिर तयार झालें त्यांतील आठवा भाग **महाराज-साहेब गायकवाड** यांच्या नांवानें अलंकृत झाला आहे. या मंदिराच्या **शिखरादाखल** असलेला नववा भाग **सर महाराज साहेब देवास** सीनियर यांच्या नांवानें प्रसिद्ध झाला असून प्रस्तुतचा **कळसादाखल** असलेला उपसंहाररूप दहावा भाग **महाराजसाहेब धार** यांनीं आपल्या हातानें त्या मंदिरावर चढवून हें **महाभारतरूपी प्रचंड राष्ट्रीयग्रंथमंदिर** पूर्णतेस पोंचवून अजरामर यश संपादन केलें आहे. वरील सर्व महाशयांनीं कल्पनातीत साहाय्य केल्यामुळेंच हा प्रचंड ग्रंथ भाषांतररूपानें अखिल महाराष्ट्रियांच्या ज्ञानवृद्धीस कारण झाला असून सर्वत्र आबालवृद्ध स्त्रीपुरुषांस त्यानें तल्लीन करून सोडिलें आहे. मदत करणारांचीं नांवें मागील सर्व भागांत व्यक्त केलींच आहेत. येथेंही प्रसंगतः प्राप्त झालेल्या कर्तव्यास अनुसरून श्रीमंत महाराजसाहेब धार यांचे संबंधानें चार शब्द लिहिण्यास प्रवृत्त झालों आहों.

जगद्विख्यात धारा नगरींतील सिंहासनावर महाराज मुंज व महाराज भोज यांच्यासारखे पुण्यवान् व प्रतापवान् राजे अधिष्ठित होऊन ज्यांनीं आपल्या अर्जुनतुल्य पराक्रमानें, कर्णतुल्य औदार्यानें व विक्रमतुल्य विद्वत्प्रियतेनें ही मालव भूमि स्वर्गतुल्य, नव्हे '**स्वर्गादपि गरीयसी**' करून वैभवाच्या शिखरास पोंचविली, त्या नगरीचें, तेथील राजांचें, त्यांच्या मंगलमय चरित्रांचें व तत्कालीन जनतेच्या भाग्याचें जेवढें वर्णन करावें तेवढें थोडेंच.

ही प्राचीन परमारराजकुलपरंपरा राष्ट्रीयदैवदुर्विलासानें सुमारें ९०० वर्षें खंडित झाली होती तरी अघटितघटनापटीयसी अशा ईश्वरी कृपेनें मराठी साम्राज्याच्या उदयकालीं ती पुनः प्रस्थापित झाली. या अपूर्व संयोजनेचा मोठा विस्मय वाटतो. हा अद्भुत दैवयोग ज्यांच्या वांट्यास आला ते "क्षत्रियकुलावतंस" पहिले उदाजीराव पवार हे होत. हेच हल्लींच्या राजवंशाचे मूळपुरुष समजले पाहिजेत. यांच्या यशस्वी मोहिमांमुळें "**जिधर उदा उधर खुदा**" अशी म्हण प्रचलित झाली होती. पंडुकुलांतील स्त्रीपुरुषांप्रमाणें या वंशांतील स्त्रीपुरुषांनीं अनेक संकटें व विपत्ति भोगून आपलें सत्त्व कसास लाविलें आहे.

अशा या कुलपरंपरागत गादीवर दहावे पुरुष प्रस्तुतचे महाराज साहेब श्रीमंत सर **उदाजीराव पवार** के. सी. एस्. आय. के. सी. बी. यांचें आगमन झाल्यास थोडींच वर्षें झालीं आहेत, तरी त्यांनीं आपल्या अंगीं बाणलेल्या आनुवंशिक गुणसमुच्चयानें इलाख्यांतील व इलाख्या बाहेरील लोकांस आपलेसें करून घेतलें आहे.

श्रीमंत महाराज साहेब यांचा जन्म शके १८०८ आश्विन शुद्ध ३ गुरुवार (ता. ३० सपटेंबर सन १८८६) दिवशीं झाला आहे. यांना कै० महाराज आनंदराव यांनीं ता. १४ जुलै १८९८ इसवी रोजीं दत्तक घेतल्यावर ता. २९ जुलै १८९८ रोजीं यांचा राज्यारोहण समारंभ झाला. नंतर इन्दूर येथील डेली कॉलेजांत दाखल होऊन यांनीं तेथें १९०३ आगष्ट पर्यंत राजकुमारांस योग्य असें सर्व शिक्षण संपादन केलें आहे. पुढें योग्य काल येतांच सार्वभौम सरकाराकडून स्वराज्याचीं सूत्रें हातांत घेण्याचा खलिता आल्यावर ता. ६ डिसेंबर १९०७ इसवी रोजीं धारचे राज्याचीं अधिकारसूत्रें यांच्या हस्तगत झालीं. हा समारंभ पूर्ण होतो न होतो इतक्या थोड्या अवधींत महाराजसाहेब यांचा विवाह ता. २९ डिसेंबर १९०७ इसवी रोजीं सावंतवाडीकर राजेसाहेब भोसले यांच्या कन्येशीं झाला. व महाराणी साहेबांचें नांव लक्ष्मीबाईसाहेब असें ठेविलें. श्री. सौ. महाराणीसाहेबांचें हें नांव इतकें सार्थ झालें आहे कीं, लग्नाच्या सालापर्यंत ज्या राज्याचा कुलबाब वसूल सुमारें ९ । १० लक्षांचा होता तो यांचा गृहप्रवेश झाल्यापासून आजपर्यंत चवदा लक्षांवर आला आहे.

सन १९११ सालच्या दिल्लीदरबारांत हिंदुस्थानचे बादशहा यांणीं महाराज साहेबांचा योग्य गौरव करून त्यांना के. सी. एस्. आय्. या बहुमान्य पदवीनें मंडित केलें आहे. यामुळें श्रीमंत महाराज साहेब यांची राजनिष्ठा व बादशहांचें गुणग्राहकत्व हीं व्यक्त होत आहेत. त्याचप्रमाणें चालू महायुद्धांत सार्वभौम ब्रिटिश सर-

कारास महाराजांनीं इतर संस्थानिकांप्रमाणें वेळोवेळीं साह्य केलें व करीत आहेत म्हणून महाराज साहेबांना के. सी. बी. ही बहुमानाची पदवी ता. ४ दिसेंबर १९१७ रोजीं अर्पण करण्यांत आली व या वर्षीतील पदवीदानसमारंभांत " महाराजा " ही पदवी वंशपरंपरा देण्यांत आली आहे.

श्रीमंत महाराज साहेब यांनीं अधिकारसूत्रें हातांत घेतल्यापासून आजपावेतों शेतकीची सुधारणा व शेतकऱ्यांचें शिक्षण याविषयांकडे लक्ष दिलें असून उत्तरोत्तर सर्व खात्यांत सुधारणेचें धोरण प्रगमनशील आहे. स्वजन, स्वजात व मागसलेल्या जाती यांच्या सुधारणेकडेही महाराजांचें चांगलें लक्ष असून " मराठाशिक्षणपरिषदे " सारख्या सार्वजनिक संस्थेच्या आश्रयदात्यांत महाराजांची प्रामुख्यानें गणना होत आहे. नुकत्याच नाशीक येथें झालेल्या परिषदेचे तर श्रीमंत महाराजसाहेब हे अध्वर्युच होते. त्यांनीं अध्यक्षाच्या नात्यानें केलेलें भाषण सुविचारपरिप्लुत आहे. श्रीमंत महाराज साहेब अशा प्रकारच्या अनेक संस्थांस नेहमीं द्रव्यद्वारा साहाय्य करीत असतात.

महाराजसाहेब हे स्वतः गुणवान् व गुणज्ञ असल्यानें राज्यांतील व राज्याबाहेरील गुणी जनांचा परामर्ष पूर्ववहिवाटीस अनुसरून घेतला जातो हें महाराजसाहेबांस भूषणच आहे. करमणुकीकरितां म्हणून महाराजसाहेबांनीं ज्या अनेक कलांचा व्यासंग केला आहे त्यांत अश्वपरीक्षा शास्त्राचा व्यासंग विशिष्ट तऱ्हेनें केला असून त्यांनीं याविषयावर सर्वांगसुंदर असे दोन ग्रंथ इंग्रजी भाषेंत लिहून छापिले आहेत. तात्पर्य महाराजांनीं स्वतःच्या आचरणानें राजा हें नांव अल्पावधींतच सार्थ केलें आहे.

' चिपळूणकर मंडळी ' ही संस्था इलाख्या बाहेरची आहे तरी महाराजसाहेबांनीं विश्वकुटुंबी या उच्च भावनेनें प्रेरित होऊन मंडळीचा व तिनें आरंभिलेल्या कार्याचा परामर्ष घेतला यामुळें मंडळीवर महाराजसाहेबांचे चिरस्मरणीय उपकार झाले आहेत.

श्रीमंत महाराजसाहेब यांनीं आपल्या गुणांला उज्वल कारितील अशाच सुबुद्ध लोकांचें सल्लागारमंडळ आपल्या सहवासांत घेऊन त्यांच्या मदतीनें राज्यकारभार चालविल्यामुळें साम्राज्यसरकारापर्यंत महाराजांच्या धोरणाची तारीफ होऊन सर्वत्र त्यांची प्रशंसा होत आहे. सल्लागारमंडळांतील मुख्य व्यक्ति म्हणजे माजी दिवाण दिवाणबहादूर टी. छाजूरामजी साहेब सी. आय्. ई. (हे प्रस्तुत जोधपूर संस्थानांत दिवाण आहेत) व हल्लींचे दिवाण मेहरबान बाबू पी. एन्. बॅनर्जी. बी. ए. व इतर सर्व कौन्सिलचे मेंबर या सर्वांनीं आमचा परामर्ष घेण्याबद्दल जी बहुमोल सहानुभूति दाखविली त्याबद्दल त्या सर्वांचें अभिनंदन करावें तेवढें थोडेंच आहे. त्याचप्रमाणें ज्यांच्या कृपाप्रसादानें या दरबारांत आमचा प्रवेश झाला ते हल्लींचे इंदूर राज्याचे दिवाण रावबहादुर मेहरबान मेजर रामप्रसादजी दुबे यांच्या नांवाचा येथें उल्लेख करणें अगत्याचें असून तो केल्यावांचून आमचें समाधान होणार नाहीं.

वर निर्दिष्ट केलेली घटना होऊन ज्या महाराजांनीं सन १९१३ सालींच तीन

हजारांची देणगी देऊन प्रकाशनास हातभार लाविला त्यांनाच तो अर्पण करणें इष्ट असें-त्यामुळें श्रीमंत महाराज साहेब यांची परवानगी घेऊन हा उपसंहाररूप दहावा भाग महाराजसाहेब यांचे सेवेसी अर्पण केला आहे. ही आमची कृति म्हणजे गंगाप्रवाहांतील जल घेऊन त्यानें गंगाप्रवाहावर अभिषेक करण्यासारखीच आहे. परंतु यांत, गौण असें काय आहे ? परमेश्वरानें उत्पन्न केलेल्या वस्तुजातानेंच त्याची अर्चा करण्याचा परिपाठ महात्म्यांनीं घालून ठेविला असल्यामुळें आम्हीही त्याच मार्गानें जात आहों. म्हणून श्रीमंतांस नम्र विनंती आहे कीं, ज्या उच्च भावनेनें आम्ही सरकारास हा भाग समर्पण करीत आहों तशाच प्रेमलमनानें महाराजांनीं त्याचा स्वीकार करावा. या भागाचे आरं-भीं श्रीमंत महाराज साहेब यांचा फोटो दिला आहे त्यामुळें या भागाचे सौंदर्यांत आणखी ज्यास्तच भर पडली आहे.

शेवटीं, जगच्चालक सर्वसाक्षी व सर्वांतर्यामी प्रभु गोपालकृष्णाच्या अनुपम कृपेनें " चिपळूणकर मंडळी " आज पूर्णप्रतिज्ञ झाल्याबद्दल त्या दयाघनप्रभूस साष्टांग प्रणिपात करून व श्रीमंत महाराजसाहेब यांचें सर्व प्रकारें अभीष्ट चिंतून तूर्त लेखणीस रजा देतों. इति शम्.

ज्येष्ठ शुद्ध १ शके १८४० }

बाळकृष्ण पांडुरंग ठकार,
प्रकाशक.

श्रीमन्महा भारत–उपसंहार.

अनुक्रमणिका.

(विषयवार विस्तृत)

प्रस्ताव—पृष्ठ १–४

प्रकरण पहिलें—महाभारताचे कर्ते—पृष्ठ ५–३८

प्रकरण दुसरें—महाभारताचा काल—पृष्ठ ३९–७२

अभ्यास व सिद्धान्त रचना ४४, राशि हिंदुस्थानांत आल्या इ.स.पू.२०० त्या पूर्वींचें महाभारत अर्थात् त्याचा काळ इ.स.पू. २५० सुमारें ठरतो ४४, दीक्षिताचे मत चुकीचें ४५,४६,४७, बौद्ध ग्रंथांत राशि नाहींत—गर्गाच्याही नाहींत ४७, महाभारताचा काळ निश्चित सरासरी इ. स. पू. २५० लोक. टिळक यांस संमत गीतारहस्य ४८, अन्तः प्रमाणें—महाभारतांत इतर ग्रथांचा उल्लेख ४९, नाटकांचा आहे पण कर्त्यांचा नाहीं ४९, ब्रह्मसूत्रपदे यांत बादरायणाच्या वेदान्तसूत्राचा नाहीं ४९, वेदान्तसूत्राचा काळ इ. स. पू. १५० ४९, "ऋषिभिर्बहुधा गीतं" इत्यादि श्लोकाचें मॅक्समुल्लर व अमळनेरकर यांचें भाषांतर चुकीचे ५०, सूत्र शब्दाचा अर्थ बौद्ध सुत्त शब्दाप्रमाणें ५१, बादरायणव्यास व द्वैपायनव्यास निराळा, एक बुद्धानतरचा व दुसरा पूर्वींचा ५१, भगवद्गीता व वेदान्तसूत्रें एका कर्त्याचीं नाहींत. पहिल्यांत साख्ययोगाचे मडन दुसऱ्यांत खंडन ५२, आश्वलायनसूत्र महाभारतानतरचें ५२-५३, अन्यसूत्रे व मनुस्मृति हल्लीची महाभारतानंतरची ५३, हल्लींचीं पुराणेंही नतरचीं ५४, गाथा इतिहास आख्यान वगैरे पूर्वी लहान लहान होतीं तीं महाभारतांत आलीं. महाभारत हाच हल्लीं इतिहास ५५, वेद पूर्वींचे ५५, उपनिषदें मुख्य पूर्वींचीं ५६, उपवेद वेदागे पूर्वींचीं. यास्काचा उल्लेख ५७, दर्शन न्याय वगैरे पूर्वींचीं असावी पण सूत्रें पूर्वींचीं नव्हत ५८—५९, नास्तिकमत पूर्वींचे पण बृहस्पतिसूत्र उपलब्ध नाहीं ६०, "असत्यमप्रतिष्ठ ते" इत्यादि श्लोकात नास्तिकांचा उल्लेख बौद्धाचा नव्हे ६०—६१, अहिंसा मत पूर्वींचें ६२, पांचरात्र मत पूर्वींचे ६२—६३, पण ग्रथ पूर्वींचा उपलब्ध नाही ६३, पाशुपत मत सदरप्रमाणें ६३, दुसरे अन्तःप्रमाण—गद्य व पद्य. गद्य उपनिषदाहून हीन ६४, महाभारतांतील छद अनुष्टुभ त्रिष्टुभ व इतर त्यांचे प्रमाण ६४, दीर्घ वृत्ते जुनी आहेत. आर्या बौद्ध जैन ग्रंथांतून घेतली ६५, अनुष्टुभ् व त्रिष्टुभ् वैदिक वृत्ते ६५, व्यासाची ही वृत्तरचना नियम सोडून ६६, दीर्घवृत्तें ख्रिस्ती सनानतर उत्पन्न झालीं हे मत चुकीचे ६७, महाभारतात बौद्धजैनमताचा निर्देश ६८, ज्योतिष प्रमाण राशींचा उल्लेख नाहीं ६८, हॉफाकिन महाभारताचा काळ इ. स. ४०० ठरवितो तो चुकीचा ६९, दिनाराचा उल्लेख केवळ हरिवंशांत. हरिवंश हल्लीचा सौतीचा नव्हे ६९, ताम्र पटांचा उल्लेख नाहीं. आश्वलायन—पतजलि नतरचे ७०, एडूकाची निंदा ७०, शक यवनाचे कलियुगांत राज्य होईल हे भविष्य शिकदराच्या स्वारीवरून केलें. त्याच्या प्रत्यक्ष राज्यावरून नव्हे ७०, शक यवनांची माहिती पूर्वीपासून ७१, रोमक शब्दाने रोमचा उल्लेख नाही केसाळ लोकांचा ७१, साम्राज्याची कल्पना अशोकाच्या राज्यावरून नव्हे तर चद्रगुप्ताच्या किंबहुना नंदाच्या राज्यावरून ७१, हाफकिनच्या मताचा गोषवारा—चार पायऱ्या महाभारताच्या. शेवटची इ. स. ४०० ची ७२, डायान क्रायस्टोस्टोम् याच्या पुराव्याची वासलात कोणीच युरोपियन पंडित लावीत नाहींत तेव्हा महाभारताचा काळ इ. स. ५० च्या अलीकडे येऊच शकत नाहीं ७२.

प्रकरण तिसरें—भारतीय युद्ध काल्पनिक आहे काय?—७३—७९

भारत इतिहास आहे त्याचा पुरावा पुरे आहे ७३, उल्लेखाभाव लगडें प्रमाण ७७, पांडव काल्पनिक सद्गुणांचें उत्कर्ष नाहींत. पांचानीं एक स्त्री केल्याची कथा सद्गुणांची नव्हे ७४, युद्ध झालें पण पांडव झाले नाहींत हे वेबरचे मत चुकीचें ७५, "क्व पारीक्षिता अभवत्" चा संबध युद्धाशीं नाहीं ७५. जनमेजयाच्या ब्रह्महत्येचा सबध युद्धाशीं लागत नाहीं ७६, श्रीकृष्ण मागून भारतांत घातला नाहीं ७६, हापकिनचे मत भारत—कौरवांच्या लढाईचे चुकीचे ७७, "तत्रैव ता भारत पंचनद्यः" या श्लोकाचा अर्थ ७७-७८, पांडवांची कथा मागाहून दडपणे शक्य नाहीं. पांडव अलीकडे कोठेंच झालेले दिसत नाहीत ७८—७९.

प्रकरण चौथें—भारती युद्धाचा काळ–८०–१२८

काळासंबंधाने पांच मते. पैकीं इ. स. पू. ३१०१ हे नेहमींच्या पंचांगांत दिलेलें मत ग्राह्य ८०, भारतीयुद्ध कलियुगाचे आरभीं झाले हे महाभारतांतच वर्णिले आहे ८१, कलियुगारंभ व श्रीकृष्णाचा काळ एक. श्रीकृष्ण अथवा हिरॉक्लीज याबद्दल मेग्यास्थिनीसने दिलेल्या पिढ्यांवरून ठरविलेला काळ ८१-८२, कलियुगारभाचा ज्योतिषानी ठरविलेला काळ पिढ्यांवरून व दंतकथेवरूनच ८३, कलियुगारभ गणिताने आर्यभट्टानें इ. स. ४०० सुमारास ठरविला हे मत चुकीचें ८३, गणिताची माहिती होण्यापूर्वीची मेग्यास्थिनीसची माहिती आहे ८४, पूर्वी राजांच्या पिढ्या नमूद करीत ८४, वराहमिहिराने कलियुगवर्ष ६५३ म्हणजे शकपूर्व २५२६ हा युद्धाचा काळ दिलेला चूक आहे ८५, गर्गाचे वचन वराहमिहिराने चुकीने लावले ८६, गर्गानेही २५२६ ही संख्या गणिताने सप्तर्षिचारावरून काढली हे मत चुकीचें ८७, असा नक्की आकडा काढण्यास गणिताचे साधन नाही ८८, हा आंकडा त्याने वशावळीवरूनच दिला ८८, पुराण्यांचे मत काल्पनिक ८९-९०, पुराणाची माहिती ज्योतिषाच्या विरुद्ध ९१, मेग्यास्थिनीस १३५ पिढ्या चद्रगुप्तापर्यंत देतो व पुराणे ४६ देतात त्यांत मेग्यास्थिनीस अधिक विश्वसनीय ९१, महाभारतांत श्रीकृष्णाची वशावळ ९२, मेग्यास्थिनीसवर येणारे आक्षेप निर्मूल ९३-९४, पुराणांची माहिती व पिढ्या असभवनीय ९४-९५, महाभारताशीं विरोध ९५-९६, वैदिक वाङ्मयातील पुरावा ९६, देवापीचें ऋग्वेदांतील सूक्त. भारतीयुद्ध ऋग्वेदानतर सुमारे १०० वर्षांनीं ९६, ‘ सोमकः साहदेव्यः ’ ऋग्वेदांत वर्णिलेला हाच पांचाल द्रुपदाचा पणजा यावरून तोच काळ ९३-९७, मॅकडोनेलप्रभृतींच्या मते भारतीयुद्ध यजुर्वेदापूर्वी. शतपथ ब्राह्मणांत जनमेजय पारीक्षिताचा उल्लेख यावरूनही भारतीयुद्ध शतपथापूर्वीं ९७, भारतांतही शतपथ भारतीयुद्धानंतर रचल्याचा उल्लेख ९८, शतपथाचा काळ निश्चयाने दीक्षितानी ठरविला ती कृत्तिका थेट पूर्वेस उगवतात या वाक्यावरूल ज्योतिषगणिताने काळ ३००० इ. स. पू. ठरतो ९७-१००, हा उल्लेख प्रत्यक्ष स्थिति पाहून आठवणीवरून नव्हे १०१, या कालाची इतर प्राचीन देशांच्या मानाने शक्यता १०२, पाश्चात्य विद्वानांनीं वैदिक वाङमयाचे भित्रेपणानें ठरविलेले काळ व आमच्या मते विशेष सयुक्तिक काळ सहस्रांनीं मोजण्याचे ते १०३, वेदाग ज्योतिषाचे प्रमाण १०३-१०४, जरासधाचा यज्ञ खरा शतपथांत वर्णिलेल्या प्रमाणे पुरुषमेध होता १०४–१०५, तिसरे वैदिक प्रमाण चान्द्रवर्ष गणना द्यूतावरून भरतखडात युद्धावेळी प्रचलित होती १०५, पांडवानीं वनवास पुरा केला तो चान्द्रवर्षांनीं हा भीष्माचा ठराव योग्य १०६, चान्द्रवर्ष हिंदुस्थानांत केव्हां प्रचारांत होते १०७, इतर देशांतील वर्षे. तैत्तिरीयसहितेत चान्द्रवर्ष चालू आहे. वेदांगज्योतिष काळी चांद्रवर्ष बद १०८, चांद्रमासांची निराळीं नावें १०९, मार्गशीर्षादि मास नांवे वेदात नाहींत तीं सुमारें इ. स. पू. २००० वेळीं प्रचारात आलीं. ती आल्यानतर चांद्रवर्ष साहजिक बद झाले १०९, टीकाकारानें केलेली चाद्रवर्ष वर्धापनादी वगैरे व्यवस्था चुकीची ११०, पाडवांनीं चान्द्रवर्ष मानानें वनवासाचा करार पुरा केला. ११०-११२, आश्विनांत द्यूत झाले, पांडव ज्येष्ठांत प्रगट झाले यामुळें सौरवर्ष मानाने दुर्योधनास शंका. चान्द्रवर्षमान पांडव पाळीत होते ११२-११३, भारतांत वर्णिलेल्या ग्रहस्थितीवरून युद्धाचा काल काढण्याचा प्रयत्न व्यर्थ ११३, निरनिराळीं विरोधी वचनें ११४, कूट व विरोध यांपैकीं कोणते खरे मानावयाचे ११५, युद्धापूर्वीच्या कार्तिक अमावास्येस सूर्यग्रहण पडलें ११५, जयद्रथाच्या वधदिवशी सूर्यग्रहण पडले नाहीं ११६, पूर्वोक्त तीन काळाच्या कार्तिक वा॥ अमावास्येचे स्पष्ट ग्रह ११६, ११७—इ. स. पू. ३१०१ यावर्षी जानेवारींत सूर्यग्रहण पडलें होतें ११८, निरनिराळ्या ग्रहांची दोन दोन सांगितलेलीं नक्षत्रें ११८-११९, गणिताने येणाऱ्या नक्षत्राशीं मुळींच जुळत नाहींत ११९, बहुधा ही दुश्चिन्हें काल्पनिक गर्गसाहितेवरून घेतलीं ११९–१२०, दोनदोन नक्षत्रें दृष्टीवरून जुळतात. मोडकांनी सायन व निरयण नक्षत्रे मानून ठरविलेला युद्धाचा

प्रकरण पांचवें—इतिहास कोणत्या लोकांचा–१३०-१५७

प्रकरण सहावें–वर्णव्यवस्था, आश्रमव्यवस्था आणि शिक्षणपद्धति–१५८–२०३

(१) वर्णव्यवस्था—(१५८—१८६)

(२) आश्रमव्यवस्था—(१८७—१९३)

प्रकरण नववें—राजकीय परिस्थिति—२७९–३२६

प्रकरण दहावें—सैन्य व युद्ध—३२७–३४७

प्रकरण अकरावें—व्यवहार व उद्योगधंदे—३४८—३६१

प्रकरण बारावें—भूगोलिक माहिती—३६२–३९२

प्रकरण तेरावें—ज्योतिर्विषयक ज्ञान—३९३—४१०

प्रकरण चौदावें—वाङ्मय व शास्त्रें—४११—४२४

प्रकरण पंधरावें—धर्म—४२५–४५२

प्रकरण सोळावें—तत्त्वज्ञान—४५३–४९४

प्रकरण सतरावें—भिन्न मतांचा इतिहास—४९४–५३५

प्रकरण अठरावें—भगवद्गीता विचार—५३५-५७६

परिशिष्ट—५७७-५८०

विषयसूची ५८१--५९२

श्रीमन्महाभारत.

उपसंहार.

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

अर्थः—सर्व लोकांचा शरण्य जो परमेश्वर नारायण (वासुदेव) आणि नरांमध्यें श्रेष्ठ असा जो नर (अर्जुन), तसेंच देवी सरस्वती, यांस नमस्कार करून जय म्हणजे महाभारत ग्रंथाचें निरूपण करावें.

प्रस्ताव.

हिंदुस्थानच्या प्राचीन ग्रंथांमध्यें वेदांच्या खालोखाल ऐतिहासिकदृष्टया महाभारताची थोरवी अतिशय मोठी आहे. किंबहुना वेद हे प्राचीन आर्षभाषेमध्यें असल्यामुळें व त्यांतील बहुतेक भाग यज्ञादिकांच्या अनेक वर्णनांनीं व वैदिक देवतांच्या स्तुतींनीं भरलेले असल्यामुळें वैदिक वाङ्मयांतून ऐतिहासिक अनुमानें अस्पष्ट व थोडीं अशीं निघूं शकतात. परंतु महाभारत ग्रंथ लौकिक संस्कृत भाषेंत असून तो बहुतेक सुगम आहे. त्यांत प्राचीन काळच्या अनेक ऐतिहासिक गोष्टी एके ठिकाणीं ग्रथित केल्या गेल्या आहेत. पूर्वी अश्वमेध वगैरे जे दीर्घ सत्र किंवा पुष्कळ दिवस चालणारे यज्ञ होत असत, त्या यज्ञांत फुरसतीच्या वेळीं अनेक ऐतिहासिक गाथा व आख्यानें गाण्याचा किंवा पठण करण्याचा सांप्रदाय असे. अशा प्रसंगीं पठित झालेलीं अनेक ऐतिहासिक आख्यानें महाभारतांत एकत्र झालेलीं आहेत. याशिवाय महाभारतांत धर्म, तत्त्वज्ञान, व्यवहार, राजनीति वगैरे गोष्टींसंबंधानें इतकें विस्तृत विवेचन जागजागीं आलें आहे कीं, हा ग्रंथ धर्मग्रंथ किंवा राजनीतिग्रंथ झालेला आहे. किंबहुना महाभारताची जी तारीफ प्रारंभीं

धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च पुरुषर्षभ ।
यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित् ॥

अशी केलेली आहे, ती योग्य असून प्राचीन काळच्या एकंदर संस्कृत वाङ्मयास महाभारत ग्रंथाचा मोठाच आधार आहे. सारांश, या ग्रंथांतून प्राचीन काळच्या हिंदुस्थानच्या परिस्थितीसंबंधानें आपल्यास फारच विश्वसनीय

व विस्तृत प्रमाणावर ऐतिहासिक माहिती मिळते. या दृष्टीनें महाभारत ग्रंथाचा अभ्यास प्राच्य व पाश्चात्य दोन्ही पंडितांनीं केलेला असून त्याविषयीं आपापलीं निरनिराळीं मतें आपआपल्या ग्रंथांत नमूद करून ठेविलीं आहेत. वेबर, मक्डोनल्ड, हाफमन् प्रभृति अनेक पाश्चात्य विद्वानांनीं या ग्रंथाचें ऐतिहासिकदृष्ट्या खोल परिशीलन केलें आहे. त्याप्रमाणेंच लोकमान्य टिळक, दीक्षित, अय्यरप्रभृति प्राच्य विद्वानांनींही या ग्रंथाचा ऐतिहासिकदृष्ट्या अभ्यास केलेला आहे. प्रत्येक भारती आर्यास या ग्रंथाविषयीं अतिशय पूज्यबुद्धि असून या ग्रंथांतून ऐतिहासिक अनुमानें काय काय निघण्यासारखीं आहेत, याविषयीं जिज्ञासा असणें साहजिक आहे. प्राच्य व पाश्चात्य परीक्षणाच्या दृष्टींत फरक पडणें नैसर्गिक आहे. तथापि त्या सर्वांचा विचार करून या ग्रंथाच्या भाषांतराच्या प्रारंभीं उपोद्घातांत दर्शविल्याप्रमाणें महाभारताचा ऐतिहासिकदृष्ट्या सांगोपांग विचार आपणांस या उपसंहारांत करावयाचा आहे. याप्रमाणें हिंदुस्थानच्या प्राचीन परिस्थितीचा ज्या मुद्यांच्यासंबंधानें आपणांस या ठिकाणीं विचार करतां येण्यासारखा आहे, त्या मुद्यांचें स्पष्टीकरण उपोद्घातांत केलेलें आहे. जे मुद्दे या उपसंहारांत आपल्यास वाचकांसमोर मांडावयाचे आहेत, त्यांचा थोडक्यांत सारांश येणेंप्रमाणें होय. १ महाभारत ग्रंथ कोणीं लिहिला व तो कसा वाढला; २ या ग्रंथाचा काळ अन्तः प्रमाणांनीं व बाह्य प्रमाणांनीं कोणता ठरतो; ३ या ग्रंथांत वर्णिलेलें भारती युद्ध काल्पनिक आहे किंवा ऐतिहासिक आहे; ४ ऐतिहासिक असल्यास तें युद्ध कोणत्या काळीं व कोणांत झालें. असे हे चार मुद्दे ग्रंथासंबंधानें व ग्रंथांत वर्णिलेल्या प्राचीन भारतीकथेसंबंधानें आपल्यासमोर मुख्यतः येतात; व त्यांचा विचार पाश्चात्य व प्राच्य पंडितांनीं विस्तृत रीतीनें केला असून त्या विचारांचें ग्राह्याग्राह्यत्वही आपल्यास पाहिलें पाहिजे. यानंतर या ग्रंथावरून प्राचीन काळच्या परिस्थितीसंबंधानें जी अनेकविध माहिती आपल्यास मिळूं शकते, तिचेही मुद्दे आपल्यास पाडतां येतात. भूगोलिक माहिती, ज्योतिर्विषयक माहिती, सैन्यविषयक माहिती, धार्मिक माहिती, वर्णाश्रमविभाग, चालीरीती व आचार, शिक्षण, अन्न, वस्त्रभूषणें इत्यादि मुद्दे आपल्यास देतां येतील. याशिवाय राजधर्म, व्यवहारनीति व मोक्षधर्म यांसंबंधानें प्राचीन भारती आर्यांनीं जे अप्रतिम सिद्धांत सर्व काळास लागू पडणारे अर्थात् त्रिकालाबाधित असलेले काढले आहेत, ते या लोकोत्तर ग्रंथांत ग्रथित केलेले असून त्यांचा समावेश या निरनिराळ्या विषयांच्या ऊहापोहांत आपल्यास करावयास पाहिजे. याप्रमाणें उपोद्घातांत वर्णिलेल्या अनेक मुख्य मुख्य मुद्यांसंबंधाचें विवेचन सांप्रत या उपसंहारांत वाचकांसमोर मांडावयाचें आहे.

महाभारत ग्रंथांत वर्णिलेल्या परिस्थितीचा संबंध एका बाजूनें वैदिक वाङ्मयाशीं जाऊन पोंचतो, तर दुसऱ्या बाजूनें त्याचा संबंध अर्वाचीन काळांतील बौद्ध व जैन ग्रंथ आणि ग्रीक लोकांचे प्राचीन इतिहासग्रंथ यांशीं येऊन मिळतो. यामुळें वरील विवेचन करतांना आपल्यास जसे वैदिक वाङ्मयांतील आधार घ्यावे लागतील, त्याप्रमाणेंच बौद्ध व जैन ग्रंथांतील, विशेषतः ग्रीक लोकांच्या ग्रंथांतील माहितीशीं आपल्यास मेळ घालावा लागेल. या पुढील विवेचनांत आम्हीं असा प्रयत्न केलेला आहे. महाभारत ग्रंथाचा काळ वास्तविक फारच विस्तृत असल्यानें यीं काळांतील निरनिराळ्या वेळची परिस्थिति वर्णन करतांना

थोडासा असा शब्दभेद योजावा लागला आहे कीं "महाभारतकाळीं" या शब्दानें आम्हीं महाभारताच्या शेवटच्या स्वरूपाच्या काळीं म्हणजे साधारणतः शिकंदरसमकालीन ग्रकि लोकांच्या काळीं असा अर्थ योजिलेला आहे. आणि " भारतीयुद्धकाळीं " हा शब्द महाभारतकाळच्या प्रारंभाला उद्देशून योजिलेला आहे. एकंदर महाभारतकाळाला "भारती काळ" असा सामान्यतः शब्द लाविलेला आहे. एवढी सूचना वाचकांस देणें जरूर आहे. मुख्य विषयाकडे वळण्यापूर्वीं महाभारताच्या विस्ताराचें एक कोष्टक देणें अगत्याचें आहे तें येणेंप्रमाणें:—

	अनुक्रमणिकाध्यायांत सांगितलेली.		गोपाळ नारा०		गणपत कृष्णा०		कुंभकोणम्.	
पर्वे.	अ०	श्लोक.	अ०	श्लोक.	अ०	श्लोक.	अ०	श्लोक.
१ आदि०	२२७	८८८४	२३४	८६१९	२३४	८४६६	२६०	१०९९८
२ सभा०	७८	२५११	८१	२७१२	८१	२७०९	१०३	४३७७
३ वन०	२६९	११६६४	३१५	१०४९४	३१५	११८५४	३१५	१४०८१
४ विराट०	६७	२०५०	७२	२२७२	७२	२३२७	७८	३५७५
५ उद्योग०	१८६	६६९८	१९१	६५५९	१९६	६६१८	१९६	६७५२
६ भीष्म०	११७	५८८४	१२२	५९६९	१२२	५८१७	१२२	५९०८
७ द्रोण०	१७०	८९०९	२०२	९५७२	२०२	९५९३	२०३	१०१२७
८ कर्ण०	६९	४९६४	९६	४९६४	६६	४९८७	१०१	४९८६
९ शल्य०	५९	३२२०	६५	३६१८	६५	३६०८	६६	३५९४
१० सौप्तिक०	१८	८७०	१८	८०३	१८	८१०	१८	८१५
११ स्त्री०	२७	७७५	२७	८२५	२७	८२६	२७	८०७
१२ शांति०	३२९	१४७३२	३६५	१४९३८	३६६	१३७३२	३७५	१५१५३
१३ अनुशास०	१४६	८०००	१६८	७६३९	१६९	७८३९	२७४	१०९८३
१४ आश्वमेधि०	१०३	३३२०	९२	२७३६	९२	२८५२	११८	४५४३
१५ आश्रमवा०	४२	१५०६	३९	२०८८	३९	१०८५	४१	१०९८
१६ मौसल०	८	३२०	८	२८७	८	२८७	९	३००
१७ महाप्रस्था०	३	३२०	३	११०	३	१०९	३	१११
१८ स्वर्गारोह०	५	२०९	६	३२०	६	३०७	६	३३७
एकंदर	१९२३	८४८३६	२१०९	८४५२५	२१११	८३८२६	२३१५	९८५४५
१९ हरिवंश		१२०००	२६३	१५४८५		१२०००		१२०००
		९६८३६	२३७२	१०००१०		९५८२६		११०५४५

या कोष्टकांत आम्ही महाभारतांत अनुक्रमणिका अध्यायांत (आदिपर्व अध्याय २) जी अध्यायसंख्या व श्लोकसंख्या पर्ववार दिली आहे, ती प्रथम दिली आहे. त्यानंतर ज्या प्रतीवरून भाषान्तर वाचकांपुढें ठेविलें आहे, त्यांतील प्रत्यक्ष अध्याय व श्लोक यांची संख्या पर्ववार दिली आहे. तसेंच पुढच्या रकान्यांत मुंबईकडील जुन्या गणपत कृष्णाजीच्या छापखान्यांत छापलेल्या प्रतींतील श्लोकसंख्या एके ठिकाणीं दिलेली आम्हांस मिळाली ती दिली आहे. याशिवाय नुकतीच मद्रासेकडील एक प्रत कुंभकोणं येथें छापून प्रसिद्ध झाली आहे, त्यांतील पर्ववार अध्याय व श्लोक यांची संख्या मुद्दाम काढून आम्ही वाचकांच्या माहितीकरितां देत आहों. त्याजवरून वाचकांस निरनिराळ्या प्रतींची तुलना करण्यास सोपें पडेल. या कोष्टकावरून वाचकांच्या सहज लक्ष्यांत येईल की, महाभारतांत दिलेल्या श्लोकसंख्येपेक्षां मद्रासकडच्या प्रतींत बरेच अधिक श्लोक आहेत. परंतु तशी स्थिति मुंबईकडच्या दोन्ही प्रतींची नाहीं. त्यांतील श्लोकसंख्या बहुतेक सारखी असून महाभारतांत दिलेल्या श्लोकसंख्येशीं जुळती आहे. कुंभकोणंच्या प्रतींत जे अध्याय बारीक टाइपांत संशयित म्हणून दिले आहेत, ते वरील कोष्टकाच्या परिगणनेंत आम्ही घेतले नाहींत, तरी सुद्धां प्रत्येक पर्वांत बहुधा हजार दोन हजार श्लोक वाढले आहेत आणि हरिवंश बारा हजारच महाभारतांत वर्णिल्याप्रमाणें त्यांत आणखी घातलें तर या प्रतींतील श्लोकसंख्या एक लक्ष दहा हजारांवर जाते. अर्थात् महाभारतांत सांगितलेल्या एक लक्ष संख्येहून ही संख्या अधिक बरीच वाढते. या दृष्टीनें पाहतां महाभारताची मद्रासेकडील कुंभकोणंची प्रत आपल्यास या ऐतिहासिक विचारांत घेण्यासारखी नाहीं, असें आम्हांस म्हणण्यास प्रत्यवाय वाटत नाहीं आणि त्याप्रमाणें आम्ही ती विचारांत घेतलीही नाहीं.

मुंबईकडच्या दोन्ही प्रती हरिवंशास सोडून दिलें असतां महाभारतांत दिलेल्या श्लोकसंख्येला धरून आहेत. जरी अध्यायांची संख्या वाढलेली दिसते तरी श्लोकसंख्या एकंदरींत कमीच आहे. यामुळें ऐतिहासिक विचार करण्यास या प्रतींचा उपयोग बराच किंबहुना चांगला आहे असें म्हणतां येतें. याशिवाय चतुर्धर नीलकंठ टीकाकार चौकसपणानें जेथें जेथें गौडांचा पाठभेद असेल तेथें तो देतो आणि एखादा श्लोक गौड पठण न करीत असतील, तर तीही गोष्ट टीकेंत नमूद करतो. या कारणानें नीलकंठाच्या टीकेसहित असलेली मुंबईची प्रत महाराष्ट्र व गौड या दोन प्रांतांस संमत असून ती ऐतिहासिक विचारांत घेण्यास योग्य आहे आणि तीच आम्हीं पुढील उपसंहाराच्या विचारांत उपयोगांत आणली आहे. मुंबईच्या दोन्ही प्रतींत फारच थोडा भेद आहे, आणि एकाच प्रसंगीं हा भेद आम्हांस लक्ष्यांत घ्यावा लागला आहे, एवढी गोष्ट या प्रस्तावांत सांगून आम्ही उपसंहाराच्या निरनिराळ्या विषयांपैकी प्रथम महाभारताचे कर्ते या विषयाकडे वळतों.

प्रकरण पहिलें.

महाभारताचे कर्ते.

प्रचलित महाभारतग्रंथ सुमारें एक लक्ष अनुष्टुप् श्लोकांचा असून त्याचा कर्ता कृष्ण-द्वैपायन व्यास आहे, असें सर्वतोपरी प्रसिद्ध आहे. वास्तविक श्लोकसंख्या महाभारतांत वर्णन केल्याप्रमाणें खिलपर्वासह ९६८३६ आहे आणि खिलपर्व सोडलें तर ८४८३६ आहे. हल्लींच्या उपलब्ध असलेल्या मुंबईकडल्या प्रतींत खिलपर्वाखेरीज ८४१२९ किंवा ८३८२६ संख्या आहे, हें पूर्वीं दिलेल्या कोष्टकावरून वाचकांस कळून येईल आणि हरिवंशासह ती कमींत कमी ९५८२६ आहे आणि जास्तींत जास्ती हल्लींच्या भाषान्तरांत दिलेली १०००१० आहे. सारांश महाभारतग्रंथ जवळ जवळ एक लक्ष आहे ही गोष्ट वस्तुस्थितीला धरून आहे. एवढा मोठा ग्रंथ एका मनुष्यानें लिहिला असावा, हें संभवनीय दिसत नाहीं. यावरून साहजिकपणेंच महाभारताचे कर्ते एकाहून अधिक असावेत, हें अनुमान निघतें. महाभारतांतच वर्णिल्याप्रमाणें हे कर्ते तीन होते—व्यास, वैशंपायन आणि सौति. भारती युद्धानंतर व्यासांनीं जयनामक इतिहास रचला. तो पांडवांचा पणतु जनमेजय याच्या सर्पसत्राच्या वेळीं व्यास-शिष्य वैशंपायन यानें जनमेजयास सांगितला आणि ती कथा तेथें ऐकून सूत लोमहर्षण याचा पुत्र, अर्थात् सौति उग्रश्रवा यानें नैमिषारण्यांत सत्र करीत असलेल्या ऋषींना सांगितला, अशी भारतांतच कथा आहे. अर्थात् जीं प्रश्नोत्तरें वैशंपायन व जनमेजय यांच्या दरम्यान् झालीं, तीं व्यासांच्या मूळग्रंथाहून अधिक असलीं पाहिजेत. तसेंच सौति व शौनकऋषी यांच्या दरम्यान् जीं प्रश्नोत्तरें झालीं, तीं वैशंपायनाच्या ग्रंथाहून अधिक होतीं, हें निर्विवाद आहे. सारांश, व्यासांचा ग्रंथ वैशंपायन यानें वाढविला व वैशंपायनाचा ग्रंथ सौतीनें वाढवून एक लक्षाचा केला. यास प्रमाण "महाभारत एक लक्षाचें या भूलोकीं मीं सांगितलें," असें भारतांतच सौतीचें स्पष्ट वचन आहे. जरी ही सर्व रचना व्यासांचीच आहे हा समज सर्वत्र प्रचलित आहे, तरी तो लक्षणेनेंच घेतला पाहिजे, म्हणजे उपपत्ति बसते. वैशंपायन किंवा सौति यांनीं जें वर्णन केलें किंवा भाग वाढविले, ते व्यासांच्याच प्रेरणेनें व त्यांच्याच मतास धरून असें मानून एक लक्ष श्लोकांचें कर्तृत्व व्यास महर्षींकडे दिलें असतां चालेल. वस्तुतः महाभारताचे कर्ते व्यास, वैशंपायन व सौति असे तिघे होते, असेंच कबूल करावें लागतें. महाभारताचें कर्तृत्व तिघांपेक्षां अधिक कवींकडे देण्याचा पुष्कळ विद्वानांचा कल आहे, परंतु हा तर्क आधाराशिवाय आहे व या एका ग्रंथाला तिघांपेक्षां अधिक कवि पाहिजेत, अशी आवश्यकता दिसत नाहीं.

महाभारत तीन कर्त्यांनीं लिहून हल्लींच्या स्थितीला आणलें, याला अनुकूल आणखी प्रमाणें व गोष्टी आहेत. प्रथम या ग्रंथाचीं तीन नांवें आहेत, असें या ग्रंथावरूनच दिसतें. "जयो नामेतिहासोऽयम्" असें आदिपर्वांत व शेवटच्या पर्वांत सांगितलें आहे. (पान १३७ पुस्तक १—' या भारतइतिहासास जय अशी संज्ञा आहे ') अर्थात् हा ग्रंथ मूळचा इतिहास असून त्याचें नांव ' जय ' होतें. हाच ग्रंथ पुढें ' भारत ' हें नांव पावला व तो विस्तृत झाल्यावर ' महाभारत ' असें अ-

१ भा. पु. १ पान १० एक शतसहस्रं च मयोक्तं वै निबोधत (आ. अ. १. १०९)

न्वर्थ नांव त्यास मिळालें. हीं तीन नांवें तीन कर्त्यांच्या कृतीस चांगलीं लागू पडतात. म्हणजे व्यासांचा ग्रंथ जय, वैशंपायनाचा भारत आणि सौतीचा महाभारत, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. जय म्हणजे पांडवांचा विजय अशा अन्वर्थ नांवाचा इतिहासग्रंथ मूळचा असावा, असें मानणें सयुक्तिक आहे. याच ग्रंथाचें आदिनमन प्रसिद्ध **'नारायणं नमस्कृत्य'** इत्यादि श्लोकांत आहे. हा श्लोक मूळचा व्यासांचाच आहे असें दिसतें, आणि म्हणूनच त्यांत व्यासांचें नांव आरंभीं नसावें असें आम्हीं मानतों. '**देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत्** ' असा जो कित्येक पाठ घेतात तो मागाहूनचा असून, या भाषांतराच्या प्रत्येक पर्वाच्या प्रारंभीं ' **देवीं सरस्वतीं चैव** ' असा जो पाठ दिला आहे, तोच योग्य आहे. व्याकरणदृष्ट्याही ' चैव ' याचीच जरूरी आहे. याशिवाय या नमनाच्या श्लोकांत महाकवीचें कौशल्यही दिसून येतें आणि म्हणूनच तो श्लोक व्यासांचाच असून त्यांनीं आपलें नांव नमनाकरितां दिलेलें नसावें, असेंच मानणें वाजवी दिसतें. ग्रीक कविशिरोमणि ' होमर ' यानें आपल्या इलियड्नामक महाकाव्याच्या प्रारंभीं 'हे वाग्देवते ! अकिलीजच्या क्रोधाचें तूं वर्णन कर.'(cf. Achilles' wrath oh ! heavenly goddess sing.) असें वाक्य घातलें आहे. या वाक्यांत काव्याचा नायक अकिलिज, काव्याचा विषय त्याचा क्रोध व वाग्देवतेचें स्मरण या तीन गोष्टी कवीनें आणल्या आहेत. त्याचप्रमाणें या आपल्या कवीच्या नमनाच्या श्लोकांत काव्याचे नायक नरनारायण, अर्थात् अर्जुन व श्रीकृष्ण, काव्याचा विषय त्यांचा जय अथवा विजय व वाग्देवतेचें स्मरण या तीनच गोष्टी व्यासांनीं आणल्या आहेत. हा नमनाचा श्लोक व्यासांचा असन त्यांच्या ग्रंथाचें नांव जय असावें. आतां भारत हें नांव वैशंपायनाच्या ग्रंथाला कसें जुळतें, हें आपण पाहूं. वैशंपायन वगैरे पांच शिष्यांस व्यासांनीं आपला ग्रंथ शिकविला व त्यांनीं भारतसंहिता पठण केली; किंबहुना प्रत्येक शिष्यानें आपापली संहिता निराळी म्हटली, असाही या ग्रंथांत उल्लेख आहे. तेव्हां साहजिकच वैशंपायानाच्या ग्रंथास भारत हें नाव जुळतें. आतां राहिलें नांव महाभारत. हें सौतीच्या एक लक्षात्मक प्रचंड ग्रंथास लागणें युक्तच आहे. भारत आणि महाभारत असे निरनिराळे ग्रंथ एके काळीं प्रसिद्ध असावे असें दिसतें. सुमन्तु, वैशंपायन, पैल वगैरेंचा उल्लेख करतांना ' भारतमहाभारताचार्याः ' असा निरनिराळा उल्लेख आश्वलायनांच्या एका सूत्रांत (आ. गृ. ३. ४. ४) आहे, त्याजवरून वैशंपायनादि ऋषींस भारताचार्य ही संज्ञा प्रचलित होती व भारत आणि महाभारत असे ग्रंथ एका काळीं निरनिराळे प्रसिद्ध होते, अशीं अनुमानें ओघानेंच निघतात.

महाभारताचे कर्ते तीन होते याला आणखी एक प्रमाण असें दिसून येतें कीं, महाभारताला तीन ठिकाणांहून प्रारंभ होतो, अशी समजूत या ग्रंथांतच नमूद केलेली आहे. " **मन्वादि भारतं केचित्** " वगैरे श्लोकांत " मनु, आस्तिक आणि उपरिचर असे या ग्रंथाचे तीन प्रारंभ मानतात " (पुस्तक १ पान ६.) असें म्हटलें आहे. राजा उपरिचर ह्या आख्यानापासून (आदिप० अ० ६३) व्यासांच्या ग्रंथाला सुरुवात असावी. आस्तिकाच्या आख्यानापासून (आदि० अ० १३) जनमेजयाच्या ग्रंथाला सुरुवात असावी. कारण, जनमेजयाचा ग्रंथ सर्पसत्राच्या वेळीं पठण झाला, तेव्हां अर्थातच आस्तिकाची कथा प्रथम सांगणें जरूर होतें. आतां सौतीचा प्रचंड

महाभारत ग्रंथ मनु शब्दापासून म्हणजे वैवस्वत या अगदींच प्रारंभींच्या शब्दापासून सुरु होतो, अशी कल्पना साहजिकच बसते.

आतां आपण या तीन ग्रंथांचा विस्तार किती होता, ह्याचा विचार करूं. मूळचा व्यासांचा ' जय ' ग्रंथ किती श्लोकांचा होता, हें सांगणें कठीण आहे. त्याची संख्या ८८०० श्लोक असावी, असा मॅक्डोनल्ड, वेबर इत्यादि पाश्चात्य विद्वानांचा ग्रह आहे. पण हें मत आम्हांला ग्राह्य वाटत नाहीं. कारण, याची मांडणी केवळ तर्कावर आहे. ८८०० या संख्येचा उल्लेख महाभारतांत व्यासांनीं कूट श्लोक घातले, त्या श्लोकासंबंधानें आलेला आहे. मूळचा ग्रंथ इतका असावा याला हें प्रमाण ओढून ताणूनच लावतां येईल. सरळरीतीनें त्यापासून असें अनुमान निघत नाहीं. आतां हल्लींच्या महाभारतामध्यें ८८०० श्लोक कूट श्लोक निघतील असें वाटत नाहीं. परंतु केवळ सर्व श्लोक कूट नसला तरी एखाद्या शब्दांतच कठीणपणा किंवा गूढार्थ असला, तर तो एकंदर श्लोक सुबोध होत नाहीं हें लक्षांत आणलें म्हणजे ही संख्या विशेष वाढविलेली आहे असें दिसत नाहीं. स्पष्टीकरणार्थ एकदोन उदाहरणें देऊं, म्हणजे ही गोष्ट वाचकांच्या नीट लक्षांत येईल. कूट श्लोकाचें प्रसिद्ध उदाहरण विराट पर्वांतील ' **जित्वा वयं नेष्यति चाद्य गावः** ' हें होय. याचीं पदें जित्वा, अव, यं, नेष्यति, च, अद्य, गाः, वः अशीं पाडलीं तरच त्याचा अर्थ लागतो. अशा प्रकारचे श्लोक पहिल्या पहिल्या पर्वांत पुष्कळ आहेत. पुढच्या पर्वांमध्यें कमी आहेत. तथापि गूढार्थाचे श्लोक महाभारतांत पुष्कळच आहेत, यांत शंका नाहीं. " **नागैरिव सरस्वती** " असा एकादाच शब्द अप्रसिद्धार्थी (सरस+वती म्हणजे सरोयुक्त) योजलेला असतो. याहून निराळ्या प्रकारचे गूढार्थाचे श्लोक शब्द सरळ दिसले तरी महाभारतांत अनेक आहेत. तेव्हां ८८०० श्लोक जरी भरले नाहींत तरी ही संख्या अतिशयोक्तीची आहे, एवढेंच मानतां येईल. परंतु ही संख्या व्यासांच्या मूळ ग्रंथाची आहे असें अनुमान काढण्यास मुळींच जागा नाहीं. याशिवाय व्यासांनीं रात्रंदिवस उद्योग करून तीन वर्षांनीं आपला ग्रंथ संपविला, असें महाभारतांत स्पष्ट म्हटलें आहे. अर्थात्, अनुष्टुप् श्लोक व्यासांसारख्या प्रतिभासंपन्न संस्कृत कवीला रोज आठाच्या वर करणें सुलभ होतें, असें मानलें पाहिजे. असो. मूळच्या व्यासांच्या ग्रंथाची मर्यादा काय होती हें आपल्यास सांगतां येत नाहीं, असेंच म्हणलें पाहिजे. वैशंपायनाच्या भारताची संख्या २४०००श्लोक असावी. महाभारतांतच असें स्पष्ट म्हटलें कीं, (पान १० पुस्तक १) " भारतसंहिता २४००० श्लोकांची असून राहिलेल्या ७६००० श्लोकांत मागील लोकांच्या मनोवेधक कथा वर्णिलेल्या आहेत. " उपाख्यानांशिवाय बाकी राहिलेला २४००० ग्रंथ भारतसंहिता होय, हें यावरून अनुमान निघतें. संहिता शब्द साद्यंत, एक सूत्रानें लिहिलेला ग्रंथ, अशा अर्थाचा द्योतक आहे. याशिवाय व्यासांच्या पांच शिष्यांनीं आपापल्या भारतसंहिता निराळ्या प्रसिद्ध केल्या, या वाक्यावरूनही संहिता शब्दाचा तोच अर्थ निष्पन्न होतो. तेव्हां भारतसंहिता २४००० ची आहे, या वाक्यावरून वैशंपायनानें रच-

---

१ ' अहं वेद्मि शुको वेत्ति संजयो वेत्ति वा न वा ' (पुस्तक १ पान ८) या श्लोकांत मी ' छपवून टाकले ' म्हणजे मोठ्या भारतांत गुप्त करून टाकले, असें व्यास कधींही म्हणणार नाहींत. अर्थात् मीं गूढार्थ श्लोक केले आहेत, असें सौतीनें व्यासांचे तोंडीं वाक्य घातलें आहे.

लेला ग्रंथ २४००० होता, हें स्पष्ट दिसतें. राहिला सौतीचा ग्रंथ. तो किती आहे हें विस्तारानें सांगण्याची जरूरी नाहीं. उपाख्यानें वगैरे घालून त्यानें वैशंपायनाच्या भारताचें सुमारें एक लक्ष श्लोकांचें महाभारत तयार केलें.

आस्तिकाची कथा वैशंपायनाच्या ग्रंथाच्या प्रारंभाला असणें साहजिक आहे, हें पूर्वींच म्हटलें आहे. त्या कथेच्या पूर्वींचे अध्याय केवळ सौतीचे आहेत, हें निर्विवाद आहे. म्हणजे अनुक्रमणिकापर्व, पर्वसंग्रहपर्व, पौष्यपर्व, पौलोमपर्व मिळून बारा अध्याय सौतीचे आहेत, यांत शंका नाहीं. या प्रारंभींच्या अध्यायांत अलीकडच्या ग्रंथरचनेच्या तऱ्हेप्रमाणें सौतीनें प्रस्तावना व उपोद्घात आणि अनुक्रमणिका यांचा समावेश केलेला आहे; व प्रत्येक पर्वामध्यें किती श्लोक आहेत, किती अध्याय आहेत, यांची गणना दिली आहे. यामुळें सौतीच्या ग्रंथाला बहुतेक कायमचें स्वरूप प्राप्त झालें आहे. सौतीनें दिलेल्या संख्येवरून हल्लींच्या महाभारतांतील श्लोक सुमारें एक हजारानेंच कमी पडतात. कांहीं पर्वांत कमी आहेत व कांहींत थोडे जास्त आहेत, पण हें कमीजास्तीचें प्रमाण फार थोडें आहे. भारतटीकाकारही प्रत्येक पर्वाच्या अंतीं कमी ज्यास्ती नमूद करून ठेवतो, व ती लेखकांच्या चुकीमुळें झाली असावी असें लिहितो. पण जेथें सौतीनें सांगितल्यापेक्षां हल्लींच्या प्रतींत ज्यास्ती श्लोक आहेत, तेथें लेखकांची चुकी कशी म्हणतां येईल ? ते लेखकांनीं जाणूनबुजून मागाहून घातले हें उघड आहे. असे ज्यास्ती श्लोक वन व द्रोण पर्वांतच मुख्यतः आहेत. उदाहरणार्थ, आदिपर्वांत २१७ अध्याय सौतीनें सांगितले असून टीकाकार म्हणतो कीं, त्यांत २३७ अध्याय आहेत. पण या अध्यायांत मिळून श्लोकसंख्या एकंदरीनें कमीच, तेव्हां ज्यास्ती अध्याय लेखकांच्या चुकीनें गणिले गेले असतील. पण वन व द्रोण पर्वांत अध्यायही ज्यास्त व श्लोकही ज्यास्त आहेत, हें मागें दिलेल्या कोष्टकावरून वाचकांच्या लक्ष्यांत येईल. पण ही श्लोकसंख्या फारच थोडी म्हणजे वनपर्वांत सरासरी दोनशें श्लोक व द्रोणपर्वांत सरासरी सहाशें श्लोक मिळून आठशें श्लोक दोन्ही पर्वांच्या एकंदर एकवीस हजार श्लोकांत वाढले आहेत. असो. एकंदर महाभारताच्या सौतीनें परिगणित केलेल्या श्लोकांत हल्लींच्या प्रतींत एक हजार श्लोकांची तूटच आहे व एकंदर कमीज्यास्तीचें प्रमाण फार थोडें आहे, याजवरून सौतीच्या ग्रंथांत आज दोन हजार वर्षांत (हा काळ पुढें निश्चित केला आहे.) फारच थोडा फरक झालेला आहे, असें म्हटलें पाहिजे.

सौतीनें आपल्या ग्रंथाचीं प्रथम अठरा पर्वें केलीं, हें प्रसिद्धच आहे. हीं पर्वें त्यानें नवीं केलीं असून वैशंपायनाच्या भारताचीं पर्वें निराळीं आहेत, हें महाभारतांत सौतीनें दिलेल्या अनुक्रमणिकेवरूनच दिसतें. हीं लहान पर्वें शंभर आहेत. एकाच ग्रंथाचे लहान विभाग व मोठे विभाग एकाच नांवांनीं तोच ग्रंथकर्ता कधींही करणार नाहीं. मोठ्या विभागांना निराळें नांव देऊन लहान विभागांना निराळें नांव—जसें कांड व त्यांत अध्याय किंवा सर्ग असें—तो देईल. याजवरून हें स्पष्ट दिसतें कीं, हे दोन विभाग निरनिराळ्या कर्त्यांचे आहेत. अर्थात्, वैशंपायनाचा भारतग्रंथ पर्वांत विभागला असून हीं पर्वें लहान होतीं व सौतीनें अशीं लहान पर्वें एके ठिकाणीं करून आपल्या प्रचंड ग्रंथाचीं अठरा पर्वें केलीं व त्या विभागांस पर्व हेंच नांव ठेवलें. यामुळें ही मौज झाली आहे कीं, एका मोठ्या पर्वांत

त्याच नांवाचीं लहान अथवा उपपर्वें आहेत. उदाहरणार्थ, सौप्तिक पर्वांत सौप्तिक पर्व आहे, सभापर्वांत सभापर्व आहे व आश्वमेधिक पर्वांत आश्वमेधिक पर्व आहे. मूळ वैशंपायनाच्या भारताचीं बरोबर शंभर पर्वें नसावी, असें अनुमान होतें. कांहीं ठिकाणीं सौतीनें नवीन पर्वें घातलीं आहेत. अनुक्रमणिकापर्व, पर्वसंग्रहपर्व, पौलोमपर्व, पौष्यपर्व हीं चार आरंभीचीं पर्वें सौतीचीं निर्विवाद आहेत, हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. हरिवंश हें पर्व खिलपर्व समजलें जातें (भा. आदि. पा. २७). खिल म्हणजे मागून जोडलेलें. त्याची पर्वसंख्या १८ च्या व १०० च्या बाहेरची आहे. हें सौतीनें ग्रंथाच्या विषयपूर्तीकरितां जोडलें. त्यास खिलपर्व अशी संज्ञा देऊन तें एकोणिसावें पर्व केलें. त्याची लहान तीन पर्वें आहेत. या पर्वांचें कर्तृत्व सौतीकडे नसावें असें वाटतें. ' मूळ व्यासानें शंभर पर्वें लिहिली, परंतु तदनंतर सूतपुत्र लौमहर्षणि यानें नैमिषारण्यांत अठरा पर्वेंच पठण केली, ' असें स्पष्ट वचन महाभारतामध्यें आहे (भा. आदि. पा. २९).

एतत्पर्वशतं पूर्णं व्यासेनोक्तं महात्मना ।
यथावत्सूतपुत्रेण लोमहर्षणिना ततः ॥
उक्तानि नैमिषारण्ये पर्वाण्यष्टादशैव तु ॥
(आ. अ. २ -८४)

यावरून अठरा पर्वांचे विभाग सौतिकृत आहेत, हें निर्विवाद आहे.

व्यास, वैशंपायन आणि सौति—हल्लींच्या महाभारताचे ग्रंथकर्ते—ह्या व्यक्ती काल्पनिक नसून खऱ्या आहेत, याविषयीं शंका नाहीं. कृष्णयजुर्वेदकाठकामध्यें पाराशर्य व्यास ऋषींचें नांव आलेलें आहे. व्यास भारती युद्धाच्या समकालीन होते, असें मानण्यास हरकत नाहीं. महाभारतांतील अनेक वर्णनें प्रत्यक्ष पाहिल्यासारखीं दिसतात; व त्यांत कित्येक गोष्टी अशा आहेत कीं, त्या पाठीमागून कोणत्याही कवीनें कल्पना केल्या नसत्या. वैशंपायन हा एक व्यासांचा शिष्य आहे, असें सांगितलें आहे. (कदाचित् तो प्रत्यक्ष शिष्य नसून शिष्यपरंपरेंत असणेंही शक्य आहे.) याचें नांव आश्वलायन गृह्यसूत्रांत आलेलें आहे. हा अर्जुनाचा पणतु जनमेजय याचा समकालीन असणें संभवनीय आहे. एकंदर महाभारताची भाषा प्राचीन वैदिक भाषा व अलीकडची संस्कृत भाषा यांहून भिन्न व प्रत्यक्ष बोलण्यांत येणाऱ्या भाषेप्रमाणें दिसते. निदान निश्चयानें महाभारतांतील कांही भागांची भाषा फार जुनी व फार जोरदार अशी आपल्यास भासते. भगवद्गीतेसारखे कांहीं भाग या विधानाच्या समर्थनार्थ पुरे आहेत. आतां आपण सौतीकडे वळूं. सूत हे बहुधा पुराणिकाचा धंदा करीत, हें प्रसिद्ध आहे. लोमहर्षणाचा पुत्र उग्रश्रवा याला सौति म्हणावयाचें कांहीं कारण नाही. कारण, सूत हें जातीचें नांव आहे आणि सूतानें शौनकाला अनेक पुराणें सांगितल्याचा उल्लेख पुराणांतून आहेच. हा सूत व हा सौति ऐतिहासिक आहेत किंवा नाहींत, याजबद्दल संशय घेण्यास कारण नाहीं. यांनीं वैशंपायनाचें भारत वाढवून जें महाभारत केलें तें कां व कसें, याचा आपण पुढें विचार करूं. पण हा सौति वैशंपायनाच्या समकालीन नव्हता, असें या ग्रंथाच्या कालनिर्णयावरून ठरतें. तेव्हां ' भारती

१ सदरहू उपसंहाराच्या विवेचनामध्ये उल्लेखिलेलीं पानें भाषांतराच्या पहिल्या आवृत्तींतील आहेत. दुसऱ्या आवृत्तींत प्रत्येक पर्वाच्या आरंभीं पान १ पासून सुरुवात करण्यांत आली आहे. तरी ज्यांच्या जवळ दुसऱ्या आवृत्तीचीं पुस्तकें असतील, त्यांनीं त्या त्या पर्वांतील जें पान येईल तें पहावें. प्रत्येक ठिकाणीं पर्वाचा उल्लेख केला आहे.

कथा सर्पसत्राच्या वेळीं वैशंपायनाच्या तोंडून मीं ऐकली,' असें जें भारताच्या प्रारंभीं लिहिलें आहे, (भा. आदि. पा. ३) तें लाक्षणिक किंवा अतिशयोक्तीचें आहे. सौति व वैशंपायन यांमध्यें हजारों, निदान शेंकडों वर्षांचें अंतर असलें पाहिजे. व्यासांचा मूळग्रंथ व वैशंपायनाचें भारत यांमध्यें परिमाणासंबंधानें किंवा भाषेसंबंधानें विशेष अंतर नसावें. परंतु चोवीस हजार श्लोकांचा सौतीनें एक लक्ष ग्रंथ बनविला, त्या वेळेस भाषेसंबंधानें अंतर पडणें कालभेदामुळें साहजिक आहे. सौतीनें आपल्या बुद्धिचातुर्यानें सर्व ग्रंथ एकजीव पूर्वापरसंबद्ध असा केला आहे, तथापि दोनतीन ठिकाणीं चमत्कारिक असंबद्धता उत्पन्न झाली आहे, ती येथें दाखविली पाहिजे. (१) अगदीं ग्रंथाच्या प्रारंभीं सौति उग्रश्रवा, कुलपति शौनकाकडे द्वादशवार्षिक सत्र करीत असतांना आला व "तूं कोठून आलास?" असें विचारलें असतां "जनमेजयाच्या सर्पसत्रांतून आलों व तेथें वैशंपायनपठित व्यासकृत महाभारत ऐकलें," असा कथाभाग दिला आहे. पण आदिपर्व अध्याय चार याच्या प्रारंभीं पुन्हां तोच मजकूर गद्यामध्यें असा सांगितला आहे कीं, सौति शौनकाकडे आला व म्हणाला, "तुम्हांस काय ऐकण्याची इच्छा आहे?" तेव्हां शौनकानें "भृगुवंशाचें वर्णन् कर" असें सांगितलें. (भा. आदि. पा. ९४—९९) आणि पुढें 'सौतिरुवाच' असें न म्हणतां 'सूत उवाच' असें म्हटलें आहे. तेव्हां हा परस्परविरोध कसा? टीकाकारानें नेहेमींप्रमाणें हे महाभारताचे आरंभ निरनिराळ्या कल्पांतले आहेत, असें या विरोधाचें परिमार्जन केलें आहे. पण तें विशेष समाधानकारक दिसत नाहीं. कदाचित् वैशंपायनांचें भारत वाढविण्याचा प्रयत्न पितापुत्रांनीं दोघांनीं केला. ते दोन्ही निराळे प्रारंभ काल्पनिक असून पितापुत्रांनीं या ग्रंथांत एकमेकांच्या आदरानें तसेच राहूं दिले, असें संभवनीय आहे. सौति हे पुराणिक होते व त्यांनीं आपली पौराणिक माहिती भारताला सर्वमान्य, प्रचंड धार्मिक स्वरूप देण्याच्या कामीं कां व कशी उपयोगांत आणली, याचा विस्तार पुढें सांगूं. पण असा उपयोग करतांना आणखी एक असंबद्धता उत्पन्न झाली आहे, ती आपण आतां पाहूं. (२) तिसऱ्या अध्यायांत एका गद्य ग्रंथाचा अवलंब केला आहे. त्यांतील हकीगत अशीः—" जनमेजय राजा कुरुक्षेत्रांत दीर्घ सत्र करीत असतां एक कुत्रा यज्ञमंडपांत शिरला. त्यास जनमेजयाच्या भावांनीं प्रहार करून बाहेर घालविलें. तेव्हां तो रडत आपल्या आईकडे म्हणजे देवशुनीकडे गेला. तिनें येऊन जनमेजयास शाप दिला कीं, तुला अकल्पित विघ्न उत्पन्न होईल. तो तें सत्र समाप्त करून हस्तिनापुरास आला व आपल्या पापकृत्येचा कोण संहार करील, याचा विचार करूं लागला. तेव्हां त्यानें श्रुतश्रवानामक ऋषीचा पुत्र सोमश्रवा यास पुरोहित केलें. परंतु श्रुतश्रवानें जनमेजयास असें बजाविलें की, कोणी ब्राह्मण याचना करावयास आला तर तो मागेल तें हा देईल, असा ह्याचा कडकडीत नियम आहे. तो तुला मान्य असेल तर तूं यास घेऊन जा. जनमेजयानें तें मान्य करून त्यास आपल्या राजधानीस आणिलें व आपल्या भावांस सांगितलें कीं, हा पुरोहित जी आज्ञा करील ती संपूर्ण करावी. पुढें जनमेजय तक्षशिला देश जिंकावयास गेला व त्यानें तो देश हस्तगत केला, आणि तो आपल्या राजधानीस परत आला." (भा० आदि० पान २८) एवढी ही कथा गद्यांत दिलेली असून ती सौतीनें दुसरीकडून घेतलेली असावी, असें आपल्यास दिसतें. परंतु या कथेचा जोड भारती

कथेशीं त्यानें लावून दिलेला नाहीं. यानंतर आरुणीच्या गुरुनिष्ठेची लांबलचक कथा सांगितलेली असून हा अध्याय असाच असंबद्ध राहतो, व सोमश्रवा पुरोहितानें जनमेजयाची पापकृत्या घालविली कीं नाहीं व सोमश्रव्यास कोणत्या ब्राह्मणानें काय मागितलें व त्यानें कसें दिलें आणि त्याचा काय परिणाम झाला, याविषयीं कोठेंच उल्लेख नाहीं. पुढच्या चौथ्या अध्यायांत मागें सांगितल्याप्रमाणें सूत—शौनकांच्या भेटीचा प्रसंग पुन्हां वर्णन केला आहे, व पुढें भृगुवंशवर्णन वगैरे अनेक कथाभाग सुरू झालेला आहे. त्याच्यापुढें आस्तिकपर्व कित्येक अध्यायांत असून सर्पसत्राचीही कथा आहे. या सर्पसत्राचा देवशुनीचा शाप व सोमश्रवा याचा नियम यांच्याशीं कांहींच संबंध लागत नाहीं. किंबहुना, या सर्पसत्राच्या कथेंत सोमश्रवाचें नांवही नाहीं. आस्तिकानें सर्पसत्र बंद करून तक्षकाला जीवदान द्यावें, अशी जनमेजयास विनंति केली व ती जनमेजयानें सर्व ऋषींच्या सांगण्यावरून मान्य केली. (भा० आदि० पा० १२८) तेव्हां **सोमश्रव्यानें** आस्तिकाची विनंति मान्य करून जनमेजयाच्या मताविरुद्ध त्याच्या सर्पसत्रांत विघ्न आणलें, असें म्हणणेंही संभवत नाहीं. सारांश, देवशुनीचा शाप व सोमश्रवा पुरोहित यांची कथा गद्यांत दिलेली तशीच तरंगत राहून ग्रंथांत असंबद्धता उत्पन्न झाली आहे, हें येथें सांगण्यासारखें आहे. अशा प्रकारची असंबद्धता महाभारत ग्रंथामध्यें इतरत्र सांपडणार नाहीं. कांहीं कांहीं ठिकाणीं सौतीनें जेथें जेथें उपाख्यानें घातलीं आहेत, तेथें **असंभाव्यता** कांहीं अंशानें दृष्टीस पडते. परंतु **असंबद्धता** किंवा पूर्वापरविरोध बहुतकरून दिसत नाहीं. कांहीं ठिकाणीं जुन्या तऱ्हेचे श्लोक बनविण्याचा प्रयत्न केला आहे. उदाहरणार्थ, वैशंपायनाच्या भारतांत भारताचा सारांश एका अध्यायांत दिलेला असून सौतीनें पहिल्या अध्यायांत लांब वृत्ताचे ६९ श्लोक ' यदाश्रौषम् ' अशा प्रारंभाचे घातले आहेत. त्यांत धृतराष्ट्राच्या तोंडांतून महाभारताचा सारांश देण्याचा प्रयत्न सौतीनें केला आहे. हे श्लोक जुन्या भाषेसारखे मोठ्या वृत्तांत असून त्यांजवर वैदिक रचनेची छाया पडलेली दिसते. परंतु ही छाया तकलुपी असून हे श्लोक सौतीकृत मागाहून घातले आहेत, हें त्यांत दिलेल्या एकंदर वर्णनावरून स्पष्ट आहे. हे श्लोक सौतीनेंच बनविलेले आहेत. कारण, ते पहिल्या अध्यायांत असून हा सबंध अध्याय सौतीनें जोडलेला आहे. ' यदाश्रौषम् ' इत्यादि ६९ श्लोक जो कोणी वाचील त्यास ते सौतीचे आहेत, अशी खात्री वाटल्यावांचून राहणार नाहीं. ग्रंथांतील एका मुख्य पात्राकडून ग्रंथाचा सारांश वदविण्याची ही एक सुंदर युक्ति आहे खरी; पण अशा प्रकारचा शोक एकंदर भारताची हकीकत सारखी देऊन केलेला असंभवनीय आहे, हें उघड आहे. तो व्यासासारख्या महाकवीच्या कल्पनेंतून कधींही निघाला नसता. त्यांत सौप्तिकपर्वाच्याही पलीकडे ऐषीकपर्वाच्या हकीकतीपर्यंत भाग आलेला आहे. वास्तविक धृतराष्ट्राच्या स्वभावाप्रमाणें उत्तरेच्या पोटांतल्या गर्भावर अश्वत्थाम्याचें अस्त्र पडल्याचा त्यास आनंदच झाला असला पाहिजे, पण तसा यांत दर्शविला नाहीं. शिवाय जे भाग महाभारतांत सौतीनें घातले असें स्पष्ट दिसून येतें, त्यांचाही उल्लेख या विलक्षण श्लोकांमध्यें आहे. यक्षप्रश्नाचें आख्यान सौतीनें मागाहून घातलें हें आम्हीं दाखविणार आहों. या यक्षप्रश्नांच्या हकीकतीचा उल्लेख या श्लोकांत आहे. तसेंच उद्योगपर्वांतील श्रीकृष्णाच्या शिष्टाईच्या वेळचा विश्वरूपदर्शनाचा भाग

हाही मागाहूनचा आहे, असें आम्हीं दाखविणार आहों, त्याचेंही यांत वर्णन आहे. भीष्मानें आपल्या मरणाची युक्ति पांडवांस सांगितली, हाही मागाहूनचा भाग यांत उल्लिखित आहे. सारांश, "यदाश्रौषं" भाग येथें मागून घातला आहे. तो केवळ कथेचा सारांश या दृष्टीनें बरोबर बसतो. पण युद्धानंतर शेवटीं असा शोक यावयास पाहिजे होता. तो शोक या दृष्टीनें भलत्याच ठिकाणीं आला आहे. एकंदरींत हा भाग व्यासांचा नसून सौतीनें मागून बनविलेला असून उपोद्घातांत मुद्दाम घातलेला आहे. असो. याप्रमाणें सौतीचे कांहीं कांहीं ठिकाणीं दोष दिसले, तरी त्यानें महाभारतास जें हें प्रचंड स्वरूप दिलें, त्यांत त्याची विलक्षण बुद्धिमत्ता व करामत दिसून येते. सौति हा सामान्य पुराणिक नसावा. जसा एखादा नामांकित पुराणिक हल्लीं रामायणांतील एखाद्या श्लोकावर तीन तीन तासपर्यंत वक्तृत्वपूर्ण व भक्तिरसप्रधान पुराण सांगूं शकतो, अशा वरच्या कोटींपैकीं सौति असून त्याची एकंदर पौराणिक माहिती प्रचंड होती. व्यवहार, राजधर्म व तत्त्वज्ञान यांसंबंधानें महाभारताच्या कथेचें जें उदात्त स्वरूप महर्षि व्यासांनीं वर्णन केलें आहे, तें स्वरूप सौतीच्या अतिविस्तृत ग्रंथांत कायम आहे. याचमुळें या ग्रंथाची थोरवी सौतीनें जशी वर्णन केली आहे तशी खरोखरच आहे. भारतवृक्ष हा कविजनांचा एक आधारस्तंभ आहे. त्या दिव्य वृक्षाच्या योगानें भूतलावरील रसिक व ज्ञानसंपन्न जनांचें अखंड उपजीवन चालेल; आणि याजवर धर्मरूप व मोक्षरूप स्वादिष्ट फलपुष्पांचा बहार सदोदित कायम राहील. किंबहुना सर्व प्रकारचे कविकल्पनातरंग किंवा नीतिशास्त्रांतील उत्तम धडे घालून देणारे मनोवेधक प्रसंग किंवा असंख्य आत्म्यांस शांतिसुख देणारे तत्त्वज्ञानांतील उदात्त विचार या ग्रंथांत ग्रथित झाल्याकारणानें "सर्व कांहीं महाभारतांत आहे, या ग्रंथांत नाहीं तें इतरत्र सांपडावयाचें नाहीं" अशी जी सौतीची गर्वोक्ति आहे, ती यथार्थ आहे असेंच म्हटलें पाहिजे.

अशा ग्रंथाचा विवेचकदृष्ट्या विचार करणें उपसंहारांत कितपत योग्य आहे, याजविषयीं येथें थोडीशी चर्चा करणें जरूर आहे. कारण, महाभारतांतील अमुक भाग सौतीनें वाढविलेला आहे, अशा प्रकारचें विवेचन सुरू केलें असतां श्रद्धाळु वाचकाच्या मनाची प्रवृत्ति रसभंगाकडे वळण्याचा संभव असतो; पण अशा प्रकारची वृत्ति होऊं देण्याचें कांहीं कारण नाहीं. एक तर ग्रंथाचें खरें स्वरूप आपल्या समोर आल्यानें वाचकांस आनंद झाल्यावांचून राहावयाचा नाहीं. दुसरें, असंभाव्य दिसणाऱ्या गोष्टी मूळस्वरूपांत कशा असाव्या, ही जिज्ञासा प्रत्येक मनुष्यास असतेच; व ती पूर्ण करण्याचें विवेचक ग्रंथकर्त्याचें काम आहे. तिसरें, महाभारतग्रंथाची व महाभारतकथेची विवेचकदृष्ट्या छाननी केल्यावरही त्या ग्रंथाचें व त्या कथेचें राहणारें स्वरूप सुद्धां इतकें मनोहर व उदात्त आहे कीं, व्यासांविषयींची व महाभारताविषयींची वाचकांच्या मनांत असलेली पूज्यबुद्धि यत्किंचितही कमी होत नाहीं, असेंच आम्हांस वाटतें. यासाठीं विवेचक पद्धतीनें विचार करण्यास हरकत नाहीं, असें समजून सौतीनें महाभारताचा विस्तार कां व कसा केला, याचें आपण विवेचकदृष्ट्या विस्तृत रीतीनें उद्घाटन करूं.

सौतीनें महाभारतास हल्लींचें स्वरूप दिल्यावर त्यांत आतांपर्यंत फारच थोडा फरक झाला, हें आम्हीं पूर्वींच सांगितलें आहे. किंबहुना, सौतीनें जसें महाभारत

तयार केलें, तसेंच आपल्या समोर हल्लीं आहे, असेंहि मानण्यास हरकत नाहीं. हें भारताचें महाभारत त्यानें केव्हां तयार केलें हें सांगितलें, म्हणजे सौतीनें महाभारतास प्रचंड स्वरूप कां दिलें, याजविषयीं अनुमान करण्यास सोपें जाईल. शकापूर्वी तिसऱ्या शतकांत महाभारतास हल्लींचें स्वरूप प्राप्त झालें, हा आमचा सिद्धांत बहुतेक सर्वमान्य झाला आहे. याचें विस्तृत विवेचन आपणास पुढें करावयाचें आहे. यावेळची परिस्थिति लक्षांत आणली म्हणजे महाभारत कां तयार केलें गेलें, याचा उलगडा होतो. यावेळीं हिंदुस्थानामध्यें दोन नवीन धर्म उत्पन्न होऊन प्रसार पावत होते. शकापूर्वी सहाशेंच्या सुमारास तीर्थंकर महावीर यानें बहार प्रांतांत जैन धर्माचा प्रथम उपदेश केला, व त्याच सुमारानंतर गौतमबुद्धानें आपल्या बौद्ध धर्माचा प्रथम प्रचार केला. हे दोन्ही धर्म या वेळीं वाढत होते. विशेषतः बौद्ध धर्माचा चारी बाजूंनीं विजय होत चालला असून सम्राट् अशोक यानें त्या धर्मास राजसत्तेचें पाठबळ दिलें होतें. यामुळें लोकांमध्यें अनेक प्रकारचीं पाखंड मतें प्रसार पावत होती. वेदांविषयींची पूज्यबुद्धि नष्ट होत चालली होती. वेदांचें प्रामाण्य या दोन्ही धर्मांनीं उघडपणें झुगारून दिलें होतें; व आपल्या बुद्धीस जें योग्य दिसेल तेंच धर्म्य, असें लोक म्हणूं लागले होते. ब्राह्मणांविषयींची श्रद्धा कमी होत चालली होती. प्राचीन आर्यधर्मांतील मोठमोठाले नामांकित पुरुष दोन्ही धर्म आपल्यांत ओढूं लागले होते. आमचे धर्म फार जुने असें सिद्ध करण्याकरितां ही त्यांची खटपट होती. जनसमूहामध्यें ज्या व्यक्तींविषयीं आदर होता, त्या व्यक्ती आमच्याच धर्मांतल्या आहेत, असें दाखवून जनसमूहाचें मत आपल्यास अनुकूल करून घेण्यासाठीं हा त्यांचा प्रयत्न होता. उदाहरणार्थ, वेदांतील प्रथम राजर्षि ऋषभ हा आमचा पहिला तीर्थंकर, असें जैनांनीं प्रतिपादन केलें आहे. तसेंच दाशरथी राम हा बुद्धाच्या पूर्वजन्मांतील एक अवतार, असें बौद्ध प्रतिपादूं लागले. श्रीकृष्णाविषयीं मात्र ते अत्यंत तिरस्कार प्रगट करूं लागले. यादव लोक अरिष्टनेमीच्या उपदेशावरून जैन झाले, परंतु श्रीकृष्ण झाला नाहीं, असें एका जैनधर्मग्रंथांत वर्णन केलें आहे; व त्यांतच असें सांगितलें आहे की, अरिष्टनेमीनें श्रीकृष्णास म्हटलें " तूं अनेक युगें नरकांत राहिल्यानंतर मनुष्ययोनीमध्यें जन्म घेशील व नंतर तुला जैन धर्माचा उपदेश होऊन तुझा उद्धार होईल. " श्रीकृष्णाविषयीं जैनधर्म किती अनादर पसरवीत होता, हें याजवरून चांगलें दिसतें. वेदांतील इन्द्रादि देवतांचीही याचप्रमाणें दोन्ही धर्मांत पायमल्ली झालेली होती. इंद्रादि देव जैन अथवा बुद्ध यांच्यापुढें हात जोडून उभे राहतात, किंबहुना, त्यांच्या पादतळीं लोळतात, असें हे धर्म प्रतिपादूं लागले होते. वेदांतील यज्ञयागादि कर्मांविषयीं या धर्मांनीं फारच निंदा मांडली होती. या यज्ञांतून पशुहिंसा होत असल्यामुळें व हे धर्म 'अहिंसा परमो धर्मः 'या मताचे कट्टे पुरस्कर्ते असल्यामुळें त्यांना हे वैदिक यज्ञयागादि विधि नकोसे झाले होते. सनातन धर्मांतही अहिंसेचा योग्य उपदेश असल्यानें हिंसायुक्त यज्ञांची लोकांस पुढेंपुढें अडचण वाटूं लागून या दोन्ही धर्मांचा प्रसार अधिक होऊं लागला होता. तीर्थें, व्रतें वगैरेविषयीं सुद्धां या धर्मांचा विशेष कटाक्ष असे. तीर्थांत बुडी मारल्यानें जर पुण्य किंवा मुक्ति मिळत असेल, तर बेडूकही पुण्यवान् होऊन मोक्षास जातील, असें सांगून बुद्धानें खुद्द एका काश्यप ब्राह्मणास तीर्थस्नानापासून परावृत्त केलें, ही कथा प्रसिद्ध आहे. असो. तर याप्रमाणें सनातन-

धर्मांच्या मतांविषयीं व पूज्य मानलेल्या व्यक्तींविषयीं असा अनादर पसरवून हे धर्म प्रसार पावत चालले होते. हा सनातन धर्मावरील घाला भारतीयांच्या इतिहासांत प्रथमच आला होता.

बौद्धांच्या व जैनांच्या धर्मप्रसारामुळें सनातन धर्माच्या एका विशिष्ट भागावर तर फारच जोराचा हल्ला झाला होता. चातुर्वर्ण्याची संस्था ही सनातनधर्माचें एक प्रधान अंग असून त्या व्यवस्थेला बौद्ध धर्मानें व जैन धर्मानेंही झुगारून दिलें. बौद्धसंन्याशी सर्व जातीचे होऊं लागून एकत्र अन्नव्यवहार करूं लागले होते. काश्यपब्राह्मण व उपाली न्हावी हे दोघेही बौद्ध भिक्षु होऊन सर्व लोकांच्या आदरास सारखेच पात्र झाले होते. चातुर्वर्ण्याची जुनी व्यवस्था कायम ठेवून सर्वांस मोक्षधर्मांत सारखे हक्क देण्याची श्रीकृष्णानें लावलेली घडी बिघडून गेली होती. बौद्ध व जैन **उपासकही** चातुर्वर्ण्यधर्म सोडूं लागले होते. आश्रमव्यवस्थाही याचप्रमाणें बिघडूं लागून चोहोंकडे घोंटाळा उत्पन्न झाला होता. चतुर्थाश्रमाचा अधिकार ब्राह्मणांस व इतर आर्यवर्णांस होता, तो बौद्धभिक्षूंनीं सर्वांसच मोकळा करून दिला, यामुळें अनाडी व पोटभरू हलक्या जातीचे शेंकडो बौद्धभिक्षु लोकांमध्यें भिक्षा मागत फिरूं लागले होते. धर्माचें आचरण म्हणजे केवळ नीतीचें आचरण, असेंच हे धर्म मानूं लागले होते. तत्त्वविचाराच्या बाबतींतही ह्या धर्मांची गति फारच पुढें जाऊन लोकांच्या मतांमध्यें खळबळ उडून गेली होती. परमेश्वर मुळीं नाहींच, निदान परमेश्वर आहे कीं नाहीं याविषयीं विचारच करूं नये, असें हे धर्म उघड प्रतिपादूं लागले. मनुष्याला आत्माही नाहीं, असा सिद्धान्त स्थापित करण्याकडे त्यांची प्रवृत्ति झाली. सारांश, सर्व तऱ्हेनें हे धर्म सनातन धर्ममतांच्या विरुद्ध असून त्यांनीं लोकांमध्यें निरीश्वरवाद व निरात्मवाद प्रचलित केला होता.

शकापूर्वीं तिसऱ्या शतकांत हिंदुस्थानची धार्मिक परिस्थिति अशा तऱ्हेची असून सनातनधर्मावर बौद्ध व जैन धर्मांचे जोराचे हल्ले चालले होते. अशोकाच्या राजसत्तेमुळें बौद्धधर्माला अद्याप विजय प्राप्त झाला नव्हता, किंवा कदाचित् नुकताच प्राप्त झाला असेल. सनातन धर्माची अंतःस्थिति हे हल्ले सहन करण्यास यावेळीं समर्थ नव्हती. आपल्या धर्मामध्यें अनेक मतें प्रचलित झालीं असून त्यांचीं परस्परांशीं भांडणें चाललीं होतीं. शत्रूंच्या हल्ल्यांचा प्रतीकार करण्याकरितां जी एकी व जूट पाहिजे असते, ती या वेळीं सनातनधर्मांत मुळींच नव्हती. कोणी लोक विष्णूस मुख्य देवता मानून पांचरात्रमताचा पुरस्कार करीत होते. कोणी शिवास मुख्य मानून पाशुपतमताचा आग्रह धरून बसले होते. कोणी देवीस मुख्य मानून शाक्तमताचे अनुयायी बनले होते. कोणी सूर्याचे, कोणी गणपतीचे, तर कोणी स्कंदाचे उपासक झाले होते. या सर्व उपासकांमध्यें शत्रुभाव असून केवळ देवतांचाच नव्हे, तर तत्त्वविचारांचाही विरोध होता. यज्ञयागाविषयींही लोकांचीं मतें डळमळूं लागलीं होतीं. तत्त्वज्ञानाच्या बाबतींतही वेदान्त आणि सांख्य यांचा झगडा होता. सर्वांत मुख्य अडचण ही कीं, सनातनधर्माचे आद्यग्रंथ जे वेद ते लोकांस दुर्बोध झाले होते. लोकांना सुबोध असा एक धर्मग्रंथ कोणचाच नव्हता. महान् महान् पूर्वजांच्या व अवतारी पुरुषांच्या हकीकती विस्कळित असून त्या गाथारूपी लहान लहान आख्यानांत बहुतेक लुप्तप्राय झाल्या होत्या. नीतीचें व धर्माचें शिक्षण देऊन धार्मिक व नीतिमान् होण्याची स्फूर्ति उत्पन्न करणारे स्फूर्तिदायक

ग्रंथ मुळींच नव्हते. ऋषींच्या व राजांच्या वंशावळी विस्कळित होऊन सूत अथवा भाट यांच्या जीर्ण पोथ्यांतून बहुतेक नाहींशा होऊन पराक्रमी पूर्वजांचा बहुशः विसर पडत चालला होता. अशा वेळीं सनातनधर्माला स्वाभाविकच या वाढत्या नास्तिक धर्मांशीं टक्कर देणें अधिकच कठिण होऊन गेलें व बौद्ध आणि जैन धर्मांचा पक्का विजय होईल, अशी भीति सनातनधर्माभिमानी विद्वान् पंडितांस पडली.

येथें असा एक प्रश्न उद्भवतो कीं, यावेळी आपल्या धर्माचे प्रतिपादक जे अनेक प्रसिद्ध ग्रंथ आहेत, ते अस्तित्वांत नव्हते कीं काय? रामायण कोठें गेलें होतें? मनुस्मृति त्या वेळीं नव्हती कीं काय? वेदान्त, न्याय, सांख्य, मीमांसा यांजवरील सूत्रे काय झालीं होतीं? पुराणें व इतिहास यांचा मागमूस नव्हता कीं काय? या सर्वांचें उत्तर 'नव्हता' असेंच देणें भाग आहे. हल्लींच्या स्वरूपांत असलेले हे ग्रंथ महाभारताच्या मागाहूनचे आहेत. या कालनिर्णयाचा विस्तृत विचार पुढें प्रसंगोपात्त येईल. तूर्त येथें एवढें सांगणें पुरें आहे की, हल्लींचें रामायण शकपूर्व पहिल्या शतकातलें असावें. हल्लींच्या मनुस्मृतीचाही काल तोच आहे. वेदान्तसूत्रें, योगसूत्रें हीं शकपूर्व दुसऱ्या शतकांतलीं आहेत. सांख्यसूत्रांचा त्या वेळेस पत्ताच नव्हता. पुराणें हल्लींच्या स्वरूपांत आहेत तशीं त्या वेळीं नव्हतीं. हे सर्व ग्रंथ त्या वेळीं बीजरूपानें असल्यास असावे आणि त्यांचा जो सांगोपांग झालेला विस्तार हल्लीं दिसत आहे, तो महाभारतानंतरचा होय; किंबहुना, महाभारताचें उदाहरण पाहूनच या धार्मिक ग्रंथांस पूर्ण स्वरूप देण्याची स्फूर्ति सनातनधर्मीय आचार्यांस झाली असावी. अर्थात्, या ग्रंथांचें पूर्वस्वरूप काय होतें, हें ऐतिहासिक दृष्टीनें निश्चित करण्यास महाभारत हेंच एक साधन हल्लीं उपलब्ध आहे.

असो. तर याप्रमाणें अशोककाळीं किंवा त्या सुमारास सनातन धर्मावर जो हल्ला बौद्ध व जैन धर्मांनीं केला, त्याचा प्रतीकार करण्यास सनातनधर्मीयांजवळ कांहींच साधनें नसून शिवाय आपल्या धर्मांत भिन्न भिन्न मतांची ओढाताण चालली होती. अशा वेळीं सौतीनें भारताला महाभारताचें प्रचंड स्वरूप देऊन, सनातनधर्माचे अन्तस्थ विरोध काढून टाकून, सर्व मतांचा एके ठिकाणीं मेळ बसवून, सर्व कथांचा एके ठिकाणीं संग्रह करून व त्या कथा योग्य जागीं बसवून एकंदर ग्रंथास शोभा आणिली, व सनातन धर्माचें उदात्त स्वरूप लोकांच्या मनावर ठसवून सनातनधर्मीयांना जोर आणण्याची महत्त्वाची कामगिरी बजाविली. महाभारतग्रंथ कांहीं तरी एक जगड्व्याळ अवडंबर आहे, अशी पुष्कळांची समजूत आहे; परंतु ती चुकीची आहे. महाभारत हत्तीच्या शरीराप्रमाणें प्रचंड आहे, पण तें त्याचप्रमाणें सुंदर, सुश्लिष्ट व सुबद्ध असून त्याचा एकजीवही आहे व सर्व ग्रंथ एका रज्जूनें बांधलेला आहे. सनातन धर्माचा विरोधरहित उपदेश हा ह्या रज्जूचा मुख्य ताणा आहे; व त्याला आनुषंगिक तत्त्वज्ञान, इतिहास, राजधर्म, व्यवहार व नीति यांचे धागे गुंडाळलेले आहेत. यामुळें असा चमत्कार झाला आहे कीं, महाभारत हा ग्रंथ हल्लींच्या हिंदुधर्माच्या सर्व शाखांस म्हणजे शैव, वैष्णव, वेदान्ती, योगी वगैरेंस सारखाच पूज्य झाला आहे. व्यासांच्या अप्रतिम कृतीवर ही इमारत उभारलेली असल्यानें व्यासांचें अप्रतिम कवित्व, तत्त्वज्ञान व व्यवहारनैपुण्य यांचीही स्फूर्ति सौतीला प्रोत्साहक झालेली आहे. सौतीनें या उद्देशानें भारताचें महाभारत कसें बनविलें, याचा आपण आतां

वरील विवेचनाच्या अनुरोधानें विस्तृत रीतीनें विचार करूं.

असें विवेचन करणें एक प्रकारचें मोठें नाजुक काम आहे, हें येथें नमूद केलें पाहिजे. व्यासांचा मूळचा ग्रंथ व वैशंपायनाचें भारत यांत फारसा फरक नसावा, हें आम्हीं पूर्वी सांगितलेंच आहे. पण भारताचे चोवीसहजार श्लोक असून महाभारताचे एक लक्ष श्लोक आहेत. तेव्हां इतके अधिक भाग सौतीनें सामील केले, हें आम्हांस कबूल करणें प्राप्त आहे. असें कबूल करतांना वरील विवेचनांत जो ऐतिहासिक भाग दाखविला, त्याशिवाय ज्यास्ती सबळ प्रमाणें दाखवितां येणें शक्य नाहीं. साधारण अनुमानानेंच हा विषय घ्यावयाचा आहे. जे भाग प्रचलित माहितीच्या व अनेक गाथांच्या आधारानें सौतीनें घातले ते व्यासांच्या उदात्त ग्रंथाच्या स्फूर्तीनेंच घातले. तेव्हां त्यांचें कर्तृत्वही एका दृष्टीनें व्यासांकडेच देण्यास हरकत नाहीं. आपल्या विशिष्ट मतसिद्ध्यर्थ एखादा प्रक्षिप्त भाग मधेंच असंबद्ध घुसडून द्यावयाचा त्यांतला हा प्रकार नाहीं. किंबहुना, हिंदुधर्माच्या उदात्त स्वरूपाचेंच ह्यांत अधिक आविष्करण होत असून नवीन जोडलेले भाग मूळग्रंथाचेच आहेत, असें मानण्यास मुळींच हरकत नाहीं.

(१) धर्माचें एकीकरण.

सौतीचा प्रथम उद्देश भारत वाढविण्यांत धर्माचें एकीकरण करणें हा होता. मूळ भारतग्रंथ श्रीकृष्णाच्या प्रशंसापर, अर्थात् विष्णुस्तुतिपर असावा, हें अनुमान उघड आहे. पण हिंदुधर्मांत विष्णूशिवाय इतर देवताही उपास्य आहेत. एकंदर सनातन धार्मिक ग्रंथ असें स्वरूप महाभारतास येण्याकरितां त्यांत इतर देवतांच्याही स्तुति आल्या पाहिजेत व त्याही अशा रीतीनें कीं, भिन्न उपासनांचा विरोध वाढूं नये. याच दृष्टीनें मुख्यतः सौतीनें महाभारताला हल्लींचें स्वरूप दिलें आहे. विशेषतः वैष्णव व शैव या मतांचें एकीकरण त्यानें चांगलें केलें आहे. शांतिपर्व व अनुशासनपर्व हीं मूळच्या भारतांत असावीं कीं नसावीं, हा प्रश्न कित्येक वेळां उपस्थित केला जातो, पण मोठीं पर्वें मूळभारताचीं नव्हेत, हें आपण पूर्वीं ठरविलेंच आहे. तेव्हां हीं पर्वें सौतीचीं आहेत यांत शंकाच नाहीं. यांतील कांहीं विषय मूळभारताचे असावेत, हें उघड आहे. पण धार्मिकदृष्ट्या सर्व मतांचा त्यांत समावेश होण्याकरितां या पर्वांत सौतीनें बरीच वाढ केली. यामुळें महाभारताला धर्मग्रंथाचें स्वरूप पूर्णपणें आलें आहे व महाभारतानंतरचे सर्व ग्रंथ त्यांतील वचनें स्मृती म्हणून आधाराला घेतात. शैव व वैष्णव यांचें सनातन धर्मांत ऐकमत्य करण्यासाठीं सौतीनें महाभारतांत शिवस्तुतिपर अनेक आख्यानें घातलीं आहेत. अनुशासन पर्वामध्यें उपमन्यूचें आख्यान जें घातलें आहे तें याच कारणानें; आणि यांत मौज अशी कीं, ही शंकराची स्तुति श्रीकृष्णाच्या तोंडूनच वदविली आहे. जांबवतीस पुत्र होण्याच्या इच्छेनें त्यानें शंकराची आराधना केली, असें यांत दाखविलें आहे. ज्याप्रमाणें विष्णुसहस्रनाम भारतांत गोंवलें आहे, त्याप्रमाणें तंडीनें सांगितलेलीं शंकराचीं सहस्र नांवें उपमन्यूनें या ठिकाणीं श्रीकृष्णास उपदेशिलीं असून अनेक ऋषींनीं शिवाची आराधना करून वरप्राप्ति करून घेतली, असें म्हटलें आहे. एकंदर सनातनधर्मीयांचें शिव, विष्णु आणि ब्रह्मा यांचें एकीकरण करून धर्मांतील दुही काढून टाकण्याचें जें मत आहे, तें याच आख्यानांत प्रतिपादित केलेलें आहे. परमेश्वराच्या उजव्या बाजूतून ब्रह्मा उत्पन्न झाला व डाव्या अंगांतून विष्णु उत्पन्न झाला आणि रुद्र मध्यांतून

उत्पन्न झाला, असें यांत वर्णिलेलें आहे. हें उपमन्यूचें आख्यान सौतीनें नवीन जोडलेलें आहे, हें मागीलपुढील संदर्भावरून समजण्यास हरकत नाहीं. यांत श्रीकृष्णानें एक हजार वर्षें तपश्चर्या केली, असेंही म्हटलें आहे. यावरून हें आख्यान मूळच्या भारतांतलें नसावें. भारतांतील कोणत्याही व्यक्तीचें आयुष्य शंभर वर्षांच्या प्रमाणाबाहेर दाखविलेलें नाही. अर्थात्, ह्या कल्पना मागाहूनच्या आहेत. शंकराच्या स्तुतिपर अन्य ठिकाणीही अनेक नवीन प्रसंग सौतीनें वर्णिलेले आहेत. द्रोणपर्वांत अर्जुन ज्या वेळेस जयद्रथाला मारण्याची प्रतिज्ञा करतो, त्या वेळेस हें केवळ असंभाव्य काम त्याच्या हातून सिद्धीस नेण्यासाठीं श्रीकृष्णानें शंकराचा वर मिळविण्यास अर्जुनास सांगितलें, व अर्जुनानें समाधीमध्यें शंकराची प्रीति संपादन करून त्याजपासून पाशुपतास्त्र मिळविलें (अध्याय ९०–९३). पण अर्जुनास शंकरापासून पाशुपतास्त्र मिळाल्याची हकीगत किरातार्जुनीयांत वर्णिल्याप्रमाणें वनपर्वांतच आली आहे. तेव्हां हें पाशुपतास्त्र पुन्हां मिळविण्याची कथा चमत्कारिक असून ती सौतीनें मुद्दाम घातली असावी. कारण, यांत शिवस्तुतीचा प्रोत्साहक श्रीकृष्णच दाखविला आहे. सारांश, शिवाचा उपासक श्रीकृष्ण आणि विष्णूचा उपासक शिव, अशी सांगड घालून सौतीनें शैववैष्णवांचा विरोध काढून टाकण्याचा स्तुत्य प्रयत्न केला आहे. अशा प्रकारचीं आणखी कित्येक आख्यानें दाखवितां येतील. सौप्तिकपर्वांत अश्वत्थामा जेव्हां निजलेल्या वीरांचे गळे दाबण्यास निघतो, त्या वेळेस तो प्रथम आपलें मुंडकें कापून शंकरास तुष्ट करीत आहे, असें दाखविलें आहे (सौप्तिकपर्व अध्याय ७). यांतही “ कृष्ण मला त्याच्या भक्तीमुळें अत्यंत प्रिय आहे, ” असें शंकर म्हणतो. तसेंच या पर्वाच्या शेवटीं लिंगपूजेचा महिमा वर्णन केलेला आहे, व तेथेंही शंकराची प्रशंसा श्रीकृष्णमुखानें वदविली आहे. तात्पर्य, शिवविष्णूंचें ऐक्य सिद्ध करण्याचा सौतीनें ठिकठिकाणीं प्रयत्न केला आहे (सौप्तिकपर्व अध्याय १८). मोक्षपर्वांतील नारायणीय उपाख्यान मूळच्या भारतांतील नसून सौतीनें मागाहून जोडलें आहे (अध्याय ३३४–३४८). हें त्यानें बहुधा पांचरात्र मतांतील संग्रहीत केलें असावें. याआख्यानांत साहजिकच शंकर विष्णूहून लहान व त्याचा भक्त, असें मूळांत दाखविलें असावें; पण सौतीच्या मतैक्य करण्याच्या प्रयत्नानुसार त्यानें यांत दिलेलें वर्णन थोडेंसें बदललेलें आहे; व नारायणाच्या व शंकराच्या युद्धांत कोणाचा जय होईना, तेव्हां ब्रह्मदेवानें शंकराची विनवणी करून त्यास नारायणाचा भक्त बनविलें. तेव्हां नारायण म्हणाला “ जो तुझा भक्त तो माझा भक्त. ज्यानें तुला ओळखलें त्याला माझेंही ज्ञान झालें. तुझ्या व माझ्यामध्यें कांहींएक भेद नाहीं. तुझ्या शूलाच्या प्रहाराचें चिन्ह माझ्या वक्षस्थलावर उमटलेलें असल्यामुळें मला श्रीवत्स असें लोक म्हणतील; आणि माझ्या हाताचें चिन्ह तुझ्या कंठावर उमटल्याकारणानें तुला श्रीकंठ असें म्हणतील ” (भा. शांति. पा. ८०२). याप्रमाणें पांचरात्राच्या मताचाही शिवविष्णूंच्या ऐक्याकडे सौतीनें ओघ वळविला आहे.

महाभारतांत देवीची स्तुति सौतीनें घातली आहे, ती भीष्मपर्वांत (अध्याय २३) आहे. वास्तविक ती स्तुति या ठिकाणीं नसल्यास चालेल. कारण, लढाईस उद्युक्त झालेल्या अर्जुनाला युद्धांत जय येईल, असा दुर्गेनें वर दिल्यावर पुढें भगवद्गीतेचा प्रसंगच राहात नाहीं. आम्ही जिंकूं कीं कौरव जिंकतील,

" यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः " अशी शंकाच मग संभवत नाहीं. हें दुर्गास्तोत्र श्रीकृष्णाच्याच आज्ञेवरून अर्जुनानें जपलें, असें यांत सौतीनें म्हटलें आहे. दुर्गेचा स्तव अन्य ठिकाणीहि आहे. स्कंदाच्या प्रशंसापर व स्तुतिपर भाग सौतीनें वनपर्वांत घातलेला आहे. याप्रमाणें निरनिराळ्या उपास्यदेवतांचें एके ठिकाणीं ग्रथन करून सौतीनें सनातन धर्माचें ऐक्य करण्याचा प्रशंसनीय यत्न केला आहे.

याचबरोबर निरनिराळ्या मतांचें व मोक्षमार्गांचें एकीकरण करण्याचा यत्न सौतीस करावा लागला, हें उघड आहे. निरनिराळ्या उपासनांबरोबर निरनिराळीं तत्त्वज्ञानेंही प्रचलित झालीं होतीं. त्यांचे हल्लींचे प्रमाणभूत ग्रंथ अद्याप उत्पन्न झाले नव्हते, हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. तथापि त्यांचा उपदेश ग्रंथांतून व तोंडानें होत होता, व त्यांचा आपआपसांत जोराचा विरोध चालू होता. हा विरोधही नाहींसा करणें सौतीला जरूर होतें. तसेंच वेदान्त, सांख्य, योग, पांचरात्र, पाशुपत, इत्यादि मतांचें एकीकरण करणें त्याला अवश्य होतें. भगवद्गीता मूळभारतांतील किंवा सौतीनें तयार केली, हाहि प्रश्न अत्यंत महत्त्वाचा आहे. भारत व महाभारत असे दोन भाग निदान आपल्यास मानावे लागतात व व्यासवैशंपायन आणि सौती असे दोन ग्रंथकर्ते तरी निःसंशय धरावे लागतात, हें आम्हीं पूर्वीं सिद्ध केलेंच आहे. परंतु भगवद्गीतेचा प्रश्न शिल्लकच राहतो. आमच्या मतें भगवद्गीता मूळमहाभारतांतील आहे; ती सौतीनें दुसरी कोणीकडून घेऊन महाभारतांत सामील केलेली नाहीं. याचें विस्तारपूर्वक विवेचन आम्हीं शेवटीं करणार आहों. असो, पांचरात्र व पाशुपत या दोन मतांचा फैलाव गीतेच्या वेळेस नव्हता. मात्र वेदान्त, सांख्य आणि योग हीं तीन तत्त्वज्ञानें प्रचलित असून त्यांचें एकीकरण करण्याचा प्रयत्न भगवद्गीतेनें केला आहे. तोच प्रयत्न सौतीनें चालू ठेवून त्यांत या दोन नवीन मतांचाही विचार त्यानें सामील केला. यासंबंधानें अनेक उपाख्यानें व प्रकरणें महाभारतांत सौतीनें घातलीं आहेत; व पूर्वींच्या वेदान्त, सांख्य व योग या मतांचेंही आविष्करण जशी त्यांची वाढ झाली, त्याप्रमाणें केलेलें आहे. अनुगीता हें या प्रकारचें सौतीनें घातलेलें नवीन प्रकरण होय. याशिवाय सांख्य, योग व वेदान्त यांचीं मतें विस्तारानें प्रतिपादन करणारे अनेक अध्याय ठिकठिकाणीं, विशेषतः शांतिपर्वांत घातलेले आहेत. पांचरात्र मताचें आविष्करण पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें नारायणीय उपाख्यान घालून त्यानें केलें. पाशुपत मताचें उद्घाटन मात्र महाभारतामध्यें सौतीनें विस्तारानें केलेलें नाहीं, याचें आश्चर्य वाटतें. कारण, हें मत त्या वेळेस प्रचलित होतें हें निर्विवाद आहे, व सौतीनें त्याचा उल्लेख स्पष्टपणें केला आहे. सौतीच्या महाभारताच्या वेळीं कोणकोणचीं मतें प्रचलित होतीं, हें त्यानें पुढील श्लोकांत सांगितलें आहे.

सांख्यं योगः पांचरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा ।
ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि नानामतानि वै ॥
उमापतिर्भूतपतिः श्रीकंठो ब्रह्मणः सुतः ।
उक्तवानिदमव्यग्रो ज्ञानं पाशुपतं शिवः ।
पांचरात्रस्य कृत्स्नस्य वेत्ता तु भगवान् स्वयम् ॥
(शां. अ. ३४९. ६४-६८)

अशा रीतीनें पाशुपत व पांचरात्र या दोन भिन्न मतांचा महाभारतांत स्पष्ट उल्लेख आहे. पण हे सर्व एकाच नारायणाचे उपासनामार्ग आहेत, असें सौतीनें पुढें स्पष्ट म्हटलें आहे.

सर्वेषु च नृपश्रेष्ठ ज्ञानेष्वेतेषु दृश्यते ।
यथागमं यथाज्ञानं निष्ठा नारायणः प्रभुः ॥

"हे नृपश्रेष्ठा, इतके जरी भिन्न पंथ आहेत तरी या सर्वांत एक गोष्ट सारखी दिसून येते ती ही कीं, या सर्वांतही आगम व ज्ञान यांना संमत अशी परमगति प्रभु नारायणच होय" (भा. शांति. पा. ८२२).

सांख्य, योग वगैरे निरनिराळ्या तत्त्वज्ञानांचा विरोध नाहींसा करून टाकून सर्वांचें एकमत सौतीच्या महाभारतानें कसें केलें, हें येथें विस्तारानें सांगण्याची आवश्यकता नाहीं. याचें विस्तारानें वर्णन पुढें एका ठिकाणीं यावयाचें आहे. सनातन धर्माची इतर अंगें यज्ञयाग, तीर्थें, उपवास, व्रतें व दानें इत्यादिकांचें सविस्तर वर्णन महाभारतांत ठिकठिकाणीं सौतीनें केलें आहे. विशेषतः अनुशासनपर्वांत तें सांगितलें आहे. यज्ञाच्या संबंधानें मोठा महत्त्वाचा प्रश्न हिंसेचा. यज्ञांत पशुवध करावा की नाहीं, याजबद्दल सनातनधर्मीय लोकांत बौद्धापूर्वीपासूनच वादविवाद चालू होता व आहे. वैदिकमताभिमानी पशुवध करणें जरूर मानीत. सौतीनें दोघांचेंही मत मान्य करून त्यांचा महाभारतामध्यें समावेश केला आहे. त्यासंबंधानें त्यानें एक अध्याय मुद्दाम घातलेला आहे. त्याचें उदाहरण येथें देण्यासारखें आहे. युधिष्ठिराचा अश्वमेध सविस्तर वर्णन झाल्यावर त्यांतील हिंसेचें वर्णन सामान्यजनसमूहास त्रासदायक वाटत असावें. "अनेक देवतांस उद्देशून अनेक पशुपक्षी स्तंभास बांधले, प्रत्यक्ष उत्कृष्ट मुख्य अश्वरत्नाशिवाय तीनशें पशू यज्ञस्तंभास बांधले होते" वगैरे वर्णन (अश्व० अ० ८८ पा. १४९) ऐकून एका प्रकारें अहिंसा-मतवादी लोकांस बरें वाटत नाहीं. अशा प्रवृत्तीस बौद्ध व जैन धर्मांच्या उदयानंतर जास्त जोर आला असावा. असो. याठिकाणीं नकुलाची कथा आली आहे, ती हिंसायुक्त अश्वमेधाची निंदा करण्यासाठीं आली आहे. एका ऋषीनें टिपून आणलेले दाणे विप्र अतिथीस दान देऊन आपण प्राणत्याग केल्याचें वर्णन करून नकुलानें त्या सक्तुयज्ञांत आपलें मस्तक सुवर्णमय झाल्याचें सांगितलें व आपलें बाकीचें अंग युधिष्ठिराच्या यज्ञांत सुवर्णमय होतें किंवा नाहीं, हें पाहण्यासाठीं यज्ञांत येऊन त्यानें लोळण घेतली, पण त्याचा देह सुवर्णाचा झाला नाहीं, असें म्हणून अखेर यज्ञसमाप्तींत त्या यज्ञाची निंदा केली. येथें यज्ञ हिंसायुक्त करावा कीं नाही, हा प्रश्न प्रत्यक्ष केला असून वैशंपायनानें वसूच्या शापाची कथा सांगितली व ऋषींनीं अहिंसायुक्त यज्ञच मान्य केला, असें वर्णन आहे (अ० ९१). यानंतरच्या अध्यायांत अगस्त्याच्या यज्ञाची हकीकत आहे, त्यांत बीजानेंच यज्ञ होत होता व इंद्रानें रागावून पर्जन्य बंद केला, तेव्हां अगस्त्यानें 'मी आपल्या सामर्थ्यानें बीजें उत्पन्न करीन' वगैरे प्रतिज्ञा केली. असो. तर हें नकुलाख्यान व हे अध्याय मूळ भारतानंतरचे असावे. भारतकाळीं अहिंसापक्ष इतका प्रबल नव्हता. तो पुढें प्रबल झाल्यामुळें या कथा उत्पन्न होऊन त्या सौतीनें साहजिकच महाभारतांत सामील केल्या. हा पक्ष बहुधा दक्षिणचा असावा. कारण, अगस्त्य दक्षिणेचा ऋषि आहे. पण सर्वांत मौज ही कीं, या कथांनीं वैदिक हिंसाभिमानी पक्षास राग आला. तेव्हां सौतीनें शेवटचा अध्याय आणखी असा घातला कीं, नकुलानें जी निंदा केली ती क्रोधास शाप झाल्यामुळें त्या स्वरूपानें क्रोधानें केली. सारांश, इतकें पाहून जागा झालों अशांतला हा प्रकार सौतीनें केला असून त्यानें दोन्ही पक्षांस राजी ठेविलें आहे.

(२) कथासंग्रह.

महाभारत वाढविण्याचा सौतीचा दुसरा उद्देश कथासंग्रह हा दिसतो. अनेक राजां-

च्या व ऋषींच्या ज्या कथा तोंडीं किंवा लहान लहान गाथातून विस्कळित रीतीनें प्रचलित होत्या, त्या एके ठिकाणीं आणणें जरूर होतें. सनातनधर्माला त्या कथांपासून एका प्रकारचें प्रोत्साहन मिळणें शक्य होतें. याशिवाय ऐतिहासिक माहिती एके ठिकाणीं करून सनातनधर्मीयांचा पूर्वजांविषयींचा अभिमान जागृत करणें अवश्य झालें होतें. भारती कथेसंबंधानें सुद्धां निरनिराळ्या गोष्टी मागाहून उत्पन्न झालेल्या असाव्या. त्या सर्व एकत्र करून महाभारत म्हणजे प्रचलित कथांचें भांडागारच बनविण्याचा सौतीनें प्रयत्न केला, आणि अशा रीतीनें बौद्ध व जैन लोक हिंदुस्थानांतील प्राचीन प्रसिद्ध पुरुषांच्या कथांना आपलें स्वरूप देण्याचा जो प्रयत्न करीत होते, त्या प्रयत्नास त्यानें आळा घातला. अशा रीतीची आख्यानें व उपाख्यानें जी सौतीनें महाभारतांत घातली, तीं सर्व निराळीं काढून दाखविणें येथें शक्य नाही. तीं त्यानें अगदींच नवीन बनविलीं, असें मात्र मानतां येत नाहीं. किंबहुना तीं जुनींच होतीं. लोकांच्या समजुतीमध्यें पूर्वींपासूनच तीं आरूढ झालीं असून राष्ट्रीय भावनेशीं तीं एकजीव झालेलीं असावीं आणि म्हणूनच त्यांचा अशा राष्ट्रीय ग्रंथांत संग्रह करणें जरूर होतें. अशा तऱ्हेच्या कथा कोणत्या हें समजून येण्यासाठीं त्यांचीं कांहीं उदाहरणें नमुन्यादाखल खालीं देऊं.

(१) षोडशराजीय उपाख्यान द्रोणपर्वांत आलें आहे. हें एक जुनें आख्यान आहे. हें शतपथ ब्राह्मणामध्यें मूळस्वरूपानें दिसतें. आर्यावर्तांत अश्वमेधकर्ते कोण कोण प्रसिद्ध राजे झाले, त्यांची यादी यांत दिली आहे, व त्यांचें मोठें उत्साहजनक वर्णन केलेलें आहे. हें कदाचित् मूळमहाभारतांतही असं शकेल. परंतु तें सौतीनें मागाहून घातलें असावें, हें अधिक संभवनीय दिसतें.

(२) रामायण. सबंध रामायणाची हकीगत वनपर्वांतील रामोपाख्यानांत आली आहे. हें पर्व तर निःसंशय सौतीनें घातलेलें आहे. कारण, एवढें मोठें उपाख्यान मूळभारतांत असणें संभवनीय दिसत नाहीं. तें सबंध उपाख्यान वाचलें म्हणजे दुसऱ्या एकाद्या प्रचलित ग्रंथाचें संक्षिप्त स्वरूप येथें दिलें आहे, असें स्पष्ट दिसतें. महाभारतांत वाल्मीकीचा स्पष्ट उल्लेख अन्यत्र आहे, पण ज्या ग्रंथाचा हा संक्षेप आहे तो ग्रंथ हल्लींचें वाल्मीकीचें रामायण नव्हे; तर त्याचें पूर्वींचें मूळस्वरूप असावें, असें निश्चयानें म्हणतां येतें. याची कारणें येथें थोडींबहुत देतां येतील. वाल्मीकीच्या हल्लींच्या रामायणाचा काळ पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें शकपूर्व पहिलें शतक आणि महाभारताचा काळ शकपूर्व तिसरें शतक आहे, असें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. पण याशिवाय या उपाख्यानांतील अन्तःप्रमाणांवरून ही गोष्ट दृष्टोत्पत्तीस येईल. जों जों काळ जास्ती जातो तों तों कथाभाग अधिक अधिक असंभाव्य दंतकथांनीं भरूं लागतो, ही गोष्ट कोणालाहि सहज पटण्यासारखी आहे. जेवढे चमत्कार कमी तेवढा कथाभाग अधिक जुना, असें सामान्यतः प्रमाण मानण्यास हरकत नाहीं. या दृष्टीनें पाहतां रामोपाख्यानांतील कथाभाग हल्लींच्या रामायणांतील कथाभागांहून कमी चमत्कारांनीं भरलेला आहे. १ प्रथम रामाच्या जन्माकरितां ऋष्यशृंगानें केलेल्या पुत्रेष्टीची हकीकत येथें मुळींच दिलेली नाहीं. २ रावणाचा व कुबेराचा संबंध निराळाच दाखविला आहे. दुंदुभिनामक गंधर्वस्त्रीची पुढें मंथरा झाली, हें यातील विधान मात्र रामायणांत नाहीं, याचें आश्चर्य वाटतें. जटायूच्या भेटीची हकीकत सरळ व निराळी आहे. ३

रामानें समुद्रकाठीं दर्भासनावर बसून समुद्राचें चिंतन केलें, त्या वेळीं समुद्र स्वप्नांत भेटला, प्रत्यक्ष भेटला नाहीं. ४ लक्ष्मणाला शक्ति लागल्याची व मारुतीनें द्रोणागिरी आणल्याची हकीकत यांत नाहीं. ५ कुंभकर्णास लक्ष्मणानें मारलें आहे. ६ इंद्रजितासही त्यानेंच मारलें आहे; पण इंद्रजिताच्या अदृश्य होणाऱ्या रथाची गोष्ट म्हणजे रथासाठीं कुंभिलेस यज्ञ करण्यास जाण्याची कथा यांत नाहीं. सर्वांत मुख्य गोष्ट ही कीं, रावणास रामानें मारिलें तेव्हां ब्रह्मास्त्रानें सरळ मारलें, असें येथें वर्णन आहे. शिरें तुटत असून पुन्हां पुन्हां उत्पन्न होत व रावणाच्या गळ्यांत अमृतकुपी होती, हें वर्णन यांत नाहीं. असो. हा भाग कांहीसा विषयांतराचा आहे. पण सांगावयाचें तात्पर्य हें कीं, वनपर्वांतील रामोपाख्यान हें मूळभारतांतील नसून तें सौतीनें मूळ वाल्मीकिरामायणावरून घेतलें आहे, ही गोष्ट उघड दिसते.

(३) शल्यपर्वांतील सरस्वतीआख्यान हें धडधडीत सौतीनें मागाहून घातलेलें दिसतें. भीम व दुर्योधन गदायुद्धास तयार झाले आहेत आणि भारतीयुद्धाचा ऐन शेवटचा अत्यंत महत्त्वाचा प्रसंग सुरू होत आहे, इतक्यांत सरस्वतीच्या यात्रेहून परत आलेला बलराम तेथें येऊन पोंचला. झालें, गदायुद्धाचें वर्णन बाजूस राहिलें आणि सरस्वतीनदी व तिचें महत्त्व व तिची यात्रा यांचेंच वर्णन जनमेजयाच्या प्रश्नावरून वैशंपायन सांगूं लागले. व तेंही थोडथोडकें नाहीं. हें विषयांतर ऐन युद्धवर्णनाच्या वेळीं सरासरी १९ अध्यायांमध्यें (३५ पासून ५४ पर्यंत आहे) व यांतच दोन तीन उपकथा आलेल्या आहेत. स्कंदाभिषेक व तारकासुराच्या युद्धाचें वर्णन येथें आलेलें आहे. हें सारस्वतोपाख्यान घालणें सौतीस जरूर वाटलें असावें. कारण, प्राचीन काळापासून ज्या सरस्वतीचें माहात्म्य हिंदुस्थानांत मानलें गेलें आहे, तिचें वर्णन महाभारतांत येणें जरूर होतें. पण तें कोणत्या प्रसंगानें घालावें, हें मात्र त्यास चांगलें साधलें नाहीं.

(४) विश्वामित्र ब्राह्मण कसा झाला हें आख्यान.

(५) पौष्य व पौलोमी उपाख्यानें सौतीनें प्रारंभींच घातलीं आहेत, तीं याच प्रकारचीं आहेत. ह्या जुन्या दंतकथेच्या गोष्टी असून त्या या ग्रंथांत सौतीनें सामील करून जतन करून ठेविल्या आहेत.

(६) नलदमयंती आख्यान. हें अतिशय सुंदर आख्यान आर्यलोकांच्या राष्ट्रीय दंतकथांपैकीं आहे. तें मूळभारताचें असावें कीं नाहीं, याजविषयीं निश्चयानें सांगतां येत नाहीं. तथापि तें इतकें लांब आहे कीं, कदाचित् नसावें असें वाटतें. त्यांतील कथा इतकी सुरस वर्णिली आहे की, ती महाकवि व्यासांनींच लिहिलेली असावी, असेंही वाटतें. ती कथा पूर्वी लहान असावी, असें म्हणतां येत नाहीं. यांतील एकंदर वर्णनांत मर्यादेच्या बाहेर किंवा शक्यतेच्या बाहेर किंवा संबंधाच्या बाहेर असें कांहींच दिसत नाहीं. तात्पर्य ही कथा मूळभारताची असावी, असें एकपक्षीं वाटतें. हीच गोष्ट सावित्रीच्या आख्यानाची आहे. हें अति सुंदर आख्यान मूळचें भारताचेंच असावें व तें लहानही आहे. तसेंच त्यांतील वर्णनही नलदमयंतीसारखें सुंदर, मोहक व उदात्त नीतीला पोषक आहे. तात्पर्य, या दोन्ही आख्यानांविषयीं निर्णयात्मक असें कांहींच म्हणतां येत नाहीं. हीं दोन्हीं राष्ट्रीय आख्यानें आहेत, हें सांगणें नको.

असो. तर याप्रमाणें भारत-इतिहासाला सोडून इतर दंतकथा प्रचलित होत्या, त्या महाभारतांत आणण्याचा सौतीनें प्रयत्न केला.

त्याचप्रमाणें व्यासवैशंपायनांच्या काळापासून सौतीच्या काळापर्यंत भारती-इतिहाससंबंधानेंच ज्या अनेक दंतकथा प्रचलित झाल्या होत्या, त्याही यांत सामील करणें जरूर होतें. या सर्व गोष्टी सौतीनें ठिकठिकाणीं सांगितलेल्या आहेत; व त्यांस मुख्य धरूनच त्यानें सर्व ग्रंथ तयार केला आहे. या गोष्टी कोणच्या हें विस्तृत रीतीनें आपण आतां पाहूं. (१) आस्तिकाची कथा ही ह्याचपैकीं आहे. नाग हे मूळचे मनुष्य असून त्यांचें लोकांच्या कल्पनेंत प्रत्यक्ष नाग अथवा सर्प यांत रूपांतर झालें, हें कोणाही विवेचक वाचकाच्या लक्षांत येण्यासारखें आहे. परीक्षितीचा खून करणारा तक्षक हा कोणी तरी मनुष्य असावा, व जनमेजयानें जें सर्पसत्र केलें तें सर्पांचें सत्र नसून नागलोकांचा नायनाट करण्याविषयीचा तो प्रयत्न होता, असें स्पष्ट दिसतें. परंतु सर्पांची कल्पना एकदां प्रचलित झाल्यावर ती कल्पना टाकून देणें शक्य नव्हतें आणि तक्षकाचा व बाकी उरलेल्या नागलोकांचा बचाव आस्तिकानें कसा केला, हें हल्लींच्या उपाख्यानावरून दिसून येईल. (२) अंशावतारवर्णन हेंही ह्याच प्रकारचें आहे. प्रत्येक ऐतिहासिक व्यक्ति कोणत्या तरी देवाचा अवतार किंवा पुत्र आहे, अशी कल्पना बहुतेक प्राचीन लोकांत प्रचलित झाल्याचें आपण इतिहासांत पाहतों. त्याप्रमाणें हिंदुस्थानांतही भारती वीरपुरुषांची अशी उत्पत्ति लावलेली आहे. आदिपर्व अध्याय ६९ व ६६ यांत हें अंशावतारवर्णन सौतीनें प्रचलित समजुतीप्रमाणें केलेलें आहे. कोठें कोठें मूळग्रंथांत याच्या विरुद्ध विधानें सांपडतात; आणि त्यावरूनच ही अंशावताराची कल्पना नवीन आहे, हें आपल्यास दिसून येतें. (३) द्रौपदीनें पांच पति एकदम कसे वरले, याचेंही कारण निरनिराळ्या दंतकथा प्रचलित होऊन त्यांत दाखविलेलें होतें. त्या सर्व दंतकथा सौतीला आपल्या ग्रंथांत सामील करणें प्राप्त झालें. या दंतकथा द्रौपदी हा स्वर्गलक्ष्मीचा अंशावतार, या कल्पनेला धरून आहेत. (४) दुर्योधनाविषयीं चमत्कारिक कथा प्रचलित होणें असंभाव्य नव्हतें. दुर्योधनाला बांधून चित्ररथानें नेलें, ही कथा यापैकींच आहे. दुर्योधन सुटल्यानंतर प्रायोपवेशन करीत बसला व त्यास कृत्या पाताळांत घेऊन गेली, ही कल्पना वेडसर आहे (वनपर्व अध्याय २४१ आणि २५०). (५) दुर्वासानें पांडवांचा छळ करण्याचा प्रयत्न केला, हीहि कथा मागाहून उत्पन्न झालेली असून ती सौतीनें महाभारतांत सामील केली (अध्याय २६१). (६) युद्धाचे वेळीं 'मी अमुक अमुक करीन' किंवा 'मी अमुक रीतीनें मरेन,' हें सेनापतीनें अगोदर सांगणें हें आश्चर्यकारक आहे. तसेंच युद्धसंबंधी पराक्रम अतिशयोक्तीनें भरले जाणें अपरिहार्य आहे. भीमानें द्रोणाचा सबंध रथ सात वेळां उचलून फेंकून दिला, ही कल्पना मागाहूनची आहे. अर्जुनाच्या रथाविषयींची कल्पना अशीच मागाहून उत्पन्न झाली असावी. अर्जुनाचा दिव्य रथ कृष्ण खालीं उतरल्याबरोबर जळून गेला, ही दंतकथा चमत्कारिकच होय. कारण, श्रीकृष्ण हे रथावरून रोजच खालीं उतरत होते. अशा प्रकारच्या चमत्कारयुक्त गोष्टी पुष्कळच आहेत. त्यांतील मूळच्या कोणत्या व सौतीच्या वेळीं कोणत्या नवीन प्रचलित झाल्या होत्या, हें निर्णयात्मक ठरविणें कठिण आहे.

(३) ज्ञानसंग्रह.

महाभारतांत दंतकथांचा संग्रह करण्याचा जसा सौतीचा स्पष्टपणें उद्देश दिसतो, तसाच सर्व प्रकारच्या ज्ञानाचाही संग्रह त्यानें यांत केलेला आहे. राजनीति, धर्म-

शास्त्र, तत्त्वज्ञान, भूगोल, ज्योतिषशास्त्र वगैरे सर्व विषयांची माहिती एकत्र ग्रथित करण्याचा त्याचा हेतु असलाच पाहिजे. याचें धडधडीत उदाहरण सर्व भूगोलाची माहिती, तसेंच भारतवर्षांतील देश व नद्या यांची माहिती भीष्मपर्वाच्या आरंभीं दिली आहे, हें होय. भूमीकरितां कौरव व पांडव युद्ध करणार आहेत, तेव्हां ही भूमि तरी किती व एकंदर भूलोक कसा, हा प्रश्न धृतराष्ट्रानें संजयास केला आहे. हा प्रश्न चमत्कारिक आहे. युद्धाचें वर्णन विचारावयाचें सोडून धृतराष्ट्र भीष्मपर्वाच्या आरंभीं भलतीच माहिती संजयास विचारीत आहे,हें आश्चर्य नव्हे काय ? परंतु भूगोलिक माहिती कोठें तरी देण्याची जरूरी असल्याकारणानें सौतीनें ती येथें घालून दिली आहे. याठिकाणी पूर्वापरसंबंधही तुटल्यासारखा दिसतो. अध्याय १२ याच्या शेवटीं धृतराष्ट्र व संजय एकमेकांशीं बोलत आहेत, परंतु पुढच्याच अध्यायाच्या प्रारंभी संजय युद्धभूमीवरून घाबरत परत येऊन भीष्म पडल्याची हकीगत सांगतो. परंतु संजय युद्धभूमीवर गेला केव्हां, याचें वर्णन कोठेंच नाहीं. असो. दुसरें उदाहरण सभापर्वातील ' कच्चित् ' अध्यायाचें आहे. युधिष्ठिर सभेंत बसला असतांना नारद ऋषि तेथें आले, व युधिष्ठिराला राज्यव्यवस्थेसंबंधानें अनेक प्रश्न विचारूं लागले. "तूं अमुक गोष्ट करतोसना ? तूं सैनिकांना वेळच्या वेळीं वेतन देतोसना ? रोज पहांटेस उठून राज्याचा जमाखर्च पाहतोसना ?" वगैरे वगैरे अनेक प्रश्न विचारून युधिष्ठिराची नारद परीक्षाच घेत आहे, असें वाटतें. परंतु या अध्यायांत उत्तम राज्यकारभार कसा करावा, याचे सर्व नियम एके ठिकाणीं मार्मिकपणें ग्रथित केलेले आहेत.ज्योतिषाची माहितीही अशाच रीतीनें वनपर्वामध्यें व शांतिपर्वामध्यें दिलेली असून तेथेंही तिची मोठीशी आवश्यकता आहे, असें दिसत नाहीं. भीमाची व मारुतीची गांठ पडली त्या वेळेस भीमानें चतुर्युगाची माहिती विचारली व ती मारुतीनें सांगितली. सांख्य व योग या तत्त्वज्ञानांची मतें ठिकठिकाणी, विशेषतः शांतिपर्वांत विस्तारानें पुनःपुन्हा दिलीं आहेत. भाषाशास्त्र अथवा rhetoric याचीं कांही तत्त्वें सुलभाजनकसंवादांत दिली आहेत, तीं फारच मजेचीं आहेत. न्यायशास्त्राचेही कांहीं नियम याच संवादावरून निघतात. सारांश, अनेक शास्त्रविषयक माहिती सौतीनें या ग्रंथांत सामील करण्याचा यत्न केला आहे.

(४) धर्म व नीतीचें शिक्षण.

महाभारतामध्यें सनातन धर्माचें पूर्णपणें उद्घाटन करण्याचा यत्न सौतीनें केला आहे. महाभारत म्हणजे एक धर्मशास्त्र किंवा स्मृति असेंच मागें सांगितल्याप्रमाणें मानलें जातें. धर्माचीं मुख्य तत्त्वें काय आहेत, हें यांत ठिकठिकाणी सांगितलें आहे. अनुशासन व शांतिपर्वांत यांचा मुख्यतः विस्तार आहे. इतर ठिकाणीही हा विषय घातला आहे. उदाहरणार्थ, उत्तरययाति आख्यान आदिपर्वांत (अध्याय ८६–९३) घातलें आहे, तें मागाहूनचें–सौतीचें आहे. यांतील श्लोक मोठ्या वृत्ताचे असून एकंदर आख्यान मुख्य कथेशीं विशेष संबद्ध नाहीं. परंतु त्यांत सनातनधर्माचीं तत्त्वें थोडक्यांत मार्मिक शब्दांनीं वर्णिलेलीं आहेत, यामुळें हें आख्यान अभ्यासायोग्य आहे. नीतीचीं तत्त्वेंही ठिकठिकाणीं घातलेलीं आहेत. त्याचें मुख्य उदाहरण विदुरनीति हें होय. उद्योगपर्व (अध्याय ३२ ते ३९) विदुराचें हें संभाषण पूर्वापरकथेशीं विशेष संबद्ध नाहीं. तथापि विदुरनीतीचे अध्याय फारच मार्मिक असून व्यवहारचातुर्यानें भरलेले आहेत. तात्पर्य, धर्म व

नीति ह्यांचा उपदेश या ग्रंथांत वारंवार केला असल्यामुळें या ग्रंथाला अपूर्व महत्त्व आलेलें आहे.

(९) कवित्व.

महाभारत हा नुसता इतिहास व धर्मग्रंथच नसून तें एक उत्तम महाकाव्य आहे. आद्यकवि वाल्मीकि यांच्याच जोडीला व्यासमहर्षि यांना सर्व संस्कृत कवींनीं बसविलें असल्याचें प्रसिद्ध आहे. व्यासांच्या मळभारताच्या रसपूर्ण कवित्वाच्या स्फूर्तीनें प्रेरित होऊन सौतीनेंही आपल्या काव्यशक्तीचें प्रदर्शन करण्याचे प्रसंग साधून घेतले, यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं. सृष्टिवर्णनें, युद्धवर्णनें व शोकप्रसंग हे कविस्फूर्तीच्या प्रदर्शनाचे मुख्य प्रसंग होत. महाभारतांतील युद्धवर्णनें सौतीनें फारच वाढविलेलीं आहेत. ती इतकीं कीं, तीं वाचकांस कधीं कधीं कंटाळवाणीं होतात. सृष्टिसौंदर्याचें वर्णनही सौतीनें जागजागीं वाढविलें आहे. विशेषतः वनपर्वांत हिमालय पर्वतांतील देखाव्यांचीं वर्णनें, व गंधमादन पर्वताचें वर्णन, हीं लक्षांत येण्यासारखीं आहेत. शोकवर्णनांत स्त्रीपर्व हें बहुतेक सर्वच सौतीचें असावें. गांधारीला दिव्य दृष्टि देऊन भारती युद्धाची सर्व भूमि कवीनें दाखविली आहे व रणांगणावर पडलेल्या वीरांच्या स्त्रिया पतींचीं प्रेतें मांडीवर घेऊन शोक करीत आहेत, असें यांत वर्णन केलेलें आहे. हें वर्णन चमत्कारिक असून महाकवीला न साजण्यासारखें आहे. गांधारीच्या तोंडांतून असें शोकवर्णन कवीनें करावें, हें अयोग्य दिसतें. अठरा दिवस युद्ध चालू असतां अस्ताव्यस्त पडलेली वीरांचीं प्रेतें ओळखण्यासारख्या स्थितींत असणेंही संभवनीय नाहीं. भारती युद्धभूमि सामान्य युद्धभूमीसारखी मर्यादित नसून कित्येक कोस पसरलेली होती हें लक्षांत घेतलें, म्हणजे हा सर्वच देखावा असंभाव्य आहे, हें वाचकांच्या सहज लक्षांत येतें. स्त्रियांनीं युद्धभूमीवर जाणें हेंही अयोग्य दिसतें. याच स्त्रीपर्वांत ' **अयं स रशनोत्कर्षी** ' हा काव्यालंकारग्रंथकर्त्यांनीं उदाहरणार्थ घेतलेला प्रसिद्ध श्लोक असून तो अलीकडच्या कवीच्या अश्लील वर्णनाच्या धर्तीवर आहे. तो सौतीचाच असावा, महाकवि व्यासांचा नसावा, हें उघड आहे. युद्धभूमीवर पडलेलीं वीरांचीं प्रेतें हिंस्र पशूंनी व पक्ष्यांनी खाऊन छिन्नभिन्न केलेली सुंदर आणि वर्णनीय कशीं असतील ? बालवीर अभिमन्यु लढाईत पडून चारपांच दिवस झाल्यानंतर त्याचें मुख सुंदर व टवटवीत कसें दिसूं शकेल ? व त्याची बालस्त्री त्या मुखाचें चुंबन कसें घेऊं शकेल ? तात्पर्य, हें सर्व स्त्रीपर्व सौतीनें बहुतेक नवीन रचलें असून तें अप्रयोजक देखाव्यांनीं व कल्पनानीं भरलेलें आहे. परंतु तें कवित्वदृष्ट्या कमी दर्जाचें नाही. सौतीची कवित्वशक्ति व्यासाबरोबरची नसली,तरी बऱ्याच उच्च दर्जाची आहे, हें विराटपर्वांत त्यानें जी अनेक सुंदर वर्णनें घातलेलीं आहेत, त्यांवरून दृष्टोत्पत्तीस येतें. परंतु स्त्रीपर्वाप्रमाणेंच मनुष्यस्वभावदृष्टचा हे देखावे येथें असंभाव्य दिसतात. उदाहरणार्थ, उत्तर हा एक भित्रा पोर असून अर्जुनानें त्याला पळून जात असतांना केंसाला धरून ओढलें. परंतु तोच पुढें कवि बनून पांच पांडवांच्या पांच धनुष्यांचीं वर्णनें फार सुंदर रीतीनें करतो, हें आश्चर्य नव्हे काय ? यांतले कांहीं श्लोक कूटश्लोक आहेत हें लक्षांत घेतलें, म्हणजे हीं वर्णनें सौतीनें घातलीं आहेत, हें स्पष्टपणें लक्षांत येईल. कूटश्लोक मूळचे कोणचे असावे, हा एक प्रश्न येथें विचार करण्यासारखा आहे. शब्दालंकारांनीं काव्याला विभूषित करण्याची प्रवृत्ति बहुधा अत्युत्तम कवीची नसते.

हें मनांत आणलें म्हणजे हे श्लोक सौतीचे असावेत, असेंच वाटतें. व्यासांच्या भारतांत कोठें कोठें शब्दचमत्कृति असल्यास असंभाव्य नाहीं; पण ती इतक्या प्रमाणावर नसावी. कर्णपर्व अध्याय ९० याचे शेवटीं जो एक शार्दूलविक्रीडित वृत्तांतील श्लोक ‘ गो ’ शब्दाचा निरनिराळ्या अर्थी वारंवार उपयोग करून कूट बनविला आहे, तो तर सौतीचाही नसावा. तो मागाहून कोणी तरी एखाद्या शब्दचित्रकाव्य रचणाऱ्या कवीनें घुसडला असावा. ८८०० ही कूट श्लोकांची संख्या गर्वोक्तीची असून त्यांत अतिशयोक्ति भरलेली आहे, तथापि असे श्लोक महाभारतांत किती तरी आहेत. याची कल्पना खालील विवेचनावरून लक्षात येईल.

महाभारतांत मध्येंच एखादा गूढार्थक किंवा सहज लक्षांत न येणारा आणि भलताच अर्थ मनांत प्रथम उत्पन्न करणारा शब्द वापरला गेल्यामुळें ठिकठिकाणीं अर्थज्ञानाला कसा अटकाव होतो, याची मौज चौकस वाचकानीं पाहण्यासारखी आहे. सहज शांतिपर्व पुन्हां चाळतांना दहापांच अध्यायांतच खालील श्लोक आम्हांस आढळले ते देत आहों.

१ **चतुर्थो**पनिषद्धर्मः साधारण इति स्मृतिः ।
संसिद्धैः साध्यते नित्यं ब्राह्मणैर्नियतात्मभिः॥
(शांति. अ. १७०, ३०)

२ **श्वेतानां** यतिनां चाह एकान्तगतिमव्ययाम्॥
(शांति. अ. ३४९)

३ **सेवाश्रितेन** मनसा वृत्तिहीनस्य शस्यते ।
द्विजातिहस्तान्निर्वृत्ता न तु तुल्यात्परस्परात्॥
(शांति. अ. २९१)

४ यः **सहस्राण्यनेकानि** पुंसामावृत्य दुर्दृशः ।
तिष्ठत्येकः **समुद्रान्ते** स मे गोप्तास्तु नित्यशः॥
(शांति. अ. २८४)

५ **गृहस्थानां** तु सर्वेषां **विनाश**मभिकांक्षताम् ।
निधनं शोभनं तात पुलिनेषु क्रियावताम् ॥
(शांति. अ. २९७)

६ माता पुत्रः पिता भ्राता भार्या मित्रं जनस्तथा ।
अष्टापदपदस्थाने **दक्षमुद्रेव** लक्ष्यते ॥
(शांति. अ. २७८)

असो. याप्रमाणें अनेक श्लोक जागजागींचे देतां येतील. याशिवाय कित्येक आख्यानांत सबंदच्या सबंद श्लोक कूट असतात. उदाहरणार्थ, सनत्सुजाताख्यान पाहण्यासारखें आहे. एखादे ठिकाणीं भलतेंच नांव येतें आणि वाचक बुचकळ्यांत पडतो. उदाहरणार्थ, आश्रमवासिकपर्वांत “ इयं स्वसा राजचमूपतेश्च ” हा श्लोक पहावा (भा. आश्रम. पा. १९९ टीप). याशिवाय बहुतेक ठिकाणच्या ज्योतिषविषयक उल्लेखांत व आंकड्यांच्या उल्लेखांत कांही तरी कूट असून तें उकलण्याचा प्रयत्न कधीं कधी व्यर्थही जातो, हें आपल्यास पुढील विवेचनावरून जागजागीं दिसेलच. सारांश, महाभारतांत कूट किंवा गूढार्थश्लोकांची संख्या बरीच येईल, असा आमचा अंदाज आहे. बहुतेक प्रत्येक अध्यायांत अशा प्रकारचें एखादुसरें स्थळ असल्याशिवाय रहात नाही. आणि कित्येकांत अधिक असून वाचकांस अशीं स्थळें जागोजाग दिसतील. एकंदर अध्याय महाभारतांत सरासरी दोन हजार आहेत, तेव्हां कूट श्लोकांची संख्या कित्येक हजारांवर जाईल.* असो, ही काव्यचमत्कृति

---

* कूटश्लोकाचीं व कूटशब्दाचीं आणखी काहीं उदाहरणे देता येण्यासारखीं आहेत तीं अशीं:—

१ यत्र सा बदरी रम्या ह्रदो **वैहायस**स्तथा ॥
(शांति. १२७ ३)

वैहायसः (मदाकिन्याः) ह्रदः

२ न **शंखलिखितां** वृत्ति शक्यमास्थाय जीवितुं ॥
(शांति. १३०-२९)

शखे ललाटास्थ्नि.

मुळची कदाचित् व्यासांची असून ती सौतीनेंही आपल्या चातुर्यानें फारच वाढविली आहे, असें दिसून येतें, व त्यावरून सौति हा कांहीं कमी दर्जाचा कवि नव्हता, असें म्हणावें लागतें.

असो. तर याप्रमाणें सौतीनें कवित्वप्रदर्शनाचे निरनिराळे प्रसंग साधून महाभारतांत ठिकठिकाणीं भर घातली आहे, यांत संशय नाहीं. स्त्रीपर्व व विराटपर्व यांत तर हें स्पष्टपणें दिसून येतें पण इतर पर्वांत विशेषतः युद्धपर्वांत अशा प्रकारची भर कांहीं लहानसहान नाहीं, हें कोणासही कबूल करावें लागेल,

सौतीनें (१) धर्ममतैक्य, (२) कथासंग्रह, (३) ज्ञानसंग्रह, (४) धर्म व नीतीचा उपदेश या उद्देशांनीं भारतामध्यें नवीन भर घालून त्यास चांगलें स्वरूप दिलें व सनातनधर्माच्या रक्षणाकरितां व मजबुतीकरितां स्तुत्य प्रयत्न केला. पण त्याबरोबर त्यानें आणखी जी कांहीं भर घातली ती महाभारतास रम्य स्वरूप देणारी नसून कांही दृष्टीनें गौणता उत्पन्न करणारी आहे, हें कबूल करावें लागतें. ही गौणता उत्पन्न करणारी भर ज्या उद्देशानें घातली व ज्या तऱ्हेनें घातली, त्याचाही आपण येथें विचार करूं.

(५) पुनरुक्ति.

अनेक प्रसंग पुनरुक्त केल्यानें ग्रंथांत बरीच भर पडलेली आहे. अशी पुनरुक्ति एखा-

३ नासतो विद्यते राजन्सह्यारण्येषु गोपतिः ॥ (शांति. १३५-२६)

४ मासाः पक्षाः षड्ऋतवः कल्पः संवत्सरास्तथा॥ (शांति. १३७-२१)

५ पृष्ठतः शकटानीकं कलत्रं मध्यतस्तथा ॥ (शांति. १००-४३)

६ स्कंधदर्शनमात्रात्तु तिष्ठेयुर्वा समीपतः ॥ (शांति. १००-४६)

७ पारावतकुलिंगाक्षाः सर्वे शूराः प्रमाथिनः ॥ (शांति. १०१-७)

'कुलिंगो भूमिकूश्मांडे मतंगजभुजंगयोः ।'
कुलिंगः सर्पः

८ विरमेच्छुष्कवैरेभ्यः कंठायासं च वर्जयेत् ॥ (शांति. १०३-१०)

कंठायास मुखरत्वं

९ स्वार्थमत्यन्तसंतुष्टः क्रूरः काल इवान्तकः ॥ (शांति. ११६-११)

१० कुलजः प्राकृतो राजा स्वकुलीनतया सदा ॥ (शांति. ११८-४)

११ अकुलीनस्तु पुरुषः प्राकृतः साधुसंश्रयात् ॥ (शांति. ११८-५)

१२ तैक्ष्ण्य जिह्मत्वमादाल्भ्यं सत्यमार्जवमेव च ॥ (शांति. १२०-५)

आदाल्भ्य अभय

१३ श्लक्ष्णाक्षरतनुः श्रीमान्भवेच्छास्त्रविशारदः॥ (शांति. १२०-७)

१४ लोके चायव्ययौ दृष्ट्वा बृहद्वृक्षमिवास्रवत् ॥ (शांति. १२० ९)

१५ शांतिपर्वातील १२० अध्याय सबंध कूटश्लोकाचा आहे.

१६ काव्यानि वदता तेषां संयच्छामि वदामि च ॥ (शांति. १२४-३४)

काव्यानि शुक्रप्रोक्तानि नीतिशास्त्राणि.

१७ स तस्य सहजातस्य सप्तमी नवमीं दशाम् ।
प्राप्नुवन्ति ततः पंच न भवन्ति गतायुषः ॥ (शांति. ३३१-२८)

१८ त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज ।
उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तं त्यज ॥ (शांति. ३२९-४०)

१९ विचार्य खलु पश्यामि तत्सुखं यत्र निर्वृतिः॥ (शांति. १११-३२)

सुखं स्वर्गः

२० मनुष्यशालावृकमप्रशान्तं जनापवादे सततं निविष्टम् ॥ (शांति. ११४ १७)

मनुष्यशालावृकं मनुष्येषु श्वा.

२१ अध्वानं सोऽतिचक्राम खचरः खेचरान्निव ॥ (शांति. ३२५-१६)

दा विषय वाचकांच्या मनावर वारंवार ठसविण्याकरितां केली असल्यास प्रशंसनीय असते; परंतु तसें नसल्यास ही वाचकांच्या कानाला रुचकर लागत नाहीं. अशी पुनरुक्ति या ग्रंथांत बहुतेक सर्व ग्रंथभर झालेली आहे. कधीं कधीं मध्यंतरीं पुष्कळ ग्रंथाचा भाग गेल्यानंतर ही पुनरुक्ति दृष्टीस पडते. याची उदाहरणें अनेक देतां येतील. आदिपर्वांत आस्तिकाची कथा दोनदां आली आहे, व दुसऱ्या वेळेला आली आहे ती पहिल्यापेक्षां लांबलचक आहे. काश्यप आणि तक्षक यांचीही कथा पुन्हां सांगितली आहे. वनपर्वांत तीर्थांचें वर्णन दोनदां आलें आहे. बहुधा वैशंपायनाचे वेळीं जीं तीर्थें माहीत होती, त्यांपेक्षां अधिक तीर्थें अस्तित्वांत आलीं असावीं. कारण, आर्यांची व्याप्ति दक्षिणेकडे अधिक झाली होती, हें प्रसिद्ध आहे. या पुनरुक्तीमध्यें बहुधा प्रारंभीं कथा अधिक विस्तारानें सांगा, असा जनमेजयाचा प्रश्न असतो आणि त्याप्रमाणें तीच कथा वैशंपायन पुन्हां सांगतो. परंतु कोठें कोठें असाही प्रकार नाही. उदारणार्थ, षोडशराजीय आख्यान व्यासानें युधिष्ठिराला अभिमन्यूच्या वधप्रसंगीं शोकसांत्वनाकरितां सांगितलें आहे आणि तेंच आख्यान कृष्णानें युधिष्ठिराला शांतिपर्वांत सांगितलें आहे. तेव्हां ही पुनरुक्ति अक्षम्य दिसते. याच तऱ्हेचा दुसरा प्रकार अनुकरणाचा होय.

(६) अनुकरण.

एखादा कोणताही सुंदर प्रसंग पाहून त्याच प्रकारचा दुसरा प्रसंग वर्णन करण्याची दुसऱ्या कवीची प्रवृत्ति होते. उदाहरणार्थ, कालिदासाच्या सुंदर मेघदूतकाव्यानंतर हंसदूत वगैरे कित्येक काव्यें इतर कवींनीं रचिलीं, हें प्रसिद्धच आहे. याच प्रकारचें अनुकरण करण्याच्या इच्छेनें भारतांतील व्यासांनीं वर्णिलेल्या कित्येक प्रसंगांचें सौतीनें अनुकरण केलेलें दिसतें. याचें मुख्य उदाहरण वनपर्वाच्या शेवटीं घातलेलें यक्षप्रश्न हें आख्यान होय. हें आख्यान नहुषप्रश्नाच्या धर्तीवर (वनपर्व अध्याय १९९) सौतीनें घातलें आहे. यांतही युधिष्ठिरानें आपल्या भावाला सोडविलें आहे. हें यक्षप्रश्नउपाख्यान सौतीनें मागाहून घातलें, असें अनुमान करण्याचीं कित्येक कारणें देतां येतील. सहदेव, अर्जुन, भीम यांनीं पूर्वींच्यांची गति काय झाली हें पहात असतां व यक्ष बजावून सागत असतां सरोवराचें पाणी पिऊन मरून जावें, हें खरोखर आश्चर्य नव्हे काय ? दुसरें, यक्षानें घातलेले प्रश्नही कोड्यांसारखे आहेत, महाकवीला साजण्यासारखे नाहींत. तिसरें, यक्षानें युधिष्ठिराला अज्ञातवासाचे दिवस विराटनगरांत घालवावे, असें प्रश्नोत्तराच्या अंतीं सांगितलें आणि असें असूनही पुढच्या पर्वाच्या प्रारंभीं अज्ञातवास कोठें घालवावा, याविषयीं युधिष्ठिरास चिंता पडली असें म्हटलें आहे. चवथें, धर्मानें सर्व ब्राह्मणांना निरोप देऊन धौम्याला तेवढें ठेवून घेतलें, असें येथें म्हटलें आहे. असें असूनहि विराटपर्वाच्या प्रारंभीं युधिष्ठिराच्या जवळ सर्व ब्राह्मण अजून आहेतच. सारांश, यक्षप्रश्नाचें उपाख्यान मुळांत नसून सौतीनें मागाहून घातलें असें दिसतें. अनुकरणाचें दुसरें उदाहरण उद्योगपर्वांतील विश्वरूपदर्शन (भा. उद्योग. अ. १३१, पा. ४०६) हें होय. भगवद्गीतेंत आलेलें विश्वरूपदर्शन हें त्या ठिकाणीं योग्य आहे व तें व्यासांच्या मूळभारतांतील आहे. परंतु त्याच्याच अनुकरणानें सौतीनें हें उद्योगपर्वांत घातलेलें विश्वरूपदर्शन अप्रासंगिक दिसतें, व त्याचा दुर्योधन व धृतराष्ट्र यांजवर कांहींच परिणाम झाला नाहीं.

(७) भविष्यकथन.

पुढील होणाऱ्या गोष्टी पूर्वी भविष्यरूपानें सांगणें किंवा त्याजविषयीं आधीं कल्पना सुचविणें ही ग्रंथकाराची एक सामान्य युक्ति आहे. अशा रीतीचीं कित्येक भविष्यें सौतीनें मागाहून घातलेलीं दिसतात. उदाहरणार्थ, स्त्रीपर्वांत गांधारीनें श्रीकृष्णास तुम्हीं सर्व यादव आपसांत लढून मराल, असा शाप दिला. अशा प्रकारचे शाप बहुतेक सर्व ठिकाणी आहेत. कर्णाच्या रथाचें चाक ऐन युद्धप्रसंगीं खळग्यांत पडेल, असा त्यास पूर्वीचा शाप होता. हे शाप बहुधा मागाहून कल्पिलेले असतात, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. व या शापांच्या पुढें होणाऱ्या गोष्टीची पूर्वकल्पना अशा रीतीनें चमत्कारिकपणें केल्याचें दुसरें उदाहरण म्हणजे उद्योगपर्वांतील आठव्या अध्यायांतील शल्य व युधिष्ठिर यांचा संवाद हें होय. (भा. उद्योग. पा. १४२) शल्यास दुर्योधनानें संतुष्ट करून वळवून नेलें हें ज्यावेळेस शल्यानें सांगितलें, त्या वेळेस युधिष्ठिरानें विनंति केली कीं, " आपण कर्णार्जुनाच्या युद्धवेळीं कर्णाचे सारथी व्हाल, त्या वेळेस कर्णाचा तेजोभंग करावा." शल्यानें जबाब दिला " मला कर्णाचें सारथ्य करावें लागेल त्या वेळेस मी त्याचा उत्साहभंग करीन. तेव्हां तुम्हांस त्यास मारतां येईल." भीष्म व द्रोण दोघे मरून कर्णार्जुनांचा कठिण युद्धप्रसंग पडेल, व त्या वेळेस शल्यास तो सारथी करील, या सर्व गोष्टींचें स्वप्न अगोदरच कसें पडलें ? आणि अशा प्रकारचा विश्वासघात किंवा मित्रघात करण्याचा उपदेश युधिष्ठिरानें करावा, हें त्यास व शल्यास दोघांसही लज्जास्पद आहे. तात्पर्य, हें येथील पुढचें भविष्य अगोदर सांगण्याचा सौतीचा प्रयत्न वेड्यासारखा आहे. याशिवाय शल्य जो दुर्योधनाकडे गेला तो ' अर्थस्य पुरुषो दासः ' या नात्यानें त्याचा अंकित म्हणून गेला. युधिष्ठिराकडे जात असतांना मध्येंच खूष करून त्याला वळवून नेलें असें जें वर्णन आहे, तें असंबद्ध आहे. तिसरें, तेजोभंग झाल्यानें कर्णास मारतां आलें, असेंही पुढें दिसत नाहीं. कर्णानें या तेजोभंगामुळें शूरत्व कमी केलें, असें मुळींच वर्णन नाहीं; किंबहुना, तुझा बाण नीट नेम नसल्यानें लागणार नाहीं, नीट शरसंधान कर, असें शल्यानें योग्य वेळीं कर्णास सुचविल्याचें पुढें वर्णन आहे. अर्थात्, शल्य मित्रघात करीत नाहीं, असेंच पुढें वर्णन आहे. तात्पर्य, हा भाग सौतीनें उगीच वाढविला, हें स्पष्ट आहे. याचें आणखी प्रत्यंतरही पुढें येईल. एकंदरींत प्रचलित असलेल्या अनेक कथा सौतीनें महाभारतांत मागाहून सामील केल्या असाव्या.

(८) कारणें दाखविणें.

शेवटचा मुद्दा हा होय. पूर्वकालीन प्रसिद्ध पुरुषांनी वाईट गोष्टी कशा केल्या, याजविषयीं कारण दाखविणें जरूर पडतें. उदाहरणार्थ, पांच पांडवांनीं एका द्रौपदीशीं लग्न कसें केलें, किंवा भीमानें दुःशासनाचें रक्त कसें प्राशन केलें, वगैरे दूषणार्ह दिसणाऱ्या कृत्यांची कारणें देणें जरूर होतें. अशा प्रकारचीं कारणें ग्रथित केलेल्या दंतकथा सौतीनें महाभारतांत सामील केल्या असल्या पाहिजेत. कथाभागाच्या प्रसंगांत व्यास स्वतः येऊन निरनिराळ्या व्यक्तींस उपदेश करतात किंवा त्यांस आगाऊ सूचना करतात, वगैरे वर्णनें व्यासांच्या मूळ भारतांत नसून सौतीनें मागाहून घातलीं असावीं. दुर्योधनास जन्मल्याबरोबर गंगेंत टाकून दे, असें धृतराष्ट्रास व्यासांनीं येऊन सांगितलें, वगैरे प्रसंग मागाहून रचले असावे. असो, तर याप्रमाणें दोनतीन कारणांनीं सौतीनें जी भर महाभारतांत घातली, ती विशेष

रमणीय दिसत नाहीं. महाभारतांत घातलेली ही नवीन भर अमुकच हें निश्चयानें ठरविणें कठिण आहे, हें येथें कबूल केलें पाहिजे. तरी पण २४००० भारताचें एक लक्ष भारत झालें, तेव्हां पुष्कळ भाग वाढविलेला आहे हें निर्विवाद आहे. तो सौतीनें कसा वाढविला याचें दिग्दर्शन करणें जरूर होतें, म्हणून हा विषय आम्ही विस्तारानें प्रतिपादन केला आहे. पण सौतीनें केलेल्या एकंदर ग्रंथाच्या उदात्त स्वरूपास त्यामुळें कमतरता झाली नाही. व म्हणून सर्व ग्रंथ व्यासांचा आहे असें मानणें गैर नाहीं, असेंच म्हटलें पाहिजे. २४००० भारताचें एक लक्ष महाभारत झालें, तरी त्यांत असंबद्धता किंवा परस्परविरोध बहुतेक नाहींच, ही सौतीची करामत निःसंशय वर्णनीय आहे. सौतीचें कवित्वही कमी दर्जाचें नसून व्यासांच्या कवित्वाची छाया त्याच्यावर पडल्यामुळें सर्व ग्रंथ रमणीय झाला आहे. सारांश, सौतीच्या महाभारतास दोष देण्यास फारशी जागा नाहीं, हें मान्य केलें पाहिजे. दोन ठिकाणी मात्र सौतीचा हात चुकला आहे व उघडा झालेला आहे. भीष्मपर्वांत युधिष्ठिर शल्यास कर्णाचा उत्साहभंग कर अशी विनंति करतांना 'उद्योगांत' तुम्ही वचन दिलें आहे तें पूर्ण करा असें म्हणतो, ह्याचें आश्चर्य वाटतें. ज्या वेळेस युधिष्ठिरानें ही विनंति रणभूमीवर केली, त्या वेळेस व्यासांचें भारतही नव्हतें आणि सौतीचें महाभारतही नव्हतें ! मग उद्योगांत म्हणजे उद्योगपर्वांत तुम्ही वचन दिलें, असें युधिष्ठिर कसें म्हणूं शकेल ? (भा. भीष्म. पा. १२०) तसेंच अश्वमेधपर्वांत कुंती श्रीकृष्णाला म्हणते " ऐषीकांत उत्तरेचा पुत्र मृतच जन्मास येईल तर मी त्यास जिवंत करीन, असें तुम्हीं वचन दिलें तें पूर्ण करा. " येथेंही ऐषीकपर्वाचा दाखला कुंतीच्या तोंडांत घातला आहे, तो चमत्कारिक दिसतो. (भा. अश्वमे. अ. ६६ पा. ११७) " यदुनंदना, ऐषीक प्रकरणांत तूं अशी प्रतिज्ञाच केलेली आहेस, " असें म्हणून कुंतीनें महाभारताच्या ऐषीक पर्वाचा दाखला देणें अतर्क्यच आहे. पण ग्रंथ अतिशय मोठा झाल्याकारणानें ग्रंथाच्या प्रकरणांचा दाखला कथेंतलि पात्रांनीं देणें अपरिहार्य झालें. अर्थात्, येथें सौतीचें कर्तृत्व व्यक्त झालें, असेंच म्हणावें लागतें. असो.

भारताचें महाकाव्यदृष्ट्या श्रेष्ठत्व.

वाढलेला भाग काढून टाकला किंवा त्याच्याकडे कान्हा डोळा केला असतां व्यासांची मूळ कृति आपल्या समोर एखाद्या अतिसुंदर इमारतीप्रमाणें उभी राहते. या कृतीचें सौंदर्य कसें आहे, याचा आपण येथें थोडासा विचार करणें अप्रशस्त होणार नाहीं. जगतामध्यें जीं चारपांच अत्यंत उदात्त व रमणीय महाकाव्यें आहेत, त्याहूनही श्रेष्ठ दर्जाचें हें व्यासांचें आर्षमहाकाव्य आहे, असें आपल्यास म्हणतां येतें. महाकाव्याचें लक्षण होमरच्या इलियड्वरून ग्रीक लोकांचा तत्त्वज्ञानी आरिस्टॉटल यानें असें केलें आहेः—" महाकाव्याचा विषय एक असून तो एखादा मोठा अति विस्तृत व महत्त्वाचा प्रसंग असावा. त्यांतील मुख्य मुख्य पात्रें उच्च वर्णांतील असून त्यांचें चारित्र उदात्त असावें. ग्रंथांतील भाषा व वृत्त गंभीर असावीं आणि या काव्यांत नाना प्रकारची संभाषणें व वर्णनें असावीं. " हें पाश्चात्त्य विद्वानांनीं महाकाव्याचें दिलेलें लक्षण आपल्या इकडील साहित्यशास्त्रकारांनीं दिलेल्या लक्षणाहून फारसें भिन्न नाहीं. या चार बाबतींसंबंधानें आपण येथें क्रमशः खुलासा करूं.

भारतीयुद्ध हा आपल्या काव्याचा मुख्य विषय आहे. हिंदुस्थानच्या प्राचीन इतिहा-

सांत भारतीयुद्धाहून ज्यास्ती महत्त्वाची गोष्ट कोणतीच नाहीं. हिंदुस्थानची प्राचीन संस्कृति या वेळेस कळसास पोंचली होती. हिंदुस्थानच्या अवनतीला जो प्रारंभ झाला तो याच वेळेपासून. ही अवनति आजपर्यंत हळुहळु वाढतच चालली आहे. यामुळें भारतीयुद्ध म्हणजे कलियुगाचा प्रारंभ असें आपल्या लोकांनीं ठरविलें आहे. सारांश, भारतीयुद्धापेक्षां ज्यास्त महत्त्वाच्या प्रसंगाची कल्पना करतां येणें अशक्य आहे. भारतीयुद्धाच्या प्रसंगाहून अति विस्तृत व ज्यास्त गुंतागुंतीचा प्रसंगही सांपडणें कठिण आहे. या प्रसंगाच्या एकेक अल्प भागावर संस्कृतांतील पंचमहाकाव्यांपैकीं दोन महाकाव्यें रचलीं गेलीं आहेत. भारवीचें किरातार्जुनीय अर्जुनानें मिळविलेल्या पाशुपतास्त्र मिळविण्याच्या कथेवर रचलें गेलें आहे, व माघकाव्य शिशुपालवधावर रचलें गेलें आहे. नैषध काव्यही महाभारतांतर्गत नलदमयंतीच्या कथेवर रचलें गेलें आहे. सारांश, भारती युद्धप्रसंग हा इतका विस्तृत आहे की, त्याच्या एकेक शाखेवर एकेक संस्कृत महाकाव्य रचलें जाऊं शकेल. महाभारतामध्यें नुस्ती भारती युद्धकथाच नसून पांडवांचें समग्र चारित्र आहे, असें कोणी म्हणेल. पण महाभारताचा मुख्य विषय भारती युद्ध असलें तरी हें युद्ध झालें कसें व त्याचा पुढें परिणाम कसा झाला, याचें वर्णन यांत येण्याची आकांक्षा साहाजिकच उत्पन्न होते. यामुळें पांडवांचें पूर्वचरित्र व उत्तर चारित्र त्यांत दिलें आहे, असेंच म्हटलें पाहिजे. हीं दोन्ही चरित्रें फार थोडक्यांत दिलीं आहेत, हें येथें लक्षांत घेतलें पाहिजे; म्हणजे आरंभाचीं आदिपर्व, सभापर्व व शेवटचीं आश्रमवासी वगैरे पर्वें हीं लहान लहान आहेत व मधल्या उद्योगपर्वापासून युद्धासंबंधाचीं पर्वें मोठ्या विस्तृत प्रमाणावर आहेत. तात्पर्य, महाभारताचा विषय भारतीयुद्धच मानला पाहिजे. किंबहुना, व्यासांच्याच शब्दांनीं त्यांच्या महाकाव्याचा विषय सांगावयाचा तर तो नरनारायणाचा जय, अर्थात् श्रीकृष्णार्जुनांचा विजय हाच होय, हें नमनाच्या श्लोकावरून व्यक्त होत आहे.

महाभारतांतील कथानकाचें स्वरूप इतकें विस्तृत आहे, तरी तें एकजीव झालेलें असून त्यांत विस्कळितपणा मुळीच नाहीं. त्यांतील व्यक्ती इतक्या अनेक व निरनिराळ्या स्वभावाच्या आहेत की, शेक्सपिअरच्या अनेक नाटकांतील व्यक्ती एका महाभारतामध्यें ग्रथित केलेल्या आहेत. महाभारतांतील कथानक इतकें विस्तृत आहे तरी त्यांतील विस्तृतपणा याहूनही मोठा होण्यासारखा आहे. किंबहुना, ग्रंथकारानें आपल्या मुख्य विषयाकडे म्हणजे युद्धाकडे लक्ष ठेविलें होतें आणि प्रसंगोपात्त विषयांतर करण्याविषयीं आपलें लक्ष्य गुंतलें जाऊं दिलें नाहीं. याच्या प्रत्ययार्थ एक गोष्ट सांगूं. दुर्योधनाच्या लग्नाची हकीकत भारतांत नाहीं; किंबहुना त्याच्या पत्नीचें नांव संबंध महाभारतांत कोठें आलेलें नाहीं. मग तिच्याविषयीं ज्यास्त उल्लेख किंवा तिचें भाषण किंवा तिची एखादी दुसरी कृति यांचें नांवच नको. हें वाचून वाचकांस कदाचित् आश्चर्य वाटेल. अलीकडील कवीनीं दुर्योधनाच्या स्त्रीचें नांव 'भानुमती' असें दिलें आहे व तिच्याविषयीं कांहीं मूर्खपणाच्या गोष्टीहि रचल्या आहेत, पण त्या सर्व खोट्या आहेत. कारण, महाभारतांत तिचें नांवसुद्धां नाहीं. इलियड्मध्यें प्रतिनायक हेक्टर याच्या स्त्रीचें नांव अँड्रोमॅकी असून ज्या वेळेस तो लढाईस जातो आहे त्या वेळचा त्यांच्यामधील करुणायुक्त संवाद त्यांत वर्णिलेला आहे. परंतु भारतांतील प्रतिनायक दुर्योधन याच्या पत्नीचा एखादाही संवाद महाभारतका-

रानें घातला नाहीं, यांत त्याचें विशेष कौशल्य दिसून येतें, असेंच आम्हांला वाटतें. कारण, दुर्योधनाची जी हट्टी व मानी भूमिका व्यासांनीं रंगविली आहे, त्या भूमिकेवर लढाईस निघतांना प्रिय पत्नीचा निरोप घेतेवेळी त्याच्या डोळ्यांतून एखादाही अश्रुबिंदु निघालेला कवीनें वर्णिला असता, तरी त्यामुळें डाग पडला असता. सारांश, येथें कवीचें चातुर्य विशेष दृष्टीस पडतें, असेंच म्हटलें पाहिजे. परंतु दुर्योधन क्रूर किंवा निर्दय होता, व त्याचें आपल्या बायकोवर प्रेम नव्हतें, असें मात्र यावरून अनुमान करणें बरोबर होणार नाहीं. कारण, ज्या वेळेस गदायुद्ध होऊन मांडी फुटून दुर्योधन रणांगणावर विव्हळत पडला, त्या वेळेस महाकवि व्यासांनीं त्याच्या विलापांत मातापित्यांच्या आठवणीबरोबर बायकोचीही आठवण मोठी खुबीनें घातली आहे, व "हे लक्ष्मणमातः ! तुझी माझ्यावांचून काय गति होईल" असे शब्द त्याजकडून वदविले आहेत. असो. महाभारताचा विषय अतिशय मोठा आहे तरी त्याहूनही तो अतिशय विस्तृत होण्यासारखा आहे, हें यावरून वाचकांच्या ध्यानांत येईल.

महाभारताचें संविधानक अत्यंत विस्तृत असूनही महाकवि व्यासांनी त्यास संकलित ठेवून दुसऱ्या बाजूला लक्ष दिलें नाही, याचें प्रत्यंतर आणखी एक देण्यासारखें आहे. महाभारताचा मुख्य वर्ण्य विषय भारतीयुद्ध हा असल्यानें भारतीयुद्धाव्यतिरिक्त इतर गोष्टी वाढवून व्यासांनीं सांगितल्या नाहींत, याला दुसरें प्रत्यन्तर श्रीकृष्णाचें चरित्र हें होय. श्रीकृष्णाचें चरित्र जितकें भारतीयुद्धाशीं संलग्न आहे, तितकेंच महाभारतांत दिलें आहे. त्याचें बालचरित्र यांत कोठेंच दिलेलें नाही. रुक्मिणीविवाहाची सुरस कथा व श्रीकृष्णाच्या इतर विवाहाच्या संबंधीं हकीगती यांत कोठेंच दिल्या नाहीत. त्यांचा अप्रत्यक्ष उल्लेख कोठें कोठें संभाषणांत येतो, परंतु साद्यंत हकीगत यांत कोठेंच दिलेली नाहीं. वाचकांस सामान्यतःही ग्रंथाची उणीव वाटते. परंतु हें तसें नसून यांत कवीचें कौशल्यच आहे. मुख्य विषयाला सोडून दुसऱ्याच विषयाचें वर्णन करीत बसणें हा दोष आहे. म्हणूनच व्यासांनी श्रीकृष्णाचें चरित्र भारतांत घातलें नाही. ही बाह्यतः भासणारी उणीव सौतीनें हरिवंश हें खिलपर्व जोडून भरून काढिली व अशा रीतीनें वाचकांची जिज्ञासा तृप्त केली. असो. महाभारताचा विषय अतिविस्तृत व महत्त्वाचा आहे. ज्या युद्धांत १८ अक्षौहिणी म्हणजे ५२ लक्ष वीर गुंतले होते व एकमेकांशीं इतक्या निकरानें लढले की, एका पक्षाचे सात आणि दुसऱ्या पक्षाचे तीन मिळून अवघे दहा वीर जिवंत राहिले, तें युद्ध होमरच्या इलियड्च्या युद्धाच्या मानानें फारच मोठें होतें, यांत बिलकूल शंका नाहीं.

पण भारतीयुद्धाचें महत्त्व याहूनही अधिक आहे. हिंदुस्थानांतील बहुतेक सर्व राजे या युद्धांत होते, इतकेंच नव्हे तर हिंदुस्थानांतील सध्यांचीं प्रसिद्ध राजकुलें आपल्या वंशावळी भारती युद्धांतील वीरापर्यंत नेऊन पोंचवतात. यामुळें या युद्धाला राष्ट्रीय महत्त्व आलें आहे, किंबहुना भारतीयुद्धाला हें महत्त्व पहिल्यापासूनच आहे, असें म्हटलें तरी चालेल. कौरवांची संस्कृति उच्च दर्जाची असून कुरूंचें नांव ब्राह्मणांपासूनच्या वैदिक वाङ्मयांत वारंवार येतें. ती सौतीनें वाढविली असें म्हणतां येत नाहीं. श्रीकृष्णाचा संबंध या युद्धाशीं असल्यामुळेंही या युद्धास राष्ट्रीयत्व आलें आहे. कारण, श्रीकृष्ण हा धर्म, नीति व तत्त्वज्ञान या तिन्ही बाबतींत राष्ट्रीय महत्त्वाचा पुरुष होता. याज-

विषयीं आपणांस पुढें विस्तारानें सांगावयाचें आहे. असो, तर ज्याप्रमाणें ट्रोजनयुद्ध हें ग्रीकांस राष्ट्रीययुद्ध वाटतें, त्याप्रमाणेंच भारतीयुद्ध हें भारतवासीयांस राष्ट्रीय महत्त्वाचें वाटतें. या रीतीनें या महाकाव्याचा विषय अत्यंत महत्त्वाचा, विस्तृत व राष्ट्रीय स्वरूपाचा आहे. आतां महाकाव्याच्या दुसऱ्या अंगाकडे म्हणजे बाबीकडे वळूं.

महाभारतांतील व्यक्ति अत्यंत उदात्त चरित्राच्या आहेत, हें विस्तारानें सांगणें नको. युधिष्ठिर, भीम, अर्जुन, कर्ण, द्रोण व सर्वांत श्रेष्ठ असा भीष्म यांचीं चरित्रें धर्म व नीति यांच्या आचरणांत जीविताचाही त्याग झाला तरी पतकरेल, अशा प्रकारचें उदाहरण हिंदुस्थानांतील आर्यलोकांच्या हृत्पटलावर ठसवून देण्यास आज हजारों वर्षें समर्थ झालीं आहेत. श्रीकृष्णाचें चरित्र तर अद्वितीयच आहे. त्याचें इंगित व महत्त्व विस्तारानें वर्णन करावयाचें आहे. त्याचप्रमाणें दुर्योधनाची भूमिकासुद्धां उदाहरण घेण्यासारखी आहे. त्याच्या चरित्राचा ओघ जरी वाईटाकडे वळलेला आहे, तरी त्याचा अढळ निश्चय, त्याचा मानीपणा—जो सार्वभौमत्व किंवा मृत्यु यांच्यामधील पायरीस शिवला नाहीं—त्याचें मित्रप्रेम व एकंदर राजनीति हीं खरोखर वर्णन करण्यासारखीं आहेत. यांत व्यास कवीनें होमर अथवा मिल्टन् यांजवरही कडी केली आहे. होमरचा प्रतिनायक हेक्टर हा अनुकंपनीय स्थितींत आहे. तो जरी आपल्या देशाची सेवा करण्यास तत्पर झालेला आहे, तरी आपल्या प्रेमळ पत्नीचा निरोप घेतांना व आपल्या लहान मुलाचें चुंबन घेतांना त्याचें मनोधैर्य खचलेलें दिसतें. मिल्टनचा प्रतिनायक इतका दुष्ट व जोरदार दाखविला आहे कीं, तो नायकाहूनही उठावदार दिसतो; किंबहुना, काव्याचा तोच नायक आहे असेंहि वाटूं लागतें. असो. महाभारतांतलि स्त्रिया इलियड्मध्यें वर्णन केलेल्या स्त्रियांपेक्षां फारच वरच्या दर्जाच्या आहेत. हेलन्ला द्रौपदीच्या नखाचीही सर येणार नाहीं. अँड्रोमॅकीसुद्धां द्रौपदीच्या बरोबरीला पोहोंचत नाहीं. कविश्रेष्ठ व्यास यांनीं द्रौपदीची जी भूमिका वर्णिली आहे, ती खरोखरच अद्वितीय आहे. तिचा धीर व गंभीर स्वभाव, तिचें पातिव्रत्य, तिची गृहदक्षता ही अनुपम आहेत. इतकें असूनही ती मानवी स्वभावाला सोडून नाहीं. तिला आपल्या पतीविषयीं स्त्रियांस शोभेल असा राग येतो व ती त्यांच्याशीं विवाह करते. ती कधीं कधीं पतिव्रता स्त्रियांस साजेल असा हट्ट धरते. ती खरी स्त्री असून हेक्टरच्या बायकोप्रमाणें सूत कांतीत बसत नाहीं, तर ती रजपूत स्त्रियांस योग्य असें धैर्याचें काम करिते. कौरवसभेंत द्यूतप्रसंगीं तिच्यावर जो अनर्थ ओढवला, त्याप्रसंगी तिचें मनोधैर्य खचलें नाहीं व तिनें सभेस असा प्रश्न केला कीं, त्यानें सर्व सभासदांना चुप करून सोडलें, व शेवटीं आपल्या पतींस दास्यत्वांतून मुक्त करून ती त्यांच्याबरोबर अरण्यवासास आनंदानें गेली. कुंतीची भूमिका अशीच उदात्त आहे. विदुराच्या घरीं असतांना पांडवांचा अरण्यवास संपल्यानंतर तिनें श्रीकृष्ण भेटीस आले त्यावेळेस त्यांजबरोबर आपल्या पुत्रांस जो निरोप पाठविला, तो रजपूत स्त्रीस साजेल असाच होता. विदुलासंवादरूपी हा निरोप अत्यंत उद्धर्षण आहे. क्षत्रिय पुत्रांनीं मरावें किंवा जिंकावें पण भिक्षा मागूं नये, असा तिनें त्यांत पांडवांस सणसणीत उपदेश केला. हें तिचें करणें स्वतःच्या फायद्यासाठीं नव्हतें. कारण, पांडवांना राज्य मिळाल्यावर ती त्यांच्या येथें फार दिवस राहिली नाहीं, तर धृतराष्ट्राबरोबर वनांत तपश्चर्या करण्यास निघून

गेली. “ तूंच आम्हांस लढाईस उद्युक्त केलेस आणि आतां तूं आमचें ऐश्वर्य न भोगतां वनांत कां जातेस? ” असें भीमानें विचारलें असतां तिनें उत्तर दिलें, “ मी आपल्या पतीच्या वेळीं राज्याचें ऐश्वर्य पुष्कळ भोगलें आहे. मीं तुम्हांस जो निरोप पाठविला तो माझ्या हिताकरितां नव्हे, तुमच्या हिताकरितां, तुम्ही भिक्षा मागूं नये म्हणून. ” तिनें पांडवांस केलेला शेवटचा उपदेश तर सोन्याच्या अक्षरांनीं लिहून ठेवण्यासारखा आहे.

धर्मे वो धीयतां बुद्धिर्मनो वो महदस्तु च ।

“ तुमची बुद्धि धर्माचरणावर स्थिर असो. तुमचीं मनें संकुचित नसून मोठी असोत. ” सबंध महाभारताचें तात्पर्य एका श्लोकार्धांत सांगावयाचें असेल तर तें हें आहे.

द्रौपदी, कुंती, गांधारी, सुभद्रा, रुक्मिणी इत्यादि महाभारतांतील स्त्रिया उदात्त चरित्राच्या आहेत, पण त्यांत मानवीस्वभावाची चुणुक महाकवि व्यासांनी दर्शविली आहे. सुभद्रेच्या लग्नसमयीं द्रौपदीनें आपला मत्सर एका सुंदर वाक्यानें अर्जुनास प्रदर्शित केला.

तत्रैव गच्छ कौन्तेय यत्र सा सात्वतात्मजा।
सुबद्धस्यापि भारस्य पूर्वबंधः श्लथायते ॥

(आदि. अ. २२१. १७)

‘ पूर्वबंध कितीही मजबूत बांधला असला तरी दुसरा बंध दिला कीं तो ढिला पडणार, ’ असें तिनें असूयेनें अर्जुनास म्हटलें. कुंतीचें कर्णाविषयींचें पुत्रप्रेम युद्धानंतरही प्रगट झालेलें आहे. उत्तरेनें बृहन्नडेस लढाईतून चांगलीं चांगलीं वस्त्रें बाहुल्याकरितां घेऊन ये असें सांगितलें, वगैरे उदाहरणें देतां येतील.

महाभारतांतलि एकंदर व्यक्ती उदात्त स्वरूपाच्या आहेत, इतकेंच नव्हे तर त्यांत मधून मधून वर्णन केलेल्या देवतांचें चरित्रही उदात्त आहे. या बाबतींत होमरच्या इलियड्पेक्षां महाभारताचें कौशल्य अधिक आहे. इलियड्मध्यें वर्णन केलेल्या ग्रीक देवता माणसापेक्षांही वाईट रीतीनें वागतात. त्या एकमेकांशी भांडतात व एकमेकांस मारतात. त्यांचें देवतास्वरूप बहुतेक नष्टप्राय झालेलें आहे. महाभारतांत देवांचें जें वर्णन आहे, तें अशा प्रकारचें नाही. मानवी प्राण्यांच्या व्यवहारांत ते सहसा पडत नाहींत. क्वचित् पडल्यास ते देवांप्रमाणेंच वागतात. एक उदाहरण आपण येथें घेऊं. कर्णास सहजकवच होतें तें अर्जुनाकरिता काढून घेण्याच्या इराद्यानें इंद्रानें एक युक्ति योजली. ब्राह्मणानें कांहीं मागितलें तरी त्यास नाहीं म्हणावयाचें नाहीं, असा कर्णाचा पण होता. तो जाणून इंद्रानें ब्राह्मणाचें स्वरूप घेऊन कर्णाजवळ त्याचीं कवचकुंडलें मागितली. दानशूर कर्णानें तीं त्यास दिलीं. परंतु इंद्र साधारण मनुष्याप्रमाणें कवचकुंडलें बगलेस मारून निघून गेला नाही, तर त्यानें देवस्वभावाप्रमाणें आचरण केलें. तो संतुष्ट होऊन ‘ तुला वाटेल तो वर माग, ’ असें कर्णास म्हणाला. कर्णानें त्याजपाशी अमोघ शक्ति मागितली व कर्ण ती अमोघ शक्ति अर्जुनावरही चालवील, हें टाऊक असूनही इंद्रानें ती शक्ति त्यास दिली. तात्पर्य, महाभारतांतील देवचरित्र देवाप्रमाणेंच उदात्त आहे. हा भारताचा इलियड्पेक्षां विशेष गुण आहे.

आतां आपण कवीनें आपल्या भूमिकांचे स्वभाव व आपली गोष्ट कशी वठविली आहे, ह्या मुद्याकडे वळूं. स्वभावाचें उद्घाटन निरनिराळ्या वर्णनांनीं, विशेषतः भाषणांनीं होतें. या बाबतींत महाभारताचा दर्जा सर्वांत श्रेष्ठ लागेल. महाभारताचें रमणीयत्व त्यांतील संभाषणांत आहे. त्यांतील संभाषणासारखीं जोरदार भाषणें क्वचितच आढळतील. त्या भाष-

णांनीं निरनिराळ्या भूमिका उत्तम रीतीनें व्यक्त होतात. या भाषणांचीं येथें दोनचार उदाहरणें देऊं. आदिपर्वांतील रंगाच्या वेळीं दुर्योधन, कर्ण, अर्जुन, भीम यांजमधील झालेलीं भाषणें, सभापर्वांतील शिशुपाल व भीष्म यांजमधील भाषणें, वनपर्वाचे प्रारंभीं युधिष्ठिर, भीम व द्रौपदी यांजमधील भाषणें किंवा द्रोणपर्वांत धृष्टद्युम्नानें द्रोणास मारलें त्या वेळेस धृष्टद्युम्न, सात्यकी, अर्जुन व युधिष्ठिर यांजमधील भाषणें हीं पाहण्यासारखीं आहेत. श्रीकृष्णाचें कौरवसभेंतील भाषण सर्वांत शिरोभूत आहे. कर्णपर्वांत कर्णाच्या रथावर चालून जाण्याच्या वेळीं अर्जुनास केलेलें प्रोत्साहक भाषण त्याच तोडीचें आहे. ही व इतर भाषणें भारताच्या कर्त्याच्या उत्तम कवित्वाची साक्ष पटवितात. भारतांतील व्यक्तींच्या भाषणांचा विशेष हा आहे की, तीं सणसणीत व निर्भय असतात. उदाहरणार्थ, विदुर दुर्योधनास जो उपदेश करतो, त्यांत त्याची खरमरीत निर्भर्त्सना करण्यास तो मागें पहात नाही. कदाचित् विदुराची वडीलपणाची स्थिति त्यास अनुकूल होती, असें म्हणतां येईल. पण शकुंतलेला असला आधार नव्हता, असें असूनही तिचें भाषण निर्भय व सदाचारसंपन्न सद्गुणी आश्रमवासी मुलीस शोभण्यासारखें आहे. कालिदासाची शकुंतला आणि व्यासांची शकुंतला यांत जमीन अस्मानाचें अंतर आहे. ज्या वेळेस दुष्यन्तानें शकुंतलेस भर राज–सभेंत सांगितलें " मीं तुला कधीं पाहिलेंही नाही; मग तुझ्याशीं लग्न करण्याची गोष्टच कशाला ? " त्यावेळेस कालिदासाच्या शकुंतलेप्रमाणें ती मूर्छित होत नाहीं; तर ' ज्या तुला सत्याचा आदर नाहीं त्या तुझा सहवासच नको. सत्य पतिपुत्रापेक्षांही अधिक मौल्यवान् आहे, ' असें म्हणत ती सभा सोडून जाऊं लागते.

कर्णपर्वांतील शल्य व कर्ण यांजमधील भाषण अशाच प्रकारचें सणसणीत व जोरदार आहे. यांतच हंसकाकीय कथानक आलें आहे तें अतिशय सुंदर आहे. नीतीचें तत्त्व मनावर ठसविण्यासाठीं सांगितलेल्या पशुपक्ष्यांच्या गोष्टींचें हें सर्वांत जुनें व सुंदर उदाहरण आहे. ही तऱ्हा इसॉपनें सुरू केली असें नसून ती प्राचीनतर आहे व व्यासाच्या काव्यांत आलेल्या दोनतीन गोष्टी याचें उदाहरण होत. व्यासांच्या संभाषणांतून अनेक नीतितत्त्वांचा उपदेश वाचकांच्या मनावर ठसतो. व सत्यवादित्व, ऋजुता, स्वकार्यदक्षता, आत्मनिग्रह, योग्य अभिमान, औदार्य इत्यादि सद्गुणांचा परिपोष होतो. महाभारतामध्यें आत्मगत भाषणें नाहीत. पाश्चात्य ग्रंथांमध्यें आत्मगत भाषणें हा एक महत्त्वाचा भाग असतो, किंबहुना, तीं वक्तृत्वपूर्ण करण्याचा त्यांचा कटाक्ष असतो. आपल्याइकडील ग्रंथांत बहुतकरून असलीं भाषणें असत नाहीत, निदान महाभारतांत तरी तीं नाहीत. वस्तुस्थिति पाहिली तर आपण आत्मगत भाषणें करीत नाहीं, चिंता करीत असतों; पण त्यांत शब्दांचा किंवा इतर गोष्टींचा विशेष विचार नसतो. असो. हा प्रश्न निराळा आहे.

महाभारतांतील वर्णनाची शैली उच्च दर्जाची आहे व तीं वर्णनें होमर किंवा मिल्टन्पेक्षां कमी शक्तीचीं नाहीत. हकीगत सांगतांना कोणच्याही प्रकारचा घोंटाळा नसून शब्द सरळ व जोरदार असतात, व देखाव्यांचीं, स्त्रीपुरुषांच्या स्वरूपाचीं, स्वभावाचीं व पोषाखांचीं वर्णनें सुंदर व हुबेहुब असतात. व्यासांचीं प्रत्यक्ष युद्धाचीं वर्णनें तर फारच सरस आहेत, किंबहुना, अद्वितीय आहेत असेंही म्हटलें तरी चालेल. कोठें कोठें वारंवार तेच तेच प्रसंग आल्यामुळें वाचकांस कंटाळा येतो, परंतु हे

प्रसंग बहुधा सौतीनें वाढविलेले असावे. याशिवाय ज्या वेळेस लढाईत मुख्य शस्त्र धनुष्यबाण होतें व ज्या वेळेस रथीचीं बहुधा द्वंद्वयुद्धें होत, त्या वेळीं युद्धाचे प्रसंग कसे होत, याची कल्पना आपण आपल्या मनासमोर आणली पाहिजे. रथयुद्ध व गजयुद्ध हें हल्लीं शेंकडों वर्षे अस्तित्वांत नसल्यामुळें त्यांतील करामतीची व शौर्याची आपल्यास कल्पना होत नाहीं. यामुळें व्यासकृत वर्णनें कधीं कधी कंटाळवाणीं व काल्पनिक वाटतात. अशा युद्धांतही जे शेंकडों भिन्न भिन्न प्रसंग उत्पन्न होतात, ते सर्व मोठ्या बारकाईनें व वक्तृत्वानें वर्णन केले आहेत. महाभारतांतील युद्धप्रसंगांची पुराणें ऐकून वीररस उत्पन्न झाल्याशिवाय राहात नाहीं, व महाभारताच्या श्रवणापासूनच शिवाजी महाराजांसारख्या वीरांना शौर्याची स्फूर्ति झाली, हें प्रसिद्ध आहे.

सृष्टिसौंदर्याचीं वर्णनें महाभारतांत विपुल नाहींत व तीं रामायणांतील वर्णनाइतकी सरस नाहींत. तथापि इतर काव्यांहून महाभारताचा दर्जा वरच लागेल. कारण, हीं वर्णनें प्रत्यक्ष पाहणारांचीं आहेत. वनपर्वांतील हिमालयाचें वर्णन जो त्या बर्फाच्छादित उंच प्रदेशांत प्रत्यक्ष राहिला आहे, त्याच्याच तोंडून निघण्यासारखें आहे. द्रौपदी व पांडव हे ज्या एका वावटळींत सापडले तशा वावटळी हिमालयांतच येतात व तिचें वर्णन या प्रदेशांत राहणाऱ्या कवीनें केल्याप्रमाणेंच सरस व वस्तुस्थितीस धरून आहे. गंधमादनपर्वताचें वर्णन मात्र कदाचित् अतिशयोक्तीनें भरलें असल्यामुळें काल्पनिक वाटेल. पण गंधमादन हा पर्वतही कांहींसा मेरूप्रमाणें काल्पनिक मानावा लागेल.

महाभारतांतील स्त्रीपुरुषवर्णनें फार सुंदर व मर्यादायुक्त आहेत. अलीकडच्या संस्कृत कवींप्रमाणें स्त्रियांच्या सौंदर्याचीं वर्णनें ग्राम्यतेचीं नाहींत. युधिष्ठिरानें द्रौपदीचें केलेलें वर्णन येथें देण्यासारखें आहे. "उंच नाहीं अथवा ठेंगणी नाहीं, लठ्ठ नाहीं किंवा किरकोळ नाहीं, जिचे डोळे व श्वास शरदृतूंतील कमलाच्या पानाप्रमाणें मोठे सुगंधयुक्त आहेत; मनुष्यास आपली स्त्री जितकी सुंदर असावी असें वाटतें तितकी सुंदर, जी माझ्यानंतर झोंपीं जाते व अगोदर उठते, अशी माझी स्त्री द्रौपदी मी पणाला लावतों." असो. बृहन्नडेच्या वेषांतील अर्जुनाचें वर्णन मजेदार व हुबेहुब आहे. भीष्म व द्रोण यांचें लढाईस जाण्याच्या वेळचें वर्णन किंवा आदिपर्वांतील रंगभूमीवर बोलावण्याशिवाय जाणाऱ्या कर्णाचें वर्णन मनोहर आहे. हीं उदाहरणें विषय समजण्यास पुरीं होतील. आतां शेवटीं आपण या काव्याचें चवथें अंग वृत्त व भाषा यांजकडे वळूं.

महाभारतांतील वृत्त मुख्यतः अनुष्टुप् आहे व उपजाति वृत्तही वारंवार उपयोगांत आणलें आहे. गंभीर कथावर्णनाला व महाकाव्याला हीं वृत्तें सर्वथैव योग्य आहेत. अर्वाचीन संस्कृतांतील सर्व महाकाव्यें याच वृत्तांचा उपयोग करतात. पुराणांत, उपपुराणांत व अन्य साधारण ग्रंथांत अनुष्टुप् छंदाचाच उपयोग केलेला असल्यामुळें हें वृत्त सामान्य झालें आहे. परंतु जुन्या महाकवींचे अनुष्टुप् छंदांतील श्लोक भारदस्त व गंभीर असतात, हें रघुवंशांतील सर्ग एक व चार यांतील श्लोकांवरून कोणाच्याही लक्षांत येईल. महाभारताची भाषा गंभीर व भारदस्त आहे. तसेंच ती सोपी व शुद्ध अशी आहे. सोपेपणा व भारदस्तपणा या दोहोंचा मेळ नेहेमीं एके ठिकाणीं असत नाहीं. अलीकडील महाकाव्यांची भाषा वजनदार आहे, पण हा

गुण साधण्यास सरळपणाचा गुण सोडावा लागला आहे. शब्दांचे रम्य ध्वनि वाचकांस गोड लागतात, परंतु शब्दांचा अर्थ समजण्याकरितां त्यांस थांबावें लागतें व विचार करावा लागतो. अलीकडील पुराणांची स्थिति याच्याहून उलट आहे. त्यांची भाषा सोपी आहे, पण ती अति अशुद्ध आहे आणि ती भारदस्तही नाहीं. महाभारतांत दोन्ही गुण साधले आहेत. त्याची भाषा बोललेल्या भाषेचा अधिपति व प्रतिभावान् कवि जशी भाषा वापरील तशी आहे. आर्नोल्ड्नें असें म्हटलें आहे कीं, मिल्टन्च्या काव्याची भाषा भारदस्तपणांत विषयाच्या भारदस्तपणाला साजेल अशी आहे. परंतु ती शुद्ध व निर्मेळ इंग्रजी नाहीं. त्यांत लॅटिन आणि ग्रीक शब्द व शब्दरचनाही भरल्या आहेत. सारांश, भाषेच्या दृष्टीनेंही महाभारताचा दर्जा मिल्टन्च्या काव्याहून अधिक आहे. ज्या वेळेस संस्कृत भाषा हजारों लोकांच्या बोलण्यांत होती, त्या वेळच्या शुद्ध व सरळ संस्कृत भाषेंत भारदस्त शब्दरचना होणें किती शक्य आहे, हें महाभारतांतील मुख्य मुख्य भागांत आलेल्या भाषेवरून दिसतें.

महाभारतामध्यें जितका भाग मूळचा व्यासांचा आहे, तितक्याची भाषा इतर भागांच्या भाषेहून विशेष सरस, सरळ व गंभीर अशी आपल्यास दिसून येते, हें सांगण्यास प्रत्यवाय नाहीं. सौतीही कमी प्रतिभावान् कवि नव्हता, हें आपण पूर्वी म्हटलेंच आहे. परंतु त्याच्या वेळीं संस्कृत भाषा सामान्य जनसमूहाच्या बोलण्याच्या प्रचारांतून गेलेली होती. यामुळें त्याच्या भाषेंत अर्थातच थोडासा फरक पडणें साहजिक आहे. मूळ व्यासांच्या भारताची भाषा किती भारदस्त, शुद्ध व गोड आहे हें ज्यास पाहणें असेल त्यानें भगवद्गीतेची भाषा पहावी. हा ग्रंथभाग जसा सर्व भारताचें मंथन करून काढलेलें अमृत आहे, त्याचप्रमाणें त्याची भाषाही अमृततुल्य आहे. महाभारताचें सर्वांत श्रेष्ठ तत्त्वज्ञान जसें त्यांत भरलें आहे, त्याचप्रमाणें संस्कृत भाषेवरील व्यासांचें प्रभुत्व त्यांत शिखरास पोंचलेलें दिसतें. एकंदर सर्व संस्कृत वाङ्मयामध्यें भाषेच्या दृष्टीनेंही भगवद्गीतेची बरोबरी करणारा एकही ग्रंथ नाही. सरळपणा, शब्दरचनेचें शुद्धत्व व एकंदर वाक्यांचे श्रुतिमनोहर व गंभीर ध्वनि हे या भगवद्गीतेच्या भाषेचे अद्वितीय गुण आहेत. या सर्वोत्तम गीतांतील प्रत्येक शब्द व वाक्य सुवर्णमय आहे. कारण, ती सुवर्णासारखीच लहान, वजनदार व तेजस्वी आहेत.

असो. महाभारताचें श्रेष्ठत्व याहूनही एका गुणानें जगतांतील सर्व आर्ष महाकाव्यांत प्रस्थापित होतें. कोणत्याही महाकाव्याचा अमुक एक जीवात्मा आहे असें आपल्यास सांगतां येत नाहीं. कवि नानाप्रकारांनीं मनाचें रंजन करतो व निरनिराळे प्रसंग व देखावे वर्णन करतो, परंतु त्यांत मनोरंजनापलीकडे त्याचा हेतु नसतो. महाभारतांत एक प्रधान हेतु एकसूत्रासारखा सर्व ग्रंथांत ओंवला गेला आहे व त्यानें या काव्याचा एकजीव झाला आहे. व्यासाच्या डोळ्यासमोर कोणताही प्रसंग वर्णन करतांना धर्म हाच एक व्यापक हेतु नेहेमीं उभा होता. “ मनुष्यानें धर्माचें आचरण केलें पाहिजे. मनुष्यानें आपलें ईश्वरविषयक व मनुष्यविषयक कर्तव्य बजावलें पाहिजे. धर्माचरणानेंच त्याचे सर्व उद्दिष्ट हेतु साधतात. या धर्माचरणाहून पराङ्मुख झाल्यानें त्याचे सर्व उद्दिष्ट हेतु नाश पावतात. आपत्ति कशीही येऊन पडो, परिस्थिति कशीही बिघडो, मनुष्यानें धर्म सोडतां कामा नये ” असा उपदेश

व्यासांनीं व तदनुरोधानें सौतीनेंही पदोपदीं केला आहे. सर्व महाभारतग्रंथभर धर्माचें नांव दुमदुमून राहिलें आहे. कोणतेंही आख्यान किंवा पर्व घ्या, त्यांत हेंच तात्पर्य भरलें आहे. " **यतो धर्मस्ततो जयः** " या तत्त्वाचा जिकडे तिकडे जयजयकार आहे. असा धर्माचा व नीतीचा कटाक्ष कोणत्याही प्राच्य किंवा पाश्चात्य महाकाव्याचा नाहीं. व्यासांनीं हेंच आपल्या ग्रंथाचें तात्पर्य आहे, हें आपल्या शब्दानींही सांगितलें आहे. महाभारताच्या शेवटीं भारतसावित्री म्हणून जे चार श्लोक दिलेले आहेत, त्यांत हें ग्रंथाचें हृद्गत व्यासांनीं ग्रथित केलें आहे. त्या श्लोकांपैकीं एक श्लोक आपण येथें घेऊं.

ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येष नच कश्चिच्छृणोति मे ।
धर्मादर्थश्च कामश्च स धर्मः किं न सेव्यते ।।

"अरे, बाहु ऊर्ध्व करून ओरडून मी हा तुम्हांस सांगतों आहें, पण माझें कोणी ऐकत नाहीं. अरे, धर्मापासूनच अर्थ व काम हे मिळतात, मग असा धर्म तुम्हीं कां सेवीत नाहीं ? " हा व्यासांचा कळकळीचा उपदेश या ग्रंथाचें परम तात्पर्य आहे आणि याचमुळें या ग्रंथाचे सर्व जगतांतील ग्रंथांत श्रेष्ठत्व आहे.

येथवर महाभारताचे कर्ते या मुद्यासंबंधानें विस्तृत रीतीनें विचार झाला. हल्लीं महाभारतग्रंथ किती आहे, त्याचा मूळ भाग किती, मूळभागास हल्लींचें स्वरूप कसें प्राप्त झालें आणि ग्रंथाचे कर्ते कोण होत, याजविषयीं विवेचन झालें. त्याचें आपण थोडक्यांत सिंहावलोकन करूं. महाभारत सुमारें एक लक्ष ग्रंथ असून तो एकाच कर्त्याचा असणें संभवनीय नाहीं; अर्थात् त्याचे कर्ते एकाहून अधिक आहेत. दोन कर्ते तर स्पष्टपणें ग्रंथांतच निष्पन्न होतात. व्यास व सौति. व्यासांचें मूळभारत वैशंपायनानें प्रथम प्रसिद्ध केलें, म्हणून तीन मानण्यास हरकत नाहीं. व्यासवैशंपायन यांच्या ग्रंथांत फारसा कमी अधिकपणा नसावा. वैशंपायनाचा ग्रंथ २४००० होता असें दिसतें. मूळग्रंथाचें नांव ' जय ' होतें व वैशंपायनानें त्यास 'भारत' हे नांव दिलें. त्यानें भारतसंहिता पठण केली. आश्वलायनसूत्रांत त्यास भारताचार्य म्हटलें आहे. भारतांत कूटश्लोक ८८०० आहेत, अशी आख्यायिका आहे. त्याजवरून व्यासांच्या भारताची ही संख्या असावी, असें कित्येक अनुमान करतात, पण तें बरोबर वाटत नाहीं. याहून ती बरीच मोठी असावी. व्यासांनीं तीन वर्षें सतत उद्योग करून तो ग्रंथ युद्ध संपल्यानंतर रचला, वैशंपायनानें त्यास थोडें वाढवलें आणि २४००० ग्रंथ केला व तो सौतीनें एक लक्ष बनविला. एवढा ग्रंथ बनविण्याचें कारण सौतीच्या वेळची सनातन धर्माची परिस्थिति हें होय. सौतीच्या वेळीं सनातनधर्मावर बौद्ध व जैन धर्मांचे हल्ले होत होते व सनातनधर्मांतही अनेक प्रकारचीं मतें चालू असून त्यांचा एकमेकांशीं विरोध होता. यास्तव लहानलहान सर्व गाथा एकत्र करून सर्व मतांचा विरोध काढून टाकून सनातन धर्माचें उज्ज्वल स्वरूप एका ग्रंथांत दिसेल, अशी त्या वेळीं जरूरी होती. हें राष्ट्रीय काम सौतीनें केलें. असें करतांना प्रचलित सर्व दंतकथा त्यानें एकत्र केल्या व इतर रीतीचीहि उपयुक्त भर महाभारतांत घातली. सारांश, धर्म, नीति, तत्त्वज्ञान व इतिहास यांचा एक प्रचंड ग्रंथच सौतीनें तयार केला. त्यानें कोणकोणचे भाग वाढविले हें जरी नक्की सांगतां येत नाहीं, तरी बऱ्याच स्पष्ट रीतीनें अनुमान करतां येतें. या वाढीच्या निरनिराळ्या दिशा कोणत्या, हेंही आपण पाहिलें. शेवटीं कवित्व या दृष्टीनें व्यासांच्या भारताची श्रेष्ठता कशी आहे, याचाही आपण विचार केला. सौतीला भारतांत भर

घालावी लागली, त्यामुळें ग्रंथाचें श्रेष्ठत्व कमी झालें नाहीं. किंबहुना, धर्म, नीति व कथा यांचा संग्रहच सांगोपांग या ग्रंथांत झाला असल्यानें त्यास राष्ट्रीयत्व आलें आहे. साहजिकच पूर्वी-च्या परिस्थितीशिवाय ज्या काळीं हा ग्रंथ झाला त्या काळची सर्व परिस्थिति यांत मुख्यतः प्रतिबिंबित झालेली आहे. तो काळ कोणचा व तो पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें अशोकाचाच काळ येतो किंवा नाहीं, याचा आपण आतां पुढील प्रकरणांत विचार करूं.

प्रकरण दुसरें.

महाभारताचा काल.

महाभारताचा काल या प्रश्नांत दोन प्रश्नांचा अन्तर्भाव होतो. महाभारतास जें हल्लींचें स्वरूप प्राप्त झालें आहे तें कधीं प्राप्त झालें ? व दुसरा मूळचें भारत कधींचें ? सौतीनें महाभारतास अनुक्रमणिका जोडून प्रत्येक पर्वाची अध्याय व श्लोकसंख्या दिली आहे. त्याबरहुकूम पाहतां हल्लीं प्रचलित असलेल्या महाभारतांत मुळींच भर पडलेली नाही, हें आपण पूर्वींच पाहिलें आहे. तेव्हां हल्लींचें महाभारत व सौतीचें महाभारत एक, असें आपणास निश्चयानें म्हणतां येतें. या ग्रंथाचा काल अन्तस्थ व बाह्य प्रमाणांवरून निश्चयात्मक रीतीनें कायम करतां येतो. महाभारत मूळचें व्यासांचें व तदनंतर वैशंपायनाचें. हे ग्रंथ केव्हांचे ? हा प्रश्नही येथें उत्पन्न होतो. परंतु तो बिकट आहे. तो ठरविण्यास महाभारताचे कांहीं विशिष्ट भागच उपयोगी पडतील. त्यांचा संबंध भारतीयुद्धाशीं जाऊन पोंचतो. या प्रश्नाचा विचार करतांना पुष्कळशी भिस्त अनुमानावर असून विद्वान् लोक या बाबतींत निरनिराळीं अनुमानें काढतात. सबब हा प्रश्न आपण निराळा ठेवून या भागांत पहिल्या प्रश्नाचा विचार करूं.

हल्लींच्या महाभारतांत एक लक्ष श्लोक आहेत, असें महाभारतांतच म्हटलें आहे. प्रत्यक्ष बेरीज जरी दोनचार हजारांनीं कमी होते, तथापि महाभारत एकलक्षात्मक आहे, असें महाभारताच्या वेळेपासूनच लोकांत समजलें जाणें साहजिक आहे. तेव्हां, महाभारत ग्रंथ एकलक्षात्मक केव्हां झाला, हें ठरविण्यास बाह्य प्रमाणामध्यें एकलक्षात्मक ग्रंथाचा उल्लेख कोठें सांपडतो, हें पाहिलें पाहिजे. [1]असा उल्लेख दोन ठिकाणीं आढळतो. गुप्तकालांतील एका लेखांत 'शतसाहस्त्र्यां संहितायां' असें म्हटलेलें आहे. या लेखाचा काल इसवी सन ४४९ चा आहे. तेव्हां इ. स. ४०० च्या पूर्वीं महाभारताला हल्लींचें स्वरूप प्राप्त झालें असलें पाहिजे, हें उघड आहे. कित्येक लोक महाभारतास हल्लींचें स्वरूप गुप्तांच्या अमदानींत प्राप्त झालें असें समजतात. परंतु हा समज चुकीचा आहे. कारण, याही पूर्वीं एक लक्ष ग्रंथाचा उल्लेख आढळतो. तो ग्रीकांच्या लेखांत आहे. हा ग्रीक लेखक अथवा वक्ता डायॉनक्रायसोस्टोम् हा होय. हा इसवी सनाच्या पहिल्या शतकांत हिंदुस्थानाच्या दक्षिण भागांत पांड्य, केरल इत्यादि ठिकाणीं आला होता. यानें असें लिहिलें आहे कीं, हिंदुस्थानांत एक लक्ष श्लोकांचें "इलियड्" आहे. इलियड् ज्याप्रमाणें ग्रीक लोकांचें राष्ट्रीय महाकाव्य आहे, त्याप्रमाणेंच महाभारत हें हिंदुस्थानच्या लोकांचें आहे. यानें महाभारताचें नांव जरी दिलेलें नाहीं, तरी त्याचा उल्लेख महाभारतालाच उद्देशून आहे, हें उघड आहे. हा उल्लेख रामायणासंबंधानें असावा अशी शंका येण्याचें कारण नाहीं. कारण, हल्लींचें रामायण जरी त्याच्या वेळीं होतें, तरी तें एकलक्षात्मक नाहीं. तें फारच थोडें म्हणजे सुमारें चतुर्थांश आहे. अर्थात् हा उल्लेख महाभारतासच लागू पडतो. डायॉनक्रायसोस्टोम् याचा

---

१ उच्चकल्प येथील महाराज सर्वनाथ यांचा संवत १९७ चा लेख (गुप्त इनस्क्रिप्शन्स व्हॉल्यूम ३, पान १३४) यांतील संवत कलचुरी आहे, म्हणजे हा लेख १९७+१७०=३६७ शक म्हणजे इसवी सन ४४५ चा आहे. (दीक्षित पान १०८)

काळ सरासरी ५० इसवी सन मानला तर त्या काळीं दक्षिणेमध्यें पांड्य देशांत महाभारत प्रचलित होतें, हें उघड आहे. यावरून सौतीचें महाभारत यापूर्वी बरींच वर्षें तयार झालेलें असावें. या ग्रीक वक्त्याचा उल्लेख प्रथम वेबरनें केलेला आहे व त्याच्या समजुतीप्रमाणें इलियड्शब्दानें महाभारताचाच उल्लेख होतो, असें दिसतें. तो म्हणतो "महाभारताच्या संख्येइतकी मोठी संख्या असलेलें महाकाव्य हिंदुस्थानांत असल्याचा प्रथम पुरावा डायॉनक्रायसोस्टोम् याच्या लेखांत मिळतो." वेबर यापुढें असें म्हणतो की, ज्या अर्थी मेग्यास्थिनिस याच्या ग्रंथांत महाभारताचा कांहीं दाखला नाहीं, त्या अर्थी महाभारताचा उगम मेग्यास्थिनीसच्या नंतर झाला असावा." पण वेबरची ही येथें चुकी आहे. मेग्यास्थिनीस नांवाचा ग्रीक वकील हिंदुस्थानांत चन्द्रगुप्त सम्राटाच्या दरबारीं होता, हें प्रसिद्ध आहे. म्हणजे त्याचा काळ इसवीसनापूर्वी ३०० वर्षे होता. त्यावेळीं हिंदुस्थानाची जी माहिती त्यास मिळाली, ती त्यानें इंडिकानामक ग्रंथांत लिहून ठेवलेली आहे. हा ग्रंथ नष्ट झालेला आहे, तरी त्याचे उतारे इतर ग्रंथकारांनीं घेतलेले बरेच आहेत. त्या उताऱ्यांत भारतासारख्या ग्रंथाचा उल्लेख नाहीं हें खरें, तरी पण ज्याअर्थी त्याचा समग्र ग्रंथ हल्लीं उपलब्ध नाहीं, त्याअर्थी त्यात उल्लेख नाहींच असें निश्चयानें म्हणतां येत नाहीं. फार झालें तर त्याच्या वेळीं एकलक्षात्मक महाभारत नव्हतें, असें म्हणतां येईल आणि तें खरोखरी नव्हतेंही. पण भारताचा उगमच नव्हता असें म्हणतां येणार नाहीं. महाभारताचा काल अशोकसमकालीन हा जो आम्हीं धरला आहे तो याचसाठीं. चन्द्रगुप्ताच्या वेळीं एकलक्ष महाभारत नसावें. चन्द्रगुप्ताचा नातू अशोक याच्या वेळीं तें तयार झालें असावें. म्हणजे इ. सनापूर्वी २५० च्या सुमारास तें उत्तरहिंदुस्थानांत तयार होऊन सुमारें तीनशें वर्षांत तें दक्षिणेमध्यें कन्याकुमारीपर्यंत प्रसार पावलें असावें व तेथें इ. सन ५० च्या सुमारास तें डायॉनक्रायसोस्टोम्च्या नजरेस पडलें असावें.

महाभारताच्या काळाची याप्रमाणें स्पष्टपणें ५० इ. सन ही खालची मर्यादा आहे. डायॉनक्रायसोस्टोम् याची साक्ष अत्यंत महत्त्वाची असून ती फारच सबळ आहे. त्यांत एक लक्ष ग्रंथाचा स्पष्टपणें उल्लेख आहे. अशा स्थितींत या पुराव्याकडे पुष्कळ लोक दुर्लक्ष्य करतात व महाभारताचा काल इ. सन ५० च्या अलीकडे ओढण्याचा प्रयत्न करतात, हें चुकीचें आहे. बहुधा अशा विद्वानांस या पुराव्याची माहितीच नसावी असें वाटतें. प्रसिद्ध जर्मन विद्वान् प्रोफेसर वेबर यास हा पुरावा माहीत होता, हें आम्हीं वर सांगितलेलें आहेच. तेव्हां या पुराव्याची साक्ष खोडून काढल्याशिवाय इ. सन ५० च्या अलीकडे महाभारताचा काळ ओढतां येणें शक्य नाहीं. याकरितां आपण यासंबंधाचा जास्त विचार येथें न करतां महाभारताच्या काळाची वरची मर्यादा कोणती, या प्रश्नाचा विचार करूं. प्रथम महत्त्वाची गोष्ट सांगावयाची अशी कीं, यवनांचा उल्लेख महाभारतांत वारंवार आला आहे. यवन हे मोठे लढवय्ये आहेत, असेंही त्यांचें युद्धकौशल्य वर्णिलेलें आहे. "ज्या यवनराजाला

१ महाभारतामध्यें ग्रीक शब्दांचाही प्रवेश झालेला आहे, असे हॉप्किन्सने दाखविलेले आहे. जतुदाहपर्वात जमिनींतून भुयार खणून नेले, असे वर्णन आहे. त्या ठिकाणीं भुयाराला सुरंग शब्द लावलेला आहे. 'सुरगा विविशुस्तूर्णं मात्रासार्धमरिंदमाः।' (भा. आदि. अ. १४८-१२) हा शब्द ग्रीक 'सिरिंजस' शब्दावरून निघालेला आहे, असें त्याचें

वीर्यवान् पाण्डु सुद्धां जिंकूं शकला नाहीं, त्याला अर्जुनानें जिंकिलें. " असें आदिपर्वांत म्हटलें आहे. यवनांचा व आपला जवळचा परिचय अलेक्झँडरच्या वेळेला झाला, हें प्रसिद्ध आहे. याच्यापूर्वी आपली व यवनांची ओळख दुरूनच होती. त्यांच्या बुद्धिकौशल्याची आपल्यास माहिती किंवा अनुभव नव्हता. तेव्हां साधारणपणें महाभारताच्या काळाची पूर्वमर्यादा अलेक्झँडरची स्वारी म्हणजे सुमारें इ. स. पूर्व ३२० ही धरावयास पाहिजे. इसवी सन पूर्व ३२० पासून इ.स. ५० पर्यंत हल्लींचें एक लक्ष महाभारत तयार झालें, असें सिद्ध मानण्यास हरकत नाहीं.

दुसरा पुरावा ज्योतिषशास्त्रावरून मिळण्यासारखा आहे. ज्योतिषशास्त्राच्या दोन गोष्टी या कालनिर्णयाच्या कामीं उपयोगी पडतात. त्या म्हटल्या म्हणजे राशि व नक्षत्रें. आपल्या मूळ आर्यज्योतिषाची घटना नक्षत्रांवर आहे आणि ग्रीक ज्योतिषाची घटना राशींवर आहे. राशि हिंदुस्थानामध्यें केव्हां आल्या, हें ठरविणें बरेंच निश्चयात्मक रीतीनें शक्य आहे. मेष, वृषभ वगैरे राशी महाभारतांत कोठेंच आलेल्या नाहींत, ही एक मोठी महत्त्वाची पुराव्याची बाब आहे. महाभारतांत जेथें कोठें कालनिर्देश आला आहे, तेथें अमुक गोष्ट अमुक नक्षत्रावर झाली, असा आला आहे. रामायणामध्यें रामाचा जन्म सांगितला आहे, त्यांत राम कर्क लग्नावर पांच ग्रह उच्चस्थानीं असतां झाला, असें म्हटलें आहे. यावरून रामायण हें हिंदुस्थानांत राशी प्रचलित झाल्यानंतर हल्लींच्या स्थितींत आलें, हें निश्चयानें ठरतें. महाभारतामध्यें युधिष्ठिराचा जो जन्मकाल सांगितला आहे, तो राशिव्यतिरिक्त आहे. चन्द्र ज्येष्ठा नक्षत्रावर असतांना, अभिजित् मुहूर्तावर युधिष्ठिराचा जन्म झाला, असें सांगितलें आहे. सारांश, महाभारतांत जेथें तेथें

म्हणणे आहे. हा शब्द ग्रीक असावा असे आम्हां सही वाटते. पुरोचन हा यवन होता असेही दिसतें. सुरुग लावण्याची युक्ति ग्रीक लोकांच्या युद्धकलेची असावी. या जतुदाहपर्वांत विदुर युधिष्ठिराशीं म्लेच्छभाषेत बोलून लाक्षागृहांत जाळण्याच्या प्रयत्नाचा त्यास लोकांस न कळेल असा इषारा देतो, असें वर्णन आहे. परंतु पुढें विदुराचें जे भाषण दिले आहे ते संस्कृतच असून कूटश्लोकांसारखे आहे. विदुर कोणच्या म्लेच्छ भाषेत बोलला, हा एक मोठा प्रश्न आहे. टीकाकाराने प्राकृत भाषेत तो बोलला, असे सुचविलेले आहे. परंतु वस्तुतः प्राकृत ही म्लेंच्छाची भाषा नव्हे आणि ती तशी असली तरी ती हिंदुस्थानांत सामान्य लोक बोलत असल्याकारणाने इतर लोकांस ती कळत नव्हती, असें मानणें संभवनीय नाहीं. आमच्या मतें ही भाषा ग्रीक असावी. अलेक्झँडरच्या वेळीं कांहीं काळ पंजाबांत राजभाषा म्हणून कांहीं लोक ग्रीक बोलावयास शिकले असावे, व हल्लीं जसें आपण सामान्य लोकांस कळू नये म्हणून इंग्रजी बोलतों, त्याप्रमाणें गुप्त कारस्थानाकरिता ग्रीक भाषेचा उपयोग होत असावा. सारांश, या प्रकारच्या प्रचारानंतर महाभारत झालें असावें.

१ भा. आदि. पान २६० यांत युधिष्ठिराचा जन्मकाल दिला आहे, त्यांत " चन्द्र ज्येष्ठा नक्षत्रीं असून सूर्य तूळराशीस असतां आठव्या अभिजित् मुहूर्तावर" वगैरे वर्णन भाषातरांत आहे. या वाक्यावरून राशींचे नांव महाभारतांत कोठें नाहीं असा जो आमचा मोठा सिद्धान्त आहे, त्यास बाध येतो असें वाचकांस वाटण्याचा संभव आहे. पण येथें 'सुर्य तूळराशीस असतां' हें वाक्य मूळग्रंथाचें नाहीं. हा मजकूर टीकेंतून घेतला आहे. मूळमहाभारतांत वाक्य आहे ते असे—'ऐन्द्रे चन्द्रसमारोहे मुहूर्तेऽभिजितेऽष्टमे। दिवामध्यगते सूर्ये तिथौ पूर्णेऽतिपूजिते।' या श्लोकांत सूर्य तूळराशीस आहे, असें कोठेंच म्हटलें नाहीं. चतुर्धरानें यावर टीका केलेली आहे ती अशीः—'ऐन्द्रे ज्येष्ठानक्षत्रे अ-

नक्षत्रांचा उल्लेख आहे, राशींचा नाहीं. यावरून राशि हिंदुस्थानांत महाभारताच्या मागाहून प्रचलित झाल्या, हें निर्णयात्मक ठरतें. आपला प्राचीन अमुक एक ग्रंथ जुना आहे किंवा नवीन आहे, हें निश्चयात्मक रीतीनें ठरविण्यास राशीचा उल्लेख हें एक महत्त्वाचें ज्ञापक आहे. या उल्लेखावरून पूर्वकालीन व अर्वाचीन असे जुन्या ग्रंथांचे दोन भाग पडतात. तेव्हां हिंदुस्थानांत राशि प्रचलित कधी झाल्या, याचा आपण आतां विचार करूं.

राशि ह्या आम्ही ग्रीकांपासून घेतल्या ही गोष्ट बहुतेक निश्चयात्मक आहे. 'भारतीय ज्योतिषशास्त्र'-शंकर बाळकृष्ण दीक्षितकृत पा. १३९ यांत राशि आपल्याकडे इ. स. पूर्व ४५० च्या सुमारास घेतल्या गेल्या, असें ठरविलें आहे. "महाभारतांत श्रवणादि गणना आहे, तिचा काल शक ४५० हा होय आणि भारतांत राशी नाहींत, यावरून शकापूर्वी सुमारें ५०० पर्यंत मेषादि संज्ञा आमच्या देशांत नव्हत्या." शकापूर्वी ५०० च्या सुमारास मेषादि संज्ञा आमच्या देशांत प्रचारांत आल्या, असें दीक्षितांचें मत आहे. पण या मतामध्यें बराच फेरबदल करावयास पाहिजे. मेषादि राशींच्या संज्ञा आमच्या देशांत आल्या त्या ग्रीकांचा व आमचा दृढ परिचय झाला त्याच वेळेला आल्या, हें निर्विवाद आहे. तेव्हां ग्रीकांचा आमचा परिचय केव्हां झाला, या गोष्टीचा येथें आणखी ऐतिहासिक विचार या विवेचनांत सामील केला पाहिजे.

हिंदुस्थानामध्यें इसवी सन पूर्व ३२३ व्या वर्षी अलेक्झँडरनें स्वारी केली, त्या वेळेस ग्रीक लोकांचा व आमचा निकट परिचय झाला व त्यांच्या शौर्याची आम्हांस ओळख पटली. परंतु यावेळीं त्यांच्या ज्योतिषशास्त्राचा दृढ परिचय आम्हांस झाला नाही. कारण, शिकंदर परत गेल्यावर ग्रीकसत्तेचें उच्चाटण पंजाबांतून चन्द्रगुप्तानें केलें. यानंतर चन्द्रगुप्ताच्या दरबारी मेग्यास्थिनीस हा ग्रीकांचा वकील होता व यापुढेंही कांहीं दिवस त्यांचे वकील येथें असत. परंतु हा संबंध परराष्ट्रीय संबंधाच्या प्रकारचा होता; अर्थात् यांत विशेष दृढ परिचय होण्यास कारण नव्हतें. शिकंदराच्या पूर्वी ग्रीक लोकांचा परिचय आम्हांस मुळीच नव्हता असेंही नाही. पारसीक (Persian) लोकांचा बादशहा दाराउस व खुश्रू यांनीं पूर्वेस सिंधपर्यंत मुलूख जिंकला असून पश्चिमेस एशियामायनर किनाऱ्यावरील ग्रीक संस्थानेंही जिंकलीं होती. या बादशहाच्या सैन्यांत निरनिराळ्या देशांतील फौजा असून ग्रीक लोकांची फौज व हिंदी लोकांचीही फौज होती व आपले हिंदी लोक त्या बादशहाबरोबर ग्रीकदेशापर्यंतही गेले होते, असा ग्रीक इतिहासांत दाखला आहे. सारांश, इसवी सन पूर्व ५०० शें वर्षेपर्यंत ग्रीकांचा आमचा सहवास असल्याचा दाखला आहे. यापूर्वींही कित्येक शतकें व्यापाराच्या संबंधानें त्यांच्याविषयीं आम्हांस माहिती असावी. याशिवाय अफगाणिस्थानामध्यें ग्रीक लोकांची एक फार जुनी वसाहत असल्याचें अलेक्झँडरच्या वेळीं त्याच्या बरोबरच्या ग्रीक

ष्टमे सर्वत्सरारम्भात् , अभिजितेऽभिजिति त्रिंशन् मुहूर्तस्यान्होऽष्टमे मुहूर्ते दिवा शुक्लपक्षे मध्यगते तुलागते तिथौ पूर्णे पूर्णायां पञ्चम्या अय योगः।' यात मध्यगते याचा अर्थ 'तुलायनगते' असा करतां येणार नाहीं. हा एक कूटार्थाचाच प्रकार आहे. दिवा मध्यगते सूर्ये हें कदाचित् टीकाकारास ज्यास्त वाटले असल्याने (कारण, अभिजित् मुहूर्तानें त्याचा बोध होतो असे वाटते.) त्याने हा अर्थ केला असावा. पण याचा दुसरा अर्थ संभवनीय आहे. कांहीं असो. मूळांत राशीचें नांव नाहीं हें निर्विवाद आहे.

लोकांस आढळून आलें. याच यवन लोकांचें नांव कांबोजादि म्लेंच्छांबरोबर महाभारतांत वारंवार येतें. या लोकांचे आचारविचार पुष्कळ बदललेले होते. तात्पर्य, इसवीसनपूर्व ८००–९०० पासून शिकंदराच्या वेळेपर्यंत म्हणजे इसवी सन ३०० पर्यंत आम्हांस ग्रीक लोकांची माहिती होती असें दिसतें. हे लोक मुख्यतः अयोनियन जातीचे होते. यामुळेंच ग्रीकांस ' यवन ' ही संज्ञा आपल्या प्राचीन ग्रंथांत आहे. एवढा विस्तारानें उल्लेख करण्याचें कारण पाणिनीच्या सूत्रांमध्यें यवनलिपीचा उल्लेख आलेला आहे हें होय. पाणिनीचा काळ शिकंदराच्या पूर्वींचाच असला पाहिजे. त्यांत यवन शब्द कसा आला ? जर यवनांचा परिचय शिकंदराच्या पूर्वी नसेल तर पाणिनीचीं सूत्रें शिकंदरानंतरच घालवयास पाहिजेत. पण इसवी सन पूर्व ८००–९०० पर्यंतचा हा आमचा परिचय जुना आहे. तेव्हां तेथपर्यंत पाणिनीचा काळ जाऊं शकतो. पण एवढ्या थोड्या परिचयावरून मेषादिराशी हिंदुस्थानांत येणें शक्य नाहीं. कारण, मेषादिराशी आपल्याकडे येऊन ज्योतिषशास्त्राच्या गणितामध्यें सर्वच खळबळ झालेली आहे. यापूर्वीचें वेदांगज्योतिष नक्षत्रादि सत्तावीस विभागांवर रचलेलें आहे आणि त्याअलीकडील हें सर्व ज्योतिषगणित राशी १२ अंश ३० या पायावर रचलें आहे. तेव्हां इतकी उलटापालट होण्यास ग्रीक लोकांचा आमचा एकत्र सहवास झालेला असला पाहिजे. हा केव्हां झाला हें आतां आपण पाहूं.

सेल्यूकसाचा अंमल हिंदुस्थानांतून नाहींसा झाल्यावर इ. स. पूर्व २०० च्या सुमारास बॅक्ट्रियन ग्रीकलोकांनीं हिंदुस्थानावर स्वाऱ्या करून पंजाबावर पुन्हां राज्य स्थापन केलें. हें त्यांचें राज्य १०० वर्षेंपर्यंत हिंदुस्थानांत टिकलें. ग्रीकांचें व शकांचें साहचर्य प्रसिद्ध आहे. ' शकयवनम् ' हा शब्द यामुळेंच प्रचारांत आलेला होता. त्यांचा प्रसिद्ध राजा मिनँडर हा ' मिलिंद ' नांवानें बौद्धइतिहासांत प्रसिद्ध आहे. त्याच्याच प्रश्नांसंबंधानें ' मिलिंद प्रश्न ' हा बौद्धग्रंथ झाला आहे. या ग्रीकांनंतर किंवा त्याच सुमारास शकांनी हिंदुस्थानावर स्वाऱ्या केल्या. त्याचे दोन भाग. एक पंजाबांतून मथुरेपर्यंत पसरणारा भाग व दुसरा सिंधकाठेवाडमधून उज्जयिनीकडे माळव्यापर्यंत पसरणारा भाग. या शकांबरोबर ग्रीकलोकही होते. कारण, त्यांचीं राज्यें बॅक्ट्रियांतच होती. ग्रीकांची सर्व शास्त्रें व कला त्यांस अवगत होत्या. या दुसऱ्या टोळीच्या शकांनी उज्जयिनी जिंकून तेथें आपलें राज्य स्थापिलें व विक्रमाच्या वंशजांनंतर तीच शकांची राजधानी झाली. त्यांनी येथें शककाल सुरू केला यामुळेंच त्या कालास ' शक ' ही संज्ञा पडली. शकांचें राज्य उज्जनी, माळवा, काठेवाड येथें सुमारें तीनशें वर्षें चाललें. यांच्याच अमदानीत यवनज्योतिष व भारतज्योतिषशास्त्रवेत्त्यानी आपली विद्या एकत्र केली व राश्यंशादिघटित ग्रहगणितास प्रारंभ केला. प्राचीन पंचसिद्धांत येथेंच तयार झाले असावे व ते सर्व राश्यंशघटित गणितावर रचले गेले आहेत. पुढील ब्रह्मसिद्धांत, आर्यसिद्धांत, सूर्यसिद्धांत यांचेच पायावर तयार झाले आहेत. सारांश, अर्वाचीन आर्यज्योतिष ग्रीक ज्योतिषाच्या मदतीनें उज्जनी येथें तयार झालें आणि म्हणूनच सर्व भारती ज्योतिषकार उज्जनीच्या रेखांशास शून्य रेखांश मानितात. ज्याप्रमाणें इंग्रजी ज्योतिषी ग्रिनिचचे रेखांश शून्य मानतात, त्याचप्रमाणें आर्यज्योतिषांना उज्जनीरेखांश शून्य झाले आहेत. प्राचीन वेधशाळा राजाश्रयाखालीं तेथें होती, व तेथें ह-

ल्डींच्या आर्यज्योतिषाचा पाया रचला गेला. हा ज्योतिषशास्त्राचा अभ्यास कांहीं एकदोन वर्षांचा नसावा. कारण, ज्योतिषशास्त्रास अगदींच नवीन स्वरूप आलें आहे, तें केवळ ग्रीक लोकांचें अनुकरण करून आलेलें नाहीं. त्याची वाढ स्वतंत्र रीतीची व स्वतंत्र पद्धतीची आहे. त्यांत ग्रहगणित मुख्य आहेच; पण युगादिकल्पना व गणित हें ग्रीकांहून अगदीच भिन्न आहे. त्यांत कल्पाचा आरंभ ठरवितांना अनेक प्रकारचें गणित तयार करावें लागलें आहे. सारांश, शें-दोनशें वर्षें हिंदुस्थानांत पंजाबापासून माळव्यापर्यंत ज्योतिषशास्त्राचा अभ्यास होत आला असावा व त्याचें शेवटचें स्वरूप राजाश्रयाखालीं उज्जनीस कायम झालें असावें.

राश्यंशादि गणित हिंदुस्थानांत आलें तें याप्रमाणें फार झालें तर इ. स. पूर्व २०० च्या सुमारास आलें, असें इतिहासदृष्ट्या ठरतें. पूर्वीं शंकर बाळकृष्ण दीक्षित यांनीं दिलेला ४५० चा काळ याहून पलीकडचा आहे हें खरें; पण तो कमी करून इ. स. पूर्व २०० मानण्यास हरकत नाहीं. कारण, ती पूर्वमर्यादा आहे. म्हणून त्याच्या अलीकडेही हा काळ असूं शकेल. मात्र त्याच्या पलीकडे जाऊं शकत नाहीं, एवढाच त्याचा अर्थ आहे. ऐतिहासिक माहितीवरून राशी वगैरे प्रचलित झाल्याचा हा अलीकडचा ठरविलेला काळ जर मनांत आणिला, तर महाभारत याच्या पूर्वीचें असलें पाहिजे. कारण, त्यांत राशींचा उल्लेख नाहीं. या दृष्टीनें आम्हीं पूर्वीं दिलेला इ. स. पूर्व २५० हा काळ बहुतेक निश्चित ठरतो. मेग्यास्थिनीसच्या ग्रंथांत ज्या अर्थीं महाभारताचा उल्लेख नाहीं, त्या अर्थी तो इ. स. पूर्व ३०० च्या अलीकडचा असला पाहिजे, हें पहिलें अनुमान. तसेंच ग्रीक लोकांच्या शूरत्वाचें वर्णन महाभारतांत आहे, यावरूनही त्याचा काल शिकंदरच्या स्वारीच्या अलीकडचा असला पाहिजे. अर्थात् इ. स. पूर्व ३००च्या अलीकडचा असला पाहिजे. आतां आणखी प्रत्यंतराचें प्रमाण राश्यादि प्रचारांत येण्याचा काळ दोनशें इ. स. पूर्व याहूनही अलीकडचा असूं शकेल हें खरें आहे; पण तो फार झालें तर शंभर वर्षें पुढें ओढतां येईल, यापेक्षां जास्त येणार नाहीं. कारण, ज्यांत राशी वगैरेचें गणित आहे असे जुने सिद्धांतग्रंथ इ. स. पूर्व १०० वर्षांहून अर्वाचीन नसावे, असें शंकर बाळकृष्ण यांनीं दाखविलें आहे. तेव्हां फार झालें तर महाभारताच्या काळाची अलीकडची मर्यादा इ. स. पूर्व १०० वर्षें इतकी धरतां येईल.

हा विषय अतिशय महत्त्वाचा असल्याकारणानें सामान्य वाचकांस तो पूर्णपणें कळावा, यासाठीं तो येथें विस्तारानें लिहिणें अवश्य आहे. ज्या ग्रंथांत राशींचा उल्लेख नाहीं, म्हणजे उल्लेख होणें जरूर असून केवळ नक्षत्रांचाच उल्लेख आहे, ते ग्रंथ इसवी सन पूर्व २०० च्या सुमाराच्या पलीकडचे असावे, असें आमचें म्हणणें आहे. कारण, मेषादि राशि या मूळच्या आमच्या नसून त्या आम्हीं ग्रीकांपासून या सुमारास घेतल्या. शंकर बाळकृष्ण दीक्षित यांचा आमचा येथें थोडा मतभेद आहे. तो एवढाच कीं, राशी आम्हीं ग्रीकांपासून घेतल्या नसून इ. स. पूर्व ४४६ च्या सुमारास या राशी आम्हीं शोधून काढल्या असें ते म्हणतात. बाकी यापूर्वीं राशी आपल्यांत नव्हत्या, हें त्यांनाही मान्य आहे. मेष, वृषभ इत्यादि राशींचीं नांवें आणि ग्रीक लोकांच्या राशींची नांवें एकच आहेत, हें लक्षांत घेतलें पाहिजे; व त्या आकृति काल्पनिक आहेत. तेव्हां एकच आकृतींच्या कल्पना दोन

ठिकाणीं उत्पन्न होणें हें असंभवनीय आहे. याजवरून राशी ग्रीकांपासून आम्हीं घेतल्या, हें विशेष संभवनीय दिसतें. पण ग्रीकांपासून आम्हीं राशी घेतल्या असें मानलें, तर ग्रीकांच्या पूर्वींचा काळ राशींच्या प्रचाराचा दीक्षितांनीं गणितावरून कसा काढला, हा प्रश्न येथें उद्भवतो व त्याचा येथें विचार केला पाहिजे. राशींची सुरुवात मेषापासून होते व नक्षत्रांशीं त्यांची सांगड घातलेली आहे, ती अश्विनीपासून आहे. तेव्हां वसंतसंपात मेषप्रारंभीं जेव्हां अश्विनीनक्षत्रांत होता, तेव्हां हा मेळ हिंदुस्थानांत घातला गेला असावा, असें अनुमान निघतें. वसंतसंपातास मागें गति आहे. म्हणजे पूर्वीं ज्या काळीं मेष, वृषभ इत्यादि राशींची सुरुवात ज्या बिंदूपासून मानली होती, तो बिंदु अश्विनीनक्षत्रापासून पाठीमागें येत चालला आहे. हल्लीं हा मेषारंभाचा बिंदु रेवतीनक्षत्राच्या मागेंही गेलेला आहे. ही गति सरासरीं ७२ वर्षांनीं एक अंश अशा प्रमाणानें आहे. याजवरून मेषारंभ अश्विनीनक्षत्रांशीं केव्हां होता, हें हल्लीच्या स्थितिवरून आपल्यास निश्चयानें काढतां येतें. असा हिशोब करतांना इसवी सन पूर्व ४४६ हें वर्ष दीक्षितांनीं काढलें आहे. पण येथें आपणास थोडासा नक्षत्रांचा जास्त विचार करावयास पाहिजे.

वेदांमध्यें नक्षत्रांची गणना आहे ती कृत्तिकापासून आहे; म्हणजे कृत्तिका, रोहिणी, मृग वगैरे नक्षत्रगणना जेथें कोठें नक्षत्रांचीं नांवें आलेलीं आहेत, तेथें दिलेली सांपडते. पुढें कांहीं एका काळीं भरणी, कृत्तिका अशी गणना असावी, असें दिसतें. या दोन्ही गणना महाभारतामध्यें सांगितलेल्या आहेत. अनुशासनपर्व अध्याय ६४ व ८९ यांत कृत्तिकादि सर्व नक्षत्रें सांगितलीं आहेत. परंतु आणखी एका ठिकाणीं श्रवण सर्व नक्षत्रांच्या प्रारंभीं आहे, असें सांगितलेलें आढळतें. अश्वमेधपर्व अध्याय ४४ यांत 'श्रवणादीनि ऋक्षाणि' असें म्हटलें आहे. यांत नक्षत्रांचा प्रारंभ श्रवणापासून आहे. म्हणजे श्रवण नक्षत्रावर उदगयन आहे, तेव्हां नक्षत्रांचा प्रारंभ भरणीपासून मानावयास हरकत नाहीं. कारण, वेदांगज्योतिषांत उदगयन धनिष्ठा नक्षत्रावर सांगितलें आहे. अर्थातच कृत्तिकांच्या पूर्वीं सातव्या नक्षत्रावर सांगितलें आहे. तें एक नक्षत्र पूर्वीं आलें म्हणजे साहजिकच एक नक्षत्रप्रारंभ कृत्तिकांच्या मागें सरला. म्हणजे भरणीपासून नक्षत्रप्रारंभ धरूं लागले. याच्यानंतर अश्विनीपासून नक्षत्रप्रारंभ धरूं लागले व तीच पद्धति हल्लीं चालू आहे. म्हणजे अश्विनी, भरणी असाच नक्षत्रांचा क्रम लोकांत प्रचलित आहे. या क्रमाचा दाखला महाभारतांत मिळत नाहीं. यावरून महाभारत याच्यापूर्वींचें आहे, हें उघड आहे. ज्योतिषशास्त्रास नवीन स्वरूप प्राप्त झालें व राशि, अंश इत्यादिकांवर गणित होऊं लागलें, तेव्हांचा हा क्रम आहे हें उघड आहे आणि हाच क्रम सिद्धांतापासून अलीकडच्या सर्व ज्योतिषग्रंथांत दिलेला आढळतो. म्हणजे मेषादि राशींचा आरंभ ज्या वेळीं अश्विनीनक्षत्रांत होता, त्या वेळीं ही पद्धति अमलांत आली हें उघड आहे.

आतां मेषादि राशि आणि अश्विन्यादि नक्षत्रें यांची परिगणना केव्हां सुरू झाली, याचा हिशोब करतांना मेष राशि व अश्विनीचा प्रत्यक्ष तारा यांचा मेळ घालून दीक्षितांनी गणित केलें आहे, हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. परंतु मेषाचा आरंभ ऐन अश्विनी नक्षत्राशींच होता, तेव्हां ही गणना सुरू झाली, असें मानण्याची जरूरी नाहीं. नवीन गणितपद्धति अमलांत येण्यास बराच काळ लागलेला असावा; म्हणजे हा काळ एखाद्या वर्षा-

चा नाहीं, तर कित्येक वर्षांचा असला पाहिजे. याशिवाय हेंही लक्षांत घेतलें पाहिजे कीं, अश्विनीनक्षत्र तेरा अंशांचें आहे, म्हणजे एक सबंध चक्र ३६० अंशांचें सत्तावीस नक्षत्रांत विभागलें गेलें, म्हणजे एका नक्षत्रास तेरा अंश पडतात. नक्षत्रांचे पादसुद्धां याच कल्पनेनें पाडले गेलेले आहेत. एक मेषरास सव्वादोन नक्षत्रांची असते. म्हणजे अर्थातच सत्तावीस नक्षत्रें बारा राशीत विभागलीं असतां एका राशीला सव्वादोन नक्षत्रें पडतात. यासाठीं नक्षत्रांचे पाद म्हणजे एक चतुर्थांश भाग पाडलेले आहेत. नक्षत्रचक्रास किंवा राशिचक्रास प्रारंभ एका बिंदूपासूनच कल्पनेनें धरावा लागतो. हा प्रारंभ आर्यज्योतिषात कोणचा धरलेला आहे, यासंबंधानेंही फार मतभेद आहे. सारांश, मेषारंभ ऐन अश्विनीनक्षत्रांत नसतां त्याच्या पाठीमागें कांही अंश असला, तरी नक्षत्रगणना अश्विनीपासूनच धरणें शक्य होतें. आमच्या म्हणण्याचा सारांश असा कीं, ज्यावेळेस राशिअंशादि ज्योतिषपद्धति सुरू झाली, त्यावेळेस मेषादि राशींचा प्रारंभ अश्विनी नक्षत्राच्या कांहीं अंश मागें होता, असें मानण्यास हरकत नाहीं. एक अंश मागें हटण्यास संपातबिंदूस बहात्तर (७२) वर्षें लागतात, असा सरासरीनें नियम घेतला, तर तीनशें वर्षांत सरासरी चार अंश होतात. तर अश्विनी नक्षत्राच्या मागें चार अंश मेषारंभ असतांना ही मेषादि गणना आपल्या आर्यलोकांत सुरू झाली, असें मानण्यास कांहीं प्रत्यवाय नाहीं. इसवी सन पूर्व दोनशेंच्या सुमारास राश्यादि पद्धति आमच्या लोकांमध्यें घेतली गेली, असें वरील ऐतिहासिक प्रमाणावरून मानलें, तरी सुद्धां मेषादि राशींचा अश्विनीआदि नक्षत्रांशीच मेळ घालणें संभवनीय होतें. तेव्हां आपल्या इकडे राशींचा प्रचार होण्याचा सुमारें हाच काल मानण्यास हरकत नाहीं.

ग्रीक अथवा यवन लोकांपासून आम्हीं कांहींच घेतलें नाहीं, असा कित्येक लोकांचा आग्रह आहे. परंतु ग्रहगणिताची मुख्य किल्ली आम्हीं ग्रीकांपासून घेतली, असें शंकर बाळकृष्ण दीक्षित यांसही कबूल आहे. अमुक वेळीं अमुक ग्रह आकाशांत कोणत्या ठिकाणीं आहे, हें गणितानें काढण्याची पद्धति आपल्यांत पूर्वीं नव्हती. भारतीयज्योतिषशास्त्रांत ग्रहांची मध्यम स्थिति काढण्याची कला ज्ञात होती, परंतु ग्रहांची प्रत्यक्ष स्थिति मध्यमस्थितीच्या मागें पुढें असते. त्यामुळें मध्यमस्थितीहून स्पष्टस्थिति काढण्यास कांहीं संस्कार करावा लागतो. हा केन्द्रानुसारी फलसंस्कार आम्हीं ग्रीकांपासून घेतला, हें दीक्षितांस मान्य आहे. (भा. ज्यो. पा ५१६) ज्यावेळीं ग्रीकांचा हिंदुस्थानांत प्रवेश होऊन बराच प्रसार झाला असें आम्हीं ऐतिहासिक प्रमाणांवरून दाखविलें आहे, त्याचवेळीं आपल्याकडे हें तत्त्व घेतलें गेलें असावें, असा दीक्षितांचाही अभिप्राय आहे. "हें तत्त्व हिपार्कस्च्या पूर्वीं म्हणजे इसवीसनापूर्वीं तिसऱ्या किंवा दुसऱ्या शतकांत ग्रीकांचा या देशांत बराच प्रचार होता तेव्हां आलें असावें," असें दीक्षितांनीं पान ५१६ भारतीय ज्योतिषशास्त्र यांत म्हटलें आहे. सारांश, इसवी सन पूर्व २०० या सुमारास भारतीय ज्योतिषास ग्रीक ज्योतिषाची मदत मिळून नवीन स्पष्टग्रह काढण्याची पद्धति सुरू झाली, त्याच वेळीं आमच्या लोकांनीं ग्रीक लोकांपासून राशी घेतल्या, असें मानणें सयुक्तिक दिसतें. या पूर्वीं २०० वर्षें राशी आम्ही आपल्या कल्पनेनें काढल्या असें मानण्याची आवश्यकता नाहीं, व इ. स. पू. २०० च्या सुमारास राशी प्रचारांत आल्या

असें मानलें तरी मेषारंभ अश्विनीताऱ्याच्या मागें सरासरी चार अंशाच असल्यामुळें अश्वि-नीनक्षत्राशींच मेषारंभाचा मेळ घालणें शक्य होतें. इसवी सन पूर्व ४४६ हें अश्विनी ताऱ्याच्या व मेषारंभाच्या मेळाचें वर्ष दीक्षितांनीं काढलें आहे, त्याहून हा काळ म्हणजे इसवी सन पूर्व २०० सुमाराचा काळ २४६ वर्षांनीं अलीकडे आहे. एवढ्या मुदतीत मेषारंभ साडेतीन अंशांनीं (बहात्तर वर्षांस एक अंश या हिशोबानें) अलीकडे येतो, पण एवढ्या थोड्या फरकानें मेषादि राशीची व अश्विन्यादि नक्षत्रांची ताटातूट होऊं शकत नाही. शिवाय राशींचा प्रचार हिंदुस्थानांत होण्याचा काळ जो इसवी सन पूर्व २०० आम्हीं धरला आहे, तो दीक्षितांच्या मताला विशेष सोडूनही नाही. कारण, याचवेळी त्यांच्याच मताप्रमाणेंही ग्रीक ज्योतिषांचें मुख्य तत्त्व (केन्द्रानुसारी फल-संस्कार) हिंदुस्थानांतील ज्योतिष्यांनी घेतलें.

इसवी सन पूर्व ४४९ च्या सुमारास हिंदुस्थानांत राशि प्रचारांत आल्या, हें दीक्षित यांचें मत इतर प्रमाणांवरूनही बरोबर वाटत नाहीं. बौद्ध धर्मग्रंथ त्रिपीटक यांतही राशीचा उल्लेख नाहीं; म्हणजे कोणताही काळ सांगण्याचा प्रकार नक्षत्रावरच आहे. अमुक नक्षत्रावर अमुक काम करावें, अमुक नक्षत्रावर गेलों, अमुक नक्षत्रावर परत आलों, असे उल्लेख महाभारताप्रमाणेंच त्यांत दृष्टीस पडतात.

पुष्येण संप्रयातोऽस्मि श्रवणे पुनरागतः ।

'पुष्य नक्षत्रावर गेलों व श्रवणावर परत आलों,' या बलरामाच्या वाक्याप्रमाणेंच नक्षत्रांचे उल्लेख त्रिपिटकांत आहेत. राशींचे उल्लेख हल्लीं लग्नें व संक्रान्ति यांमध्यें वारंवार येतात, हें आपण लक्षांत घेतलें पाहिजे. लग्नें व संक्रान्ति राशींवरच बांधलेलीं आहेत. अशीं लग्नें व संक्रान्ति त्रिपीटकांत नाहींत. त्रिपीटकांचा काळ निश्चित आहे. बुद्ध इसवी सन पूर्व ४७९ त मेला आणि त्याच्या नंतर अशोकापर्यंत बौद्धग्रंथ तयार झाले. तेव्हां राशींचा प्रचार अशोकानंतर झाला असावा, असें मानण्यास जागा आहे. दुसरें सरस्वतीआख्यानांत गर्गऋषीचा उल्लेख आहे (अध्याय ३७ शल्यपर्व) तो असाः—" तपश्चर्येच्या योगानें वृद्ध गर्गमुनीनें सरस्वतीच्या पवित्र तीरावर कालज्ञानगति, ताऱ्यांची घडामोड आणि दारुण व शुभकारक असे उत्पात यांचें ज्ञान संपादन केलें. " हा गर्ग बहुधा दुसरा असावा. गर्ग पाराशर नांवाचा एक ज्योतिषी पाणिनीच्या सूत्रांत उल्लेखित आहे, त्याहून हा निराळा असला पाहिजे. म्हणूनच यास ' वृद्ध गर्ग ' म्हटलें आहे, असें वाटतें. हल्लीं उपलब्ध असलेला गर्गसंहिता नांवाचा ग्रंथ आहे तो याचाच वाढलेला किंवा तसाच असो किंवा नसो. त्यांत यवनांनीं साकेताला (अयोध्येला) वेढा दिल्याचा दाखला असल्यामुळें ग्रीक राजा मीनँडर (मिलिंद) याच्या वेळचा म्हणजे इसवी सन पूर्व १४९ असा या ग्रंथाचा शेवटचा काळ ठरतो. या संहितेंतही राशीचें नांव नाही. तेव्हा १४९ इसवी सन पूर्वच्या नंतर राशी प्रचारात आल्या, असें मानावें लागेल. सारांश, इसवी सन पूर्व ४४९ हा राशी प्रचारांत येण्याचा काळ ठरूं शकत नाहीं.

असो, तर याप्रमाणें सौतीच्या महाभारताची म्हणजे हल्लींच्या एक लक्ष ग्रंथाच्या महाभारताची कालमर्यादा अलीकडची व पलीकडची येणेंप्रमाणें ठरते. (१) बाह्य प्रमाण महाराज " सर्वनाथ " यांचा शिलालेख इसवी सन ४४९ यांत " शतसाहस्त्र्यां भारतीसंहितायां " असा उल्लेख आहे. ही शेवटची मर्यादा. (२) याच्या पूर्वींही हिंदुस्थानांत आलेला ग्रीक वक्ता डायॉनक्रायसोस्टोम् या-

च्या लेखांतील एक लक्ष श्लोकांचें इलियड् ही दुसरी मर्यादा होय. या दुसऱ्या बाह्य प्रमाणावरून महाभारताचा काल इसवी सन ५० च्या अलीकडे येऊं शकतच नाही. (३) राशींच्या उल्लेखाचा अभाव. दीक्षितांच्या मतें इ. स. पूर्वी ४४९ च्या सुमारास राशि प्रचारांत आल्या. परंतु आमच्या मतें त्या इसवी सन पूर्व २०० च्या सुमारास किंवा १५० च्या सुमारास आल्या. ही तिसरी मर्यादा. म्हणजे यापूर्वी महाभारत तयार झालें असावें. उल्लेखाचा अभाव हें प्रमाण जरा लंगडें आहे. तथापि राशींचा उल्लेख येणें अवश्य असल्यानें त्याचा येथें समावेश केला आहे. सारांश, इ. स. ४४९ पासून इ. स. ५० व त्यावरून इ. स. पू. २०० येथपर्यंत आपण अलीकडची कालमर्यादा सकुंचित करीत आलों. आतां आपण पलीकडची मर्यादा पाहूं. महाभारतांत ग्रीकांच्या शौर्याची व बुद्धिमत्तेची प्रशंसा स्पष्ट आहे. अशी प्रशंसा शिकंदराच्या स्वारीनंतरच होणें शक्य आहे. अर्थात् शिकंदराची स्वारी इ. स. पू. ३२१ त झाली. त्यानंतरचें महाभारत असलें पाहिजे (हा विचार संपूर्ण करण्यापूर्वी आणखी अंतस्थ व बाह्य साधक प्रमाणें आहेत, त्यांचा आपण पुढें उल्लेख करूं.) या सर्वांचा निष्कर्ष असा कीं, हल्लींचें महाभारत इ. स. पू. ३२० पासून २०० पर्यंत अस्तित्वांत आलें. हाच सिद्धांत लो० टिळक यांनीं आपल्या " गीतारहस्य " ग्रंथांत मान्य केला आहे. हाच निर्णय इतर कित्येक ग्रंथकारांना मान्य आहे. तथापि कांहीं नामांकित पाश्चात्य ग्रंथकार त्याच्या विरुद्ध मत प्रतिपादितात, तरी त्याचा ही येथें विचार करणें प्राप्त आहे.

ध्वढा वेळपर्यंत आम्हीं जें प्रतिपादन केलें, ते एक विशेष वाचकांस सांगितला पाहिजे. महाभारतांत सौतीच्या कालानंतर कांहींच भर पडली नाहीं. लाखांत दहापांचच श्लोक मागाहूनचे असावे, असा आमचा सिद्धांत आहे. हा सिद्धांत सौतीनें दिलेल्या ग्रंथसंख्येंत पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें हल्लीं श्लोकसंख्या कमचि आहे, या मुद्यावर बसविला आहे. या सिद्धान्तावरून असें ठरतें कीं, महाभारतांतील कोणत्याही श्लोकावरून एखादें अनुमान निघणारें असेल तर तें सर्व ग्रंथाला लागू पडतें; तें तेवढ्याच श्लोकापुरतें आहे असें आम्हीं समजत नाहीं. तेवढाच श्लोक मागाहूनचा किंवा प्राक्षिप्त असें आम्ही मानीत नाहीं. प्रक्षिप्त म्हणून कित्येक लोक बाधक वाक्यांतून पळून जाण्याचा प्रयत्न करतात, तसा आम्हीं सहसा करीत नाहीं.[1] महाभारतांत कांहीं भाग जुने आ-

---

१ सौतीच्या महाभारतानतर त्यांत कांहीं अधिक प्रक्षेप झाला नाहीं. तेव्हां अमुक वाक्य प्रक्षिप्त असें आम्ही सहसा म्हणणार नाहीं. यांतील सहसा शब्दाचा थोडासा खुलासा करावयास पाहिजे. सौतीने हरिवंशाची सख्या बाराहजार दिली असून हल्लीं हरिवंशांत सख्या १५४८५ आहे. म्हणजे यांत ३४८५ श्लोक वाढले आहेत. तेव्हां हरिवंशांतील एखादा श्लोक पुढे आल्यास त्या संबंधाने शंका येणे शक्य आहे. हीच गोष्ट वनपर्व व द्रोणपर्व यासंबंधाने थोड्या अंशाने म्हणावी लागेल. वनपर्वांत सौतीनें ११६६४ श्लोक सांगितले आहेत, परतु हल्लीं ११८५४ आहेत, म्हणजे कायते २०० श्लोक वाढले आहेत आणि द्रोणपर्वांत ८९०९ मुळांत श्लोक सांगितले असून ९५९३ आहेत. तात्पर्य, द्रोणपर्वांत सर्वांत अधिक श्लोकसंख्या वाढली आहे. तेव्हां द्रोणपर्वांतील एखादें वाक्य पुढें आल्यास त्यासबंधानें शंका प्रदर्शित करण्यास जागा आहे. हें अनुमान आंकड्यावरून बसाविलेले विचारांत घेण्यासारखें आहे. सभापर्व व विराटपर्व यांतही कांहीं श्लोक वाढले आहेत, हें येथें सांगितलें पाहिजे. आरभीं पा. ३ वर दिलेलें कोष्टक पाहावें. तथापि महाभारतांतील अमुक श्लोक प्राक्षिप्त हें आम्हीं सहसा म्हणणार नाहीं, हेंच खरें.

हेत व कांहीं सौतीच्या वेळचे आहेत. अर्थात्, इसवी सन पूर्व २०० याच्या पुष्कळ पूर्वीचे भाग महाभारतांत आहेत. पण त्याच्या अलीकडचा भाग एकही नाहीं, असें आम्हीं मानतों. येथें एवढा प्रस्ताव करून आपण पुढच्या विषयाकडे वळूं.

उपोद्घातांत महाभारताचा काळ ठरवितांना अन्तःप्रमाणें सांगितलीं आहेत, त्यांत " महाभारतांत कोणकोणत्या प्राचीन ग्रंथांचीं नांवें आली आहेत हें सर्व विविक्त केलें जावें. वेद, उपवेद, अंगें, उपांगें, ब्राह्मणें, उपनिषदें, सूत्रें, धर्मशास्त्रें, पुराणें, इतिहास व काव्यनाटकें यांपैकीं कशाकशांचा उल्लेख महाभारतांत आहे, हें पाहून त्यांतील नामनिर्देशास प्रथमस्थान अन्तःप्रमाणांत दिलें पाहिजे, हें उघड आहे, " असें म्हटलें आहे. याचा ऊहापोह हॉप्किन्सनें केला आहे. तरी त्याच्या ग्रंथाचें तात्पर्य जमेस धरून या प्रमाणांचा आपण येथें क्रमशः विचार करूं. काव्यनाटकांचा महाभारतांत उल्लेख असेल, पण नट, शैलूषी इत्यादिकांचा उल्लेख आला तरी कोणत्याही नाटकग्रंथाचा मुळींच नाही. यानंतर सूत्रें, धर्मशास्त्रें व पुराणें यापैकीं कोणत्या ग्रंथांचा उल्लेख महाभारतांत सांपडतो, त्याचा आपण येथें ऊहापोह करूं.

" ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव " या गीतेंतील (गी. अ. १३. ४) श्लोकपादांत ब्रह्मसूत्राचें नांव आलेलें आहे. हें ब्रह्मसूत्र कोणतें, हा महत्त्वाचा प्रश्न पुढें येतो. हल्लींचें बादरायणकृत ' वेदान्तसूत्र ' हेंच तें असेल, तर त्याजवरून महाभारताच्या काळाचाच नव्हे, तर जी भगवद्गीता महाभारताचा अतिशय प्राचीन भाग आहे असें आम्हीं म्हटलें आहे, त्या भगवद्गीतेचाही काळ ठरून तीस बरीच अलीकडे ओढावी लागेल. यास्तव या प्रश्नाचा येथें सविस्तर विचार केला पाहिजे. बादरायणाचीं वेदान्तसूत्रें यांचा काळ बहुतेक ठरल्यासारखा आहे. हीं इसवी सनपूर्व १५० पासून १०० पर्यंत तयार झालेलीं असावीं. यांत बौद्ध व जैन मतांचें सणसणीत खंडन आहे. यांत पाशुपत व पांचरात्र मतांचेंही खंडन आहे. तसेंच सांख्य व योग या मतांचेंही खंडन आहे. तेव्हां हा ग्रंथ बौद्ध व जैन मतांच्या पाडावानंतर झालेला असावा. म्हणजे मौर्यवंश उच्छेद पावून पुष्पमित्र व अग्निमित्र ह्या राजांनी मगधाचें राज्य इसवी सन पूर्व १५० च्या सुमारास काबीज केल्यानंतर हा ग्रंथ झाला असावा. हे सम्राट् पूर्ण सनातनधर्माभिमानी होते. यांनीं बौद्धधर्माचा पाडाव करून यज्ञादि कर्में पुन्हां सुरू केलीं होती. त्यांनी अश्वमेधही केला होता. सारांश, हिंदुधर्माचा त्यांच्या वेळीं पूर्ण विजय झाला होता. या त्यांच्या वेळीं वेदान्ततत्त्वज्ञानाचें प्राबल्य प्रस्थापित झालें होतें. त्यांच्या वेळच्या (इ. स. पू. १००) या ग्रंथांचा उल्लेख महाभारतांतील गीतेच्या श्लोकांत येणें, हें आश्चर्यकारक होय. कारण, महाभारतांत सुद्धां आम्हीं पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें बौद्ध व जैन मताचें खंडन नाहीं; तसेंच पांचरात्र व पाशुपत, सांख्य व योग या मतांचेंही खंडन नसून त्या सर्वांचा मेळ घातलेला आहे. अशा स्थितींत महाभारत वेदान्तसूत्रांच्या पूर्वींचें असावें असें दिसतें. भगवद्गीता त्याही पूर्वींची. तींत वेदान्तसूत्रांचा उल्लेख असल्यास महाभारताचा व भगवद्गीतेचाही काळ इसवी सन पूर्व १५० च्या अलीकडे मानावा लागेल. तेव्हां हें कोडें कसें उलगडतें हा येथें महत्त्वाचा प्रश्न आहे.

गीतेमध्यें वेदान्तसूत्रांचा उल्लेख आहे असें म्हणणारे प्रोफेसर मॅक्स्मुल्लर आणि प्रो. अंमळनेरकर हे या श्लोकासंबंधानें काय म्हणतात

तें आपण पाहूं. हा श्लोक समग्र असा आहेः—

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छंदोभिर्विविधैः पृथक्।
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥

प्रो० मजकूर म्हणतात—" या श्लोकांतील 'ब्रह्मसूत्रपदैः' हा शब्द वेदान्तसूत्रांना लागू पडतो; मग शंकराचार्यादि टीकाकार कांही म्हणोत. वेदान्तसूत्रांत भगवद्गीतेंतील वचनांचा आधार स्मृति म्हणून घेतलेला आहे, तर इतकेंच म्हणतां येईल की, ही वचनें भगवद्गीतेनेंही दुसरीकडून घेतली आहेत. किंवा फार झालें तर दोन्ही म्हणजे भगवद्गीता व वेदान्तसूत्रें एकाच वेळची किंवा एकाच कर्त्याचीं असें मानतां येईल. हा विषय वेद व स्मृतीमधून **ऋषींनीं व आचार्योंनीं** प्रतिपादित केलेला आहे, असा या श्लोकाचा अर्थ आहे." वरील समग्र म्हणणें चुकीचें आहे हें येथें दाखविलें म्हणजे आपली अडचण मिटेल. "ब्रह्मसूत्रपदैः" याचा शंकराचार्यांनी काय अर्थ केला आहे, हें प्रथम पाहूं. 'ब्रह्मणः सूचकानि वाक्यानि पद्यते गम्यते ज्ञायते ब्रह्मेति तानि ब्रह्मसूत्रपदेन सूच्यन्ते' अर्थात् ब्रह्माविषयी विचार केलेल्या उपनिषद्वाक्यांचा येथें आचार्यांनी समावेश केला आहे. हाच आचार्यांनीं केलेला अर्थ खरा कसा आहे, हें आपण पाहूं. प्रोफेसर मॅक्समुल्लर यांचें म्हणणें त्यांच्याच उलट असें लावतां येईल कीं, भगवद्गीतेंत ब्रह्मसूत्रशब्द वापरला आहे, तो बादरायणांचें वेदान्तसूत्र यासच कसा लागू होतो? कारण, या सूत्रास 'ब्रह्मसूत्र' असें नांव कोठेंच दिलेलें नाहीं. आचार्यांनीं त्यास वेदान्त-मीमांसा-शास्त्र म्हटलें आहे तेव्हां जर प्रो० मॅक्समुल्लर असें म्हणत असतील कीं, बादरायणसूत्रांत स्मृति म्हणून घेतलेलीं भगवद्गीतेंतील वाक्यें भगवद्गीतेनें दुसरीकडून घेतलेलीं असावीं, तर आपल्यास असेंहि म्हणतां येतें कीं, पूर्वीं एखादें 'ब्रह्मसूत्र' असून वेदान्तसूत्रांत ती सामील केलेलीं असावीं. यापूर्वीं अनेक सूत्रें होतीं, ही गोष्ट निर्विवाद आहे. पाणिनीनें नव्या व जुन्या सूत्रांचा उल्लेख केलेला आहे. असो. दोहोंचे कर्ते एक आहेत हें पुढें सांगितल्याप्रमाणें मानतां येत नाहीं. दुसरें, श्लोकाचा नीट अर्थ केला तर प्रो० मॅक्समुल्लर व अंमळनेळकर म्हणतात तसा त्याचा अर्थही होत नाही. या श्लोकांत वेद व **स्मृति** अशा दोन ग्रंथांचाही उल्लेख नाही व **ऋषि** आणि **आचार्य** अशा दोन कर्त्यांचाही उल्लेख नाहीं. 'ऋषिभिः' ही कर्तरि तृतीया दोन्हीकडे लागू करावयास पाहिजे. म्हणजे 'ऋषिभिः छंदोभिर्गीतं' आणि 'ऋषिभिः ब्रह्मसूत्रपदैः गीतं' असाच अन्वय लावला पाहिजे. 'ब्रह्मसूत्रपदैः' ही करणे तृतीया आहे. या वाक्यांत कर्ता सांगितलेला नाही, तो 'आचार्यैः' असा बाहेरून प्रोफेसर मजकूर घेतात, तसा त्यांस घेण्याचा अधिकार नाहीं. 'ऋषिभिः' हाच कर्ता मागच्या वाक्यांतील घेतला पाहिजे. अर्थात्, यांत ऋषि व आचार्य असे दोन कर्ते सांगितलेले नाहींत. यास्तव वेदान्तसूत्रांचा येथें बोध होऊं शकत नाहीं. वेदान्तसूत्रांचा कर्ता बादरायण यास 'आचार्य' ही संज्ञा आहे, 'ऋषि' ही संज्ञा नाहीं. जसा येथें कर्त्यांचा भेद निष्पन्न होत नाहीं, तसा येथें ग्रंथाचा भेदही निष्पन्न होत नाही. वेद व स्मृति अशा दोन ग्रंथांचा उल्लेख येथें नाहीं. 'छंदोभिः' शब्दानें वेद समग्र घेतां येत नाहीत. 'छंदोभिः' म्हणजे कविताबद्ध वेदमंत्र, अर्थात् वेदसंहिता यांचा बोध होतो; व याच्या उलट साहजिकच 'ब्रह्मसूत्रपदैः' या शब्दानें वेदांच्या गद्य भागाचा म्हणजे ब्राह्मणांचाच उल्लेख होतो. तात्पर्य, ग्रंथभेद येथें नाहीं. ग्रंथ वेदच होय. त्याच्या छंदोबद्ध मंत्रभागांत 'विविधैः पृथक्'

म्हणजे निरनिराळ्या ठिकाणीं तुटक व वेदांच्या ब्राह्मणभागांत ' विनिश्चितै हेतुमद्भिः ' म्हणजे निश्चितार्थानें हेतु अथवा कारणोपपादन देऊन समर्थन केलेलीं ब्रह्मप्रतिपादक वचनें आहेत, त्यांत ऋषींनीं ब्रह्म गाइलेलें आहे, असा या श्लोकाचा अर्थ आहे. तेव्हां ब्रह्मसूत्रपदानें बादरायणाचार्यांनीं केलेल्या वेदान्तसूत्रांचा येथें उल्लेख नाहीं, असेंच ठरतें.

सूत्रशब्दानें विवक्षित अतिशय लहान लहान निश्चयार्थक वाक्यांत सांगितलेले पाणिनीच्या सूत्रासारखे ग्रंथ असा अर्थ उत्पन्न होतो व म्हणूनच वेदान्तसूत्रें येथें घ्यावी, असा आक्षेप वाचकांच्या मनांत येण्याचा संभव आहे. तात्पर्य सूत्रशब्द गद्य उपनिषद्भागास लागू शकत नाही, असें कदाचित् कोणी म्हणेल. परंतु सूत्रशब्दाचा हा अर्थ अलीकडचा आहे. सूत्रशब्दानें ' एक विवक्षित विषय घेऊन प्रतिपादिलेला ग्रंथ ' असा त्या काळी अर्थ होता, हें आपल्याला निश्चयानें सागता येतें. बौद्धांनीं व जैनांनी सूत्रशब्द अशाच अर्थी वापरलेला आहे. त्यांचीं सूत्रें अथवा सुत्तें पाणिनीच्या सूत्रासारखीं नसून उपनिषद्भागासारखींच गद्यग्रंथमय आहेत. त्यांचें स्वरूप ' हेतुमद्भिः विनिश्चितैः ' म्हणजे निश्चयस्वरूप सांगितलेले हेतु अथवा ज्यांत उपपत्ति दिलेले सिद्धान्त सांगितले आहेत असेंच आहे. अतिशय लहान वाक्यें त्यात असावीं, असा त्यांचा निर्बंध नव्हता. तात्पर्य, भगवद्गीता ही पाणिनीच्याही पूर्वींची होती. त्यांतील सूत्रशब्द ब्रह्मजालसुत्त वगैरे बौद्ध सूत्राप्रमाणें असलेल्या उपनिषद्गद्यभागाचाच वाचक आहे, असें मानलें पाहिजे. महाभारताचा व वेदान्तसूत्रांचा कर्ता एकच आहे, हीही कल्पना चुकीची आहे. वेदान्तसूत्रकर्ता व्यास हा बादरायण व्यास आहे आणि महाभारताचा कर्ता द्वैपायन व्यास आहे. महाभारतांत बादरायण हें नांव कोठेंही आलेलें नाहीं. (आदिपर्वाच्या भाषांतरांत क्वचित् प्रसंगीं कृष्णद्वैपायन व्यासास बादरायण शब्दानें संबोधिलें आहे, तरीं ही भाषान्तरकाराची चुकी आहे, किंवा त्याचा हा अवतार अशी कल्पना बसविली पाहिजे.) द्वैपायन व्यास हा वेदांचाही संग्रह करणारा व व्यवस्था लावणारा होता, तसा बादरायण व्यास नाहीं. याशिवाय बादरायणाचीं वेदान्तसूत्रें इसवी सन पूर्व १५०–१०० पर्यंतचीं आहेत, असें आपण ठरविलें आहे; निदान ती बौद्ध व जैन मतानंतरची आहेत. परंतु भारताचा मूळकर्ता व वेदांची व्यवस्था करणारा भारतीयुद्धकालीन व्यास (द्वैपायन) हा बौद्धानंतर झाला, हें म्हणणें संभवतच नाही. हा व्यास बौद्ध व जैन धर्मांच्या पूर्वीं किती तरी वर्षें होऊन गेला होता. भगवद्गीता हा महाभारताचा अत्यंत जुना भाग असें आपण म्हटलें आहे. सौतीचें महाभारत वेदान्तसूत्रांच्या वेळेपर्यंत कदाचित् कोणी ओढूं शकेल. पण द्वैपायन व्यासास किंवा भगवद्गीतेस तेथपर्यंत कोणीही ओढूं शकणार नाहीं. " ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव " हा एवढाच गीतेंतील श्लोक मागाहूनचा आहे व वेदान्तसूत्रांच्या वेळचा आहे, असेंही म्हणणें सुयुक्तिक होणार नाहीं. तात्पर्य, ब्रह्मसूत्रपदानें वेदान्तसूत्राचा निर्देश होत नाहीं, असेंच आपल्यास म्हटलें पाहिजे. वेदान्तसूत्रकर्ता बादरायण व्यास व मूळभारतकर्ता द्वैपायन व्यास हे निराळे असून त्यांत हजारों वर्षांचें अंतर होतें. कदाचित् अलीकडे कोणीं त्यांस एक मानिले असल्यास बादरायण व्यास पूर्वींच्या व्यासांचा अवतार असें म्हणून गति लावली पाहिजे. परंतु ऐतिहासिकदृष्ट्या या व्यक्ति भिन्न होत, हें निर्विवाद आहे.

भगवद्गीता व ब्रह्मसूत्रें ऊर्फ वेदान्तसूत्रें यांचा

कर्ता एक होऊं शकत नाहीं, याचें आणखी एक मोठें कारण असें दिसतें कीं, वेदान्तसूत्रकर्त्यानें सांख्य व योग यांचें खंडन केलें आहे. किंबहुना वेदान्तसूत्रकर्त्याचा प्रधान शत्रु सांख्य आहे व त्याचें त्यानें फारच मार्मिक व सविस्तर खंडन केलें आहे. सांख्यांचें खंडन म्हणजे ' प्रधानमल्लनिबर्हण ' असें आचार्यांनीं म्हटलें आहे; व त्याबरोबर "एतेन योगः प्रत्युक्तः।" असें योगाचेंही खंडन वेदान्तसूत्रांत आहे. भगवद्गीतेंत याच्या उलट सांख्य व योग मान्य केले आहेत. किंबहुना, सांख्यास अग्र मान दिलेला आहे. तात्पर्य, भगवद्गीतेनें सांख्य व योग पोटाशीं धरलेले आहेत, तर वेदान्तसूत्रानें त्या दोघांसही झुगारून दिलें आहे. अर्थात् दोघांचे कर्ते एक नसावे. किंबहुना, दोघांचा काळहि एक नसावा. महाभारतांतही भगवद्गीतेंतल्या प्रमाणें सांख्य व योग यांचें मुळीच खंडन नसून त्यांचें अंगीकरण आहे. जागजागीं त्यांची प्रशंसा असून त्यांचीं मतें पुनः पुनः विस्तारानें मांडलीं आहेत. त्यांत सांख्यप्रवर्तक कपिल विष्णूचा अवतार आहे, तो वेदान्तसूत्रावरील भाष्याप्रमाणें विष्णूच्या अवताराहून भिन्न मानलेला नाही. योगाचाही प्रवर्तक हिरण्यगर्भ अथवा विष्णूचा पुत्र ब्रह्मदेव मानला गेला आहे. अर्थात् महाभारतकाळीं व भगवद्गीताकाळीं दोन्हीं मतें मान्य होतीं. वेदान्तसूत्रांचा काळ यानंतरचा दिसतो. त्यावेळेस हीं दोन्ही मतें त्याज्य ठरलेलीं होतीं. असो, तर भगवद्गीता व वेदान्तसूत्रें ही एकाचीं किंवा एकाच काळची नव्हत, हें वरील सांख्ययोगांच्यासंबंधानें त्यांमध्यें आलेल्या विवेचनावरून उघड दिसून येतें. शिवाय भगवद्गीतेच्या व वेदान्तसूत्रांच्या वेदान्तमतांतही फरक आहे, पण त्याचें विशदीकरण पुढें अन्य प्रकरणीं येईल.

महाभारतांत कोणत्याही दुसऱ्या सूत्राचा नामनिर्देश नाहीं. आश्वलायन गृह्यसूत्रांतील एकदोन वचनें त्यांत आहेत असें हॉप्‌किन्सचें म्हणणें आहे; पण त्याचें म्हणणें आम्हांस योग्य दिसत नाही. कारण, आश्वलायन गृह्यसूत्रांत भारत व महाभारत अशी दोन्हीं नांवें आलीं आहेत, हें आपण पूर्वी पाहिलेंच आहे. अर्थात् आश्वलायनसूत्र महाभारतानंतरचें आहे. जो दाखला हॉप्‌किन्सनें दिला आहे (भा. आदि. अ. ७४ पा. ६३–६४) तेथें आश्वलायनसूत्राचें नांव नाहीं. " वेदेष्वपि वदन्तीमं " इतकेंच म्हटलें आहे.

अंगादंगात्संभवसि हृदयादधिजायसे ।
आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदःशतम् ।।

हा मंत्र कौषीतकिब्राह्मणांत आहे, हें हॉप्‌किन्सनें कबूल केलेंच आहे. त्याचा पुढचा श्लोक

जीवितं त्वदधीनं मे संतानमपि चाक्षयम् ।
तस्मात् त्वं जीव मे पुत्र सुसुखी शरदां शतम् ।।

हा मंत्र कौषीतकींत नसून आश्वलायन सूत्रांतच सांपडतो, असें तो म्हणतो. परंतु यावरून तो आश्वलायनाचा नव्हे हें उघड आहे. या श्लोकांस मंत्र म्हणून प्रारंभीच म्हटलें आहे. " वेदेष्वपि वदंतीमं मंत्रग्रामं द्विजातयः । " तेव्हां हा श्लोक दुसऱ्या कोठें तरी वेदाच्या भागांत आहे. तो कौषितकींत सांपडत नसला तर हल्लीं अनुपलब्ध असलेल्या अन्य शाखेंतला असला पाहिजे. तात्पर्य, हा श्लोक आश्वलायनांतून घेतला आहे असें कधींही म्हणतां येणार नाहीं. आश्वलायनांत महाभारताचा दाखला प्रत्यक्ष आहे, तेव्हां महाभारतांत आश्वलायनाचा श्लोक येणें शक्यच नाहीं.

अमक्या ग्रंथांत दुसऱ्या ग्रंथाचा दाखला आहे याजवरून रचनाकाल ठरवितां येण्यास दोन गोष्टींचा पुरावा अथवा माहिती पाहिजे. दुसरा ग्रंथ त्याच स्थितींत हल्लीं आहे किंवा

नाहीं हें एक आणि या दुसऱ्या ग्रंथाचा काळ कोणता, हें आपणांस निश्चित माहीत पाहिजे. दुसऱ्या ग्रंथाचा काळ माहीत नसेल तर अशा दाखल्यापासून कांहीं निष्पन्न होत नाहीं. अमुक एका व्यक्तीचें नांव त्यांत असलें तर ती व्यक्ती पूर्वीची एवढें निश्चित होतें. पण त्याचा ग्रंथ जशाचा तसाच आहे, हें निश्चित होत नाही. शिवाय, त्या व्यक्तीचाही काळ निश्चितपणें माहित पाहिजे. नाहीं तर त्याजपासून कांहींच अनुमान निघूं शकत नाही. या दृष्टीनें विचार करतां वर ज्या दोन सूत्रांचा आम्हीं उल्लेख केला आहे, त्यांचाच विस्तारानें निर्देश करणें आम्हांस जरूर होतें. ह्या दोन्ही ग्रंथांचे कर्ते प्रसिद्ध असून त्यांचे ग्रंथही प्रसिद्ध आहेत व त्या ग्रंथांचा काळही ठोकळ मानानें ठरण्यासारखा आहे. आश्वलायनाचें गृह्यसूत्र व बादरायणाचें वेदान्तसूत्र इ. स. पू. १०० वर्षांच्या सुमाराचें आहे. या दोहोंत महाभारताचा दाखला आहे, म्हणजे आश्वलायनांत महाभारताचें प्रत्यक्ष नांव आहे, व वेदान्तसूत्रांत महाभारताची वचनें स्मृति म्हणून आधारास घेतलीं आहेत. अर्थात्, हे दोन्ही ग्रंथ महाभारतानंतरचे साहजिकच ठरतात. आतां महाभारतांत यांचा दाखला दिसतो, पण तो त्यांचा नव्हे हें आम्ही विस्तारानें दाखविलें आहे; व दोन्ही ग्रंथकर्त्यांचीं नांवें महाभारतांत मुळींच नाहींत, हेंही लक्षांत ठेविलें पाहिजे. (अनुशासन. अ. ४ यांत आश्वलायनाचा निर्देश आहे असें हॉप्किन्सनें दाखविलें आहे. पण हा आश्वलायन गोत्रप्रवर्तक आहे, सूत्रकर्ता नव्हे. विश्वामित्राचे जे अनेक पुत्र झाले त्यांपैकीं हा एक गोत्रप्रवर्तक पुत्र होता. अर्थात् हा वेदसंहिताकालचा ऋषि आहे, 'सूत्रकर्ता नव्हे.)

आतां आपण सामान्यतः ज्या अन्यसूत्रांचा महाभारतांत दाखला सांपडतो, त्यांचा विचार करूं. यापासून महाभारताचा काळ ठरविण्यासंबंधानें कांहींच मदत होत नाहीं, ही गोष्ट वर सांगितलीच आहे. तथापि माहिती एकत्र करणें जरूर आहे. भाविकालांत नव्या शोधांवरून कांहीं कालनिर्णायक माहिती मिळाल्यास त्याचा उपयोग होईल. महाभारतांत अनेक सूत्रांचा निर्देश आहे. सभापर्वांतील 'कच्चित्' अध्यायांत "गजसूत्र, अश्वसूत्र, रथसूत्र आणि शतघ्नीसूत्र यांचा तूं अभ्यास करतोस ना ?" असा प्रश्न युधिष्ठिरास केलेला आहे. हीं सूत्रें कोणतीं व कोणाचीं याचा निर्देश नाही, पण त्याजवरून अनेक विषयांवर शास्त्रस्वरूपाची सूत्रें असून त्या वेळीं त्यांचा अभ्यास होत असे, असें दिसतें. ही सूत्रें केवळ पाठ करण्यासारखीं लहान वाक्यांचीं नसून विस्तृत स्वरूपाचीं असावी. (हॉपकिन्स् पा. १६) सूत्रकर्ता व सूत्रकार अशीही संज्ञा अनुशासनपर्वांत आली आहे. सूत्रकार व ग्रंथकर्ता असा निर्देश एके ठिकाणीं आहे. त्याजवरून सूत्र म्हणजे सर्वमान्य ग्रंथ असा विशिष्ट बोध असावा.

असो. धर्मसूत्रांसंबंधानें किंवा धर्मशास्त्रांसंबंधानें बराच उल्लेख आहे. कारण, महाभारतास धर्मग्रंथाचें स्वरूप देण्याच्या कामीं त्यांचा बराच उपयोग झाला असला पाहिजे. नीतिशास्त्र हें नांव बरेच वेळां येतें. त्यांचे कर्तेही शुक्र, बृहस्पति वगैरे अनेक दिसतात. धर्मशास्त्रांचाही वारंवार उल्लेख येतो. एके ठिकाणीं मनूच्या धर्मशास्त्राचा उल्लेख आलेला आहे. मनूचीं वचनें राजधर्म वगैरे सर्व बाबतींत नेहेमीं येतात. परंतु तीं हल्लींच्या मनुस्मृतीमधलीं येतात, असें म्हणतां येत नाहीं. याचबद्दलचा सविस्तर उतारा देण्याची जरूर नाहीं. तो हॉप्किन्सनें दिला आहे. हल्लींची

मनुस्मृति महाभारतानंतरची आहे, हें आम्हीं पूर्वीच सांगितलें आहे.

आतां आपण पुराणांचा विचार करूं. महाभारतांत पुराणांचा उल्लेख बराच आहे. परंतु हल्लींची पुराणें महाभारताहून अलीकडचीं आहेत, याबद्दल कोणालाही शंका नाहीं. परंतु भारतापूर्वीं पुराण एक होतें किंवा अठरा होती, हा येथें महत्त्वाचा प्रश्न आहे. स्वर्गारोहणपर्वीत " अष्टादशपुराणें, सर्व धर्मशास्त्रें आणि अंगांसहवर्तमान चारी वेद या भारतांत एकत्र झालेले आहेत. अष्टादश पुराणांचे कर्ते व वेदांचे केवळ महासागर असे जे महात्मे व्यासऋषि त्यांची ही जिवंत वाणी सर्वांनीं अवश्य श्रवण करावी, " असा उल्लेख आलेला आहे. पुराणें अठरा व त्या सर्वांचे कर्ते व्यास अशी हल्लींची समजूत यांत ग्रथित केलेली आहे. कदाचित् हे श्लोक महाभारतानंतरचे असावे. कारण, एवढ्या अनेक प्रचंड ग्रंथांचें कर्तृत्व एकट्या व्यक्तीकडे असणें संभवनीय नाहीं. तथापि महाभारतापूर्वीं अठरा पुराणें लहान स्वरूपांत असल्यास आश्चर्य नाहीं, व या पुराणांचें कर्तृत्व, निदान व्यवस्था वेदांप्रमाणें व्यासांनीं (द्वैपायन) केली असणेंही शक्य आहे. वायुपुराणाचा दाखला वनपर्व अध्याय १९१ श्लोक १६ यांत आलेला आहे. तेव्हां वायुपुराण स्वतंत्र पूर्वीचें मानल्यास हीं १८ निराळीं पुराणें पूर्वीं होतीं, असें मानावें लागेल. मार्कण्डेय-समस्यापर्व यांत कलियुगाच्या वर्णनाच्या वेळीं हा दाखला दिलेला आहे. " वायुप्रोक्त पुराणाचें अर्थात् स्मरण करून हें भूतभविष्य मीं सांगितलें आहे," असें मार्कंडेय म्हणतात. वास्तविक मार्कंडेयानें हजारों युगें स्वतः पाहिलीं होतीं. त्याला वायुपुराणाचें स्मरण करण्याचें कांहीं कारण नव्हतें. असो. पुराणें पूर्वीं अठरा असल्यास तीं हल्लींच्या पुराणांहून भिन्न होतीं हें निश्चयात्मक आहे.

आतां आपण इतिहासाचा विचार करूं. इतिहास हा शब्दही महाभारतांत वारंवार येतो. इतिहास ह्या शब्दानें काय घ्यावयाचें, हें निश्चयानें सांगतां येत नाहीं. पुराण व इतिहास यांची जोडी बहुधा एके ठिकाणीं येते. ' इतिहासपुराणं ' असें उपनिषदांतही येतें. पुराण म्हणजे फार प्राचीन व इतिहास म्हणजे जवळची कथा, असा अर्थ घेण्यास हरकत नाहीं. पुराणांमध्यें कथांशिवाय दुसरीही हकीगत येते. देवदैत्यांच्या कथा पुराणांत येतात. इतिहासांत फक्त राजांच्याच कथा येऊं शकतील. आख्यान म्हणजे एक विशिष्ट कथा सांगणारा ग्रंथ असें दिसतें. खुद्द महाभारताला इतिहास, पुराण व आख्यान हे तीनही शब्द लावलेले आहेत. महाभारताशिवाय दुसरे इतिहास कोणते होते, हें कांहीं सांगतां येत

१ मूळपुराण एक असून व्यासानीं त्याचीं १८ पुराणे केलीं, अशी कल्पना रा. काळे यांनींही केली आहे. या पुराणावर तीन किंवा चार संस्करणे होऊन त्यास हल्लींचे स्वरूप प्राप्त झालें आहे, ही गोष्ट निर्विवाद आहे. बहुधा सौतीच्या काळीं १८ पुराणे असावींत, असेंच दिसते. मूळचें एकच पुराण असून त्याचीं व्यासानीं १८ केलीं. ही आदिपुराणे बारा बारा हजार होती, असें म्हटले आहे. विक्रमाच्या काळीं त्यांस प्रथम संस्करण मिळाले; व पुढे पुराणिकांनीं त्यांस एकदर चार लक्ष ग्रंथाचें स्वरूप दिले. सौतीच्या महाभारतानंतर त्याच्याच अनुकरणाने पुढे रामायण व पुराणे यास चालन मिळाले असावे, हे आम्हीं पूर्वीं सांगितलेच आहे. यानंतर या पुराणांत आणखी कांहीं भाग मिळाले. त्यात भविष्यद्राजवर्णन घातले गेले. ते इसवी सन ३०० पासून ६०० पर्यंत घातले गेले असावे, असें कैलकिल-यवन राजाच्या इ. स. ५०० च्या सुमारास झालेल्या राजांच्या वर्णनावरून दिसतें.

नाहीं. द्रोणाचें वर्णन करतांना तो वेद, वेदांग व इतिहास यांचा जाणणारा होता, असें वर्णन केलेलें आहे. याजवरून इतिहास पूर्वी दुसरे कित्येक असावे असें अनुमान निघतें. परंतु ते सर्व महाभारतांत सामील झाल्यानें अर्थात् निराळे दृष्टीस पडत नाहींत व हल्लीं इतिहास शब्दानें महाभारताचाच उल्लेख होतो. कथा व गाथा, आख्यान व उपाख्यान, पुराण व इतिहास इतके भेद दिसतात. यांतील गाथा म्हणजे वंशावळीकारांनीं लिहून ठेवलेल्या ऐतिहासिक श्लोकबद्ध हकीगती होत. आख्यान व उपाख्यान यांत विशेष फरक नाहीं. तथापि उपाख्यानामध्यें दंतकथेचा विशेष अन्तर्भाव करतां येईल. यांपैकी कोणत्याही ग्रंथाचा ग्रंथकर्त्यासह महाभारतांत नामनिर्देश नाही, यामुळें महाभारताच्या कालनिर्णयाच्या कामीं यांचा विशेष उपयोग नाहीं.

सूत्रें, पुराणें व इतिहास यांच्या नामनिर्देशावरून हल्लींच्या महाभारताच्या काळाचा निश्चय करण्याच्या कामी काय मदत मिळते, हें आपण येथवर पाहिलें व हल्लींचीं गृह्यसूत्रें, वेदान्तसूत्रें, पुराणें व मनुस्मृति महाभारताच्या अलीकडचीं आहेत, हें आपण ठरविलें. आतां वेद व उपनिषदें यांच्यासंबंधाचा विचार करूं. वास्तविक हे ग्रंथ महाभारताच्या पूर्वींचे आहेत हें निश्चयात्मक आहे व यांचा उल्लेख महाभारतांत आल्यास कांहींच आश्चर्य नाहीं. या ग्रंथाचा कालही निश्चयात्मक रीतीनें ठरलेला नाहीं, तरी इसवी सन पूर्व ३०० च्या अलीकडचा खचित नाहीं. तेव्हां हा विचार बहुतेक विषयांतरासारखा आहे. तरी पण या ग्रंथाच्या पूर्तीकरितां या विषयाचा उल्लेख होणें जरूर आहे. तो हॉप्किन्सच्या ग्रंथाच्याच साह्यानें आपण थोडक्यांत येथें करूं. श्रुतीचे सर्व ग्रंथ महाभारतापूर्वी संपूर्ण झाले होते, हें उघड आहे. यांपैकी कोणकोणत्या भागाचा यांत नामनिर्देश झाला आहे, तें आपण पाहूं. चारी वेदांचा उल्लेख नांवानें आहे. पण कधीं कधीं अथर्ववेद यांतून वगळला जातो. बहुधा ऋग्वेदापासून गणनेस प्रारंभ होतो. कोठें सामवेदाला अग्रस्थान दिलें जातें. या चोहोंचा मिळून चतुर्मूर्ती वेद होतो. क्वचित् चातुर्विद्य असेंही नांव येतें. पण त्रैविद्य हें नांव अधिक येतें. वेद नष्ट झाल्याची व वेदांचे विभाग केल्याची हकीगत प्रसिद्ध आहे. प्रारंभी एकच वेद होता, पण कृतयुगानंतर त्रिवेद, द्विवेद, एकवेद, अनृक् असा भेद झाला. वेदांचा भेद अपांतरतमा ऋषीनें केला. वेद दृष्ट, कृत किंवा सृष्ट वर्णिलेले आहेत. "मंत्रब्राह्मणकर्तारः" असें हरिवंशांत म्हटलें आहे. वेदांचा कर्ता ईश्वर आहे. अग्नि व सूर्य हेही वेदकर्ते आहेत. ब्रह्मदेवानें वेद प्रथम पठण केला. 'स्तुत्यर्थमिह देवानां वेदः सृष्टः स्वयंभुवा' (शांतिपर्व अ० ३२८) पद आणि क्रम यांचाही उल्लेख आहे. 'ऋग्वेदः पदक्रमविभूषितः।' असें अनुशासनपर्व अ० ८५ यांत म्हटलें आहे. बाभ्रव्यगोत्र पांचाल गालव हा वामदेवाच्या शिक्षेखालीं उत्तम क्रमपाठी तयार झाला होता. ऋग्वेदाच्या एकवीस हजार शाखा आहेत आणि यजुर्वेदाच्या एकशेंएक शाखा आहेत व सामवेदाच्या एक हजार आहेत. संहिता, ब्राह्मण व आरण्यक यांचाही उल्लेख आहे. संहिताध्यायी असा शब्द आदिपर्व अ० १६७ व अनुशासनपर्व अ० १४३ मध्यें आहे. ब्राह्मणांचा उल्लेख शांतिपर्व अ० २६९ व वनपर्व अ० २१७ यांत आला आहे. तेथें ब्राह्मणांत सांगितलेल्या निरनिराळ्या अग्नींचा उल्लेख आहे. याज्ञवल्क्याचें शतपथ ब्राह्मण याचा नांवानें समग्र उल्लेख आहे म्हणजे सरहस्य, ससंग्रह, सपरिशेष असा शांतिपर्व अ० ३२९

यांत उल्लेख आहे. दुसऱ्या ब्राह्मणांच्या उल्लेखांत “ गद्यानि ” असा सामान्यतः शब्द उपयोगांत आणला आहे. आरण्यकाचा उल्लेख अनेक जागीं आहे. ‘ गायन्त्यारण्यके विप्राः ’ तसेंच ‘आरण्यकपदोद्भूताः’ वगैरे. आरण्यकाला वेदांचा तत्त्वभाग असेंही म्हटलें आहे. ‘ वेदवादानतिक्रम्य शास्त्राण्यारण्यकानि च । ’ असाही उल्लेख आहे. उपनिषदांचा उल्लेख एकवचनी, बहुवचनी व समूहार्थी येतो. आरण्यकाप्रमाणेंच उपनिषदांचा वेदाहून निराळा उल्लेख येतो. उपनिषद् याचा अर्थ साधारणपणें रहस्य किंवा गुह्य असाही घेतलेला आहे. महोपनिषद् याचा अर्थ संदिग्ध दिसतो. कारण, ‘ ध्यायन्महोपनिषदं योगयुक्तोऽभवन्मुनिः ’ असें द्रोणपर्वांत भूरिश्रव्यासंबंधानें म्हटलें आहे. तेथें एखाद्या ग्रंथाचा उल्लेख असावा असें दिसत नाहीं; परंतु साधारणपणें उपनिषद् शब्दानें ग्रंथाचा उल्लेख असून त्यांत तत्त्वज्ञानाचा बोध होतो. कोणत्याही उपनिषदांचीं नांवें महाभारतांत आलेली नाहींत, हें मोठें निराशाजनक आहे. कारण, उपनिषदें अनेक झालेलीं असून कित्येक उपनिषदें महाभारतानंतरची आहेत. दशोपनिषदांचाही उल्लेख नाहीं. तीं महाभारतापूर्वींचीं असें अन्य प्रमाणांनीं जरी निश्चयानें सांगतां येतें, तरी इतरांसंबंधानें तसें म्हणतां येत नाहीं. उदाहरणार्थ, श्वेताश्वतर हें दहाच्या बाहेरचें उपनिषद् आहे. तें केव्हांचें हें ठरविण्यास साधन झालें असतें. या उपनिषदांतील कांहीं वचनें महाभारतांत आढळतात. पण ती या उपनिषदांतच दुसरीकडून घेतलेलीं दिसतात.

आतां आपण उपवेद व वेदांगें यांकडे वळूं. उपवेद तीन आहेत. आयुर्वेद, धनुर्वेद व गांधर्ववेद यांचा उल्लेख महाभारतांत आहे. चौथा स्थापत्य म्हणून प्रसिद्ध आहे. याचा वास्तुविद्या म्हणून निराळा उल्लेख आदिपर्वांत आहे. या उपवेदांपैकीं कृष्णात्रेय आयुर्वेदाचा, भरद्द्वाज धनुर्वेदाचा आणि नारद गंधर्ववेदाचा, असे कर्ते सांगितले आहेत. (शांति. अ. ३२०) याबरोबर आणखी कर्ते सांगितले आहेत ते असे. बृहस्पतीला वेदांगाचें ज्ञान झालें. शुक्रानें नीतिशास्त्र कथन केलें. गार्ग्याला देवर्षींचें चरित्र समजलें असें लिहिलें आहे. आयुर्वेद ग्रंथाचे विशेष उल्लेख नाहींत. तथापि पित्त, श्लेष्मा आणि वायु यांचा स्पष्ट उल्लेख आहे. भारतीय आयुर्वेदाचा हा मुख्य सिद्धांत फार जुना आहे (शां. अध्याय ३४३). आयुर्वेदाचे आठ भाग आहेत, असें सभा. अ. ५ व अ. ११ यांत सांगितलेलें आहे. शालीहोत्राचाही उल्लेख वनपर्व व विराटपर्व १२ यांत असून हें अश्वाच्या चिकित्सेचें शास्त्र होय, हें उघड आहे. त्यांचे कर्ते मात्र उल्लेखित नाहीत. धनुर्वेदाचा उल्लेख पुष्कळ आहे. हा चार प्रकारचा असून त्याचे १० भाग आहेत, असें म्हटलें आहे. याजवर सूत्र होतें हें कचिदाख्यानांत आलेंच आहे. ‘ धनुर्वेदे च वेदे च निष्णातः ’ असें क्षत्रियाचें वर्णन वारंवार येतें, त्यावरून दोहोंचा अभ्यास क्षत्रिय करीत असावेत. किंबहुना वेदांहूनही धनुर्वेदांत प्रवीण असें वर्णन आदि. अ. १३६ यांत आहे. (धनुर्वेदाचा ग्रंथ सध्यां एकही उपलब्ध नाही. हीं वर्णनें काल्पनिक नसावींत व महाभारतकालीं धनुर्वेद नांवाचा ग्रंथ दशशाखांचा जरूर असावा—कदाचित् त्यांत अस्त्राचाही प्रकार वर्णिलेला असावा.) गांधर्ववेदाचें वर्णन वनपर्व अ. ९१ यांत आहे. गीत, नृत्त, वादित्र (गाणें, नाचणें व वाजविणें) व सात भेद हे मुख्य विषय त्यांत आहेत. नटसूत्राचा उल्लेख पाणिनींत आहे तो यांत नाहीं. गांधर्ववेदांत नाटकांतले अभिनय नसावेत. गानाचे सप्त भेद यांचा उल्लेख सभा. अ.

११ यांत आहे. मृदंगाचे तीन शब्द व गाण्याचे सप्तसूर यांचा उल्लेख आहे.

वेदांगें सहा प्रसिद्ध आहेत. त्यांचा उल्लेख स्पष्ट आहे:—छंद, व्याकरण, ज्योतिष, निरुक्त, शिक्षा आणि कल्प. पण (यास्काशिवाय) या वेदांगांचे कर्ते कोण, हें मात्र कोठें सांगितलेलें नाहीं. परंतु वेदांगें जीं हल्लीं पठित आहेत तींच महाभारतकालीं प्रसिद्ध व पठणांत येत होतीं कीं नाहीं, हें सांगतां येत नाहीं. यामुळें हा उल्लेखाभाव असावा. तथापि हल्लींच्या वेदांगाचे कर्ते व त्यांचे ग्रंथ हे महाभारताच्या पूर्वींच्या काळचे आहेत, यांत शंका नाहीं. अंगाना उपांगेंही होतीं असें दिसतें. कारण, ' वेदाः सांगोपांगा सविष्टारः । ' असें वन० अ० ६४ यांत लिहिलें आहे. हीं उपांगें कोणतीं याचा मात्र कोठेंच खुलासा मिळत नाहीं व टीकाकारानेंही केलेला नाहीं. शांति. अ. ३३९. २९ यांत पुन्हां " वेदेषु सपुराणेषु सांगोपांगेषु गीयसे " असा उल्लेख आला आहे. असो, अंगांपैकीं ज्योतिष व निरुक्त यांचा अधिक उल्लेख येतो. यास्काच्या निरुक्ताचें व निघंटूचें महत्त्व शांति. अ. ३४३. ७३ यांत वर्णिलें आहे. व येथें कोशाचाही उल्लेख आहे. ज्योतिषाचा उल्लेख उपनिषदांतही नक्षत्रविद्या म्हणून येतो. नक्षत्रजीवी व आयुर्वेदजीवी हे श्राद्धास न बोलावण्यासारखे मानले गेले, याचें कारण काय हें समजत नाहीं. नक्षत्रविद्या व ज्योतिष यांत भेद असावा. फलज्योतिषाची थोडीशी निंदा केलेली दिसते. वन. अ. २०९ " एकाच नक्षत्रावर दोघे जन्मतात पण दोघे सारखेच भाग्यवान् नसतात, किंबहुना, त्यांच्या भाग्यांत फरक फार असतो. " ज्योतिषग्रंथाचा किंवा ग्रंथकर्त्यांचा उल्लेख कोठेंच नाहीं; पण, गर्गाचें नांव सारस्वत उपाख्यानांत आलेलें पूर्वी उल्लेखिलेंच आहे. शांति. अ. ३४०. ९९ यांत गर्गाचा कालयवनाशीं संबंध जोडलेला आहे. या गर्गाला कालज्ञान असून ज्योतिषांची—ग्रहांची वक्रगति माहीत होती. महाभारतांतील ग्रहांची मालिका पुढील इ. स. ३०० तील ज्ञात असलेल्या मालिकेहून भिन्न होती, हें जेकोबीनें पूर्वी दाखविलेंच आहे. (म्हणजे सूर्य खालीं असून चंद्र वर असा मानिला आहे.) महाभारतकाळी कल्पसूत्रें कोणकोणतीं होतीं, याचा कोठें उल्लेख नाहीं. फलकल्प एवढें वेदांग उल्लेखिलेलें आहे. तथापि महाभारताच्या पूर्वकालीं श्रौतसूत्रें वेदभेदानें व शाखाभेदानें निरनिराळी असावीं, एवढें निर्विवाद आहे.

महाभारतामध्यें चार वेदांचा, ब्राह्मणांचा, याज्ञवल्क्यशतपथब्राह्मणाचा, आरण्यकाचा, उपनिषदांचा व सहा वेदांगांचा व तीन उपवेदांचा उल्लेख आला आहे. याजवरून महाभारताच्या कालाच्या निश्चयासंबंधानें कांहींच अनुमान निघूं शकत नाहीं, हें उघड आहे. कारण, एक तर या ग्रंथांच्या ग्रंथकर्त्यांचीं नांवें दिलेलीं नाहीत आणि या ग्रंथांचे व त्यांच्या कर्त्यांचे काळही निश्चित नाहींत, किंबहुना माहीतही नाहींत. बहुधा या ग्रंथांचे काळ फार प्राचीन असल्यानें ते माहीत असले तरीही फारसा उपयोग होत नाहीं. उदाहरणार्थ, वेदांतज्योतिषानंतर महाभारत झालें, या माहितीपासून कांहींच फायदा नाहीं. या ज्योतिषाचा काळ इसवीसन पूर्व १४००किंवा १२०० मानतात. या काळानंतर महाभारत झालें, या माहितीपासून कांहीं विशेष फायदा नाहीं. कांहीं विशेष फायदा असेल तर तो उलटपक्षीं या ग्रंथांच्या काळासंबंधानें आहे. जसें आरण्यक हा शब्द महाभारतांत आला आहे. पाणिनीच्या वेळीं आरण्यक शब्दाचा अर्थ वेदाचे विशिष्ट भाग असा नसून अर-

ण्यांत राहणारा मनुष्य असा होता. याजवरून वेदाचे आरण्यक भाग पाणिनीनंतर व महाभारतापूर्वी उत्पन्न झाले किंवा हें नांव पावले. असो. महाभारतांत वेदाच्या अमुक भागाचा किंवा उपनिषदांचा उल्लेख नाहीं, यावरून ते भाग त्यावेळीं नव्हते, असेंही अनुमान निघूं शकत नाहीं. उल्लेख आलाच पाहिजे असें असल्याखेरीज उल्लेखाचा अभाव याजपासून कांहींच अनुमान निघूं शकत नाहीं. यामुळें महाभारतापूर्वी कोणते ग्रंथ होते, हें निश्चयात्मक सांगतां येत नाहीं.

या दृष्टीनें पाहतां वेदांतून किंवा उपनिषदांतून प्रत्यक्ष अवतरणें महाभारतांत घेतलीं असल्यास तीं कोणचीं, याचा येथें विचार करणें जरूर नाही. कारण यापासून कांहींच अनुमान निघूं शकत नाही. हॉप्किन्सनें वेदांतील कांहीं वचनें महाभारतांत जशींच्या तशींच घेतल्याचीं सांपडतील तितकीं उदाहरणें दिलीं आहेत. पण वेद, ब्राह्मण हे सर्व ग्रंथ महाभारताच्या पूर्वीचे, हें ढोबळ अनुमान निघाल्यापासून फायदा काय? तसेंच कठोपनिषदांतून उतारे घेतलेले त्यांत दाखविलेले आहेत, त्यापासूनही कांहीं अनुमान निघूं शकत नाहीं. श्वेताश्वतर उपनिषदापासून कांही घेतलेले आहेत व मैत्रायण उपनिषदापासून बरेच उतारे घेतलेले त्यांनीं दाखविलेले आहेत. हीं उपनिषदें दशोपनिषदांच्या बाहेरचीं आहेत. यांचा काल मुळींच माहीत नाहीं. तेव्हां या उपनिषदांनंतर महाभारत तयार झालें, या म्हणण्यापासून कांहींच निष्पन्न होत नाही. मैत्रायण उपनिषदांतून महाभारतांत कोणचीं वेदान्ततत्त्वें घेतलीं आहेत, याचा आपल्यास वेदान्त या विषयावर स्वतंत्र विचार करावयाचा आहे, तेथें उहापोह करणें योग्य होईल. तात्पर्य, उपोद्घातांत सांगितल्याप्रमाणें वैदिक ग्रंथांतून कोणतीं अवतरणें महाभारतांत घेतलीं आहेत, याचा येथें निर्देश करणें जरूर नाहीं. गृह्यसूत्रें, धर्मशास्त्रें व पुराणें यांचा जरूर तितका उल्लेख यापूर्वी केलाच आहे. आतां दर्शनें, अनुशासनें, पंथ किंवा मतें यांच्या उल्लेखासंबंधानें उपोद्घातांत लिहिल्याप्रमाणें थोडासा विचार केला पाहिजे.

न्याय, वैशेषिक, सांख्य, योग, पूर्व व उत्तरमीमांसा मिळून जी सहा दर्शनें होतात, त्यांचा एकत्र उल्लेख महाभारतांत कोठेंच नाहीं. या दर्शनांवरील प्रसिद्ध सूत्रकर्त्यांचाही उल्लेख एका कपिलाशिवाय महाभारतांत नाहीं. न्यायाचा सूत्रकर्ता गौतम, वैशेषिकाचा कणाद, योगाचा पतंजलि, उत्तरमीमांसेचा बादरायण यांचें नांवही महाभारतांत नाहीं. बादरायणाची सूत्रें महाभारतानंतरचीं आहेत, हें आपण पूर्वी पाहिलेंच आहे. त्याचा काळ इ. स. पूर्वी १०० मानल्यास त्याच्या पूर्वीचें महाभारत होय. पतंजलीच्या योगसूत्राचाही काळ याच सुमारास येतो. पतंजलीनें आपल्या महाभाष्यांत, पुष्पमित्राच्या अश्वमेधाचा व यवन राजा मिनॅन्डर (मिलिंद) यानें केलेल्या साकेता (अयोध्या) वरच्या स्वारीचा उल्लेख, हीं दोन्हीं वृत्तें आपल्या वेळीं झालीं अशा रीतीनें, केला आहे. यामुळें पतंजलीचा काळ बहुतेक निश्चित, म्हणजे इ. स. पू. १५०—१०० याच्या दरम्यान् ठरतो. अर्थात् हल्लींचें महाभारत इ. स. पू. १५० च्या पूर्वीचें आहे. पतंजलीचा उल्लेख नाहीं हें प्रमाण कोणी लंगडें म्हणेल, पण तें तसें नाहीं. पतंजलीचें नांव आलेंच पाहिजे होतें असें दिसतें. कारण, योगशास्त्राचा किंवा मताचा उल्लेख महाभारतांत हजारों ठिकाणीं आलेला आहे, व एके ठिकाणीं तर पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें योगज्ञानाचा प्रवर्तक हिरण्यगर्भ (ब्रह्मा) असें स्पष्ट

म्हटलें आहे. पतंजलीचीं योगसूत्रें यावेळेस झाली असतीं, तर त्यांचा उल्लेख जरूर आला असता. बादरायणांच्या सूत्रांचीही हीच गोष्ट आहे. कारण, हल्लीं बादरायणाचीं सूत्रें हींच सर्वमान्य वेदतुल्य झालेलीं आहेत. ती जर महाभारतकाळी असतीं तर त्यांचा उल्लेख जरूर येता. किंबहुना तसा न येतां वेदान्ताचा प्रवर्तक अपान्तरतमा उर्फ प्राचीनगर्भ आहे, असें सांगितलें आहे. सारांश, योग व वेदान्त यांच्या सूत्रकर्त्यींपूर्वीचें महाभारत असून दोघांची स्थिति समान आहे, म्हणजे दोघांचे कर्ते निराळे सांगितले आहेत. यांचे काळ निश्चित आहेत, आणि त्यापूर्वीचें महाभारत आहे हें प्रमाण आपल्यास बरेंच महत्त्वाचें मिळतें. पूर्वमीमांसासूत्रकर्ता जैमिनि व न्यायसूत्रकर्ता गौतम यांचें नाव महाभारतांत आलें आहे, पण तें सामान्य ऋषी म्हणून आलें आहे; सूत्रकर्ते म्हणून आलेलें नाहीं. अर्थात् गौतमसूत्रें व जैमिनीची सूत्रें ही महाभारतानंतरचीं आहेत. पण न्याय व मीमांसा हीं तत्त्वज्ञानें महाभारताच्या पूर्वीचीं आहेत, असें दिसतें. कारण, न्याय शब्द जरी प्रत्यक्ष वापरलेला नाहीं, तरी त्या विषयाचा उल्लेख येतो. त्याचा उल्लेख हेतुवाद हा शब्दांनीं येतो. नैयायिकास 'हैतुक' असें म्हटलेलें आहे. (अनुशासन. अ. ३७,१२—१४) नैयायिकांनीं वेदांचें प्रामाण्य मानलेलें नाहीं, यामुळें हें मत वेदबाह्य आहे असेंही येथें प्रामाण्य दिसतें. महाभारतांत वैशेषिकांचें नांव नाहीं, व कणादाचेंही नाहीं. त्याचें नांव फक्त हरिवंशांत एकदां आलें आहे. वैशेषिक हा शब्द गुणांचें विशेषण, चांगलें अशा अर्थी एकदां आला आहे. पूर्वमीमांसेचें नांव शांतिपर्व अ० १९ यांत सांगितलेलें आहे. पाखंडी पंडितांच्या विरुद्ध असलेल्या चांगल्या पूर्वशास्त्र जाणाऱ्या व कर्में करणाऱ्या लोकांची यांत स्तुति केलेली आहे. यावरून पूर्वशास्त्र म्हणजे कर्मशास्त्र असें महाभारतकालीं मानलें गेलें असावें, व साहजिकच उत्तरशास्त्र म्हणजे वेदान्ताचें शास्त्र असें मानलें गेलें असावें. तथापि या गोष्टीविषयी शंकेला बरीच जागा आहे.

आतां सांख्यदर्शनाबद्दल आपण विचार करूं. सांख्यशास्त्राचा प्रवर्तक कपिल याचें नांव वारंवार येतें, व त्याचे शिष्य अनेक सांगितलेले आहेत. त्यांत आसुरी आणि पंचशिख हीं नांवें आलेली आहेत. असितदेवलाचेंही नांव आलेलें आहे. कपिलाचीं हल्लींचीं सूत्रें अगदीं अलीकडचीं आहेत, हें प्रसिद्ध आहे. परंतु कपिलाचा जुना ग्रंथ कोणताही हल्लीं प्रसिद्ध नाहीं कपिल हा अग्नि, शिव, विष्णु व प्रजापति यांचा अवतार आहे, असें महाभारतांत मानलें आहे. अर्थातच हा फार प्राचीन काळीं झालेला असून त्याचा काळ आपल्यास मुळींच निश्चयानें सांगतां येत नाहीं. वेदांचा निंदक अशा स्वरूपानें एके ठिकाणीं (शांतिपर्व अ० २६९. ९) कपिलाचें वर्णन आलेलें आहे. कपिल हा अहिंसावादी होता व यज्ञाच्या विरुद्ध होता असेंही दिसतें. तेव्हां कपिलाचा काळ काहींसा बौद्ध काळाच्या पूर्वी मानल्यास हा कपिल अलकिडचा मानावा लागेल. पंचशिखाचा काल निश्चयानें सांगतां येत नाहीं. तथापि बौद्धमतवाद्यांत पंचशिखाचें नांव आलेलें आहे. याचा काल बुद्धाच्या सुमाराचा मानण्यास हरकत नाहीं. बुद्धाच्या व पंचशिखाच्या नंतर महाभारत झालें हें यावरून निष्पन्न होतें. आणि महाभारताच्या काळाच्या निर्णयासंबंधानें आपणांस मदत होते.

आतां आपण नास्तिक मतांविषयीं विचार करूं. न्याय व सांख्य हे वेदांस न मानणारे असल्यानें कांहींसे नास्तिक आहेत. परंतु त्यांची

बरींचशीं मतें मान्य असल्यानें त्यांचा षड्दर्शनामध्यें समावेश केलेला आहे. पक्के नास्तिक म्हटले म्हणजे लोकायत, बौद्ध व जैन हे होत. यांचा महाभारतांत किती उल्लेख आहे, हें आपण पाहूं. यांचा नांवानें कोठेंच उल्लेख नाहीं, हें आश्चर्य आहे. तथापि तीं मतें नास्तिक असल्यानें कदाचित् त्यांचा नांवानें निर्देश करणें योग्य वाटलें नसेल. लोकायत मताचा पुरस्कर्ता चार्वाक याचें नांव महाभारतांत कोठें आलें नाहीं. परंतु युद्धानंतर युधिष्ठिर हस्तिनापुरांत प्रवेश करीत असतां त्याचा उघड धिक्कार करणारा दुर्योधनाचा मित्र ब्राह्मण परिव्राट् चार्वाक नांवाचा आलेला आहे. यावरून चार्वाक नांव निंद्य होतें हें दिसतें. नास्तिक मताचा प्रवर्तक बृहस्पति मानला आहे. आसुर मताचा प्रवर्तक बृहस्पति असावा हें आश्चर्य वाटेल, परंतु असुरांना कुमार्ग लागावा यासाठीं बृहस्पतीनें एक खोटें शास्त्र रचलें, असा कथाभाग उपनिषदांत आलेला आहे. परंतु हा कथाभाग महाभारतांत नाही. हा कथाभाग उल्लिखित नसला तरी तो मागचा असें म्हणतां येत नाहीं. लोकायताचें नांव आदिपर्व अध्याय ७० मध्यें आलेलें आहे. लोकायतिक मुख्यैश्च समन्तादनुनादितम् । ४५. येथें कण्वाच्या आश्रमांत लोकायत अथवा नास्तिक पंथाच्या मुख्यांनीं केलेल्या वादापवादांचा गजर चालला होता, असें म्हटलें आहे. यावरून हें लोकायत अथवा चार्वाक मत फार जुनें असावें. आतां बौद्धांचा उल्लेख आहे किंवा नाही हें पाहूं. यांचा उल्लेख नांवानें नसला तरी त्यांच्या मताचा उल्लेख कांहीं ठिकाणीं आढळतो. आश्वमेधिकपर्व अ. ४९ अनुगीता यांत अनेक मतें सांगितलीं आहेत, त्यात कोणी देहाचा नाश झाल्यावर आत्मा नाहीं म्हणतात असें चार्वाकांचे मत प्रथमारंभींच सांगितलें असून पुढें हें संशयित आहे, असें सांगितलें आहे आणि त्याहीपुढें जग क्षणिक आहे असें कोणी मानतात असें सांगितलें आहे. येथें बौद्ध मताचा उल्लेख केलेला दिसतो. कांहीं ठिकाणीं निर्वाण शब्दाचा उपयोग आहे, ते थेंही बौद्धांचाच बोध होतो. (शांति. अ. १६७ श्लोक ४६). सारांश, बौद्धमताचें महाभारतांतील वाढलेल्या भागांत वर्णन आहे असें दिसतें. जैन मताचाही स्पष्टपणें उल्लेख आहे. नग्नक्षपणक आदिपर्वांत उल्लिखित आहे. तसेंच इतर ठिकाणीं नग्न, दिगंबर, वेड्यासारखे फिरणारे लोक उल्लिखित आहेत. तथापि स्पष्टपणें नांवानें उल्लेख नाही, व जैन व बौद्ध मतांच्या पूर्वीं त्यांच्याच मतासारखीं मतें अनेक प्रचलित होतीं, हें येथें सांगितलें पाहिजे. तथापि बौद्ध व जैन मतांचा उल्लेख महाभारतांत आहे, असें मानल्यास हरकत नाहीं व महाभारताचा काल ठरविण्यास हें एक साधन उत्पन्न होतें, आणि इसवी सन पूर्व. ४०० च्या अलीकडे महाभारत तयार झालें, असा सिद्धांत ठरतो. हा सिद्धांत आम्ही ठरविलेल्या काळाला विरुद्ध नाहीं. किंबहुना बौद्ध व जैन धर्मांच्या प्रसारामुळेंच भारतास महाभारताचें स्वरूप देणें जरूर पडलें, असें आम्हीं प्रतिपादिलें आहे.

येथें एका अत्यन्त महत्त्वाच्या प्रश्नाचा विचार करूं. भगवद्गीता महाभारताचा अतिशय जुना भाग आहे. त्यांत बौद्ध मताचें खंडन आलें आहे असें कित्येकांचें मत पडतें. अर्थात्, भगवद्गीता ही मूळच्या भारतांतही नसून बौद्ध धर्मानंतरची महाभारताच्या वेळची ठरूं पाहते. परंतु हें मत चुकीचें आहे. भगवद्गीतेंत "आसुरस्वभावाचें जें वर्णन आहे तें बौद्ध लोकांचें आहे, व

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।

अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकम् ॥
या श्लोकांत बौद्ध मताचें दिग्दर्शन केलें आहे, असें या लोकांचें म्हणणें आहे. परंतु हें वर्णन बौद्धांचें नसून चार्वाकाचें अथवा बार्हस्पत्यांचें आहे, असें तेलंगप्रभृति विद्वानांचें मत आहे व तेंच योग्य आहे. कारण, बौद्ध लोक ' अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः । ' अशा स्वभावाचे नव्हते. आज हा शत्रु मारला, उद्यां तो मारीन, इत्यादि गर्वोक्ति बौद्धांना लागू पडत नाहीं. " ईश्वरोऽहं अहंभोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी " असे उद्गार त्यांच्या तोंडून निघण्यासारखे नाहींत. संसार सोडून अरण्यांत जाऊन स्वस्थ ध्यानस्थ बसणें हा त्यांचा मोठा पुरुषार्थ होता. " भजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् । " हें वर्णनही त्यांस लागू पडत नाहीं. कारण, ते यज्ञाचे कट्टे शत्रु होते. हें वर्णन चार्वाकांना चांगलें लागू पडतें. देह भस्म झाल्यावर पुढें कांहीं नाहीं, या देहांतच काय चैन करावयाची ती करावी, असें मानणाऱ्या चार्वाकांना व असुरांना हें वर्णन चांगलें शोभतें. आतां वरील श्लोकांत बौद्ध मतांचा उल्लेख आहे कीं नाहीं हें पाहूं. जगत् अनीश्वर आहे असें बौद्धांचें मत नाहीं, चार्वाकांचें आहे. बौद्ध ईश्वर आहे किंवा नाहीं याविषयीं विचार करीत नाहींत. जगत् असत्य आहे किंवा मिथ्या आहे असेंही बौद्ध मानीत नाहींत, तर ते जगत् सत्य पण क्षणिक मानतात. चार्वाक जगताला असत्य मानीत नव्हते, हें खरें; परंतु असत्य ह्या शब्दाचा अर्थ ' नास्ति सत्यं यस्मिन् । ' असा केला पाहिजे, म्हणजे जगांत सत्य नाहीं असा अर्थ केला पाहिजे. ' अपरस्परसंभूतं ' या शब्दाचा अर्थ थोडासा संदिग्ध वाटतो. त्याचा अर्थ संयोगजन्य असा भाषांतरांत केला आहे, तथापि दुसरा अर्थ असा दिला आहे कीं, जग ज्या पदार्थांचें झालें आहे ते पृथ्वी, आप्, तेज, वायु, आकाश हे एकमेकांपासून उत्पन्न झालेले नाहींत. " कामहैतुकम् " हें शेवटचें विशेषण निश्चयानें चार्वाकांनाच लागू पडतें. जगाचा हेतु काम आहे, दुसरा नाहीं, येथील आयुष्याची इतिकर्तव्यता चैन भोगणें आहे, असें चार्वाक मानतात, बौद्ध मानीत नाहींत हें उघड आहे. तेव्हां ह्या श्लोकात बौद्धमतांचें दिग्दर्शन नाहीं, हेंच खरें. चार्वाकांचें मत काय होतें हें आपणांस निश्चयानें सांगता येत नाहीं. तथापि सर्वदर्शनसंग्रहांत माधवानें बृहस्पतीचे श्लोक उतरून घेतले आहेत. पण बृहस्पतिसूत्र उपलब्ध नाहीं. मॅक्समुल्लरनें हिंदुतत्त्वज्ञानावरील आपल्या ग्रंथात त्याची कांहीं माहिती दिली आहे. तो म्हणतो " बृहस्पतिसूत्रें हल्लीं नष्ट आहेत. त्यांत देहात्मवादी अथवा कामचारी लोकायतिक उर्फ चार्वाक इंद्रियांनीं जें प्रत्यक्ष दिसत नाहीं तें मुळींच मानीत नाहींत, त्यांचीं मतें ग्रथित होतीं असें म्हणतात. या अनीश्वरवादी मताचा प्रवर्तक देवांचा गुरु बृहस्पति असावा, हें चमत्कारिक आहे. परंतु ब्राह्मणांत व उपनिषदांत बृहस्पतीनें असुरांना त्यांच्या नाशाकरितां खोटीं व अनर्थकारक तत्त्वज्ञानें सांगितल्याची कथा आढळते. उदाहरणार्थ, मैत्रायण उपनिषद् ७. ९ मध्यें असें वर्णिलें आहे कीं, बृहस्पतीनें शुक्राचें रूप धरून हें खोटें ज्ञान देवांच्या फायद्याकरितां व असुरांच्या नाशाकरितां प्रतिपादन केलें." असो; असुर अथवा पारशी तत्त्वज्ञानही देहास मुख्य मानून चाललें आहे, असें वाटतें. तें कसेंही असो. अशीं अनीश्वरवादी मतें वैदिककाळापासून प्रचलित होतीं, व त्यांचा उल्लेख ऋग्वेदांतील कित्येक सूक्तांत सांपडत असल्याचें मॅक्स्मुल्लर नमूद करतो. मैत्रायण उपनिषदांत सां-

गितलेली कथा चालत आलेली फार जुनी आहे. मैत्रायण उपनिषद् केव्हांचेंही असो, हें आसुरी मत वेदकाळापासून बुद्धाच्या पूर्वीं निःसंशय आहे. भगवद्गीतेंत जें उल्लिखित आहे तें आसुरी म्हणून आहे आणि तें फार जुनें आहे. शिवाय हें वर्णन व मत बौद्धांना मुळींच लागू पडत नाहीं. अर्थात्, भगवद्गीतेंत बौद्ध मताचा उल्लेख आहे, हें म्हणणें चुकीचें आहे आणि गीताही बुद्धानंतरची ठरत नाही.

भगवद्गीतेंत अहिंसा मताचा पुरस्कार केला आहे आणि बौद्ध धर्मातहि अहिंसा मतांतील पुरस्कार आहे. तसेंच बौद्धांत जातिनिर्बंधाचा अनादर आहे आणि सर्व जातीस सारखेंच भिक्षु होण्याचा अधिकार दिलेला आहे. तसेंच भगवद्गीतेंतही शूद्रांना, किंबहुना श्वपचांना मोक्षाचा अधिकार आहे, असें सांगितलें आहे. यावरून भगवद्गीता बौद्ध धर्माच्या प्रचारानंतरची आहे, असें हे लोक अनुमान काढतात. परंतु तें चुकीचें आहे. अहिंसातत्त्व हिंदुस्थानांत फार प्राचीन काळापासून सुरू आहे. उपनिषदामध्यें त्या तत्त्वाचा उपदेश आहे. उदाहरणार्थ, छंदोग्य उपनिषदांत (प्रपाठक ८, कांड १४)

अहिंसन्सर्वभूतानि अन्यत्र तीर्थेभ्यः ।

असें म्हटलें आहे. अर्थात् भगवद्गीतेंतील हें मत उपनिषदांतून घेतलें आहे, बौद्ध धर्मातून नव्हे. दुसरें शूद्रांविषयींही उपनिषदांचें मत त्यास ब्रह्मविद्येचा अधिकार आहे, असेंच अनुकूल होतें. रैक्व व जानश्रुति या छांदोग्य उपनिषदांतील कथेवरून उपनिषत्कालीं विद्वानांची समदृष्टि कशी होती, हें दिसून येतें. उपनिषदापासून हें तत्त्व गीतेंत आलें, बौद्धकालानंतर आलें नाहीं. किंबहुना, बौद्धानंतर सनातनीयांच्या मताचा प्रवाह उलट दिशेनें वाहूं लागला व बौद्धांच्या शूद्र भिक्षूंचा निषेध करण्यासाठींच शूद्रांना ब्रह्मविद्येचा अधिकार नाहीं, असें ठरलें. हें मत बादरायणांच्या वेदान्तसूत्रांत आलें आहे व जानश्रुति व रैक्व या उपनिषत्कथेचा निराळाच संबंध लावून शूद्र शब्दाचा अर्थ निराळा केलेला आहे. सारांश, भगवद्गीता ही बौद्ध मताच्या पूर्वींची व जुन्या उपनिषदांच्या जवळची ठरते. बादरायणाचीं वेदान्तसूत्रें वरील हकीगतविरून बौद्धमताच्या प्रचारानंतरचीं—बऱ्याच काळानंतरचीं आहेत. भगवद्गीतेचा काळ हल्लींच्या महाभारताच्या काळाहून फार प्राचीन आहे, हें आम्ही स्वतंत्र भागांत सिद्ध करण्याचा विचार केला आहे. असो, येथें महाभारताच्या हल्लींच्या स्वरूपाच्या काळाचा विचार आहे, यात बौद्धमताचा उल्लेख नांवानें नव्हे तरी स्पष्टपणें दिसतो, यामुळें हल्लींच्या महाभारताचा काळ बौद्धमतानंतरचा म्हणजे इसवी सन पूर्व ४०० च्या नंतरचा आहे, व तो आपल्या पूर्वोक्त मतास विरोधी नाहीं.

आतां सनातन धर्माच्या मतमतांतरांपैकीं कोणकोणत्या मतांचा उल्लेख महाभारतांत आहे व त्यांचे कोणते ग्रंथ उल्लिखित आहेत, हें पाहणें बाकी राहिलें आहे. नारायणीयांतील पंचमहाकल्प हें विशेषण विष्णूस लावलें आहे. यांत पांच मतांचा व त्यांच्या आगमांचा समावेश होतो, असें टीकाकार म्हणतो. म्हणजे शैव, वैष्णव, सौर, शाक्त आणि गाणेश या पांच मतांचा ध्वनि आहे, असें त्याचें म्हणणें आहे. परंतु प्रत्यक्ष उल्लेख पहिल्या तीन मतांचा आहे, हें निर्विवाद आहे. शाक्त व गाणेश या मतांचा किंवा आगमांचा उल्लेख नाहीं. शैवमत पाशुपतज्ञान या नांवानें उल्लिखित आहे आणि त्यांचा कर्ता प्रत्यक्ष शिव म्हणून सांगितला आहे. परंतु त्यांच्या कोणत्याच ग्रंथाचें नांव कोठेंही सांगितलेलें

नाहीं. तसेंच पाशुपतांचीं मतें काय आहेत, हेंही सांगितलें नाहीं. वैष्णवांचें मत एकंदरीनें भागवत या नांवानें उल्लेखिलें आहे. परंतु त्यांचे ग्रंथ कोणकोणते याचा कोठेंच निर्देश नाहीं. पांचरात्रमताचा प्रवर्तक भगवान् स्वतः आहे. हा शब्द विष्णूला किंवा श्रीकृष्णाला लावतां येईल. यामुळेंच या मताच्या लोकांना ' सात्वत ' असें नांव मिळालेलें आहे. पांचरात्राचे ग्रंथ कोणते होते हें कोठेंही सांगितलेलें नाहीं. शांतिपर्वांत नारायणीय उपाख्यान आहे, तें सर्व याच मताचें आहे. मुख्य पंचरात्राशिवाय किंवा नारदपंचरात्राशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही ग्रंथांचा उल्लेख नसल्यामुळें कालनिर्णयाच्या संबंधानें विशेष मदत होत नाही. ' चित्रशिखंडी ' नांवानें विख्यात असलेल्या सप्तर्षींनीं मिळून मेरुपर्वतावर वेदांचा निष्कर्ष घेऊन एका उत्तम शास्त्राची रचना केली, तें हें पंचरात्र. त्या ग्रंथांत श्रेष्ठ लोकधर्मांचें विवरण केलें होतें. हे चित्रशिखंडी म्हणजे मरीचि, अत्रि, अंगिरा, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु व वसिष्ठ हे होत, वगैरे वर्णन अध्याय ३३९ शांतिपर्व यांत आहे. हा ग्रंथ एक लक्ष असून अत्युत्तम आहे असें म्हटलें आहे. असो. हा ग्रंथ काल्पनिक नसला तरी हल्लीं प्रसिद्ध असलेले पंचरात्र ग्रंथ हे केव्हां झाले, हें ऐतिहासिकरीत्या ठरणें अशक्य असल्यामुळें महाभारताचा काल ठरविण्यास साधन उत्पन्न होत नाहीं. पाशुपत ग्रंथ महाभारतांत वर्णिलेला नसून पंचरात्र ग्रंथ वर्णिलेला आहे, याजवरून पाशुपत ग्रंथ त्या वेळेस नसावा; असता तर जसा सौतीनें नारायणीय उपाख्यानाचा महाभारतांत समावेश केला, तसा त्याचाही केला असता. असो. सौरउपासनेचा उल्लेख द्रोणपर्व अ. ८२ यांत आहे. ही उपासना ब्राह्मणांची नेहेमींची. उपासना गायत्री मंत्रानें केलेली किंवा त्याहून भिन्न होती, हें कळत नाहीं. सौर उपासनेचें मत कांहीं निराळें होतें कीं काय, हेंही समजत नाही. सौरमताच्या ग्रंथांचा मुळींच उल्लेख नाहीं. तेव्हां त्याजविषयीं अधिक लिहिणें नको.

असो. तर याप्रमाणें उपोद्घातांत सांगितलेलें पहिलें अन्तःप्रमाण पाहतां त्याजवरून काय निष्पन्न होतें व कालनिर्णयाच्या कामीं काय मदत मिळते, हें आपण पाहिलें. वेद, उपवेद, अंगें, उपांगें, ब्राह्मणें व उपनिषदें यांचा उल्लेख महाभारतांत आहे. परंतु यांचा काल अनिश्चित, ठोकळ मानानें अनेक रीतीनें ठरविलेला व तोही फार प्राचीन काळचा असल्यानें आपल्यास कालनिर्णयाच्या कामीं फारशी मदत होत नाहीं, व यामुळें आम्हीं त्यांतलीं अवतरणें घेतली नाहींत. सूत्रें व धर्मशास्त्रें यांचा उल्लेख महाभारतांत येतो. परंतु कोणाचेंही नांव दिलेलें आढळत नाहीं. मनूचें नांव प्रसिद्ध आहे व तें वारंवार येतें. त्याचीं वचनेंही म्हणून पुष्कळ येतात. परंतु मनुस्मृति महाभारतानंतरची आहे, हें निर्विवाद आहे. आश्वलायन गृह्यसूत्रांतलें एक वचन महाभारतांत आलेलें आम्हीं वर दिलें आहे. परंतु त्याजवरून तें त्या सूत्रांतूनच घेतलें आहे, असें दिसत नाहीं; आणि आश्वलायन सूत्राच्या अगोदर महाभारत झालें असलें पाहिजे. कारण, त्यांत महाभारताचा उल्लेख आहे. ' ब्रह्मसूत्रपदैः ' या शब्दावरून बादरायणांच्या वेदांतसूत्रांचा बोध होत नाहीं व बादरायणांचीं सूत्रें महाभारताच्या वचनाचा आधार घेतात, यावरून तीं त्यानंतरचीं आहेत. न्याय, वैशेषिक यांचा महाभारतांत दाखला नाहीं व सूत्रांचाही उल्लेख नाहीं. सांख्ययोग वारंवार येतात आणि कपिलाचेंही नांव वारंवार येतें. परंतु पतंजलीच्या योगसूत्राचा दाखला नाहीं.

योगसूत्राचा कर्ता दुसराच सांगितला आहे. यावरून पंतजली महाभारतानंतरचा. पाशुपत व पांचरात्र या मतांचा उल्लेख आहे, परंतु त्यांचा ग्रंथ कोणताही सांगितलेला नाहीं. सप्तर्षिकृत एकलक्षात्मक पंचरात्रग्रंथ उल्लिखित आहे, पण तो काल्पनिक नसला तर कोणत्या काळाचा आहे, हें माहीत नसल्यानें विशेष फायदा होत नाहीं. सारांश, या अन्तःप्रमाणावरून निश्चयात्मक सांगतां येतें तें असें कीं, आश्वलायनाचें गृह्यसूत्र, बादरायणाचें वेदान्तसूत्र व पतंजलीचें योगसूत्र यांच्या पूर्वी महाभारत झालें. या सूत्रांचा काळ विशेषतः पतंजलीचा काळ इसवी सन पूर्व १९०—१०० आहे. अर्थात्, महाभारत याच्या पूर्वीचें ठरतें.

अन्तःप्रमाणांत दुसरें प्रमाण महाभारतांतील छंदाचें व गद्याचें आहे, असें आपण उपोद्घातांत सांगितलें आहे. महाभारतांतील छंद कोणत्या काळांतले आहेत, याचें निरीक्षण करून महाभारताचा काळ ठरूं शकतो कीं काय, हें पाहिलें पाहिजे. या दृष्टीनें पाश्चात्य ग्रंथकारांनीं फारच विस्तृत विचार केलेला आहे. परंतु तो निर्णयात्मक सिद्धान्त काढण्यास फारसा उपयोगी नाहीं. तथापि या विचाराची माहिती वाचकांस असणें जरूर आहे. ती देण्यापूर्वी आपण गद्याविषयीं प्रथम सांगूं. महाभारतांत गद्य बऱ्याच ठिकाणी आहे. विशेषतः आदिपर्व, वनपर्व, शान्तिपर्व या पर्वांत आहे. हे गद्यभाग बहुधा सौतीनें स्वतःरचलेले असावेत. क्वचित् पूर्वी एखाद्या इतिहास वगैरे ग्रंथांपैकीं घेतले असल्यास संभवनीय आहे. पहिल्या पर्वांतील जनमेजयाच्या व देवशुनीच्या कथेचा भाग जुना दिसतो. परंतु वनपर्वांतील व शांतिपर्वांतील गद्य नवीन व सौतीच्या हातचें दिसतें. वेदाच्या ब्राह्मणभागांतील व उपनिषद्भागांतील गद्याहून अगदीं निराळें, असें हें महाभारतांतील गद्य आहे. ब्राह्मणांतील गद्यांत जुने वैदिककालीन शब्द व जुने प्रयोग पुष्कळ येतात. एकंदर भाषा फारच वक्तृत्वपूर्ण असते व तेचतेच प्रयोग व वाक्यें यांची पुनरावृत्ति रसाचा परिपोष करण्यासाठीं केलेली दिसते. महाभारतांतील गद्य याच्या उलट आहे. यांत जुने शब्द व प्रयोग नाहींत, व तें वक्तृत्वयुक्तही नाहीं. ज्या वेळेस संस्कृत भाषा बोलण्यांत नव्हती, अशा वेळीं हें लिहिलेलें आहे असें स्पष्ट वाटतें. हे गद्यभाग बहुतेक सौतीनें लिहिले आहेत, व ते त्यानें मौजेखातर वैचित्र्यासाठीं लिहिले असावे. सारांश, या गद्यावरून अनुमान एवढें निघतें कीं, ब्राह्मण व उपनिषत्कालानंतर बऱ्याच वर्षांनी संस्कृत भाषा प्रचारांतून गेल्यानंतर महाभारत तयार झालें असावें. अर्थात् इसवी सन पूर्व २०० च्या सुमाराचा काळ जो आम्हीं ठरविला आहे, त्याला या गद्याच्या विचारापासून दुजोरा मिळतो.

आतां आपण पद्याचा विचार करूं. हा विचार हॉप्किन्सनें आपल्या ग्रंथांत इतक्या विस्तृत रीतीनें केला आहे कीं, त्या ग्रंथाचीं १७९ पानें या विषयानें भरली आहेत. त्याचा समग्र उल्लेख करणें शक्य नाही व त्याजपासून ठोकळ अनुमानाशिवाय ज्यास्त कांहीं निघूं शकत नाहीं. तथापि त्यांतील मुख्य मुद्दे वाचकांपुढें ठेवूं. महाभारतांत मुख्यतः अनुष्टुप् श्लोक आहेत व त्याच्या खालोखाल उपजाति वृत्ताचे म्हणजे त्रिष्टुभ्वृत्ताचे श्लोक आहेत. एकसारखे शेंकडा ९९ अनुष्टुभ्, शेंकडा पांचाहून थोडे कमी त्रिष्टुभ् आहेत व बाकी श्लोक इतर वृत्तांत सरासरीं शेंकडा एकपंचमांश आहेत. या एकपंचमांशांत सर्व प्रकारचीं वृत्तें आलीं आहेत. अक्षरवृत्तांत रथोद्धतेपासून शार्दूलविक्रीडितापर्यंत ११ वृत्तांचे मासले आहेत.

मात्रावृत्तांत पुष्पिताग्रा, अपरवक्त्रा, मात्रासमका आणि आर्या, गीति व उपगीति इतकीं वृत्तें आहेत. हीं निरनिराळीं वृत्तें कधीं व कशीं उत्पन्न झालीं, याचा आपल्यास निश्चयानें इतिहास सांगतां येणार नाहीं. कालिदासापासून या सर्व वृत्तांचा उपयोग होत आहे, हें निर्विवाद आहे. हीं वृत्तें वैदिक नव्हेत, पण वैदिक वृत्तांवरून ती कालिदासाच्या पूर्वी निघालीं, हें निर्विवाद आहे. आर्यावृत्ताचा उपयोग बौद्ध व जैन ग्रंथांत पुष्कळ प्राचीन काळीं दिसतो. सारांश या वृत्तांच्या उपयोगावरून महाभारताचा काळ ठरविण्यास कांहींच साधन मिळत नाहीं. तरी जो काळ आम्हीं ठरविला आहे त्यास बाधक असेंही त्यांत कांहीं नाहीं. हे निरनिराळ्या वृत्ताचे श्लोक बहुधा सौतीनें रुचिवैचित्र्यासाठी किंवा महाभारतांत नाहीं असें कांही नाही, या प्रतिज्ञेच्या पूर्तीसाठीं घातले असावे असें अनुमान होतें. आतां आपण महाभारतांतील मुख्य छंद अनुष्टुभ् व त्रिष्टुभ् यांचा विचार करूं.

अनुष्टुभ् व त्रिष्टुभ् हीं वैदिक वृत्तें आहेत. अनुष्टुभ् वृत्तांतील प्रत्येक पादास आठ अक्षरें असतात व त्रिष्टुभ् पादास अकरा असतात. या अक्षरांचा ऱ्हस्वदीर्घक्रम ठरलेला नाहीं. तथापि अनुष्टुभ् छंदांत पहिल्या पादांतील पांचवें अक्षर बहुधा दीर्घ असावें लागतें व दुसऱ्या पादांतील सातवें अक्षर निश्चयानें ऱ्हस्व असावें लागतें, हा एक विशेष नियम वैदिक अनुष्टुप्पेक्षां व्यासांच्या व वाल्मिकींच्या अनुष्टुभांत नवीन उत्पन्न झाला. जेव्हां हळुहळु त्रिष्टुभाचा वैदिक काळापासून अलीकडच्या काळांत उपयोग होऊं लागला, तेव्हां त्याचे ऱ्हस्वदीर्घक्रम पक्के कायम होऊन शेवटीं ते रामायणामध्यें व रामायणाच्या अलीकडील काव्यांत इन्द्रवज्रा व उपेन्द्रवज्रा वगैरे वृत्तानें दृष्टीस पडावयास लागले. अनुष्टुभाचे ऱ्हस्वदीर्घक्रम विशेष निश्चित झाले नाहींत, तथापि ऱ्हस्वदीर्घांच्या क्रमानुसार त्याचे निरनिराळे भेद पडतात व अनुष्टुप् वृत्तांत निरनिराळें माधुर्य उत्पन्न होतें. याचा विचार हॉप्किन्सनें विस्तारानें केला आहे, त्याचा उल्लेख मागाहून करूं. अनुष्टुभाचे चार चरण व त्रिष्टुभाचेही चार चरण सामान्यतः मानले जातात. परंतु कधीं कधीं दोन चरण अधिक घातले जातात. अनुष्टुभास साधारणपणें श्लोक ही संज्ञा आहे, व कोणत्याही ग्रंथाची श्लोकसंख्या किती, असा विचार करतांना ३२ अक्षरांचा अनुष्टुप् या मोडणीनेंच करतात, म्हणजे गद्यग्रंथाचेंही माप याच हिशोबानें म्हणजे ३२ अक्षरांचा एक श्लोक अशा हिशोबानें होतें. आतां त्रिष्टुभ् म्हणजे ११ अक्षराचे श्लोक, याच्या नमुन्यासाठीं

'सन्ति लोका बहवस्ते नरेन्द्र ।'

इत्यादि पुष्कळ श्लोक देतां येतील. अशा प्रकारचे श्लोक ज्या ज्या ठिकाणीं आहेत ते ते भाग जुने असावे, असा तर्क करतां येतो. भगवद्गीता हा अत्यंत जुना भाग आहे, हें आपण सांगितलेंच आहे. सनत्सुजातीयही अशाच प्रकारचें आख्यान आहे. व्यासांना असे श्लोक बनविण्याची वारंवार स्फूर्ति येते. कधीं कधी सबंध अध्याय अशा श्लोकांचे असतात, तर कधीं अनुष्टुप् श्लोकांच्या मध्येंच एकदोन श्लोक येतात. अध्यायाच्या शेवटींही असे श्लोक दृष्टीस पडतात. सरळ जोरदार भाषेंत सहज अर्थ समजण्याजोगे हे श्लोक रचण्याचें सामर्थ्य व्यासांच्या भाषाप्रभुत्वाची साक्ष देतें. रामायणांतील असे श्लोक ज्यास्ती सुबद्ध असले तरी इतके सरळ—अगदीं बोलण्याप्रमाणें नसतात. कालिदासाच्या काव्यापासून तर अ-

सले श्लोक कृत्रिम व दुर्बोध असेच असतात. असो. सौतीनेंही असले श्लोक तयार केले आहेत व सौतीस असले श्लोक बनविण्याची हातोटी साधली होती, हें " यदाश्रौषं " इत्यादि ६९ श्लोक या वृत्तांत महाभारताच्या पहिल्या अध्यायांत घातले आहेत, त्याजवरून दिसून येईल. हा सबंध अध्याय व हे श्लोक सौतीचे आहेत, हें पूर्वी दाखविलेंच आहे. असो, त्रिष्टुभ् वृत्तांतील या श्लोकांवरून महाभारताचा काल कालिदासादिकांच्या पूर्वीचा, इतकेंच नव्हे तर रामायणाच्या पूर्वीचा ठरतो. कारण, रामायणांतील त्रिष्टुभ् श्लोक नियमबद्ध दिसून येतात.

श्लोकाच्या व त्रिष्टुभाच्या रचनेवरून ग्रंथकालनिर्णयाच्या कामीं कशी मदत मिळते, तें आपण पाहूं. महाभारत हा ग्रंथ वैदिक काळापासून तों अर्वाचीन संस्कृताच्या कालापर्यंत तयार झाला, हें आपण पूर्वी ठरविलेलें आहे; म्हणजे त्यांत कांही जुने भाग असून कांहीं नवे भागही आहेत. महाभारतांत त्रिष्टुभाची रचना ऱ्हस्वदीर्घाचा अनुक्रम रामायणकालीं ठरला त्याला सोडून बरीच आहे, हें त्यांतील अनेक श्लोकांवरून दिसतें. " न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयः । " यांतला ऱ्हस्वदीर्घानुक्रम ठरलेल्याप्रमाणें नाहीं. अशा प्रकारचे श्लोक महाभारतांत शेंकडों आहेत. याजवरून महाभारताचा काळ रामायणाच्या पूर्वीचा ठरतो. " पृच्छामि त्वां धर्मसम्मूढचेताः । " हाही एक चरण लक्षांत घेण्यासारखा आहे. यांत ' मि ' आणि ' सम् ' हीं दोन अक्षरें दीर्घ आहेत. तीं ऱ्हस्व पाहिजेत म्हणजे हा चरण नेहेमींचा बनला असता. ' पृच्छामि ते धर्मविमूढचेताः । ' असा चरण असता, तर तो अलीकडच्या हिशोबाप्रमाणें ठीक झाला असता.

त्रिष्टुभ् श्लोक मूळच्या वैदिक मंत्रावरून घेतले आहेत, हें सांगणें नको. वैदिक त्रिष्टुभांत ऱ्हस्वदीर्घाचा जरी नियम नसतो, तथापि त्यांत पाहिजे तेथें ऱ्हस्व किंवा दीर्घ येईल असें नसतें, वृत्ताच्या माधुर्याला हानि येणार नाही असेच ऱ्हस्वदीर्घ योजावे लागतात. ' नमस्ते विष्णवास आकृणोमि । तन्मे जुषस्व शिपिविष्ट हव्यं ॥ ' हा वैदिक त्रिष्टुभ् श्लोकार्ध उदाहरणार्थ घेऊं. यांत प्रत्येक चरणांत अकरा अक्षरें आहेत. परंतु यांतील ऱ्हस्वदीर्घ अलीकडीलच्या त्रिष्टुभ् वृत्तासारखे नाही. तथापि यातला ऱ्हस्वदीर्घक्रम माधुर्याला सोडून नाही. असो. वैदिक त्रिष्टुभाच्या अनुकरणानें महाभारतांतील त्रिष्टुभ् अनियंत्रित आहे, व यावरूनच त्याचा काळ बराच मागचा दिसतो. अनुष्टुप् छंदाच्या पहिल्या व दुसऱ्या पादांतील ऱ्हस्वदीर्घाचा अनुक्रम अजूनही ठरलेला नाहीं. तथापि त्यालाही माधुर्याच्या दृष्टीनें कांहीं नियम आहेत. ते नियम कोणते हें अनेक श्लोकांच्या तुलनेवरून विद्वानांनीं काढण्याचा प्रयत्न केला आहे. एक उदाहरण घेऊं. ' दमयन्त्या सह नलो विजहारामरोपमः ।' या ऐवजीं ' विजहार देवोपमः ' असें जर घातलें तर तें चुकीचें होईल, म्हणजे कानाला गोड लागणार नाहीं. याप्रकारची श्लोकांची तुलना करून हॉप्किन्सनें काळासंबंधानें असें अनुमान काढलें आहे कीं, महाभारतांत तीन चार प्रकारचे श्लोक दिसतात. पहिला प्रकार अगदीं अनियंत्रित उपनिषदांतील श्लोकांच्या तऱ्हेवर, दुसरा प्रकार महाभारताचे जुने भागाचा थोडासा कमी अनियंत्रित, तिसरा प्रकार भारतांतील मुख्यतः जोरदार श्लोकांचा, चौथा प्रकार—नवीन वाढलेल्या भागांचा प्रकार हा रामायणाच्या श्लोकासारखा. यांत आणखी एक पांचवा प्रकार महाभारताच्या नंतरचाही हॉप्किन्सनें दाख-

विलेला आहे, परंतु त्याचें उदाहरण जें दिलें आहे तें अनुष्टुप् छंदाचें नसावें, असें वाटतें.

पुरावृताऽभयंकरा मनुष्यदेहगोचराः ।
अभिद्रवन्ति सर्वतो यतश्च पुण्यशीलने ॥

हा श्लोक अनुष्टुप् छंदाचा नाहीं. हा निराळ्या अक्षरवृत्तांतील आहे. सारांश, हॉपूकिन्सच्या मतानेंही छंदावरून महाभारताचा काळ उपनिषत्‌काळापासून रामायणाच्या काळापर्यंत पोंचतो.

त्रिष्टुभाहून मोठाल्या वृत्ताचे श्लोक साधारणपणें आदिपर्वाच्या प्रारंभीं, शांतिपर्वांत, अनुशासनपर्वांत व हरिवंशांत येतात. इतर पर्वांतही आहेत, पण ते थोडे आहेत. पूर्वीं सांगितलेले भाग सौतीनें वाढविलेले आहेत, हें आम्ही पूर्वीं सांगितलें आहेच. कर्णपर्वांत एके ठिकाणी एकदम पंचवीस अर्धसमवृत्तें आलेलीं आहेत व एक शार्दूलविक्रीडित व पांच मालिनीवृत्ताचे श्लोक आलेले आहेत. आर्यावृत्ताचे अनुशासनपर्वांत सहा श्लोक आहेत. येथें असा प्रश्न उद्भवतो कीं, हे श्लोक नवीन छंदःशास्त्राच्या नियमाप्रमाणें शुद्ध आहेत, ते नियम सरासरी इसवी सन ५०० च्या सुमाराचे असावे, असें कित्येकांचें मत आहे; तेव्हां हे श्लोक सौतीचे कसे मानतां येतील ? व यांचा काल इसवी सन पूर्व २०० कसा संभवतो ? परंतु हा इसवी सन ५०० चा काल अलीकडील छंदोग्रंथांचा आहे, छंदांचा नव्हे. हे छंद याच्या पूर्वीं शेंकडों वर्षें अस्तित्वांत येऊन उपयोगांत येत होते. खुद्द रामायणामध्यें त्यांचा उपयोग केलेला आहे. अनेक काव्यग्रंथ इसवी सन-पूर्वकालीन नष्ट झालेले आहेत, त्यांत या वृत्तांचा उपयोग केलेला होता. सारांश, अलीकडचे छंदःशास्त्राचे ग्रंथ अस्तित्वांत येण्यापूर्वीं निरनिराळ्या छंदाच्या कल्पना उत्पन्न झालेल्या असून त्याप्रमाणें सौतीनें श्लोक बनविले व तेच अलीकडच्या ग्रंथकारांना प्रमाणभूत झाले. त्रिष्टुभ् वृत्ताचे जे अनियमित श्लोक आहेत ते महाभारतापैकीं जुने असून त्या धर्तीवर सौतीनेंही नवीन श्लोक बनविणें शक्य आहे. कालिदासानें शाकुंतलाच्या चौथ्या अंकांत वैदिक धर्तीवर अग्नीच्या स्तुतिपर ऋचा बनविली आहे, हें आपण पाहतों. तात्पर्य, इसवी सन पूर्व २०० च्या सुमारास सौतीनें शार्दूलविक्रीडित वगैरे छंदांत श्लोक बनविणें मुळींच असंभवनीय नाहीं. आतां, आर्यावृत्त मूळचें प्राकृतांत उत्पन्न झालें, तें संस्कृतांत केव्हा घेतलें गेलें ? याचा प्रश्न पुढें कोणी उपस्थित करील. रामायणांत अक्षरछंद बरेच उपयोगांत आणले असून आर्यावृत्ताचे श्लोक नाहींत. यावरून महाभारताचा कांहीं भाग रामायणानंतरचा असें कोणी म्हणेल. परंतु रामायणामध्यें आर्यावृत्त घेतलेंच पाहिजे होतें असें नाहीं. रामायणांत तें वृत्त नसलें तरी तें संस्कृतांत त्यापूर्वीं चालू झालेंच नव्हतें, असें होत नाहीं. महाभारतकाळीं प्राकृत ग्रंथ बरेच निर्माण झालेले होते. त्यांतून आर्यावृत्त संस्कृतांत उपयोगांत येणें संभवनीय आहे. तात्पर्य, महाभारताचा काळ जो आम्हीं इसवी सन पूर्व २५०–२०० ठरविला आहे, त्याच्या विरुद्ध या मोठाल्या छंदांपासून कांहीं प्रमाण निघत नाहीं.

आतां आपण उपोद्घातांतील सांगितलेल्या अन्तःप्रमाणांतील तिसऱ्या प्रमाणाकडे वळूं. आर्यावर्ताच्या धार्मिक किंवा राजकीय इतिहासांतील उलाढालींत बुद्धाच्या धर्ममताचा किंवा ग्रीक लोकांशीं युद्ध झाल्याचा किंवा व्यवहार झाल्याचा काळ निर्णीत आहे. तेव्हां त्याचा कोठें उल्लेख आहे किंवा काय हें पाहणें. हें प्रमाण फार महत्त्वाचें आहे. या प्रमाणावर आपण मुख्यतः महाभारताच्या पूर्व-

काळाची मर्यादा ठरविली आहे. गौतम बुद्धाचा निधनकाळ इसवी सन पूर्व ४७४ हा आहे. अर्थात् बौद्धधर्माचा प्रसार इसवी सन पूर्व ४५०–४०० असा मानतां येईल. महाभारतांत बुद्धाचें नांव मुळींच नाहीं. तथापि बौद्ध भिक्षूंचा व बौद्ध मतांचा निर्देश आहे, हें आपण मागें सांगितलेंच आहे. तीच स्थिति जैनधर्माची आहे. जैनधर्मप्रचारक महावीर हा बुद्धाच्या वेळेस होता. त्याचा धर्मही बौद्धधर्माबरोबरच पसरत होता. महाभारतांत जिनाचें नांव नाहीं, तथापि जैनांचा ‘ क्षपणक ’ म्हणून उल्लेख आहे. यावरूनही हाच काळ ठरतो. ग्रीकांचा व आर्यांचा युद्धप्रसंग शिकंदराच्या वेळेला घडला म्हणजे इसवी सन पूर्व ३०० च्या सुमारास आम्हांस ग्रीकांच्या युद्धकौशल्याची माहिती होती. यवनांचें युद्धकौशल्य महाभारतांत दोनतीन ठिकाणीं वर्णिलेलें आहे. यवनांचा उल्लेखही वारंवार येतो. तेव्हां महाभारत इसवी सन पूर्व ३०० च्या अलीकडील असलें पाहिजे, हें साहजिक ठरतें.

शेवटीं उपोद्घातांतील चवथ्या अन्तःप्रमाणाचा विचार करूं. महाभारतांत ज्योतिषासंबंधाची माहिती काय आहे हें पाहिलें असतां त्याचा कालनिर्णयाच्या कामीं फारसा उपयोग होणार नाहीं, हें आम्हीं विस्तारानें पुढें दाखविणार आहों. आकाशस्थ ग्रहांची व नक्षत्रांची स्थिति महाभारतांत वर्णन केली आहे, त्याजवरून ग्रंथाच्या कथानकाचा काळ ठरविण्याचा कित्येकांनीं यत्न केला आहे, पण तो सिद्धीस गेलेला नाहीं. नक्षत्रें, मास, अयन, पक्ष, इत्यादिकांचीं नांवें महाभारतांत आलीं आहेत, त्यावरून प्राचीन काळाचा बोध होतो व महाभारताच्या कालनिर्णयाच्या कामीं थोडीशी मदत मिळते, परंतु या दृष्टीनें तिचें महत्त्व नसून ती माहिती आम्ही पुढें देणार आहों, तेव्हां ती येथें येण्याची जरूरी नाहीं. ज्योतिषासंबंधीं एकच गोष्ट कालनिर्णयाच्या कामीं उपयोगी पडते, ती आम्ही प्रारंभींच सांगितली आहे. महाभारतांत राशींचा उल्लेख नाहीं, ही निषेधात्मक गोष्ट महत्त्वाची आहे. इसवी सन पूर्व २०० च्या सुमारास राशि इकडे प्रचारांत आल्या व त्यापूर्वीचें महाभारत आहे हें आम्ही दाखविलें आहे.

आतां आपल्या उपोद्घातांत सांगितलेल्या बाह्य प्रमाणांचा विचार करूं. जे आपले ग्रंथ किंवा शिलालेख महाभारताचा उल्लेख करतात ते अत्यन्त महत्त्वाचे पुरावे होत, हें उघड आहे. या तऱ्हेचा एक पुरावा आम्हीं प्रारंभींच नमूद केला आहे. “ गुप्त इन्स्क्रिप्शन्स ” व्हॉल्यूम ३ यांतील सर्वनाथाचा शिलालेख इसवी सन पूर्व ४४५ चा एक लक्ष भारत संहितेचा असा स्पष्ट उल्लेख करतो. याशिवाय अन्य प्रमाण अद्याप सांपडलें नाहीं. बाहेरच्या लोकांचे ग्रंथ पाहतां बौद्ध किंवा जैन ग्रंथांत महाभारतग्रंथाचा उल्लेख आम्हांस सांपडलेला नाहीं. परंतु ग्रीक लोकांच्या ग्रंथांपैकीं डायान्क्रायसोस्टोम् या इसवीसनपूर्व ५० च्या सुमारास हिंदुस्थानांत आलेल्या वक्त्याच्या ग्रंथांत एकलक्ष श्लोकांच्या इलियड्चा दाखला आहे, व तो आम्हीं पूर्वी दिलाच आहे. हा शोध वेबरनें लावलेला आहे. या जर्मन पंडिताच्या शोधामुळें महाभारत इसवी सन पूर्व ५० च्या अलीकडे येऊं शकतच नाहीं. हीं प्रमाणें फारच महत्त्वाचीं आहेत व म्हणूनच आम्हीं त्यांचा उल्लेख आरंभीं केला आहे.

असो, तर याप्रमाणें अन्तःप्रमाणें व बाह्य प्रमाणें यांचा विचार करतां महाभारताचा काळ ग्रीक शिकंदरकाळीं हिंदुस्थानांत इ. स. पूर्व ३०० त आले त्यानंतर व डायान्क्रायसोस्टोम् हिंदुस्थानांत इ. स. पूर्व ५० च्या सु-

मारास आला त्यापूर्वी, विशेषतः राशी प्रचारांत येण्यापूर्वी, तसेंच पतंजलीच्या काळापूर्वी म्हणजे इ. स. पू. १९० च्या पूर्वी निर्विवाद ठरतो. अर्थात् महाभारताचें हल्लींचें स्वरूप इ. स. पू. २९०–२०० च्या सुमाराचें आहे, असें मानिलें पाहिजे.

महाभारताचा काल पाश्चात्य विद्वानांनीं बराच अलीकडचा ठरविलेला आहे. त्याचीं जीं कारणें हॉप्किन्सनें दिलेली आहेत, त्यांचा आपण आतां थोडासा विचार करूं. महाभारतांत चौसष्ट कला सांगितल्या आहेत, दर्शनांच्या मतांचा उल्लेख आहे, त्रिमूर्तीचा उल्लेख आहे, यजुर्वेदाच्या १०१ शाखा सांगितलेल्या आहेत, ग्रीक शब्द व ग्रीक लोक यांचा उल्लेख आहे, अठरा पुराणें सांगितलीं आहेत, व्याकरण, धर्मशास्त्र, ग्रंथ, पुस्तकें, लिहिलेले वेद व महाभारताच्या लेखी प्रती यांचें वर्णन आहे. यावरून महाभारत बरेंच अलीकडचें असावें. परंतु यांपैकीं एकाचाही काळ निर्णीत नाहीं. या सर्व गोष्टी इसवी सन पूर्व २०० च्या अगोदर असूं शकतील. तेव्हां हीं कारणें मुळींच उपयोगीं पडत नाहींत. हॉप्किन्स आणखी म्हणतोः—" आदिपर्वाचा पहिला भाग व हरिवंश याशिवाय बाकीचा भाग इसवी सन २०० च्या सुमारास झाला असावा. पण हे भाग याहीनंतरचे असावे. कारण, रोमन नाणें 'दीनार' याचा उल्लेख हरिवंशांत आहे. आणि हरिवंशाचा उल्लेख पहिल्या भागांत आहे." येथें असा प्रश्न उपस्थित होतो कीं, रोमन 'दीनार' नाणें हिंदुस्थानांत कधीं आलें ? तें इसवी सन १००–२०० च्या सुमारास आलें असें मानलें, तरी ज्या ठिकाणीं हरिवंशांत हा उल्लेख आहे, तेवढाच श्लोक मागाहूनचा असें मानलें असतां चालेल. कारण, संबंध महाभारतांत—शान्तिपर्व व अनुशासनपर्वांत सुद्धां दीनारांचा कोठें उल्लेख नाहीं. जेथें तेथें सुवर्णनिष्कांचा उल्लेख आहे. अर्थात् हे भाग व संबंध महाभारत २०० च्या पूर्वीचें आहे. हरिवंशांत एखादा श्लोक मागाहून येणें संभवनीय आहे. हरिवंश हा महाभारताचा भाग संख्येकारितां व श्रीकृष्णाच्या कथेच्या पूर्तीकरितां मागाहून जोडला, हें आम्ही पूर्वी सांगितलेंच आहे. परंतु हरिवंश हा ग्रंथ सौतीचा नव्हे. कारण, सौतीनें जी त्याची संख्या दिली आहे, ती ठोकळ मानाची आहे, हें सहज दिसून येतें. हरिवंशाची ग्रंथसंख्या बारा हजार ही ठोकळ आहे व इतर पर्वाच्या ग्रंथसंख्येसारखी नक्की, ६६९८ उद्योगपर्व वगैरेसारखी बारकाईची नाहीं. अर्थात्, हरिवंशाच्यासंबंधानें सौतीनें जिम्मेदारी घेतली नव्हती, असें दिसतें. या खिलपर्वांत १९४८९ श्लोक आहेत, तेव्हां सौतीच्या नंतरही या पर्वांत श्लोकांची मोठीच भरती झालेली आहे, असें मानिलें पाहिजे. तात्पर्य, हरिवंशांत दीनाराचें नांव आलें आहे, एवढ्यावरून महाभारताचा काळ ठरविणें योग्य होणार नाहीं.

दुसरीं कित्येक कारणें हॉप्किन्सनें दिलीं आहेत त्याजवरून काय ठरतें तें पाहूं. (१) " अनुशासनपर्वांतील भूदानाच्या प्रशंसापर श्लोकांत ताम्रपटाचा कोठें उल्लेख नाहीं. अग्रहार, परिग्रह वगैरेंचा उल्लेख आहे, परंतु ताम्रपटाचा उल्लेख नाहीं. मनूंतही हा उल्लेख नाहीं. परंतु नारद, विष्णु व याज्ञवल्क्य यांत उल्लेख आहे. याजवरून महाभारताचा काळ ताम्रशासनाच्या पूर्वींचा दिसतो." पण किती पूर्वींचा हें यावरून ठरत नाहीं, हें लक्ष्यांत घेतलें पाहिजे. (२) " आश्वलायनसूत्रांत सुमंतु–जैमिनी–वैशंपायन–पैल–सूत्र–भाष्य–भारत–महाभारत–धर्माचार्याः असा उल्लेख आहे. पण इतर सूत्रांत भारत व महाभारत

यांच्या ऐवजीं इतिहास आणि पुराण असे शब्द आहेत. सांख्यायनामध्यें कांहींही उल्लेख नाहीं. तेव्हां महाभारत अलीकडच्या सूत्रांतच सांगितलें आहे, पूर्वींच्या सूत्रांत नाहीं, यावरून सूत्रकाळीं महाभारत नव्हतें. " परंतु कोणचीं सूत्रें केव्हां झाली याचा निश्चयात्मक काळ जर आपल्यास ठाऊक नाहीं, तर याजवरून काळासंबंधानें कोणतेंच अनुमान निघत नाहीं, फक्त कांहीं सूत्रें पूर्वींची व कांहीं मागाहूनचीं एवढेंच अनुमान निघतें. (३) "पतंजलीच्या महाभाष्यांत 'असि द्वितीयोऽनुससार पाण्डवम् ।' असें वाक्य आहे, व इतर ठिकाणींही महाभारताचा दूरचा उल्लेख आहे. याजवरून महाभारत पतंजलीपूर्वींचें असें ठरतें व त्याचा काळ इसवीसन दुसऱ्या शतकापर्यंत जातो. " पण महाभाष्याचा काळ दुसऱ्या शतकाचा हा कोणीं ठरविला? आम्हीं पूर्वींच सांगितलें आहे की, महाभारत पतंजलीच्या पूर्वींचें आहे, आणि पतंजलीचा काळ इसवी सन पूर्व १९०–१८० च्या सुमाराचा आहे. तेव्हां हें प्रमाण हॉप्किन्सच्या विरुद्ध असून आमच्या मताला अनुकूल आहे. (४) "ज्या काळीं महाभारत लिहिलें गेलें त्याकाळीं बौद्धांचें वर्चस्व नाहींसें झालें असावें. कारण, एडूक अथवा बौद्धांचीं देवस्थानें याचा निंदापूर्वक उल्लेख केलेला आहे. हें वर्णन वनपर्वांत कलियुगांत काय काय होईल या वर्णनाच्या अध्यायांत आलेलें आहे." (वनपर्व अ. १९०) 'पृथ्वी एडूकांनीं भरून जाईल व देवांचीं मंदिरें नाहींशीं होतील.' या वर्णनावरून बौद्ध धर्माचा ऱ्हास झाल्यावेळीं महाभारत झालें, असें मुळींच होत नाहीं. किंबहुना, बौद्ध धर्माचा विजय ज्यावेळेस होत होता, त्यावेळचें हें वर्णन असलें पाहिजे. बौद्धधर्माच्या ऱ्हासाच्या वेळीं मंदिरांची सरशी होऊन एडूकांचा नाश झाला असला पाहिजे. भा. वन. पा. ३७४ यांत एडूक शब्दाच्या ऐवजीं 'अस्थिगर्भ भिंती' केला आहे तो योग्यच आहे. बौद्धांचीं पूजास्थानें अशींच होतीं. (५) "याहीपेक्षां विशेष महत्त्वाचा मुद्दा असा आहे कीं, सदर कलियुगाच्या वर्णनांत शक, यवन, बाल्हीक वगैरे म्लेंच्छ राजे हिंदुस्थानांत राज्य करतील असें सांगितलें आहे. असें सांगणें या लोकांचीं राज्यें हिंदुस्थानांत स्थापित झाल्यावरच होऊं शकतें हें उघड आहे. " सिथियन् (शक) ग्रीक (यवन) बॅक्ट्रियन (बाल्हीक) यांचें राज्य हिंदुस्थानांत इ. स. पू. २०० च्या नंतर स्थापित होऊन तें कित्येक वर्षें टिकलें. अर्थात् इ. स. पू. २०० नंतर बऱ्याच काळानें महाभारत तयार झालें, असें याजवरून अनुमान होणें साहजिक आहे. परंतु हें अनुमान निघू शकत नाहीं, निदान काढलेंच पाहिजे असें नाहीं. कलियुगाच्या वर्णनांत ज्या गोष्टी प्रत्यक्ष झाल्या त्याच येतात असें नाहीं, तर ज्या भयंकर गोष्टींची कल्पना होऊं शकते त्याही भविष्यरूपानें सांगतां येतात. यामुळें शकयवनांच्या राज्यापूर्वींही महाभारताचा काळ ठरूं शकतो. हिंदुस्थानचा थोडासा प्राचीन इतिहास लक्षांत आणला पाहिजे. हिंदुस्थानावर म्लेंच्छ लोकांच्या स्वाऱ्या पूर्वीं कधी झाल्याचा उल्लेख नाही. सेमीरामीसची स्वारी काल्पनिक आहे. प्रथम ऐतिहासिक स्वारी पर्शियन लोकांची होय, पण ती सिंधु नदीच्या अलीकडे आली नाहीं. दुसरी स्वारी शिकंदरची होय. तिनें पंजाबांत अनर्थ करून राज्य स्थापित केलें. म्हणजे इ. स. पूर्व ३२०–३०० हा काळ. यानंतर बॅक्ट्रियाच्या ग्रीक लोकांनी इ. स. पूर्व २०० च्या सुमारास पंजाबांत राज्य स्थापित केलें. आमचें म्हणणें असें आहे की, महाभारत यापूर्वीं

पांचपन्नास वर्षांत तयार झालें. त्यावेळीं लोकांस शिकंदरच्या स्वारीची आठवण असावी व कलियुगांत म्लेंच्छांचें राज्य होईल, या भयंकर आपत्तीचें भविष्य अलेक्झँडरच्या स्वारीवरून लोकांनीं केलें म्लेंच्छलोकांमध्यें शक, बाल्हीक, वगैरेंचा उल्लेख व्हावयाचा हें ठरलेलेंच. कारण, हिंदुस्थानच्या बाहेर कोणकोणते म्लेंच्छलोक होते, हें लोकांना बऱ्याच पूर्वकाळापासून ठाऊक असलें पाहिजे. शकांची माहिती शकांचें राज्य झाल्यावरच झाली. असें म्हणतां येणार नाही. सारांश, शक, यवन वगैरे म्लेंच्छ पृथ्वीवर राज्य करतील, ही कल्पना अलेक्झँडरच्या स्वारीपासून उत्पन्न होणें शक्य आहे. तात्पर्य हिंदुस्थानांतील ग्रीकांचें दुसरें राज्य अपालोडोटस (इ. स. पूर्व १६०) यानें स्थापित केल्यापूर्वींही असें भविष्य होऊं शकेल. महाभारतांतील भगदत्त हाच अपालोडोटस, ही जी कित्येकांची कल्पना आहे ती चुकीची आहे. हा भगदत्त प्राग्ज्योतिषाचा राजा होता. (४) " एकाच ठिकाणीं महाभारतांत रोमकाचें नांव आलेलें आहे. यावरून रोमक अथवा रोमन लोकांचें नांव महाभारतकारांस केवळ ऐकून ठाऊक होतें. ग्रीक अथवा यवन लोकांच्या प्रमाणें जरी त्यांची विशेष माहिती नसली, तरी रोमन लोकांचें नांव ऐकिल्यावरून महाभारताचा काळ बराच अलीकडचा ठरतो." परंतु रोमन लोकांचें नांव अलेक्झँडरच्या बरोबर आलेल्या ग्रीकांपासूनही ऐकूं येणें संभवनीय आहे. कारण, यावेळींही रोमन लोकांचें राज्य व दरारा बराच वाढला होता. अपालोडोटसच्या वेळेस तो ज्यास्त वाढला होता हें खरें, तथापि नुसतें नांव ऐकून माहीत होण्यास ग्रीकांची पहिली स्वारी पुरेशी आहे. दुसरें, ' रोमक ' शब्दानें रोमन लोकांचाच बोध होतो, असें आम्हांस वाटत नाहीं. सभापर्व अध्याय ५१ यांत " द्व्यक्ष, त्र्यक्ष, ललाटाक्ष, औष्णीक, अन्तर्वास, रोमक, पुरुषादक, एकपाद इत्यादि ठिकाणाहून आलेले राजे द्वाराशीं प्रतिबंध झाल्यामुळें बाहेर कुचमत बसलेले माझ्या दृष्टीस पडले, " (भा. आदि. पा. ५६९) असें वाक्य आहे. यांतील मागील पुढील नांवावरून ' रोमक ' शब्दाचा ' केंसाळ ' असा अर्थ घ्यावा, असें आम्हांस वाटतें. रोमन लोकांकडे संबंध तर मुळींच लागत नाहीं. (५) " महाभारतांत हिंदुस्थानच्या साम्राज्याची जी कल्पना आहे ती वैदिककालीन नसून अगदीं अलीकडची आहे, म्हणजे बुद्धसम्राट् अशोक याच्या साम्राज्याच्या कल्पनेवरून ही कल्पना उत्पन्न झालेली असावी; व असें हें हिंदुस्थानचें साम्राज्य पांडवांच्या माथीं मारलें असावें. मनुस्मृतींत सुद्धां साम्राज्याची कल्पना नाहीं. त्यांतील राजे अगदीं लहान लहान राज्यांचे आहेत. यावरून महाभारत अशोकाचें साम्राज्य झाल्यानंतर तयार झालें असावें. " वैदिक वाङ्मयांत साम्राज्याची कल्पना नाहीं, असें आम्हास वाटत नाहीं. वैदिककाळापासून बौद्धकाळापर्यंत लहान लहान राज्यें होती, ही गोष्ट खरी. पण एखादा राजा सर्वांहून बलिष्ठ, सर्वांपासून करभार घेणारा असा होत असे, असें आम्हांस वाटतें. याचें विशेष स्पष्टीकरण पुढें राजकीय प्रकरणांत होणार आहे. परंतु हॉप्किन्सचें हें म्हणणें मान्य केलें तरी, चन्द्रगुप्ताचें साम्राज्य उत्तरहिंदुस्थानाच्या बहुतेक भागावर पर्शियन बादशहांच्या साम्राज्याच्या धर्तीवर किंवा शिकंदराच्या साम्राज्याच्या धर्तीवर स्थापन झालें होतें, असें ऐतिहासिकदृष्ट्या मानावें लागेल. किंबहुना चन्द्रगुप्ताच्या पूर्वींच नंदांनीं हिंदुस्थानांत मगधांचें साम्राज्य स्थापन केलें, असें म्हटलें पाहिजे. अशोकाच्या

वेळीं साम्राज्याची कल्पना हिंदुस्थानच्या लोकांच्या डोक्यांत आली, अशोकापूर्वी नव्हती हें म्हणणें चुकीचें आहे. सारांश, अशोकाच्या पूर्वीं किंवा अशोकाच्या सुमारास महाभारत तयार झालें, या म्हणण्यास बाध येऊं शकत नाही. वरील पांच प्रमाणांवरून हॉपूकिन्सच्या व आमच्या मतामध्यें जो फरक घडतो तो फार मोठा नाहीं, तरीपण तो महत्त्वाचा आहे. इसवी सन पूर्व १५० च्या नंतर महाभारत झालें, असें वरील हॉप्किन्सनें दिलेल्या प्रमाणांवरून प्रथमदर्शनीं दिसतें; पण आमच्या मताप्रमाणें इ. स. पूर्व २५० च्या सुमारास महाभारत तयार झालें, असा जो सिद्धान्त आहे, त्यास वरील प्रमाणांवरून मुळींच बाध येत नाहीं.

असो, पण हॉपूकिन्सनें आपल्या मताचा जो एकंदर निष्कर्ष दिला आहे, तो फारच चमत्कारिक व असंभवनीय असा आहे. भारताची अगदीं मूळची कथा इ. स. पूर्व ७०० पासून १७०० पर्यंत मागें जाऊं शकेल, असें त्यानें आरंभीच म्हटलें आहे. परंतु महाभारताच्या वाढीचा त्यानें जो काळ दिला आहे, तो येणेंप्रमाणें. कुरुभारतांच्या निरनिराळ्या कथा एकत्र होऊन भारत झालें, त्याचा काळ इ. स. पूर्व ४००. पांडवांची कथा, पुराणांतल्या कथा व श्रीकृष्णाच्या देवत्वाची कथा एके ठिकाणीं होऊन महाभारत तयार झालें, त्याचा काळ इ. स. पूर्व ४००—२००. याच्याहून पुढची वाढ, कृष्णाचें ईश्वरत्व, नीति व धर्म शिकविणारे मोठमोठाले भाग आणि पुराणांतील नव्या व जुन्या गोष्टी, आणि पराक्रमांचीं अतिशयोक्तीचीं वर्णनें हीं घालून झालेली, इ. स. पू. २०० पासून इ. स. २०० पर्यंत. शेवटली वाढ आदिपर्वाचा पहिला भाग, अनुशासनपर्वाचें शांतिपर्वापासून पृथक्करण व हरिवंशपर्व मिळून झाली, ती इ. स. २०० ४०० पर्यंत.

या काल्पनिक वाढींच्या पायऱ्या आपण सोडून देऊन व भारत व महाभारत या दोनच पायऱ्या धरून पहिलीचा काळ इ. स. पूर्व ४०० व दुसरीचा काळ इ.स. २००—४०० असें त्यांचें मत दिसतें. या मताला मुख्य आधार पूर्वोक्त गुप्त शिलालेखांतला घेतला आहे. यांत ४४५ इ. स. च्या लेखांत एक लक्ष भारतग्रंथाचें वर्णन आहे. म्हणून एक लक्ष भारत सौतीचें इ. स. ४०० पर्यंत तयार झालें, असें बहुतेक पाश्चात्य पंडित हॉपूकिन्ससह म्हणतात. पण आम्हांस असें आश्चर्य वाटतें कीं, अनेक बारीक शोधांनी व माहितींनीं भरलेल्या हॉपूकिन्सच्या ग्रंथांत इ. स. ५० पासून ?० पर्यंत झालेल्या डायान्क्रायसोस्टोम् या ीक वक्त्याच्या लेखांत हिंदुस्थानांतील एक लक्ष इलियड्चा उल्लेख आहे, या गोष्टीचा कोठेंही मागमूस नाहीं, हें कसें? ही गोष्ट नवी नाहीं. ही गोष्ट वेबरनें अनेक वर्षांपूर्वी लोकांच्या नजरेस आणली आहे. डायान्क्रायसोस्टोम् यास या एक लक्ष ग्रंथाची माहिती मलबार प्रांतांत मिळाली. अर्थात्, महाभारत त्याकाळीं सर्व हिंदुस्थानांत प्रचलित झालें होतें. या गोष्टीवरून महाभारताचा काळ इसवी सनाच्या अलीकडे येणें अशक्य आहे. पाश्चात्य पंडित डायान्क्रायसोस्टोम् याच्या पुराव्याची वासलात कशी लावतात, हें जाणण्याची आम्हांस फार उत्कंठा होती; परंतु ती कोठेंच तृप्त झाली नाहीं; किंबहुना हॉपूकिन्सच्या ग्रंथांत त्याचें नांवही नाहीं!!!

प्रकरण तिसरें.

भारतीय युद्ध काल्पनिक आहे कीं काय ?

महाभारताचा काळ निश्चित झाल्यावर महाभारताचा ग्रंथ ज्या पायावर रचलेला आहे तो मूळचा भारतग्रन्थ केव्हां झाला असावा, याविषयीं आपल्या मनांत जिज्ञासा उत्पन्न होते. भारतीयुद्धानंतर हा ग्रंथ निर्माण झाला, हें उघड आहे. हें भारतीयुद्ध कधीं झालें, या प्रश्नाचा साहजिकच येथें उद्भव होतो. या प्रश्नाचा विचार करण्यापूर्वीं " भारतीय युद्ध झालेंच नाहीं, ही एक काल्पनिक गोष्ट आहे, ही कादंबरी असून त्यांत सद्गुणांचा किंवा दुर्गुणांचा उत्कर्ष दाखविणारीं अनेक काल्पनिक पात्रें आहेत, " अशी जी पुष्कळ लोकांची कल्पना आहे, त्या कल्पनेचा आपल्यास निरास करावयास पाहिजे. ही कल्पना अनेक विद्वान् पंडितांची आहे. गुजराथी पंडित गोवर्धनराम त्रिपाठी यांचा सन्मान्य ग्रंथ सरस्वतीचंद्र अलीकडे प्रसिद्ध झाला आहे. त्यांत ही रूपकाची कल्पना बऱ्याच चांगल्या रीतीनें सजविली आहे, ती कल्पना केवळ कल्पनाच आहे. परंतु जर्मन पंडित वेबर व रोमेशचंद्र दत्त यांनींही ही कल्पना ऐतिहासिक रीतीनें मान्य केली असून त्याचा आधारही दिलेला आहे. तेव्हां या त्यांच्या म्हणण्यांत कितपत तथ्य आहे, हें आपण पाहूं. वेबरचें म्हणणें असें आहे कीं, " वैदिक वाङ्मयांत भारतीयुद्ध किंवा भारती योद्धे यांचा मुळींच उल्लेख नाहीं. अर्जुन हें नांव ब्राह्मणांमध्यें इंद्राचें आहे. अर्जुनाचा नातु परीक्षित व त्याचा पुत्र जनमेजय यांचा उल्लेख ' पारीक्षित जनमेजय ' असा शतपथ ब्राह्मणामध्यें येतो, पण तो अर्जुनाचा पणतु असें कोठेंच सांगितलेलें नाहीं. भारतीय युद्ध ब्राह्मणकाळीं किंवा ब्राह्मणांच्या पूर्वीं झालें असलें पाहिजे. तसें झालें असल्यास ज्या भारती युद्धांत हजारों, नव्हे लाखों वीर मेले व अर्जुन व श्रीकृष्ण यांनी अनेक पराक्रम केले, त्या भारती युद्धाचा कोठें उल्लेखही नाहीं हें काय? अर्जुनाच्या पणत्वाचा उल्लेख असून अर्जुनाचा स्वतः उल्लेख नाहीं, हें आश्चर्य आहे. अर्थात्, भारती युद्ध काल्पनिक आहे, व भारतांतील व्यक्ति काल्पनिक सद्गुणांच्या मूर्ति कवींनीं तयार केलेल्या आहेत, " असें वेबरप्रभृतींचें म्हणणें आहे. तरी या मुद्यांचा आपण विचार करूं.

साधारणरीत्या अमुक एक व्यक्ति झाली कीं नाहीं, किंवा अमुक एक वृत्त घडलें की नाहीं, याचा पुरावा कोणत्याही एखाद्या इतिहास मानलेल्या ग्रंथांत त्याचा उल्लेख असणें हा पुरेसा मानला जातो. रोम शहराचा स्थापनकर्ता रोम्युलस हा झाला होता, हें सिद्ध करण्यास रोमचा एखादा जुना इतिहास पुरेसा आहे. मग त्यांत त्याची कथा दंतकथा म्हणून दिलेली असली तरी हरकत नाहीं. त्याचप्रमाणें होमरच्या इलियड्वरून अकिलीज ही ऐतिहासिक व्यक्ति होती, असें सिद्ध मानतां येतें. या न्यायानें भारत हा इतिहास आहे असें त्या ग्रंथांत स्पष्टपणें सांगितलें आहे. तेव्हां या इतिहासाच्या साक्षीपुराव्यावरून पांडव झाले व भारती युद्धही झालें, असें मानण्यास हरकत नाहीं. मात्र कांहीं सबळ कारणांनीं हा पुरावा त्याज्य आहे असें जर सिद्ध होत असेल, तर तो पुरावा टाकून दिला पाहिजे. परंतु हें सिद्ध करण्याकरितां वेबरनें पुढें आणलेलें कारण पुरेसें नाहीं.

उल्लेखाभाव लंगडें प्रमाण.

उल्लेखाभावाचें प्रमाण पुढें करण्याची प्रवृत्ति साहजिक आहे, कारण हें प्रमाण मोठें मोहक आहे. वैदिक वाङ्मयांत भारती युद्धाचा उल्लेख नाहीं, तेव्हां भारती युद्ध झालेंच नाहीं, असें मानण्याकडे मनाची प्रवृत्ति होते. परंतु उल्लेख आलाच पाहिजे होता कीं काय, या गोष्टीचा नेहेमीं विचार झाला पाहिजे. उदाहणार्थ, एखाद्या ग्रंथांत नारायणराव पेशव्यांचा उल्लेख आहे, पण त्या ग्रंथांत नारायणराव पेशव्यांपूर्वी झालेल्या पानपताच्या लढाईचा उल्लेख नाहीं, तर पानपतची लढाई मुळीं झालीच नाहीं, किंवा सदाशिवराव भाऊ किंवा जनकोजी शिंदे हे वीर झालेच नाहींत, असें कोणी अनुमान काढूं शकेल काय? पानपतच्या लढाईनंतर हजारों पुस्तकें लिहिलीं गेलीं आहेत. परंतु त्या सर्वांत त्या लढाईचा उल्लेख आलाच पाहिजे, असें मुळींच नाहीं. आतां सदरहू ग्रंथ मराठ्यांचा इतिहास म्हणून जर असेल, तर त्यांत पानिपतच्या लढाईचें नांव आलेंच पाहिजे, हें उघड आहे. या विचारसरणीनें पाहतां वैदिक वाङ्मयाच्या वेळीं झालेल्या सर्वच गोष्टींचा उल्लेख त्यांत आलाच पाहिजे असें नाहीं. कारण, ब्राह्मणादि ग्रंथ हे इतिहासग्रंथ नाहींत, धार्मिकग्रंथ आहेत. यांत देवांच्या स्तुति व यज्ञादिकांचें वर्णन आहे. त्यांत एखाद्या राजाचें किंवा व्यक्तीचें नांव प्रसंगोपात्त येतें, पण तें आलेंच पाहिजे असें नाहीं. तेव्हां भारती युद्धाचें अगर भारती योद्ध्यांचें नांव त्यांत आलें नाहीं, तर त्यांत मुळींच आश्चर्य नाहीं. तात्पर्य, भारती युद्धाचें किंवा योद्ध्यांचें नांव शतपथ ब्राह्मणांत किंवा इतर वैदिक वाङ्मयांत नाहीं, यावरून तें झालेंच नाहीं असें अनुमान काढणें चुकीचें आहे.

रोमेशचन्द्र दत्त एके ठिकाणीं असेंही म्हणतो कीं, भारती युद्ध झालें हें संभवनीय आहे, पण पांडव हे झालेच नाहींत. पांडवांची कल्पना केवळ सद्गुणांच्या उत्कर्षाची कल्पना होय. परंतु हेंही म्हणणें चुकीचें आहे. महाभारतांतील पांडवांचा इतिहास केवळ सद्गुणांच्याच वर्णनानें भरलेला आहे असें नाहीं. उदाहरणार्थ, पांचा बंधूंनीं एक स्त्री केली, हें वर्णन सद्गुणवर्णन नव्हे. वैदिकवाङ्मयाच्या वेळीं आर्यांत अशी चालही नव्हती. वैदिक ऋषींनीं असें स्पष्ट म्हटलें आहे कीं, यज्ञस्तंभाभोंवतीं जशा अनेक रशना बांधतां येतात, त्याप्रमाणें एका पुरुषाला अनेक स्त्रिया होऊं शकतात, पण एक रशना अनेक यूपांना बांधतां येत नाहीं, त्याप्रमाणें एका स्त्रीस अनेक पति होऊं शकत नाहींत. तात्पर्य, अनेक पतींची चाल त्यावेळेस प्रचारांत नव्हती. मग या काल्पनिक पांडवांनीं असें लग्न कसें केलें? तेव्हां पांडव हे काल्पनिक नाहींत. तसेंच भीम दुःशासनाचें रक्त रणभूमीवर प्यायला, हें अशास्त्र भयंकर कृत्य त्यानें कां केलें? तात्पर्य, पांडव हे सद्गुणाचे पुतळे दाखविले नसून, ते साधारण मनुष्यांसारखे दाखविले आहेत. तेव्हां भारती युद्ध व भारती योद्धे काल्पनिक नाहींत, हें सिद्ध होतें.

येथें कोणी अशी शंका घेईल कीं, भारती युद्धाचें नांव किंवा उल्लेख ब्राह्मणांमध्यें नसावा, हें निदान आश्चर्यकारक तरी आहे. परंतु असेंही म्हणतां येत नाहीं; कारण, भारती कथाही ज्या स्वरूपानें हल्लीं आपल्या समोर आहे, तेवढ्या प्रचंड स्वरूपांत ती त्या वेळीं नव्हती. हल्लीं सौतीनें महाभारतास जें प्रचंड स्वरूप दिलें आहे, तें त्या वेळीं नव्हतें. युधिष्ठिराचा अश्वमेध हा त्या वेळीं इतका प्रसिद्ध नव्हता. युधिष्ठिरानें एकच अश्वमेध केला होता व पूर्वीच्या कित्येक राजांनीं अनेक अश्वमेध

केले होते. श्रीकृष्णाची भक्तिहि त्या वेळीं अल्प प्रमाणांत होती. श्रीकृष्णाच्या भक्तीला धरून चालणारा भागवत पंथ त्या वेळीं उत्पन्नही झाला नसावा, निदान अल्प प्रमाणांत होता. परीक्षिताचा मुलगा जनमेजय व त्याचे तिघे भाऊ यांनीं निरनिराळ्या प्रकारचे चार अश्वमेध केले होते, यामुळें त्यांचें नांव त्या अश्वमेधवर्णनाच्या प्रसंगानें शतपथब्राह्मणांत आलें आहे. या गोष्टीचा विचार करतां आणि भारताचें अल्पत्व व श्रीकृष्णभक्तीचा नुकताच उदय यांचा विचार करतां भारती युद्धाचा किंवा युधिष्ठिरादिकांचा उल्लेख प्रसंगोपात्तही ब्राह्मणांत आला नाहीं, याचें आश्चर्य वाटावयास नको. वैचित्रवीर्य धृतराष्ट्राचा उल्लेख ऐतरेय ब्राह्मणांत आला आहे, हें येथें सांगण्यासारखें आहे. सारांश, भारती युद्धाचा उल्लेख ब्राह्मणांत नाहीं, यावरून भारती युद्ध काल्पनिक ठरत नाहीं किंवा योद्धेही काल्पनिक ठरत नाहींत. रोमेशचन्द्र दत्त युद्ध झालें हें मानतो, परंतु पांडव हे काल्पनिक सद्गुणांच्या मूर्ति अशी कल्पना करतो; पण उल्लेखाचा अभाव हें कारण, दोघांनाही सारखेंच लागू आहे. तेव्हां एक खरें कां मानावें व दुसरें खोटें कां मानावें, हें समजत नाहीं.

वेबरचें मत चुकीचें.

असो. कांहीं लोक युद्ध खरें मानून भारती युद्ध ज्या प्रकारानें झाल्याचें महाभारतांत वर्णन आहे, त्या प्रकारानें झालें नसून निराळ्या प्रकारानें झालें असें मानतात. त्याचाही उल्लेख येथें करणें जरूर आहे. वेबरचें असें मत आहे कीं, या युद्धांत मुख्य जनमेजय होता, व त्याचा ह्या युद्धांत नाश झाला. ही कल्पना त्यानें बृहदारण्यांतील दुसऱ्या एका उल्लेखावरून बनविली आहे. बृहदारण्यांत एके ठिकाणीं '**क्व पारिक्षिताः अभवन्। क्व पारिक्षिताः अभवन्।**' असा एका ऋषीनें याज्ञवल्क्याला प्रश्न केला आहे. अर्थात्, पारिक्षितांचें काय झालें ? असा हा प्रश्न असून त्याजवर वेबरनें आपल्या कल्पनेची इमारत उभारली आहे. "यावरून पारिक्षितांचा त्या वेळीं नाश झाला असला पाहिजे, तथापि त्यांचें ऐश्वर्य व त्यांचें जीवनचरित्र हें लोकांच्या डोळ्यासमोर व ताज्या आठवणींत असलें पाहिजे; व त्याचा आणि त्याच्या कुलाचा अंत कांहीं चमत्कारिक रीतीनें झाला असला पाहिजे," असें वेबर म्हणतो. परंतु या प्रश्नावरून पारिक्षितांचा कांहीं भयंकर रीतीनें अंत झाला, असें अनुमान निघत नाहीं. पारिक्षित कोठें आहेत या प्रश्नाचें उत्तर "**ते यत्राश्वमेधयाजिनो यान्ति**" वगैरे दिलें आहे. यावरून या प्रश्नाचें तात्पर्य मनांत येतें. पारिक्षित म्हणजे जनमेजय व त्याचे तिघे बंधू यांनीं नुकतेच केलेले अश्वमेध लोकांच्या डोळ्यांसमोर असावेत. तेव्हां अश्वमेधयाजी याला काय गति मिळते, ब्रह्मज्ञान्याच्याच गतीला तो पोंचतो कीं काय ? हें या प्रश्नांतलें इंगित होतें, व अश्वमेध करणारा अध्यात्मविद्येनें मिळणाऱ्याच गतीला पोंचतो, असें याज्ञवल्क्यानें उत्तर दिलें आहे. येथें पारिक्षितांनीं केलेल्या ब्रह्महत्त्येचाही उल्लेख नाहीं, किंवा ती प्रश्नकर्त्याच्या मनांतही नाहीं. शतपथ ब्राह्मणांतील दुसऱ्या दाखल्यांत जनमेजय पारिक्षितानें केलेल्या ज्या ब्रह्महत्येचा उल्लेख आहे, ती ब्रह्महत्या कशी झाली, हें सांगितलेलें नाहीं. परंतु ब्रह्महत्येचा संबंध भारती युद्धाशीं नाहीं. कारण, भारती युद्धांत ब्रह्महत्त्या झालेली नाहीं. द्रोण ब्राह्मण होता, पण तो क्षत्रियाचा धंदा स्वीकारून लढाईंत समोर उभा असल्यामुळें अशा ब्राह्मणास मारणें ब्रह्महत्त्या नव्हे, हें उघड आहे. महाभारतांतही द्रोणाला मारल्या-

मुळें ब्रह्महत्त्या घडली, असें कोठें म्हटलेलें नाहीं. असें नसलें तरी ब्रह्महत्त्येचें वर्णन शतपथ ब्राह्मणांत नाहीं, यामुळें त्या ब्रह्महत्त्येचा संबंध भारती युद्धाशीं लावतां येत नाहीं. तात्पर्य, भारती युद्धांत प्रमुख जनमेजय होता व त्याचा त्यांत नाश झाला, ही वेबरची कल्पना चुकीची आहे.

भारती युद्धासंबंधानें आणखी लोकांच्याही अनेक कल्पना आहेत. भारतसंहिता मूळ लहान कथा होती, ती बौद्धधर्मीय असून कर्ण तिचा नायक होता, पुढें ब्राह्मणधर्माचें प्राबल्य झाल्यावर ब्राह्मणांनीं कृष्णपरमात्म्याचा भक्त अर्जुन यास व त्याच्या भावांस प्राधान्य देऊन त्याच्या द्वारें श्रीकृष्ण किंवा विष्णु यांचें प्राधान्य वाढविलें, असें एका जर्मन पंडिताचें मत आहे. टॅल्वॉइस् व्हीलर असें म्हणतो कीं, पांडवयुद्धकालीं श्रीकृष्ण नव्हता; त्याचा जोड मागाहून कथेला दिला आहे. आणखी कित्येक असें म्हणतात कीं, या युद्धांत पांडवांचा विजय झाला नसून दुर्योधनाचा झाला, परंतु या सर्व कल्पना युद्ध नं झाल्याबद्दलच्या नाहींत. तथापि यांचें आपण आतां सविस्तर खंडन करूं.

श्रीकृष्णाचा व पांडवांचा संबंध मुळींच तोडतां येत नाहीं. हा संबंध मूळभारतांत नसून महाभारतांत तो मागाहून जोडला गेला, असें म्हणणें संभवत नाहीं, इतकेंच नव्हे, तर तें ऐतिहासिकदृष्टयाही चुकीचें आहे. श्रीकृष्णाचा व पांडवांचा संबंध मेग्यास्थिनीसच्या ग्रंथावरूनही दृष्टीस पडतो. मेग्यास्थिनीसनें हिंदुस्थानांतील देव हिरॅक्लीज् याचें वर्णन केलें आहे, तो श्रीकृष्णच होय, हें त्यानें दिलेल्या पुढील वर्णनावरून सहज लक्षांत येतें. "हिरॅक्लीज्‌ची पूजा शौरसेनी लोक करतात व या लोकांचें मिथोरा नांवाचें शहर आहे." अर्थात् 'हिरॅक्लीज्' व 'हरि' यांची सांगड घालून त्यानें श्रीकृष्णाचें हें वर्णन केलें आहे, हें उघड आहे. त्याला पाण्डिया नांवाची मुलगी होती असें वर्णन केलेलें आहे. हें त्याचें वर्णन गैर समजुतीचें आहे. परंतु यावरून पांडवांचा व श्रीकृष्णाचा संबंध होता, ही कथा मेग्यास्थिनीसच्या वेळींही प्रसिद्ध होती असें दिसतें. याहीपेक्षां पूर्वींचा पुरावा पाणिनीच्या सूत्रावरून मिळतो. 'वासुदेवार्जुनाभ्याम् वुन् ।' असें सूत्र आहे. ह्यावरून वासुदेव व अर्जुन यांची त्यावेळीं लोक भक्ति करीत होते, हें उघड दिसतें. सारांश, श्रीकृष्णाचा व भारती कथेचा संबंध जुना असून तो महाभारतरचनाकालीं जुळविलेला नाहीं, हें उघड होतें.

असो. श्रीकृष्णाची व्यक्ति अलीकडची नसून फार जुनी आहे, व त्याचा उल्लेख छांदोग्य उपनिषदामध्यें 'कृष्णाय देवकीपुत्राय' असा आलेला आहे. जशी जनमेजय पारिक्षिताची बृहदारण्यांत चर्चा आहे, त्याचप्रमाणें समकालीन छांदोग्यांत श्रीकृष्णाचाही उल्लेख आहे. अर्थात्, या दोन्ही व्यक्ती ब्राह्मणकालीन होत, हें उघड आहे. तात्पर्य, श्रीकृष्णाचा भारती युद्धाशीं संबंध असणें कालदृष्ट्याही असंभवनीय नाहीं. जुन्या कथा जशा सांगितल्या आहेत तशा त्या नाहींत असें मानण्याकडे नवीन विवेचकांची साधारण प्रवृत्ति होते; परंतु यथाश्रुत कथा झाली असें मानणें नेहेमीं योग्य असतें. पाहिजे तर त्यांतले चमत्कारिक भाग सोडून द्या, पण कथांचें उलटें सुलटें स्वरूप करणें कधींही सयुक्तिक होणार नाहीं. अर्थात्, भारती कथेची वर वर्णिलेलीं रूपान्तरें माननीय नाहींत, असें कोणीही कबूल करील.

हॉप्‌किन्सचें मत व पंचनद.

युरोपियन पंडितांच्या मताचा कल या दि

शेनें नेहेमीं वाहतो, हें त्यांच्या आणखी एका कल्पनेवरून चांगलें दिसून येतें. त्यांचें मत असें आहे कीं, महाभारतांत मूळची पांडवांची कथा नव्हती. प्रारंभीं कुरु आणि भारत यांची कथा होती, तींत बौद्ध धर्माचा पाडाव झाल्यानंतर भारतांच्या ऐवजीं पांडव घालून ब्राह्मणांनीं आपल्या धर्माच्या मजबुतीकरितां श्रीकृष्णाची भक्ति त्यांत वाढवून महाभारत बनविलें. " मूळ भारतलोक पंजाबांतले राहणारेच होते आणि भारताच्या ऐवजीं पांडव घालतांना इंद्रप्रस्थ ही त्यांची नवी राजधानी बनविली. " या मताच्या समर्थनार्थ त्यांचें म्हणणें असें आहे कीं, पांडवांचा उल्लेख वैदिक वाङ्मयांत मुळींच नाहीं. त्यांचा उल्लेख प्रथम बौद्ध जातकांत दृष्टीस पडतो. बौद्ध जातकाच्या वेळेला पांडवांची कथा प्रचलित असली पाहिजे, व नंतर मूळच्या भारतांत फेरबदल करून त्यांत पांडवांची कथा सामील केली गेली. याचें निदर्शन चुकून राहिलेल्या जुन्या एका श्लोकावरून होतें, असेंही ते म्हणतात. (वन. अ. ३४) यांत द्यूताची हकीगत पुन्हां सांगत असतां युधिष्ठिराच्या तोंडांत पुढील प्रकारचा श्लोक आहे.

> ब्रवीमि सत्यं कुरुसंसदीह
> तवैव ता भारत पंचनद्यः ।

दुर्योधन मला म्हणाला कीं, तुम्हीं वनवास व व अज्ञातवास संपवून बाहेर आल्यावर " या कौरवांच्या सभेंत मी तुला सत्य सांगतों कीं, हे भारता, हा पंचनद देश तुझाच आहे. " (भा. वन. अ. ४३. पा. ७२) येथें युरोपियन पंडित असा प्रश्न करतात कीं, पांडवांचें राज्य इन्द्रप्रस्थाचें पंजाबाच्या बाहेर यमुना तीरावरचें होतें, आणि तेंच त्यांनीं द्यूतांत गमाविलें होतें. मग वनवास व अज्ञातवासाचा पण पुरा केल्यावर त्यांना पंजाबाचें राज्य परत देण्याचा हा करार कसा ? इन्द्रप्रस्थाचें राज्य परत द्यावयाचें टाकून येथें पंचनद देशाचा संबंध कसा येतो ? " याजवरून मूळांत पंचनद देशाचे राजे भारत व कुरुदेशाचे राजे यांच्यांत द्यूत होऊन लढाई झाली असावी, व पांडव हे पाठीमागून घातले असावे. (हॉप्किन्स पा. ३७४) या ग्रंथाला महाभारत हें नांव तरी कसें आलें ? महापांडव असें नांव कां नाहीं दिलें ? अर्थात्, मूळयुद्धात भारत लोक असावे व त्यामुळेंच भारत, महाभारत हीं नांवें उत्पन्न झालीं असावीं. असेंही तो आणखी म्हणतो. "

पंचनद देशाचा येथें उल्लेख आला हें सौतीच्या कूटश्लोकांपैकीं एक कोडें आहे, हें येथें कबूल करावयास पाहिजे. पण एवढ्या श्लोकावरून समग्र भारती कथेची उलथापालथ करणें बरोबर होणार नाहीं. शिवाय पंचनद देशाचें नांव दुर्योधनाच्या म्हणण्यात कसें आलें, याचा खुलासा होणेंही शक्य आहे. हिंदुस्थानाला प्राचीन काळीं स्वतंत्र नांव कांहींच नव्हतें. हिंदुस्थान हें नांव बाहेरच्या लोकांनीं दिलेलें आहे. प्राचीनकाळीं हिंदुस्थानास भरतखंड म्हणत असत, असें पुराणांत सांगितलें आहे. परंतु महाभारतात तेंही नांव नाहीं. पांडवांनीं सर्व देश जिंकला होता, असें वर्णन आहे. तें जरी मागाहूनचें धरलें तरी पांडवांनीं पंजाब देश जिंकला असलाच पाहिजे. भारती कथा फार प्राचीन काळची मानल्यास हिंदुस्थानचा त्या काळीं पंजाब देश हाच मुख्य भाग होता. पांडव हे सार्वभौम झाले होते. तेव्हां त्यांचा पण सिद्धीस न गेला तर त्यांचें सर्व साम्राज्य कौरवांस मिळणार होतें, अर्थात् सर्व हिंदुस्थान कौरवांच्या ताब्यांत जाणार होतें. अशा दृष्टीनें पंचनद देशाचा उल्लेख येथें असला पाहिजे; म्हणजे मुख्य भागाच्या निर्देशानें सर्व

साम्राज्याचा येथें निर्देश होतो. इंद्रप्रस्थ राजधानीही त्यांतच आली. हल्लींही दिल्लीची राजधानी पंजाबांतच सामील आहे. पंजाबांत निरनिराळे राजे होते, परंतु ते पांडवांचे अंकित होते. अर्थात् पंचनद देशानें भरतखंडाचें साम्राज्य असा अर्थ घेतला पाहिजे. किंवा हा कूटश्लोक निराळ्या रीतीनें लावतां येईल. 'पंचनद्यः' म्हणजे पंजाबांतल्या पांच नद्या नसून हिंदुस्थानांतल्या मुख्य पांच नद्या घ्यावा. सिंधु, सरस्वती, यमुना, गंगा व शरयू या पांच नद्या मिळून त्या वेळचा आपला भारत देश होतो. असो, पूर्वी भरत व कुरु यांचाच तंटा होता असें मानलें, तरी समग्र पंचनद देश एका राजाच्या अमलाखालीं असणें शक्य नाहीं. हिंदुस्थानांत कोणत्याही काळीं म्हणजे प्राचीन काळीं मोठमोठालीं राज्यें नव्हती. अर्थात् कुरूंच्या हस्तिनापुराच्या राज्याप्रमाणेंच भरतांचें एखादें लहान राज्य पंजाबांत घातलें पाहिजे, तेव्हां याही कल्पनेंत पंजाबांतील साम्राज्याचाच उल्लेख मानावा लागतो. तात्पर्य, पंचनद शब्दावर युरोपियन विद्वानांनीं घेतलेली शंका व त्याजवर उभारलेली इमारत टिकूं शकत नाहीं.

पण याहूनही निराळें उत्तर असें आहे कीं, भारताचें महाभारत करतांना पांडवांची गोष्ट कल्पित किंवा प्रचलित असलेली मागाहून दडपण्याचें कोणतेंच प्रयोजन दिसत नाहीं. ज्या वेळेस महाभारत बनविलें त्या वेळेस म्हणजे इसवी सन पूर्व ३०० च्या नंतर, (सर्व पाश्चात्य व प्राच्य विद्वानांना महाभारताची ही कालमर्यादा मान्य आहे.) पांडवांचें कोणतेंच राज्य किंवा लोक प्रसिद्ध नव्हते. इतिहासावरून कोणच्याही पांडवराज्याचें त्यावेळेस अस्तित्व व प्रमुखपणा दिसून येत नाहीं. तेव्हां सबंध हिंदूधर्माच्या संरक्षणाकरितां तयार केलेल्या महाभारतासारख्या ग्रंथांत अप्रसिद्ध व कोणत्याही रीतीनें समाजाचे अग्रणी न मानलेले असे पांडव घुसडून देण्याची ही बुद्धि कोणत्याही राष्ट्रीय कवीस होणार नाहीं. याशिवाय जुने भारत व कुरु यांचें कथानक असतें, तर लोकांमध्यें आदर पावलेलें व राष्ट्रीय झालेलें कथानकच कायम ठेवण्यास कोणची हरकत होती ? किंबहुना कायम ठेवणें हेंच इष्ट होतें, असेंच कोणीही कबूल करील. पांडवांची कथा याप्रमाणें मागाहून घातल्याचें संभवनीय नाहीं. शिवाय पांच पतींनीं एक स्त्री केल्याचीं जीं अनेक कारणें महाभारतांत दिलेलीं आहेत, तीं या गोष्टीचें कसें तरी समर्थन करण्याचें मागाहूनचे प्रयत्न आहेत, असें उघड दिसतें. अर्थात्, पांडवांची कथा मूळ भारताची असून त्यांच्या चमत्कारिक विवाहाचें समाधान मागाहून केलेलें आहे, असेंच म्हटलें पाहिजे. पांडवांची कथा मागाहून घातली आहे, हें म्हणणें यावरूनही टिकूं शकत नाहीं.

मूळयुद्ध भारत व कुरु यांच्यांत होतें हें म्हणणेंही एक प्रकारें वेड्यासारखें दिसतें. कारण, भारत व कुरु हीं दोन नांवें निरनिराळ्या लोकांचीं आहेत, असें कोणत्याही वैदिक वाङ्मयावरून किंवा इतर ग्रंथांवरून दिसत नाहीं. भारत हें नांव भरताचे वंशज या रीतीनें कौरवांसही लागू पडतें. एकंदर सर्व भरताच्या वंशजांस हें नांव लागू होतें; किंबहुना ब्राह्मणकाळीं भारत हें नांव एकंदर आर्यवीरांस लावलेलें दिसतें. तेव्हां भरताचे वंशज कांहीं निराळ्या नांवानें भारत म्हणून प्रसिद्ध होते, असें दिसत नाहीं. महाभारत किंवा भारत हें नांव युद्धाला कां दिलें, याच एक कारण असें सांगतां येतें कीं, कौरव व पांडव हे दोघेही भारतवंशाचे होते म्हणून दोघां-

नाही मिळून भारत हें नांव पडलेलें आहे. किंबहुना पांडवांचे मुख्य साहाय्यकर्ते जे 'पांचाल' तेही भारत वंशांतले होते. कुरुपांचालांची महती ब्राह्मणभागातून वारंवार येते, व कुरुपांचालांचें युद्ध होऊन शेवटीं दोघांचें एक राज्य बनलें, असा तर्क कित्येकांनीं केला आहे तोही बसूं शकेल. परंतु कोणत्याही वैदिक वाङ्मयग्रंथांत कुरुभारत अशी आर्य लोकांची जोडी उल्लेखिलेली नाहीं. महाभारताच्या कोणत्याही जुन्या व नव्या भागांत कुरुभारतांचा उल्लेख नाहीं. अर्थात्, कुरुभारतांचें युद्ध मूळग्रंथांत असल्याची ही कल्पना निर्मूल आहे. दोघांच्या युद्धाचें वर्णन करणाऱ्या ग्रंथाचें नांव दोघांच्या नांवानें घटित असलें पाहिजे. अर्थात्, भारत या नांवांत दोन्ही झगडणाऱ्या पक्षांचा उल्लेख येतो, म्हणजे कुरुपांडव किंवा कुरुपांचाल या दोहोंचाही समावेश त्यांत होतो, म्हणून या ग्रंथाला भारत किंवा महाभारत हेंच नांव योग्य दिसतें.

पांडवांची कथा मागाहून जोडली गेली ती कशी जोडली गेली, हें ह्या कल्पनाकारांनाही सांगतां येत नाहीं. पांडवांपैकीं युधिष्ठिराचें नांव पाणिनीमध्यें आलेलें आहे. तेव्हां पाणिनीच्या काळीं पांडु भारत होते, हें मान्य करावें लागतें. पाणिनीचा काळ इसवी सन पूर्व ८०० च्या सुमारास आहे. या सुमाराचे पासून तों इसवी सन पूर्व ३०० पर्यंत ही कथा नवीन उत्पन्न झालेली नाहीं, हें उघड आहे. निदान त्यानंतर ही कल्पना घुसडून कशी दिली असावी, याचें या कल्पनाकारांनाही गूढ पडलेलें दिसतें. ही कल्पना मूळांतच अशक्य व निर्मूल आहे हें मनांत आणलें म्हणजे हें गूढही बाकी रहात नाहीं. पांडव काल्पनिक नाहींत किंवा मागाहूनही घातलेले नाहींत आणि भारतीयुद्ध हेंही काल्पनिक नाहीं, असें ठरल्यावर भारतीयुद्ध केव्हां झालें, या प्रश्नाकडे आपण आतां वळूं.

प्रकरण चवथें.

भारतीयुद्धाचा काळ.

भारतीय युद्ध हें हिंदुस्थानच्या प्राचीन इतिहासाचें निश्चित असें उगमस्थान आहे. बहुतेक सर्व पाश्चात्य विद्वान् भारतीयुद्ध झालें असेंच मानतात, मग तें कोणामध्येंही झालेलें असो. राम—रावणयुद्ध अनैतिहासिक असेल, पण भारतीयुद्ध झालें हें निर्विवाद आहे. हें युद्ध केव्हां झालें याजबद्दल मात्र निरनिराळीं मतें प्रचलित आहेत. हा प्रश्न महत्त्वाचा असून त्याचा निकाल अद्याप झालेला नाही. यासंबंधानें जीं निरनिराळीं मतें प्रचलित आहेत त्यांचा आपण येथें निर्देश करूं, व त्यांपैकीं कोणतें मत आमच्या दृष्टीनें ग्राह्य आहे, हें सांगूं.

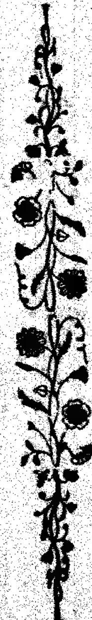
कालाच्या अनुक्रमानें हीं मतें कोणकोणचीं कशीं आहेत, याचें थोडक्यात दिग्दर्शन येणें-प्रमाणें. (१) परलोकवासी मोडक यांचें मत असें होतें कीं, इ० स० पूर्व ५००० या सुमारास हें युद्ध झालें. त्यांचें म्हणणें असें आहे कीं, "भारतयुद्धकालीं ग्रहांची स्थिति निरनिराळ्या दोन नक्षत्रांवर महाभारतांत सांगितलेली आहे. एकाच काळीं एक ग्रह दोन नक्षत्रांवर असूं शकत नाहीं, तेव्हां एक नक्षत्र सायन व दुसरें निरयण मानलें पाहिजे. यावरून त्या वेळीं वसंतसंपात पुनर्वसु नक्षत्रांत होता, या हिशोबावर गणित करून पाहतां भारतीयुद्धाचा इ० स० पूर्व ५००० हा काळ येतो" (२) महाभारतावरून भारतीयुद्ध कलियुगारंभीं झालें, असें स्पष्ट दिसतें. श्रीकृष्णानें शल्यपर्वांत दुर्योधनास भीमानें लाथ मारल्याबद्दल भीमाच्या कृत्याचें कारण देतांना "प्राप्तं कलियुगं विद्धि"—'कलियुग लागलेंच असें जाण'—असें म्हटलें आहे. यावरून युद्ध झाल्यावर लौकरच चैत्रांत कलियुग लागलें, असें दाखविलें आहे. अर्थात्, कलियुगारंभकाळीं युद्ध झालें, हा निश्चय आहे. कलियुग सर्व आर्य ज्योतिष्यांच्या मताप्रमाणें इ. स. पूर्व ३१०१ या वर्षीं लागलें. तेव्हां भारती युद्धाचा काळ इ. स. पूर्व ३१०१ हा ठरतो. हेंच मत आम्हांस ग्राह्य वाटतें. (३) आर्यसमाजाचे कांहीं विद्वान्, प्राचीन ज्योतिषकार वराहमिहिर व तदनुसार कित्येक काश्मीरचे पंडित, विशेषतः राजतरंगिणीनामक इतिहासकार बिल्हण हे कलियुग सुरू झाल्यावर ६५३ वर्षांनीं म्हणजे इ. स. पूर्व २४४८ या वर्षीं अथवा शकपूर्व २५२६ या वर्षीं भारतीयुद्ध झालें, असें मानतात. (४) रमेशचंद्र दत्त वगैरे प्राच्य विद्वान् व कित्येक पाश्चात्य पंडित इ. स. पूर्व १४०० च्या सुमारास भारतीयुद्ध झालें असें म्हणतात. पुराणांत बृहद्रथ वंशांतील पांडवांचा समकालीन मगधराजा यांजपासून नंदापर्यंतचा काल दिला आहे, त्यावरून हा काल निश्चित होतो असें ते मानतात. (५) शेवटीं मद्रासी विद्वान् बिलंडी अय्यर यानें अन्य प्रमाणांवरून युद्धाचा अगदीं निश्चयात्मक काल इ. स. पूर्व ११९४, १४ आक्टोबर असा ठरविला आहे. याप्रमाणें भारतीयुद्धाचे निरनिराळे काल मानलेले असून त्यासंबंधानें आपणांस येथें सविस्तर विवेचन करावयाचें आहे. प्रथम आपण सर्व ज्योतिष्यांच्या मतानें किंबहुना साधारणपणें सर्व आस्तिक हिंदु लोकांच्या मताप्रमाणें मान्य असलेल्या भारतीयुद्धाच्या कालाचा व त्याजवरील येणाऱ्या आक्षेपांचा विचार करूं.

भारतीयुद्ध व कलियुगारंभ.

भारतीयुद्धापासून कलियुगाला प्रारंभ झाला ही कल्पना महाभारतांतच आहे, हें आम्हीं

क. श्री दत्तमहाराज, भार.

श्री नारायण महाराज, केडगांव.

Aryabhushan Press, Poona

श्रीमन् महाराज शाहू छत्रपति, कोल्हापूर.

श्रीमन् महाराज, सवाई तुकोजीराव होळकर, इंदूर.

वर सांगितलेंच आहे. " प्राप्तं कलियुगं विद्धि " या वचनाशिवायही आणखी दोन तीन वचनें महाभारतांत आहेत. वनपर्वांत भीममारुतिसंवादांत

एतत्कलियुगं नाम अचिरायत् प्रवर्तते ।

" लवकरच जें सुरू होईल तें कलियुग होय. " असें म्हटलें आहे. कलिद्वापर यांच्या संधींत भारती युद्ध झालें असें आदिपर्वांत प्रारंभींच म्हटलें आहे.

अन्तरे चैव संप्राप्ते कलिद्वापरयोरभूत् ।
स्यमंतपंचके युद्धं कुरुपांडवसेनयोः ॥

तात्पर्य, भारतीयुद्ध कलियुगारंभीं झालें, ही कल्पना महाभारतकार सौति याच्या वेळीं म्हणजे इ. स. पूर्व ३०० च्या सुमारास पक्की रूढ होती; म्हणजे आज सुमारें २२०० वर्षें चालू आहे. भारतीयुद्धांत नीतिधर्मास सोडून अनेक भयंकर कृत्यें झालीं, पांडवांच्या काळापासून हिंदुस्थानच्या धार्मिक व सांपत्तिक सुस्थितीस उतरती कळा लागली, श्रीकृष्ण परमात्मा पृथ्वी सोडून गेल्यापासून हिंदुस्थानाला दुर्दशा व अवनति प्राप्त झाली, इत्यादि कल्पनांनीं हा समज उत्पन्न झालेला दिसतो. सारांश, भारतीयुद्धाचा काल, कलियुगारंभ व श्रीकृष्णाचा काल यांचा दृढसंबंध व एकीकरण लोकमतामध्यें फार प्राचीनकालापासून आरूढ झालेलें आहे. अर्थात् कलियुगाचा प्रारंभकाल व श्रीकृष्णाचा काल ठरविणें म्हणजेच भारतीयुद्धाचा काल ठरविणें आहे. या तिन्ही गोष्टींचा काल निरनिराळ्या रीतीनें एकाच ठिकाणचा कसा येतो, हें आपल्यास पुढील विवेचनावरून दिसून येईल.

श्रीकृष्णाचा काळ.

श्रीकृष्णाचा काल ठरविण्यास आपल्यास एक महत्त्वाचें साधन बाह्य प्रमाणाचें उपलब्ध आहे. श्रीकृष्णाच्यासंबंधानें हिंदुस्थानांत आलेला मेग्यास्थिनीस यानें फार महत्त्वाची माहिती लिहून ठेवलेली आहे. हा वकील हिंदुस्थानांत चंद्रगुप्ताच्या दरबारीं ग्रीक राजा सेल्यूकस याच्याकडून राहात होता. यानें असें लिहून ठेवलें आहे कीं, " सँड्रकोटस् व डायानिसॉस् यांच्या दरम्यान् १५३ पिढ्या झाल्या आणि त्यांच्या दरम्यान् ६०४२ वर्षें झालीं. डायानिसॉस पासून हिराक्लीज् हा १५ पिढ्या अलीकडे झाला. " चन्द्रगुप्ताच्या वेळी त्यास जी माहिती हिंदुस्थानांत मिळाली, त्याजवरून त्यानें वरील वर्णन लिहून ठेवलेलें आहे ग्रीक लोक जेथें गेले तेथें तेथें त्यांनीं त्या वेळीं प्रसिद्ध असलेली ऐतिहासिक माहिती जमा करून ठेवली आहे, हे त्यांचे भावी इतिहासकारांवर मोठे उपकार आहेत. इजिप्त देशांतही त्यांनीं अशीच माहिती मिळवून ठेविली व राजांच्या पिढ्या नमूद करून ठेवल्या. बाबिलॉन येथील पिढ्याही त्यांनीं नमूद करून ठेविल्या आहेत. ही माहिती ढोबळ व अविश्वसनीय आहे, असा कित्येक दिवस समज होता; परंतु अलीकडे मेसापोटेमियांत जे जुने इष्टिकालेख म्हणजे वाळविलेल्या विटांवरील लेख सांपडत आहेत, त्यांजवरून ही माहिती अक्षरशः खरी आहे असें लोकांच्या निदर्शनास आलें आहे. असो. आमच्या म्हणण्याचें तात्पर्य असें आहे कीं, मेग्यास्थिनीसनें चौकशी करून लिहून ठेविलेली माहिती विश्वसनीय आहे. प्राचीन काळच्या इतर देशांप्रमाणें हिंदुस्थानांत राजेलोकांच्या वंशावळी व प्रत्येक राजाचा राज्य करण्याचा काळ हीं काळजीपूर्वक जतन करून ठेविलेलीं होतीं, असें निःसशय दिसतें. कोणताही शक प्राचीन काळीं चालू नसल्यानें राजांच्या वंशावळी व त्यांचे काळ हेंच काळ मोजण्यास साधन होतें. म्हणूनच ह्या वंशावळी काळजीनें जतन करीत. सारांश, मेग्यास्थिनीसनें दिले-

ल्या पिढ्यांची संख्या आपल्यास इतिहासांत हिशोब करण्यास विश्वसनीय साधन आहे. मेग्यास्थिनीसचा सँड्रकोटस् म्हणजे ऐतिहासिक चन्द्रगुप्त होय. आतां ज्या डायानिसॉस्पासून या पिढ्या मोजल्या आहेत तो कोण असावा, हें आपल्यास निश्चयानें ठरवितां येत नाहीं. पण हिराक्लीज् म्हणजे हरि अथवा श्रीकृष्ण होय, हें आपण पूर्वी दाखविलेंच आहे. हिराक्लीज्ची भक्ति शौरसेनी लोक करतात व त्यांचें मुख्य शहर मथुरा आहे, या मेग्यास्थिनीसनें दिलेल्या माहितीवरून हिराक्लीज् म्हणजे श्रीकृष्ण, असें निश्चयानें ठरतें. डायानिसॉस्पासून हिराक्लीज्पर्यंत १५ पिढ्या झाल्या. त्या वजा करतां हिराक्लीज्पासून चन्द्रगुप्तापर्यंत १५३—१५ म्हणजे १३८ इतक्या पिढ्या चन्द्रगुप्तापर्यंत झाल्या, असें आपणास मेग्यास्थिनीसनें दिलेल्या माहितीवरून कळतें. एवढ्या पिढ्यांना किती वर्षे गेलीं, हें मेग्यास्थिनीसनें सांगितलें नाहीं. तथापि प्रत्येक पिढीला सरासरीनें किती वर्षे जातात, हें जगताच्या इतिहासावरून ठरवितां येतें. एकंदर दर राजाच्या पिढीला २० वर्षे पडतात, असा ऐतिहासिक सिद्धांत आहे. हा सिद्धांत लागू करतां श्रीकृष्ण व चन्द्रगुप्त यांच्या दरम्यान् १३८×२० = २७६० वर्षे ठोकळ मानानें होतात. चन्द्रगुप्ताचा काळ इ. स. पूर्व ३१२ असा ठरला आहे. अर्थात्, श्रीकृष्णाचा काळ या हिशोबानें इसवी स. पूर्व ३०३२ ठरतो. हा काळ कलियुगाच्या आरंभाच्या काळाच्या जवळ जवळ येतो, हें या काळाच्या ऐतिहासिकत्वाबद्दल आपल्यास सबळ प्रमाण मिळतें.

श्रीकृष्णाचा उल्लेख छांदोग्य उपनिषदांत “ कृष्णाय देवकीपुत्राय ” असा आलेला आहे. श्रीकृष्णानें भगवद्गीतेमध्यें “ वेदानां सामवेदोऽस्मि ” या वाक्यानें आपलें सामवेदाशीं तादात्म्य केलें आहे. यावरून सामवेदाच्या छांदोग्य उपनिषदांत श्रीकृष्णाचा उल्लेख येणें साहजिक आहे. श्रीकृष्णाचा काळ छांदोग्य उपनिषदापूर्वी बराच असावा. छांदोग्य उपनिषद् केव्हां झालें हें जरी निश्चयानें सांगतां येत नाहीं, तरी तें भाषेच्या प्रमाणावरून दशोपनिषदांपैकींही फार जुनें उपनिषद् आहे असें दिसतें. या उपनिषदांचा काळ सामान्यपणें वेदांगांच्या काळापूर्वी मानला पाहिजे, हें उघड आहे. वेदांगापैकीं वेदांगज्योतिषाचा काळ निश्चयानें सांगतां येतो. रा. शंकर बा. दीक्षितांनीं आपल्या भारतीय ज्योतिषशास्त्राच्या इतिहासांत वेदांगज्योतिषाचा काळ इसवी सन पूर्व १४१० च्या सुमाराचा ठरविला आहे. अर्थात्, छांदोग्योपनिषदाचा काळ याच्यापूर्वी व श्रीकृष्णाचा काळ त्याही पूर्वी मानला पाहिजे. या पुराव्यावरून श्रीकृष्णाचा जो काळ पूर्वी ठरला आहे, तो बरोबर आहे असें अनुमान होतें. अर्थात्, भारती युद्ध त्या काळीं झालें हें म्हणतां येतें.

कलियुगारंभ.

आतां कलियुगाच्या आरंभाच्या काळाचा विचार करूं. भारतीयुद्ध आणि कलियुगारंभ एकच आहेत, हें आपण पूर्वी पाहिलेंच आहे. कलियुगारंभ केव्हां झाला हेंही आपण पाहिलें आहे. हिंदुस्थानांतील सर्व ज्योतिष्यांच्या मताप्रमाणें कलियुगारंभ ३१०१ इसवी. स. पूर्व असा आहे. हल्लीं कोणत्याही पंचांगांत हाच काळ दिलेला आहे. म्हणजे शके १८३८च्या पंचांगांत कलियुगाला ५०१७ वर्षें झालीं, असें लिहिलेलें आढळेल. आर्यभट्ट, ब्रह्मगुप्त व वराहमिहिर इत्यादि ज्योतिष्यांच्या वेळेपासून पंचांगामध्यें हा काळ लिहिला गेला असावा, हें उघड आहे. यांच्या पूर्वी हाच काळ लिहिला जात असे कीं काय, हा प्रश्न आहे. क-

लियुगाला इतकीं वर्षे झालीं असें जर दरसाल लोकांना माहीत होतें, तर या ज्योतिष्यांच्या पूर्वीच्या कोणत्या तरी ग्रंथांत या काळाचा उल्लेख असावा. दुर्दैवानें असा उल्लेख अद्याप सांपडलेला नाहीं. तेव्हां आर्यभट्टादि ज्योतिष्यांनीं हा काळ दिलेला आहे तो कशावरून? यासंबंधानें दोन मतें होऊं शकतात. एक मत असें कीं, हा काळ दंतकथेनें लोकांस ठाऊक होता, म्हणजे युधिष्ठिरशक ठाऊक होता असें म्हटलें तरी चालेल. आमचें मत असें आहे कीं, इ स. पूर्वकाळीं किंवा शकपूर्व काळीं युधिष्ठिरशक चालू नव्हता, किंबहुना कोणताच शक चालू नव्हता. परंतु आम्हीं पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें हिंदुस्थानांत या काळीं वंशावळी होत्या. प्राचीनकाळीं सर्व देशांत अशा प्रकारच्या वंशावळी असत, म्हणजे वंशांत अमुक अमुक राजे अमुक वर्षे राज्य करीत होते, अशी माहिती टिपून ठेवलेली असे. अर्थात् युधिष्ठिरापासूनच्या वंशावळी राजांच्या कारकीर्दीच्या वर्षांसह प्रचलित असल्या पाहिजेत. अशाप्रकारच्या वंशावळींवरून युधिष्ठिराला इतकीं वर्षें झालीं, हें आर्यज्योतिषकारांनीं खिस्तीसनाच्या आरंभीं युगपद्धति सिद्धांतस्वरूपानें कायम झाली त्या वेळेस ठरविलें. कारण कलियुगारंभ आणि भारती युद्ध किंवा युधिष्ठिराचें राज्यारोहण हीं एकाच काळीं झालीं, अशी समजूत सर्व आस्तिक हिंदूंची असल्याचें महाभारत ३०० वर्षें या वेळीं स्पष्टपणें सांगत होतें. अशा रीतीनें नवीन सिद्धांतकार पहिला आर्यभट्ट यानें कलियुगारंभ इ. स. पूर्व ३१०१ वर्षें (शक पूर्व ३१७८) हा काल दिला.

कित्येकांचें असें मत आहे कीं, कलियुगारंभ याप्रमाणें दंतकथेवरून किंवा राजांच्या वंशावळीवरून घेतलेला नसून आर्यभट्टानें गणितानें काढला. परंतु हें मत टिकूं शकत नाहीं. रा. शंकर बा. दीक्षित हेही या मताचे आहेत, परंतु त्यांनीं केलेलें विवेचन त्यांच्या इतर मतांच्या विरुद्ध जातें. गणितानें कलियुगारंभ काढण्यास साधन काय होतें? महाभारतयुद्धकालीं अमुक ग्रह अमुक नक्षत्रावर होते, अशा प्रकारचें विधान जमेस धरून त्यावर गणितानें हा काळ काढलेला आहे, असें दिसत नाहीं. कारण, महाभारतांत जी स्थिति सांगितली आहे, ती कलियुगारंभीं जे ग्रह होते त्यांच्याशीं मुळींच जुळत नाहीं. या ग्रहस्थितीविषयीं विस्तारानें पुढें सांगूं. शिवाय महाभारतांत सांगितलेल्या ग्रहस्थितिवरून गणित करून काळ काढला असता तर तो निश्चयानें खराच निघता, हेंही खरें, पण दुर्दैवानें असें मुळींच झालेलें नाहीं. कलियुगारंभीं अमुक ग्रहस्थिति होती, हें पूर्वी कोठेंच सांगितलेलें नाहीं. मग गणिताला आधार कोणता? रा. दीक्षितांचें व अन्य लोकांचें म्हणणें असें आहे कीं, कलियुगारंभीं सर्व ग्रह मध्यममानानें अश्विनींत होते अशी समजूत पाया धरून असे मध्यममानाचे ग्रह एके ठिकाणीं केव्हां होते, हें आर्यभट्टानें गणितानें काढलें व तो कलियुगारंभ मानला. पण अशी स्थिति कलियुगारंभीं होती हें तरी कोणीं सांगितलें? मध्यमग्रह कांहीं आकाशांत दिसत नाहींत, स्पष्ट ग्रह दिसतात. अर्थात्, अशा प्रकारचें विधान दृक्प्रत्ययानें कोणीं लिहून ठेविलेलें असणें शक्य नाहीं. तेव्हां हें गणिताचें साधन कोणी ज्योतिष्यानें कल्पनेनें बसविलें असलें पाहिजे. कारण, उदाहरण घालतांना उदाहरणाचा पायाही काल्पनिक आणि उत्तरही काल्पनिक अशा प्रकारचें वेडेपण करणारा आर्यभट्ट नसावा. “ कलियुगाच्या आणि प्रत्येक युगाच्या आरंभीं सर्व ग्रह अश्विनीच्या आरंभीं

एकत्र असतात, हें ज्योतिषग्रंथांतलें युगारंभाचें लक्षण महाभारतांत किंवा मनुस्मृति या ग्रंथांत किंवा मागील विवेचन केलेल्या कोणत्याही ग्रंथांत नाहीं. उलटें सूर्य, चंद्र, बृहस्पति आणि तिष्य एका राशीस येतात तेव्हां कृतयुग होतें, असें महाभारतांत एका ठिकाणीं सांगितलें आहे. " (पा. १४१ दीक्षित) " युगाचें वरचें लक्षण पुराणांतही कोठें सांगितलेलें नाहीं. " तेव्हां ही कल्पना आर्यभट्टांनीं स्वतःच केली आणि त्याच्यावर गणित केलें, असें या आक्षेपकांचें अखेरीस म्हणणें असल्याचें दिसून येतें. पण प्रत्यक्ष पाहतां हीही गोष्ट सिद्धीस जात नाहीं. ३१०१ इ. स. पूर्व १७ फेब्रुवारी गुरुवार या मध्यरात्रीं कलियुगास प्रारंभ झाला, असें सूर्यसिद्धान्ताप्रमाणें फाल्गुन कृष्ण अमावास्या गुरुवारीं मध्यरात्रीं कलियुगारंभ दिला आहे त्यावरून ठरतें. त्यावेळचे ग्रह प्रो० व्हिट्ने यांनीं काढलेले व रा. शंकर बा. दीक्षित यांनीं काढलेले मध्यम व स्पष्ट दीक्षितांनीं आपल्या पुस्तकांत पा. १४२ वर दिले आहेत. त्यावरून असें स्पष्ट दिसतें कीं, सर्व ग्रह मध्यम किंवा स्पष्ट कलियुगारंभीं एकत्र होते, असेंही दिसत नाहीं. हें दीक्षितांनींही कबूल केलें आहे. " कलियुगारंभीं आमच्या ग्रंथाप्रमाणें सर्व ग्रह एकत्र होते असें आहे; पण वास्तविक स्थिति तशी नव्हती. कदाचित् सर्व ग्रह अस्तंगत असतील, परंतु असेंही वर्णन महाभारतादिकांत नाहीं. कलियुगानंतर सूर्यसिद्धान्तादि ग्रंथ होतपर्यंत निदान २६०० वर्षे गेलीं, त्या काळांत कलियुग अमुक काळीं लागलें असें ठरलेलें होतें, असें दिसत नाहीं. यावरून गणितानें मागाहून कलियुगारंभकाळ काढला असा संशय घेण्यास जागा आहे " असें दीक्षित म्हणतात. पण या काळांत राजांच्या वंशावळी चालू होत्या ही गोष्ट जर रा. दीक्षितांना माहित असती किंवा त्यांच्या लक्षांत येती, तर त्यांनीं असा संशय घेतला नसता. मेग्यास्थिनीसनें दिलेल्या पिढ्यांवरून व वर्षांच्या संख्येवरून ही गोष्ट सिद्ध होते. मेग्यास्थिनीसचा पुरावा फार प्राचीन म्हणजे इ. स. पूर्व ३१२ च्या सुमाराचा आहे. अर्थात् ज्या काळीं आर्यज्योतिष्यांस ग्रहगणित करण्याची माहिती नव्हती, त्या वेळचा आहे. तेव्हां अशा वंशावळी पूर्वकाळीं होत्या हें निश्चयानें ठरतें. पूर्वकाळीं इतिहासही होते व ऐतिहासिक हकीगती व वंशावळी हिंदुस्थानांत लिहून ठेवल्या जात असत, हें निर्विवाद आहे. चिनी प्रवासी हुएनसंग यानें स्पष्ट लिहून ठेविलें आहे की, " प्रत्येक राज्यांत हकीगतींचें पुस्तक काळजीपूर्वक लिहून ठेवलेलें असतें." काश्मीरांत अशा प्रकारच्या हकीगती व वंशावळी लिहिलेल्या होत्या, त्यांजवरून बिल्हण कवीनें राजतरंगिणीनामक काश्मीरचा इतिहास लिहिला. हल्लीं सुद्धां रजपुतांच्या वंशावळी भाट लोक काळजीपूर्वक लिहीत असतात. सारांश, मेग्यास्थिनीसनें लिहिलेल्या वंशावळीच्या हकीगतीवरून पूर्वीं वंशावळी असत, हें निर्विवाद आहे. अशा वंशावळींवरून युधिष्ठिरापासून झालेलीं वर्षें लोकांस माहीत असावीं व त्याजवरून कलियुगाचा आरंभकाल ठरविला गेला, असें आमचें मत आहे. कलियुगारंभकाळ काढण्याचें जें साधन म्हणून दिलें आहे तें काल्पनिक आहे, व तशी प्रत्यक्ष स्थितीही कलियुगारंभकाळीं नव्हती, असें वर दाखविलेंच आहे. तेव्हां कलियुगारंभकाळ गणितानें मागाहून काढला, असें म्हणतां येत नाहीं.

वराहमिहिराचें चुकीचें मत.

कलियुगकाळाच्यासंबंधानें कदाचित् शंका उपस्थित होईल, परंतु मेग्यास्थिनीसनें दिलेल्या माहितीसंबंधानें आपल्यास कोणत्याच

प्रकारची शंका घेतां येत नाहीं. या दोन्हीं-च्या मेळानें भारतीयुद्धकाळ ठरण्यास अडचण नाहीं. पण कलियुगाच्या आरंभीं भारतीयुद्ध झालें नाहीं, असें वराहमिहिर म्हणतो, याचा आपल्यास येथें विचार करावयास पाहिजे. वराहमिहिरानें हें मत गर्गाच्या मतावरून दिलें आहे. गर्गाचें मत त्यानें असें लिहिलें आहे कीं,

षड्द्विकपंचद्वियुतः शककालस्तस्य राज्ञश्च ।

म्हणजे युधिष्ठिराचा काल काढण्यास शककालामध्यें षड्द्विकपंचद्वि म्हणजे 'अंकानां वामतो गतिः' या हिशोबानें २५२६ मिळविले म्हणजे युधिष्ठिराचा काळ निघतो. आपण भारती युद्धाचा काळ इ. स. पूर्व ३१०१ अथवा शकपूर्व ३१७९ हा ठरविला आहे. म्हणजे या काळांत व वराहमिहिराच्या काळांत ६५३ वर्षांचा फरक पडतो. हाच काळ राजतरंगिणीकार बिल्हण यानें आपल्या काव्यरूप इतिहासांत घेतला आहे व

शतेषु षट्सु सार्धेषु त्र्यधिकेषु च भूतले ।
कलेर्गतेषु वर्षाणामभूवन्कुरुपांडवाः ॥

असें स्पष्ट म्हटलें आहे. तेथें त्यानें हेंही म्हटलें आहे कीं, "कलियुगाच्या आरंभीं पांडव झाले अशा वार्तेनें विमोहित होऊन कांहीं काश्मीरचे इतिहासकार काश्मीरच्या पूर्वीच्या राजांच्या यादी चुकलेल्या देतात; पण वरील ६५३ कलियुग या वर्षीं पांडव झाल्यानें त्याप्रमाणें मीं राजांच्या यादी दुरुस्त केल्या आहेत." यावरून हें स्पष्ट दिसतें कीं, बिल्हणाच्या वेळीं पांडव कलियुगारंभीं झाले हें मत प्रचलित होतें. तें झुगारून वराहमिहिराचा आधार देऊन बिल्हणानें कलियुगारंभापासून ६५३ व्या वर्षीं भारती युद्ध घातलें. परंतु यामुळें महाभारताच्या वचनांशीं स्पष्ट विरोध येतो. "प्राप्तं कलियुगं विद्धि" या श्लोकानें ६५३ वर्षें कलियुग गेल्यानंतर भारती युद्ध झालें, या म्हणण्याचा मेळ बसावयाचा नाहीं. 'कलिद्वापरयोः अन्तरे' या वचनांत सुद्धां कलियुगाचा प्रारंभ होण्यापूर्वीं भारती युद्ध झालें, असें स्पष्ट दिसतें. अर्थात् कलियुगाचीं ६५३ वर्षें गेल्यानंतर युद्धाची कल्पना करणें चुकीचें होईल. कित्येकांच्या मतें (विशेषतः आर्यसमाजी लोकांच्या मतें) ६५३ वर्षें हा कलियुगाचा संधिकाल समजून खरें कलियुग अद्याप लागलें नव्हतें असें समजावें आणि महाभारताच्या वचनाशीं मेळ घालावा असें आहे. परंतु अशा रीतीनें मेळ बसूं शकत नाहीं. कारण, कलियुगाचा संधिकाल जरी याप्रमाणें घेतला तरी द्वापराचें अंतर येऊं शकत नाहीं. द्वापर व कलि यांचे अंतरात म्हणजे ऐन सांध्यांत युद्ध झालें, असें वर्णन आहे. चैत्र शुद्ध प्रतिपदेला कलियुग लागलें आणि त्याच्या पूर्वीच्या मार्गशीर्ष महिन्यांत भारती युद्ध झालें, अशी स्थिति महाभारतांतील वर्णनास योग्य लागू पडते.

सर्व ज्योतिष्यांच्या मताच्या विरुद्ध व महाभारतांतील प्रत्यक्ष वचनाच्या विरुद्ध वराहमिहिरानें हा भारतीयुद्धाचा काळ कसा दिला, हें एक मोठें आश्चर्य आहे. किंबहुना गर्गाचें वचन म्हणून त्यानें हा काळ दिलेला आहे. तरी गर्गानेंही हा काळ कसा दिला ? गर्गाचा काळ आपल्यास माहीत नाहीं. गर्गाचा काळ महाभारताच्या नंतर व शककालाच्या पूर्वी झालेला असावा, असें कित्येक मानतात. परंतु गर्ग महाभारताच्या पूर्वीं झालेला असावा, असें दिसतें आणि महाभारतांत गर्गाचें नांव आलेलें आहे. कोणताही काळ धरला तरी गर्ग शकपूर्व होता, असें निश्चयानें वाटतें. तेव्हां शककाळांत अमुक वर्षें मिळविलीं म्हणजे युधिष्ठिराचा काळ निघतो, असा नियम गर्गानें घालून देणें शक्यच नाहीं. गर्गाचें

मूळचें वचन काय होतें हें ठरविण्यास साधन नाहीं. गर्गसंहिता म्हणून जो एक ग्रंथ प्रसिद्ध आहे त्यांत यासंबंधाचें कांहीं वर्णन नाहीं. गर्गानें २५२६ ही संख्या दिली असल्यास त्याचा उलगडा कसा करावा, याचा एक विलक्षण प्रकार रा. अय्यर यांनीं सुचविला आहे. तो असा कीं, शककाल म्हणजे शाक्य मुनि काल असा घ्यावा. बुद्धाच्या निधनापासून कांहीं ठिकाणीं बुद्ध कालगणना सुरू झाली होती, असें मानल्यास हा काल आमच्या मताला अनुकूल असा येतो; म्हणजे २५२६ यांत निर्वाण शक जो हल्लीं बौद्धांत प्रचलित आहे तो ५४३ इ. स. पूर्व घेतला असतां २५२६ +५४३ म्हणजे इ. स. पूर्व ३०६९ हा काळ श्रीकृष्णाच्या व कलियुगारंभाच्या जवळ जवळ येतो. तथापि आमच्या मतानें शककाल या शब्दानें शाक्यमुनि अथवा बुद्धाचा काल असा अर्थ कधींच घेतला जाऊं शकत नाहीं. बुद्धाला शक हें नांव कोठेंही लावलेलें नाहीं. शक व शाक्य यांचा घोंटाळा करून उपयोग नाहीं. अर्थात्, याची उत्पत्ति निराळी लाविली पाहिजे.

गर्गानें मूळ काळ कशा प्रकारचा दिला होता, हें ठरविणें आतां शक्य नाहीं. गर्ग हा महाभारतापूर्वी होऊन गेला हें बहुतेक निर्विवाद आहे. त्याचा उल्लेख शल्यपर्वांत सरस्वती आख्यानांत व अनुशासनपर्वांत उपमन्यूच्या आख्यानांत आला आहे. यांत त्याच्या ६४ अंगांच्या ग्रंथाचाही उल्लेख आहे. 'गर्गसंहिता' म्हणून जो ग्रंथ हल्लीं प्रसिद्ध आहे, त्यांत ४० उपांगें आहेत. अर्थात् हा ग्रंथ बहुधा तो नव्हे. तथापि त्याचीच ही दुसरी आवृत्ति असावी. यांत राशींचा उल्लेख नाहीं, यावरून हाही ग्रंथ पुढें सांगितल्याप्रमाणें शकपूर्वींचा दिसतो. अर्थात् गर्ग हा शकाच्या बराच पूर्वींचा होय. त्याच्या ग्रंथांत शककालाचा उल्लेख येणें शक्यच नाहीं. तेव्हां गर्गाचें वचन असलें तर तें त्यावेळच्या एखाद्या राजाच्या उद्देशानें असलें पाहिजे, म्हणजे युधिष्ठिरास २५६६ किंवा २५२६ वर्षें अमुक राजापर्यंत झालीं, असें त्यानें लिहिलें असावें आणि हा राजा गर्गाच्या वेळचा असावा. गर्ग आणि वराहमिहिर यांच्या दरम्यान् हजार वर्षांचें अंतर दिसतें. कारण, गर्ग इ. स. पू. ४०० च्या सुमाराचा आणि वराहमिहिर इ. स. नंतर ५०० वर कित्येक वर्षांचा. अशा परिस्थितीत एक हजार वर्षांच्या अंतरानें गर्गाच्या वेळच्या राजाचें नांव अप्रसिद्ध असल्यानें वराहमिहिरानें तें नांव शकराजाला किंवा शककालाला लागू केलें, अशी याची उपपत्ति बसूं शकते. वराहमिहिर गर्गज्योतिष्याचें वचन विशेष प्रमाणभूत मानीत असल्यानें इतर ज्योतिष्यांच्या माताविरुद्ध त्यानें भारतीयुद्ध कलिकाल ६५३ या वर्षीं मानलें. बिल्हणानें आपल्या काश्मीरच्या इतिहासाची सांगड त्याजवर घातली. काश्मीरचा राजा पहिला गोनर्द भारतीयुद्धकालीं होता, अशी काश्मीरात समजूत होती व दुर्योधनाकरिता कर्णानें दिग्विजय केला, त्यावेळेस तो लढाईत मारला गेला; व त्याचा पुत्र गादीवर बसला. तो अल्पवयी असल्यामुळें भारतीयुद्धामध्यें नव्हता, अशी दंतकथा काश्मीरांत प्रचलित असल्याचें बिल्हणानें लिहून ठेवलेलें आहे. जर भारतीयुद्ध कलियुगारंभीं झालें असें मानलें, तर शक पूर्व ३१७९ वर्षांची व्यवस्था गोनर्दापासून झालेल्या राजांची लागली पाहिजे आणि तशी व्यवस्था बिल्हणापूर्वी लागलेलीही होती. परंतु भारतीयुद्धाचा काळ भलताच मानल्यानें बिल्हणास गोनर्दादि राजांची निराळी व्यवस्था लावावी लागली. गोनर्द पांडवांच्या काळीं होता, ही गोष्ट

काश्मिरच्या इतिहासांत साहजिकच नमूद आहे. कारण, हिंदुस्थानांतील प्रत्येक राजवंश आपला संबंध पांडवसमकालीन योद्ध्यांशीं नेऊन भिडविण्यांत भूषण मानतो. बिल्हणानें प्रचलित असलेल्या राजांच्या वंशावळींत आपल्या नवीन समजुतीप्रमाणें कमी ज्यास्ती केली, ही त्यानें आणखी चूक केली. असो.

गर्गानें २५२६ ही संख्या दिली यावरून निदान एक गोष्ट सिद्ध होते. ती ही कीं, ही संख्या त्यानें कशावरून तरी निश्चित केली. अशी संख्या निश्चित करण्यास दंतकथा, मुख्यतः वंशावळी हेंच साधन असलें पाहिजे, आणि बिल्हणाच्या ग्रंथावरून अशा प्रकारच्या वंशावळी काश्मीरामध्यें भारतीयुद्धकाळापासून चालू होत्या, हें एक प्रत्यक्ष उदाहरण आपल्यासमोर दिसतें. अर्थात्, ही संख्या राजवंशावळीवरून कायम केली गेली, हें निश्चित आहे ह्या संख्येचें महत्त्व या दृष्टीनें मोठें आहे. शकपूर्व ३१७९ ही संख्या वंशावळीवरून शककालाच्या आरंभीं कायम केली, ती अशाच वंशावळीवरून होय. गर्गाच्या वचनांतील राजा भलताच धरून वराहमिहिरानें चूक केली, तरी इसवी सन पूर्व ३१०१ हाच एका वराहमिहिराशिवाय इतर सर्व ज्योतिष्यांनीं मानलेला भारतीयुद्धाचा काळ ग्राह्य ठरतो. याशिवाय या काळाला मेग्यास्थिनीसनें मगध वंशाच्या ज्या पिढ्या चंद्रगुप्तापर्यंत दिल्या आहेत त्यावरूनही दुजोरा मिळतो, हें आपण पाहिलेंच आहे. सारांश, इसवी सन पूर्व ३१०१ हाच भारतीयुद्धाचा सर्वमान्य काळ सिद्ध आहे.

येथें हें सांगितलें पाहिजे कीं, ३१०१ इसवी स० पूर्व हा काळ आर्यभट्टानें कल्पनेनें काढला असा आक्षेप आहे, तसाच शकपूर्व २५२६ हाही काळ गर्गानें कल्पनेनें काढला असें दीक्षितांचें म्हणणें आहे. परंतु यासही कल्पनेशिवाय दुसरा आधार नाही. दीक्षित (पा. ११८) म्हणतातः—"सप्तर्षींना गति आहे, ते एक एक नक्षत्रीं १०० वर्षें असतात, असें वराहमिहिरानें सप्तर्षिचारांत सांगितलें आहे आणि त्या समजुतीस अनुसरून हा काळ काढलेला आहे." युधिष्ठिराच्या वेळीं सप्तर्षि मघांत होते व सांप्रतही ते मघांत आहेत. प्रत्येक नक्षत्रीं १०० वर्षें सप्तर्षि असतात, तेव्हा सांप्रत युधिष्ठिरास २७०० वर्षें झालीं असें निष्पन्न होईल. परंतु सप्तर्षींस गति नाहीं म्हणून या कालांत कांहीं अर्थ नाहीं. त्याप्रमाणेंच गर्गवराहोक्त कालांत नाहीं. हा "गर्ग शककालारंभानंतर एक दोन शतकांत केव्हां तरी झाला असावा, त्यास सप्तर्षि मघांच्या सुमारें दिसले म्हणून शकारंभीं युधिष्ठिरास २५२ वर्षें झालीं असें त्यानें ठरविलें," असें हें दीक्षितांचें म्हणणें आहे, पण तें मान्य करण्यासारखें नाहीं. २५२६ इतका नक्की आंकडा कल्पनेनें कसा ठरवितां येईल? गणिताचा विषय असल्यामुळें यांत ठोकळ गोष्टी मुळींच चालावयाच्या नाहींत, व निराधार व काल्पनिक आंकडे कोणीही ज्योतिषगणितकार कल्पना करूं शकत नाहीं. सप्तर्षींचा फेरा २७०० वर्षांचा असें मानलें तरी त्यांत १७४ वर्षें काय म्हणून कमी करावयाचीं? कारण, सप्तर्षि गर्गालाही मघांत दिसले, तेव्हां ते शकानंतर १७४ व्या वर्षीं गर्गाला दिसले, असें दीक्षितांनीं सुचविलें नाहीं. पण शकानंतर १७४ वर्षांनीं हा काल ठरविला गेला, असेंही मानतां येत नाहीं. कारण, गर्गाचा काळ इतर रीतीनें आपल्यास माहीत असता तर ह्या म्हणण्यांत कांहीं अर्थ दिसला असता. परंतु गर्गाचा काल आपल्यास मुळींच माहीत नाहीं, तेव्हां तोही काल्पनिक ठरतां येत नाहीं. सप्तर्षींना गति

नाहीं, ही गोष्ट गर्गवरांहास माहीत नसावी हें संभवनीय नाहीं. अर्थात् ही एक काल्पनिक गति मानलेली आहे, प्रत्यक्ष नव्हे, हें उघड आहे. तथापि या सिद्धांताकरितां क्षणभर मानलें कीं, गर्गवराहांना गति दिसत होती, व गर्ग श० १७४ त गणित करावयास बसला व युधिष्ठिराचा काल गणितानें काढूं लागला. परंतु

असान्मघासु मुनयः शासति
पृथिवीं युधिष्ठिरे नृपतौ ।

ही गोष्ट आधारभूत घेण्यास महाभारतांत वचन नाहीं. मग गर्गानें हें घेतलें कोणीकडून ? बरें, अशी आधारभूत गोष्ट कोठून जरी घेतली, तरी सप्तर्षि प्रत्येक नक्षत्रांत शंभर वर्षे राहतात ते एका ठिकाणीं नव्हे. ते एका नक्षत्रांतून दुसऱ्या नक्षत्रांत उडून जात नाहींत. तेव्हां गणित करण्यास युधिष्ठिरकाळीं मघा नक्षत्राच्या कोणत्या बिंदूंत सप्तर्षि होते, हें माहीत पाहिजे होतें. नंतर ऐन त्याच बिंदूवर शक १७४ त मघा नक्षत्रांत गर्गानें आलेले पाहिलें, असें मानावें लागतें. कारण, त्याशिवाय शकारंभीं २५२६ वर्षे युधिष्ठिराला झालीं, असें सिद्ध करणें संभवनीय नाही. सारांश. सर्व गोष्टीच काल्पनिक घ्याव्या लागतात, व तशा घेण्यास आधार नाहीं. युधिष्ठिरराज्यारोहणकाळीं सप्तर्षि मघांत अमुक बिंदूंत होते, हें कोठेंही सांगितलेलें नाहीं. तें गर्गानें कल्पनेनें घेतलें असेल, असें मानतां येत नाहीं गर्ग १७४ शककालीं झाला याचाही कोठें पुरावा नाहीं; (किंबहुना, तो शकापूर्वी झाला असावा, हें आपल्यास निश्चयानें कळतें) हेंही आपल्या सिद्धांताला जुळतें म्हणून काल्पनिक घ्यावयाचें, व युधिष्ठिराच्या वेळच्या बिंदूंतच सप्तर्षि गर्गकाळीं शक १७४ त होते, हेंही आपल्या मतास जुळतें म्हणून कल्पनेनें घ्यावयाचें. असो, तर याप्रमाणें बारकाईनें विचार केला असतां युधिष्ठिराचा काल नक्की २५२६ शकपूर्व हा जो गर्गानें दिला आहे तो त्यानें गणितानें काढला असें म्हणणें संभवत नाहीं. बरें. रा. दीक्षित म्हणतात कीं सप्तर्षि मघा, पूर्वा, उत्तरा, हस्त, चित्रा यांपैकीं कोणत्याही नक्षत्रीं दिसूं शकतील. मग गर्गाला आपल्या काळीं सप्तर्षि मघांतच होते असें कसें दिसलें? दुसरें, वराहमिहिरासही सप्तर्षि श० ४४४ त मघांतच दिसले, तेव्हां ते गर्गकाळीं शक १७४ त मघांच्या मागें असले पाहिजेत. तेव्हां गर्गानें मघांत आपले काळी सप्तर्षि आहेत असें धरून गणित केलें, हेंही म्हणणें चुकीचें दिसतें. सारांश, गर्गानें हा काळ कल्पनेनें काढला हें म्हणणें सर्वथैव चुकीचें आहे. अर्थात्, त्यास दुसरा आधार वंशावळीचा किंवा प्राचीन दुसऱ्या ग्रंथकाराच्या माहितीचा असला पाहिजे. अशा स्थितींत आम्हीं पूर्वीं जी कल्पना केली आहे, तीच संभवनीय दिसते. गर्गानें आपल्या वेळच्या (अर्थातच शकपूर्व) एखाद्या प्रसिद्ध राजापर्यंत युधिष्ठिराला २५२६ वर्षे झालीं, असें सांगितलें असलें पाहिजे; आणि वराहमिहिरास हजार वर्षांनंतर तो शककालच होय, अशी चुकीनें भ्रांति होऊन त्यानें गर्गाचें वचन म्हणून हा शककालयुक्त युधिष्ठिरकाल दिला असावा. तें कांहीं असो. इतर ज्योतिष्यांच्या मताविरुद्ध या एकट्या वराहमिहिराच्या वचनास, विशेषतः खुद्द महाभारतांतलि वचनाविरुद्ध मान्यता देतां येत नाहीं.

पुराणांतलि पिढ्या चुकीच्या.

असो, आतां आपण भारती युद्धाच्या प्रतिपादिलेल्या तिसऱ्या काळाकडे वळूं. सर्व ज्योतिष्यांनीं महाभारताच्याच वचनानुरूप कलियुगारंभीं भारतीयुद्ध झालें, असें मान्य करून राजांच्या वंशावळींवरून अथवा प्राचीन चलित परंपरेवरून इ. स. पू. ३१०१ हा जो काल दिला

व ज्यास मेग्यास्थिनीसनें दिलेल्या पिढ्यांवरून चांगलीच बळकटी येते, त्या काळाच्या विरुद्ध अलीकडील कित्येक विद्वानांनीं भारती युद्धाचा इ. स. पूर्व सुमारें १४०० असा जो काल मानला आहे, त्याचा आपण आतां विचार करूं. कित्येक पाश्चात्य विद्वान् हा काल याही अलीकडे थोडासा ओढतात, पण दोघांचाही मूळ आधार एकच आहे. हा काळ मुख्यतः विष्णुपुराणावरून ठरविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. या पुराणांत असें सांगितलें आहे कीं, "महानंदि याचा शूद्रा राणीपासून झालेला महापद्म नंद नांवाचा पुत्र परशुरामाप्रमाणें सर्व क्षत्रियांचा नाश करील. त्याला सुमाली वगैरे नांवाचे आठ मुलगे होतील, ते महापद्मानंतर राज्य करतील. महापद्म आणि त्याचे आठ पुत्र शंभर वर्षेंपर्यंत राज्य करतील. या नंदांना कौटिल्य ब्राह्मण राज्यापासून भ्रष्ट करील आणि कौटिल्य चन्द्रगुप्ताला राज्याचा अभिषेक करील." याच्या पुढें श्लोक आहे तो असाः—

यावत्परीक्षितो जन्म यावन्नन्दाभिषेचनम् ।
एतद्वर्षसहस्रं तु ज्ञेयं पंचदशोत्तरम् ॥

अशाच प्रकारचा श्लोक भागवतांतही आहे. पण त्यांत 'शतं पंचदशोत्तरम्' असा पाठ आहे. या श्लोकांत परीक्षिताच्या जन्मापासून नंदाच्या अभिषेकापर्यंत १०१५ वर्षें झालीं, असें वर्णन आहे. भागवतांत १११५ वर्षें झालीं असें आहे. परीक्षिताचा जन्म भारतीयुद्धानंतर ३—४ महिन्यांतच झाला; म्हणजे परीक्षिताचा जन्म व भारतीयुद्ध यांचा काळ बहुतेक एकच होय. भारती युद्धापासून नंदापर्यंत १०१५ वर्षें, नऊ नंदांचीं १०० वर्षें मिळून १११५ वर्षें चन्द्रगुप्तापर्यंत होतात. चन्द्रगुप्ताचा काळ इसवीसन पूर्व ३१२ ठरला आहे. अर्थात्, भारती युद्धाचा काळ १११५+३१२ = १४२७ इसवीसन पूर्व असा येतो. भागवताच्या मताप्रमाणें यांत १०० वर्षें आणखीं मिळविलीं पाहिजेत; म्हणजे भागवताच्या मताप्रमाणें इ. स. पू. १५२७ असा काळ ठरतो. विष्णुपुराणानें दिलेला हा काळ आमच्या मतें मान्य करण्यासारखा नाहीं. विष्णुपुराण अंश चार, अध्याय २४ यांत वरील वचन आहे. परंतु तें अ० २३ यांत दिलेल्या माहितीच्या विरुद्ध आहे. मगधामध्यें जरासंध हा पांडवकालीन राजा होता. जरासंधाचा बाप बृहद्रथ यानें हा वंश स्थापन केला, म्हणून त्याच्या वंशास 'बार्हद्रथ वंश' असें म्हणतात. या वंशाची गणना जरासंधाचा पुत्र सहदेव याजपासून आहे. हा भारती युद्धांत पांडवांतर्फे लढत होता. ह्या बार्हद्रथ वंशाचे राजे मगधांत एकहजार वर्षे राज्य करतील, असें विष्णुपुराण अंश ४ अ० २३ यांत सांगितलें आहे. याच्यानंतर 'प्रद्योत वंश' १३८ वर्षें राज्य करील, असें सांगितलें आहे. याच्या नंतर 'शिशुनागवंश' ३६२ वर्षें राज्य करील, म्हणजे महापद्म नंद व त्याचे आठ पुत्र यांच्या पूर्वीं सहदेवापासून १००० + १३८ + ३६२ मिळून १५०० वर्षें होतात. तर अध्याय २४ यांत भारती युद्धापासून १०१५ वर्षें होतात असें जें सांगितलें आहे, याचा अर्थ काय ? तेव्हां हें विष्णुपुराणांतलें अ० २४ मधील वचन बिलकुल मानण्यासारखें नाहीं.

दुसरी गोष्ट अशी कीं, पुराणांमध्यें भविष्यरूपानें जी माहिति सांगितलेली आहे, त्या माहितींत एक मोठा दोष आहे. अमुक वंशाचे अमुक राजे अमुक वर्षे राज्य करतील अशा प्रकारचें भविष्य पुराणकारांनीं जें विस्तारपूर्वक लिहिलेलें आहे, तें अर्थात् ते वंश झाल्यानंतर लिहिलें असलें पाहिजे. बहु-

तेक सर्व पुराणांत अशा प्रकारचीं भविष्यें आहेत. पुराण बहुधा परीक्षित् किंवा जनमेजयाला सांगितलेलें असतें; तेव्हां परीक्षितापासून ज्या काळापर्यंत पुराण रचलें गेलेलें असतें, तेथपर्यंतच्या बहुधा वंशावळी त्यांत भविष्यरूपानें सांगितलेल्या असतात. राजांच्या पिढ्या, त्यांचीं नांवें व त्यांच्या कारकीर्दीची वर्षसंख्या व एकंदर वंशाचीं वर्षें इतकी माहिती या भविष्यवर्णनांत दिलेली असते. यावरून निदान एवढें निश्चयानें सिद्ध होतें कीं, प्रत्येक देशांत आम्ही पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें राजवंशावळी काळजीपूर्वक लिहिल्या जात असत. आतां पुराणांचा काळ इसवीसनानंतर तीनचार शतकांपासून आठव्या शतकापर्यंतचा आहे. कारण, कांहीं पुराणांत आंध्रभृत्यवंशापर्यंतची माहिती दिलेली आहे, व कांहींत काकटीय यवनापर्यंतची दिलेली आहे. या वंशांची माहिती बहुतेक सर्व पुराणांत एकसारखीच असते. ज्या वेळेस हीं पुराणें अलीकडच्या स्थितींत आलीं, त्या वेळेस हे भविष्याध्याय घातले गेले; परंतु त्या वंशाध्याय घालणारांस या वंशांची माहिती चांगली मिळालेली नव्हती, असें स्पष्ट म्हणावें लागतें. प्रद्योतवंशापासून मगधांचा इतिहास पुराणकारांस बराच विश्वसनीय मिळाला, परंतु त्यांस पाठीमागचा इतिहास व पाठीमागच्या वंशावळी विश्वसनीय मिळाल्या नाहींत, असें दिसतें. प्रद्योतवंशापूर्वीं त्यांनीं बार्हद्रथ वंश एकच दिला आहे व त्यास एक हजार हा ठोकळ आंकडा घालून दिला आहे. यावरून असें स्पष्ट दिसतें कीं, प्रद्योतवंशापूर्वींची माहिती अलीकडच्या पुराणकारांस मिळाली नाहीं. यामुळें त्यांनीं दिलेल्या माहितींत व चन्द्रगुप्ताच्या वेळीं मेग्यास्थिनीसनें मिळविलेल्या माहितींत एवढा जमीनअस्मानाचा फरक पडला आहे. प्रद्योतवंशापासून अलीकडच्या वंशांची माहिती बौद्ध ग्रंथांतही मिळत होती. किंबहुना ही माहिती पुराणांनीं बौद्ध ग्रंथांतूनच घेतली, असें पार्गिटर साहेब म्हणतो. ही माहिती कोठूनही घेतलेली असो, प्रद्योतवंशापूर्वींची माहिती विश्वसनीय नाहीं, असें त्याचें जें एक हजार वर्षें असें ठोकळ मान दिलें आहे त्यावरून आम्हांस स्पष्ट दिसतें. या काळाची माहिती पुराणकारांच्या वेळीं नष्ट झाली असावी, असें आमचें अनुमान आहे. पूर्वींच्या राजांच्या वंशावळी चन्द्रगुप्ताच्या दरबारांत असलेल्या मेग्यास्थिनीसच्या वेळीं अस्तित्वांत होत्या; परंतु इ. स. ४०० च्या सुमारास पुराणकारांनीं पुराणांस चालन दिलें, त्या वेळीं ती माहिती नष्ट झालेली होती. हें असें कां झालें ? याचें मुख्य कारण असें दिसतें कीं, चन्द्रगुप्तापासून पुढें शूद्रवंश राज्य करूं लागला, व सनातन धर्माचा पाडाव होऊन अशोकाच्या वेळेपासून बौद्ध धर्माचाही प्रसार व विजय झाला. आंध्रभृत्य हेही शूद्र राजे होते. शूद्र राजांना प्राचीन क्षत्रिय राजांच्या वंशावळी संभाळून ठेवण्याची इच्छा नसणें साहजिकच आहे. बौद्ध राजांनां तर सनातनधर्मीय क्षत्रिय राजांची कांहींच किंमत नसावी; किंबहुना बौद्ध व जैन लोकांत वर्णविभागाचा लोप झाल्यामुळें व वर्णविभागाचा द्वेष असल्यामुळें क्षत्रियांच्या कथा बुडवून निराळ्या प्राचीन कथा उत्पन्न करण्याचा त्यांनीं सपाटा लावला होता. या कारणानें बुद्ध व जैन महावीर यांच्या पूर्वींच्या राजवंशांच्या वंशावळींचें महत्त्व नाहींसें होऊन त्यांजकडे दुर्लक्ष केलें गेलें; व या वंशावळी नष्टप्राय झाल्या. यामुळेंच बार्हद्रथ वंशाला १००० वर्षें हा एक ठोकळ काळ पुराणकारानीं घालून दिला. हे पुराणकार बहुतेक अजाण होते असेंच म्हटलें पाहिजे. कारण, वि-

ष्णुपुराणांत सुद्धां असें म्हटलें आहे कीं, "परीक्षिताच्या जन्माच्या वेळीं सप्तर्षि मघांत होते आणि तेव्हां या कलियुगास प्रारंभ झाला. यांत १२०० दिव्य वर्षें आहेत." तेव्हां भारतीयुद्धापासूनच कलियुगास प्रारंभ झाला हें पुराणकारांस माहीत होतें, व कलियुगांत १२०० दिव्य वर्षें असतात हेंही त्यांस माहीत होतें. मग कलियुग लागल्यास किती वर्षें गेलीं, याचा सर्व ज्योतिष्यांनीं ठरविलेला काळ त्यांस माहित नव्हता, याचें आश्चर्य वाटतें. हे नवीन पुराणकार व भारतीय ज्योतिषी एकाच काळांत झाले; म्हणजे इसवी सन पूर्व ४०० पासून ८०० पर्यंत झाले, हें सिद्ध आहे. तेव्हां एका काळांत झालेल्या या पुराणकारानां माहिती अगदीं कमी होती असें दिसतें. असो, एकंदर हकीगतीवरून आम्हांस असें म्हणावें लागतें कीं, या विष्णु व भागवतपुराणोक्त पिढ्या व वर्षें यांचा पुरावा मेग्यास्थिनीसनें दिलेल्या पुराव्यासमोर मानण्याजोगा नाहीं.

मेग्यास्थिनीस व पुराणकार.

मेग्यास्थिनीसनें लिहून ठेवलेली माहिति अधिक विश्वसनीय किंवा पुराणांनीं सांगितलेली माहिती अधिक विश्वसनीय, या मुद्याचा आणखी विस्तारपूर्वक विचार करणें जरूर आहे. प्रथम आपण मेग्यास्थिनीसनें काय माहिती लिहून ठेविली आहे आणि तिजवर काय आक्षेप येऊं शकतात, याचा विचार करूं. मेग्यास्थिनीसचा महत्त्वाचा ग्रंथ नष्ट झाला आहे, हें प्रसिद्ध आहे. तो असता तर आपल्यास राजे लोकांचीं नांवें व वर्षें सुद्धां तपशीलवार मिळालीं असतीं. ज्याप्रमाणें बाबिलोन येथें बेरोसस व इजिप्त येथें मेनेथो यानें तयार केलेल्या वंशावळी अजून प्रसिद्ध असून त्या देशांच्या इतिहासास मदत देत आहेत, त्याप्रमाणें मेग्यास्थिनीसनें लिहून घेतलेल्या वंशावळी आपल्यासमोर यावेळीं असत्या, तर आपल्यास शंका रहातीना. असो. त्याच्या ग्रंथाचे जे उतारे दोन तीन इतिहासकारांनीं घेतले आहेत ते आपण येथें घेऊं.

प्लिनीनें घेतलेला उतारा.

'बॅकसच्या काळापासून अलेक्झँडरपर्यंत १५४ राजांची गणना आहे, आणि त्यांच्या राज्यकाळाचीं अवधि ६४५१ वर्षें आणि ३ महिने आहे.'

अरायनच्या ग्रंथांतील उतारा.

'डायानिसॉस (बॅकस) च्या काळापासून सॅड्रकोटस् (चन्द्रगुप्त) पर्यंत हिंदुस्थानांतील लोक १५३ राजे व ६०४२ वर्षांची अवधि मानतात, परंतु ह्यामध्यें तीन वेळां लोकसत्तात्मक राज्य स्थापिलें गेलें....दुसरें एक ३०० वर्षांचें व आणखी एक १२० वर्षांचें. डायानिसॉस हा हिराक्लीज्हून १५ पिढ्या पूर्वी होता, असें हिंदुस्थानचे लोक सांगतात.'

इजिप्त व बॅबिलोन या देशांत ग्रीक लोकांनीं मिळविलेल्या माहितीप्रमाणेंच ही माहिती राजांच्या राज्यवर्षसंख्येसह तपशीलवार होती, ही गोष्ट वरील उताऱ्यांवरून स्पष्ट दिसते. तिची मजल महिन्यापर्यंत येऊन पोंचली आहे. वरील दोन उताऱ्यांत वर्षांच्या संख्येंत जरी थोडासा फरक आहे, तरी तो महत्त्वाचा नाहीं आणि लोकसत्ताक राज्य म्हणजे बहुधा अराजक काल असावा, असें मानतां येईल.

महाभारतांत किंवा अन्य पूर्वग्रंथांत प्राचीन राजांच्या राज्यवर्षसंख्येचा उल्लेख कोठेंच नाहीं, याजवरून चन्द्रगुप्ताच्या काळीं प्राचीन राजांच्या राज्यवर्षसंख्येसहित वंशावळी निराळ्या असल्या पाहिजेत आणि त्यांजवरून ही माहिती मेग्यास्थिनीसनें घेतली असली पाहिजे. महा-

भारतास शेवटचें रूप मेग्यास्थिनीसनंतर मिळालें, हें आपण पाहिलेंच आहे. यावरून ही माहिती किती जुनी आहे हें आपल्या लक्षांत येईल. आतां या उताऱ्यात सांगितलेला हिराक्लीज् म्हणजे श्रीहरि ही गोष्ट सर्वमान्य होईल, हें पूर्वी सांगितलेंच आहे, परंतु डायानिसॉस कोण हें निश्चयानें सांगतां येत नाहीं. तथापि तो दाक्षायण मनु असा मेळ घातला असतां त्यापासून महाभारतांत व हरिवंशांत सांगितलेल्या श्रीकृष्णाच्या पिढ्या १९ जमतात, असें म्हणतां येतें (आदि. अ. ७९). तेव्हां मेग्यास्थिनीसनें दिलेल्या माहितीला हा एक अधिक दुजोरा मिळतो, असें म्हणतां येतें.

श्रीकृष्णाची वंशावळ हरिवंशांत दिलीच आहे, पण महाभारतांतही ती आणखी एके ठिकाणीं आली आहे, त्यांत दक्षापासून श्रीकृष्ण १९ वाच आहे. अनुशासनपर्व अ. १४७ यांत ही वंशावळ दिली आहे; ती येणेंप्रमाणें:— १ दक्ष–कन्या दाक्षायणी. २ (विवस्वान्) आदित्य–३ मनु–४ इला–५ पुरूरवा–६ आयु–७ नहुष–८ ययाति–९ यदु–१०क्रोष्टा–११ वृजिनीवान्–१२ उषंगु–१३ शूर–१४ वसुदेव–१५ श्रीकृष्ण. यांतील वृजिनीवान् आणि उषंगु हीं नांवें हरिवंशांत नाहींत. त्यांच्या ऐवजीं देवमीढुष हें नांव आहे. आदि. अ. ७६ याचे आरंभी ययाति प्रजापतीपासून दहावा असें म्हटलें आहे. तो खुद्द ब्रह्मदेवापासून घ्यावा. ब्रह्मदेवापासून प्रचेता: आणि त्यापासून दक्ष प्राचेतस. दक्षाला प्रजापति संज्ञा आहे म्हणून हा संशय येथें उत्पन्न होतो. असो, मेग्यास्थिनीसची माहिती महाभारतकालीन पंडितांकडून मिळालेली होती, हें यावरूनही निर्विवाद दिसतें. सबब त्यानें दिलेल्या १५३ पिढ्या पुराणांच्या शेवटच्या आवृत्तींत दिलेल्या पिढ्यांहून अधिक विश्वसनीय आहेत.

मेग्यास्थिनीसनें दिलेल्या माहितीच्या विरुद्ध असा आक्षेप येणें शक्य आहे कीं, पिढ्यांच्या संख्येच्या मानानें वर्षसंख्या फार मोठी आहे. एकंदरीनें सरासरी राजांच्या दर पिढीस २० वर्षे पडतात, हा हिशोब सर्व जगताच्या इतिहासावरून काढलेला आहे, हें आपण पूर्वी पाहिलेंच आहे. तेव्हां १५३ पिढ्यांना सरासरी ३०६० वर्षे यावीं, त्या ऐवजीं ६०४२ वर्षे दिलीं आहेत हें कसें? परंतु आर्य लोकांची मेग्यास्थिनीसनें दिलेली माहिती कशी विश्वसनीय आहे, याचें प्रत्यंतर आपण दुसऱ्या देशाच्या राजवंशावळींवरून पाहूं. प्रत्येक देशांत मानवी राजे सुरू होण्यापूर्वी कांहीं कांहीं देवांश राजे असावयाचेच आणि अशा राजांची वर्षसंख्या जास्त असावयाची, हें आपल्यास दिसून येतें. इजिप्त देशांतील मेनेथो यानें जमविलेल्या राजवंशावळीस मेनिस या मानवी राजापासून सुरवात होते. यापूर्वी देवांश राजे झाले, परंतु पुढें कोणी झाला नाही असें त्यानें लिहिलें आहे. आपलेकडेही श्रीकृष्ण हा ईश्वरी अवतार झाल्यानंतर कलियुगास प्रारंभ झाला. अर्थात् श्रीकृष्णानंतर कोणी ईश्वरी अंश राजा झाला नाहीं. हिराक्लीज् अथवा हरिपर्यंत झालेल्या देवांश राजांच्या १५ पिढ्या वजा देऊन बाकीच्या १३८ पिढ्या मानवी राजांच्या असें धरलें पाहिजे आणि या राजांचा राज्यवर्षाचा काल २० वर्षे घेऊनच आपण त्यांचा काल २७६० वर्षे धरला आहे. हा काल ६०४२ वर्षांत वजा दिला, तर बाकी३२८२ वर्षे राहतात. इतकीं वर्षे १५ पिढ्यांना धरलीं तर प्रत्येक पिढीस २०० वर्षे पडतात. हीं कांहीं विशेष नाहींत हें आपल्यास दिसून येईल.

वसुदेवाचेंच आयुष्य किती होतें हें महाभारतांत दिलेल्या वर्णनावरून दिसतें. असो. अन्य देशांच्या इतिहासावरून ही वर्षसंख्या मोठी दिसत नाहीं. इजिप्त देशांतील व खाल्डिया देशांतील देवांशराजांनीं फारच वर्षें राज्य केलें, असें वर्णन आहे. आतां आपण ज्यू लोकांची वंशावळ घेऊं. ही अधिक विश्वसनीय व जपून ठेविलेली आहे. यांतसुद्धां मोझिस या मानवी राजापूर्वींच्या प्रजापतींची (पेट्रियार्क) वर्ष-मर्यादा फारच मोठी आहे. पहिल्या भागात म्हणजे सृष्टयुत्पत्तिपासून जलप्रलयापर्यंत म्हणजे आदामपासून नोआपर्यंत ११ पुरुषांस २२६२ वर्षें दिलीं आहेत; म्हणजे दर पिढीस सुमारें दोनशें वर्षें पडतात. दुसऱ्या भागांत शेमपासून अब्राहमपर्यंत ११ पुरुषांस १३१० वर्षें मानतात; अर्थात् दर पिढीस ११० वर्षें पडतात आणि तिसऱ्या भागांत मोझिसपासून सालोमनपर्यंत १२ पिढ्यांस ४०८ वर्षें दिलेलीं आहेत हीं मानवी प्रमाणाला धरून आहेत. सारांश, इतर देशांच्या तुलनेनें आपल्यास असें स्पष्ट म्हणतां येतें कीं, मेग्यास्थिनीसनें जी माहिती दिली आहे ती अगदी संभवनीय असून त्यांतील १५३ पिढ्या ह्या त्यावेळच्या लेखी पुराव्यावरून त्यानें दिलेल्या आहेत आणि यांजवरून हिंदुस्थानचा ऐतिहासिक काल इ० स० पू० ३१०१ पर्यंत जातो, याचें मुळींच आश्चर्य नाहीं. इजिप्तमधील पहिला मानवी राजा इ० स० पू० ३३७० वर्षीं राज्य करूं लागला. इजिप्तमधील सर्वांत मोठा पिरामिड इ. स. पू. २९०० वर्षें बांधला गेला. चीनचा पहिला मानवी राजा इ. स० पू० २०८९ वर्षीं गादीवर आला. इत्यादि प्राचीन देशांच्या इतिहासांवरून हिंदुस्थानांतील भारती आर्यांचे पहिले ऐतिहासिक राजे पांडव व श्रीकृष्ण इ० स. पू. ३१०१ इतके जुने आहेत, यांत नवल करण्यासारखें कांहीं नाहीं.

मेग्यास्थिनीसच्या म्हणण्यावर दुसरा आक्षेप असा काढला जातो की, श्रीकृष्णापर्यंत १९ पिढ्या होतात, तितक्याच अवधीत मनूपासून पांडवांपर्यंत ३९ पिढ्या महाभारतांत दिलेल्या आहेत. पण यांतही आश्चर्य करण्यासारखें कांहीं नाहीं. कारण, ह्या कलीपूर्वींच्या राजांच्या पिढ्या असून त्यांची वर्षसंख्याही फार मोठी धरली आहे. हे राजे द्वापरांतील व तत्पूर्वींचे असून त्यांच्या मोठ्या वर्षसंख्येंत निरनिराळ्या शाखेंत १९ व ३९ अशा पिढ्या होण्याचा संभव आहे. एकाच भीष्माच्या देखत विचित्रवीर्य, पांडु आणि युधिष्ठिरादि पांडव अशा तीन पिढ्या झाल्या. तेव्हां मोठ्या आयुर्मर्यादेंत कांहीं शाखांत जास्त पिढ्या होणें शक्य आहे. परंतु मानवी पिढ्या सुरू झाल्यापासून ज्या १३८ पिढ्या आम्हीं धरल्या आहेत, त्यांत निरनिराळ्या शाखेंत दीर्घायुषी व अल्पायुषी राजे मिळून एकंदर वर्षसंख्या सरासरीला २० च येणार हें युक्त आहे. असो. एकंदर गोष्टींचा विचार करतां मेग्यास्थिनीसला हिंदुस्थानांत चंद्रगुप्ताच्या वेळीं जी पिढ्यांची माहिती मिळाली, ती अत्यंत जुनी असून विश्वसनीय आहे, असेंच मानलें पाहिजे.

याउलट परिस्थिति पुराणांत दिलेल्या पिढ्यांची आहे. पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें ही माहिती फार अर्वाचीन म्हणजे इ. स. ४०० सुमाराची, अर्थात् मेग्यास्थिनीसच्या नंतर सातआठशें वर्षांची आहे. या अवधींत शूद्र, बौद्ध व यवन राजे झाले असल्यामुळें प्राचीन क्षत्रियांच्या वंशावळी नष्ट झाल्या असल्या पाहिजेत. किंबहुना या लोकांचा व धर्माचा जातींविरुद्ध कटाक्ष असल्यानें क्षत्रियांच्या पि-

ढ्या संभाळून ठेवणारे सूत, पुराणिक या अवधींत नष्ट झाले असावेत. अर्थात् पुराणांनीं लिहून ठेविलेली पिढ्यांची व वर्षसंख्येची माहिती अनमानधपक्याची, किंबहुना बौद्ध व जैन माहितीवरून घेतलेली असावी. कारण, बुद्धापासून अथवा जिन महावीराच्या वेळेपासून किंवा थोडे तत्पूर्वी जे राजे झाले, त्यांचीं दिलेलीं नांवें व वर्षसंख्या पुष्कळ संभवनीय व जुळती अशी पुराणांत दिलेली आढळते आणि तत्पूर्वींची माहिती केवळ काल्पनिक दिसते. तें कसें हें आपण विस्तारानें पाहूं.

पुराणांत हीं सर्व वर्णनें भविष्यरूपानें आलीं आहेत. अर्थात् तीं तीं त्या राज्यानंतरचीं आहेत, यांत शंका नाही. त्यांत वर्षसंख्यासुद्धां दिलेली आढळते. तेव्हां तीं त्या राजांनंतरचींच असलीं पाहिजेत, हें निर्विवाद आहे. या रीतीनें विचार करतां आंध्रांतापर्यंत राज्यसंख्या दिलेली आहे. पुढें यवनादि राजे झाले त्यांचे एकंदर काल दिले आहेत, असा सर्वच घोंटाळा झालेला दिसतो. तथापि आपण बार्हद्रथ वंशाचा जास्त विचार करूं. कारण यांच्या पुढें मगधांत झालेले वंश यांची माहिती बौद्ध ग्रंथावरूनही मिळण्यासारखी होती. वायुपुराणात ही माहिती जास्त विस्तारानें दिलेली आहे ती अशी. प्रद्योतवंशाचे पांच राजे, वर्षसंख्या विष्णुपुराणांत दिल्याप्रमाणें १३८ आहे. पण प्रत्येक राजाची वर्षसंख्या दिली आहे, त्यांची बेरीज १४८ येते. तसेंच त्यापुढें शिशुनाग वंश याचे दहा राजे ३६२ वर्षें राज्य करतील असें सांगितलें आहे. पण राजांचीं नांवें व निरनिराळी वर्षसंख्या दिली आहे, त्यांची बेरीज ३३४ वर्षें येते. असो. याजकडे दुर्लक्ष करून आपण यापूर्वीचा जो बार्हद्रथ वंश त्याचाविषयीं विचार करूं. हा वंश एक हजार वर्षें राज्य करील, असें वर्णन पुराणांचें—बहुतेक सर्व पुराणांचें आहे.

> द्वात्रिंशच्च नृपा ह्येते भवितारो बृहद्रथात् ।
> पूर्णं वर्षसहस्रं च तेषां राज्यं भविष्यति ॥

या वर्णनांत आलेला एक हजार हा ठोकळ आंकडाच संशय उत्पन्न करतो. बरोबर आंकडा आला म्हणजे बहुधा ठोकळ मानानें कांहीं माहिती नसते तेथें तो दिलेला असतो असें अनुमान होतें. दुसरी गोष्ट. एकच वंश हजार वर्षेंपावेतों चालणें शक्य नाहीं. हें ऐतिहासिक अनुभवाच्या विरुद्ध आहे, व हीं वर्षें मानवी कलियुगांतील वंशांचीं हेंही लक्षांत ठेविलें पाहिजे. बार्हद्रथानंतरच्या पांचशें वर्षांच्या अवधींत दोन वंश झाले. (दोन्ही वंश मिळून १३८+३६२ बेरीज ५०० च येते.) हाही आंकडा ठोकळ आहे. त्यानंतर १०० वर्षांत नंद झाले, हाही आंकडा ठोकळ आहे. असो. बार्हद्रथ वंशाची जी विस्तारपूर्वक माहिती दिली आहे, ती कशी आहे तें आपण तपशीलवार पाहूं. बृहद्रथापासून भारतयुद्धकालीन सहदेव राजापर्यंत दहा राजे वायुपुराणांत दिले आहेत ते असे. (१) बृहद्रथ (२) कुशाग्र (३) ऋषभ (४) पुण्यवान् (५) विक्रान्त (६) सुधन्वा (७) ऊर्ज (८) नभस् (९) जरासंध (१०) सहदेव. येथें बृहद्रथापासून जरासंध नववा आहे. पण 'प्रथमग्रासे मक्षिकापातः' असा कीं, जरासंध हा महाभारतांत बृहद्रथाचाच प्रत्यक्ष पुत्र वर्णिलेला आहे. (भा. सभा. अ. १७ पा. ५०६-५०७) तेव्हां ही पुराणांची माहिती किती चुकीची आहे, याची कल्पना होईल. बृहद्रथाच्या व जरासंधाच्या दरम्यानच्या राजांचीं नांवें हीं काल्पनिक दिसतात. असो. यांची राज्यवर्षसंख्या दिलेली नाहीं. आतां आपण भारती युद्धानंतरच्या राजांचीं नांवें व वर्षे

ल्या वायुपुराणांत दिली आहे ती पाहूं. ती णेंप्रमाणें.

(११)	सोमापि	५८ व.
(१२)	श्रुतश्रवा	६४ व.
(१३)	अयुतायु	२६ व.
(१४)	निरामित्र	१०० व.
(१५)	सुकृत्त	५६ व.
(१६)	बृहत्कर्मा	२३ व.
(१७)	सेनाजित्	२३ व.
(१८)	श्रुतंजय	४० व.
(१९)	महाबाहु	३५ व.
(२०)	शुचि	५८ व.
(२१)	क्षेम	२८ व.
(२२)	भुवत	६४ व.
(२३)	धर्मनेत्र	५ व.
(२४)	नृपति	५८ व.
(२५)	सुव्रत	३८ व.
(२६)	दृढसेन	५८ व.
(२७)	सुमति	३३ व.
(२८)	सुचल	२२ व.
(२९)	सुनेत्र	४० व.
(३०)	सत्यजित्	८३ व.
(३१)	वीरजित्	३५ व.
(३२)	अरिंजय	५० व.

एकंदर वर्षे ९९७.

याप्रमाणें ही तपशीलवार यादी मुद्दाम देली असून भारती युद्धानंतरच्याच २२ रा- ांची बेरीज ९९७ वर्षे येते. मग ३२ रा- ांची बेरीज एकहजार वर्षे कशी येईल ? ाही यादींतील कित्येक राजांचीं नांवें काल्प- नेक व राज्यवर्षसंख्याही १०० वगैरे काल्प- नेक दिसते. किंबहुना, ' द्वितीयग्रासेऽपि म- क्षेकापातः ' या न्यायानें महाभारतांत सहदे- ाच्या मुलाचें नांव मेघसंधि आहे (अश्व. अ. ८२ पा. १४०) वरप्रमाणें सोमापि नाहीं. तात्पर्य, एकंदर विचार करतां प्रद्योत- वंशापूर्वीं सांगितलेल्या बार्हद्रथ वंशाची पुरा- णांत दिलेली माहिती केवळ काल्पनिक आहे, असेंच म्हणावें लागतें.

बार्हद्रथ वंशाची कच्ची दिलेली माहिती निराधार आहे असें मान्य केलें, तरी

यावत्परीक्षितो जन्म यावन्नन्दाभिषेचनम् ।
एतद्वर्षसहस्रं तु ज्ञेयं पंचदशोत्तरम् ॥

या श्लोकांत समष्टिरूपानें दिलेली माहिती तरी कां मानूं नये ? असा प्रश्न येथें कोणी करील. पण आमच्या मतें, तपशिलाशिवाय असा आं- कडा मान्य करण्यास आधार काय ? वर्षें मो- जल्याची कोणी दन्तकथा असलेली सांगत नाहीं. याला मूळ आधार पिढ्यांचाच असला पाहिजे. आणि फुटकळ वंशाची समष्टि बेरीज १६०० येते, हें वर दाखविलेंच आहे. २२ बार्हद्रथ ५ प्रद्योत १० शिशुनाग आणि ९ नंद मिळून ४६ पिढ्यांना १११५ किंवा १००६ वर्षें कांहीं जास्त नाहींत असें कोणी म्ह- णेल. पण प्रद्योतापूर्वीं भारती युद्धापर्यंत एकच बार्हद्रथ वंश होता, ही माहिती इ. स. नंतर ५०० च्या सुमारास भविष्यरूपानें सांगणारे हे पुराणकार खरे मानावयाचे ? किंवा इ. स. पू. ३०० च्या सुमारास ज्या परस्थ मेग्या- स्थिनीसनें येथें येऊन चौकशी करून त्या वेळेस प्रचलित असलेल्या लिहून ठेवलेल्या वंशावळीवरून भारतीयुद्धापासून चंद्रगुप्तापर्यंत १३८ पिढ्या असल्याचें लिहून ठेविलें आहे, तो अधिक विश्वसनीय मानावयाचा ? आम- च्या मतें जों जों पूर्व पूर्व माहिती किंवा आ- धार मिळेल, तों तों ती जास्त विश्वसनीय असें मानलें पाहिजे. पूर्व पूर्व माहितीच्या परंपरेनें पाहतां पुराणें शेवटीं, त्यांच्या अगोदर मेग्या- स्थिनीस व त्याच्या अगोदर वेदांगें असीं

परंपरा लागते. वेदांगज्योतिषाचा काल इ. स. पू. सुमारें १४०० वर्षें असा रा. दीक्षितांनींच ठरविला आहे. त्यांची ही साक्ष पुराणांना विरुद्ध पडते. कारण, वेदांगज्योतिषापूर्वी बरीच वर्षें भारतीयुद्ध झालें असलें पाहिजे, हें स्पष्ट आहे, पण आपल्यास याच्याही पूर्वीचा पुरावा सामान्यतः सर्व भरतखंडांत मान्य केलेल्या भारतीयुद्धाच्या काळाचा म्हणजे इ. स. पू. ३१०१चा उपलब्ध होत असून त्यावरूनही मेग्यास्थिनीसच्या पुराव्याची विश्वसनीयता अधिक आहे, ही गोष्ट सिद्ध होते. तरी त्याजकडे आपण आतां वळूं.

वैदिक वाङ्मयांतील प्रमाण.

मेग्यास्थिनीसचा पुरावा विशेष मानण्यासारखा आहे, या गोष्टीस एक अत्यंत महत्त्वाचें सबळ पुराव्याचें साधन वैदिकवाङ्मयावरून कसें उत्पन्न होतें, हें आपण येथें विस्तारानें दाखवूं. ऋग्वेदांतील मंत्रांच्या तपासणीवरून ऋग्वेदामध्यें भारतीयुद्धाचा कोठेंही उल्लेख नाहीं, परंतु भारती योद्ध्यांच्या पूर्वजांचा एक महत्त्वाचा उल्लेख सुदैवानें सांपडतो. भीष्माचा व विचित्रवीर्याचा बाप शंतनु यास देवापि म्हणून एक भाऊ होता. हा देवापि शंतनूहून वडील असून विरक्त असल्याकारणानें राज्यावरील आपला हक्क सोडून अरण्यांत निघून गेला. महाभारतांतील आदिपर्व अ. ७५ यांतही ही गोष्ट स्पष्टपणें सांगितलेली आहे.

देवापिः खलु बाल एव अरण्यं विवेश ।
शंतनुस्तु महीपालो बभूव ॥

ऋग्वेदाच्या ‘ बृहद्देवता ’ ग्रंथांत हीच गोष्ट सांगितलेली आहे. तो श्लोक असा

आर्ष्टिषेणश्च देवापिः कौरव्यश्चैव शंतनुः ।
भ्रातरौ राजपुत्रौ च कौरवेषु बभूवतुः ॥

‘ आर्ष्टिषेण देवापि व कौरव्य शंतनु हे दोघे भाऊ राजपुत्र असून त्यांचा जन्म कौरववंशांत झाला.’ देवापि यास ‘ आर्ष्टिषेण ’ असें म्हटलें आहे, तें तो ऋष्टिषेण ऋषींचा शिष्य झाला होता म्हणून. देवापि हा मोठा तपस्वी असून शंतनूच्या राज्यात एक वेळ अवर्षण पडलें, त्या वेळेस देवापीनें शंतनूसाठीं पर्जन्याची स्तुति करून पाऊस पाडला, अशी कथा आहे. या वेळीं आर्ष्टिषेण देवापीनें जें सूक्त केलें, तें ऋग्वेदाच्या दहाव्या मंडलामध्यें सामील झालेलें आहे. या दहाव्या मंडलांत अनेक ऋषींचीं शेवटचीं शेवटचीं सूक्तें आहेत असा समज आहे. सारांश, देवापीच्या हकीकतीवरून असें अनुमान निघतें कीं, ऋग्वेदानंतर १०० वर्षांच्या आंत भारतीयुद्ध झालें. कारण, देवापीचा भाऊ शंतनू, शंतनूचा पुत्र भीष्म व विचित्रवीर्य आणि विचित्रवीर्याचे धृतराष्ट्र व पांडु हे पुत्र होत. युद्धकालीं भीष्म म्हातारा असून जिवंत होता, अशीही भारती युद्धाची जोड ऋग्वेदाच्या काळाशीं लागते, ही गोष्ट पार्गिटरसाहेबांनीं जगतासमोर प्रथम आणली आहे. आम्हासही हा पार्गिटरसाहेबांचा सिद्धांत मान्य आहे, इतकेंच नव्हे तर याच गोष्टीचें समर्थन करणारी दुसरी गोष्ट आम्हास सांपडली आहे. महाभारतांत पांचालांना ‘ सोमकाः ’ असें ठिकठिकाणीं म्हटलें आहे. द्रोणानें अश्वत्थाम्यास ‘ पांचालांवर हल्ला कर ’ असें सांगतांना

सोमका न प्रमोक्तव्या जीवितं परिरक्षता ।

‘ आपल्या जीवाचें रक्षण करून सोमकांना सोडूं नको, ’ असें सांगितलें आहे. द्रुपदराजालाही सोमक अशी संज्ञा एके जागीं दिलेली आहे. हे सोमक कोण याचा पत्ता कित्येक दिवस लागत नव्हता. परंतु ऋग्वेदांत ‘ सोमकः साहदेव्यः ’ असा सहदेवपुत्र सोमक याचा उल्लेख एका सूक्तांत आहे, असें वैदिक इण्डेक्सवरून कळलें. ऐतरेय ब्राह्मणांतही

सहदेवपुत्र सोमक यानें एक राजसूय यज्ञ केला व पर्वत व नारद या ऋषींच्या सांगण्याप्रमाणें विशिष्ट रीतीनें सोमरस काढला यामुळें त्यास अत्यंत कीर्ति मिळाली, असें वर्णन आहे. हा सोमक द्रुपदाचा पूर्वज होय. हरिवंश (अ. ३२ पा. १००) यांत सहदेव, सोमक, जंतु, पृषत् आणि द्रुपद अशी पिढी सांगितलेली आहे. धृष्टद्युम्नाला पार्षत व द्रौपदीला पार्षती असें महाभारतांत म्हटलें आहे, त्याचें कारण यावरून समजेल. ' साहदेव्यः सोमकः ' असा उल्लेख ऋग्वेदांत आलेला आहे. सोमक राजसूय करणारा मोठा सम्राट् असल्यानें त्याच्या वंशजाना ' सोमकाः ' असें नांव मिळालें, व तें भारतांत वारंवार येतें. द्रुपद भारतीयुद्धांत होता, याजवरूनही ऋग्वेदानंतर भारतीयुद्ध चारपांच पिढ्यांनीं म्हणजे १००–१५० वर्षांनी झालें, असें मानण्यास हरकत नाही.

यावरून आपल्या अनुमानाचें पहिलें साधक प्रमेय सिद्ध झालें, तें असें. पार्गिटर साहेबांच्या म्हणण्याप्रमाणें भारतीयुद्ध ऋग्वेदानंतर सरासरी १०० वर्षांनी झालें. आतां आपल्या अनुमानाचा दुसरा साधक भाग देऊं. प्रो. मॅक्डोनेल आपल्या संस्कृतवाङ्मयाच्या इतिहासावरील ग्रंथात असें म्हणतो. " महाभारताला मूलभूत ऐतिहासिक कथा कुरु व पांचाल या दोन शेजारी शेजारीं राहणाऱ्या लोकांमध्यें प्राचीन काळीं झालेलें युद्ध ही होय. या युद्धामुळें हे लोक एक झाले. यजुर्वेदांत या दोन्ही जाती एकवटलेल्या उल्लिखित आहेत. काठक ब्राह्मणांत धृतराष्ट्र वैचित्रवीर्य हा राजा सर्वांस माहीत असलेल्याप्रमाणें वर्णिला आहे. यावरून हा महाभारतांत वर्णिलेला युद्धप्रसंग फार मागील काळीं झाला, असें म्हणावें लागतें. हा काळ इसवीसनपूर्व दहाव्या शतकाच्या अलीकडे येऊं शकत नाहीं. " या उताऱ्यांत भारतीयुद्धाच्या काळासंबंधानें वैदिक वाङ्मयांतील प्रसिद्ध पाश्चात्य विद्वानाचें काय मत आहे, हें आपण ग्रथित असलेलें पाहतों. यांतील एक भाग आम्हास मान्य नाहीं. परंतु बाकीचा मान्य नाहीं. प्रोफेसर मॅक्डोनेलनें यजुर्वेदाचा काळ इसवी सन पूर्व १००० धरला आहे, हा भाग खेरीज करून त्यांचें जें मत आहे तें मान्य केलें पाहिजे. यजुर्वेदांत कुरुपंचालांचा एकत्वानें उल्लेख आहे, व काठक ब्राह्मणांत वैचित्रवीर्य धृतराष्ट्राचा उल्लेख आहे, याजवरून भारतीयुद्ध यजुर्वेदापूर्वीं किंवा काठक ब्राह्मणापूर्वीं झालें असें अनुमान निश्चयानें निघतें. यात्र अनुमानाला आमच्या मतें आणखी दुजोरा मिळतो तो असा कीं, शुक्लयजुर्वेदाच्या शतपथ ब्राह्मणांत जनमेय पारीक्षिताचा उल्लेख आहे. यावरून यजुर्वेदाच्या व त्यांतील ब्राह्मणांच्या पूर्वीं भारतीयुद्ध झालें असें ठरतें, तें किती वर्षांपूर्वीं झालें हें मात्र यांतून निघत नाहीं.

असो. आपल्या अनुमानाचें प्रथम प्रमेय याप्रमाणें सिद्ध झालें. भारतीयुद्ध ऋग्वेदरचनाकालानंतर शंभर वर्षांनी व यजुर्वेद आणि शतपथ ब्राह्मण यांच्यापूर्वी कांही वर्षें झालें; ही गोष्ट आपलें पहिलें प्रमेय होय. आतां ऋग्वेदाचा काळ किंवा यजुर्वेदाचा काळ जर ठरवितां येईल, तर आपल्यास भारतीयुद्धाचा काळ सहज ठरवितां येईल. हेंच आपलें दुसरें प्रमेय होय. या प्रमेयासंबंधानें पाश्चात्य विद्वानांचा व आमचा तीव्र मतभेद आहे. पार्गिटर साहेब असें म्हणतात कीं, ऋग्वेदाचें शेवटलें सूक्त देवापीचें व पहिलें सूक्त विश्वामित्राचें असें मानलें, तर देवापि व विश्वामित्र यांजमधील पिढ्यांवरून सरासरी ७०० वर्षांचें अंतर दिसतें, व भारतीयुद्धाचा काळ इसवी सन पूर्व १००० वर्षें घेतला तर ऋग्वेदाचा काळ सरासरी

१०००—१७०० इ० स० पूर्व पर्यंत मागें जातो. प्रोफेसर मॅक्डोनेल यांच्या मताचाच आधार वर घेतलेला दिसतो, म्हणजे यजुर्वेदाच्या रचनेचा काळ इसवी सन पूर्व १००० वर्षें त्यांनें धरलेला आहे. हा जो वेदांचा रचनाकाळ पाश्चत्त्य पंडितांनी कायम केला आहे तो कशावरून? त्यांचा आमचा मतभेद होतो तो येथेंच. पाश्चात्य पंडित वैदिक वाङ्मयाला अगदी अलीकडे ओढण्याचा प्रयत्न कारितात व त्याजवरून भरतखंडाच्या प्राचीन इतिहासांतील सर्वच गोष्टी अलीकडे ओढूं पाहतात, ही त्यांची मोठी चूक आहे. असो. पार्गिटर व मॅक्डोनेल यांच्या एका मताला दुजोरा देऊन आपलें पहिलें प्रमेय सिद्ध झालें. तें असें. भारतीयुद्ध ऋग्वेदानंतर व यजुर्वेदाच्या पूर्वीं विशेषतः शतपथ ब्राह्मणाच्यापूर्वी झालें. तेव्हां ऋग्वेदाचा काळ किंवा यजुर्वेदाचा काळ किंवा शतपथ ब्राह्मणाचा काळ कोणता हें जर आपल्यास निःसंशयानें कळेल, तर भारतीयुद्धाचा काळ निश्चयानें सांगतां येईल, हें उघड आहे. ऋग्वेदाचा काळ ठरविण्यास किंवा यजुर्वेदाचा काळ ठराविण्यास थोडीशी अडचण आहे. ऋग्वेदाचीं निरनिराळीं सूक्तें निरनिराळ्या काळीं झाली, हें प्रसिद्ध आहे. यजुर्वेदाची ही रचना अशाच प्रकारें कित्येक शतकें होत होती. कारण, ऋग्वेदांतील पुरुषसूक्तांत यजुर्वेदाचा उल्लेख आहे. शतपथ ब्राह्मणाच्या पूर्वी ऋग्वेदसूक्तांची रचना संपूर्ण होऊन ऋग्वेदाचा एक निश्चित पूर्वापरसंबद्ध असा ग्रंथ तयार झाला होता, हें निर्विवाद दिसतें. प्रोफेसर मॅक्डोनेल हे आपल्या पूर्वोक्त ग्रंथाच्या ४९ पानावर असें म्हणतात कीं, ब्राह्मणांमध्यें ज्या निरनिराळ्या चर्चा ऋग्वेदाविषयीं आहेत, त्यांजवरून असें दिसतें कीं, ऋग्वेदाची संहिता त्या वेळीं एका विशिष्ट प्रकारानें कायमची निश्चित झाली होती; यजुर्वेदांतील गद्य वचनांप्रमाणें त्यांत अनिश्चितपणा नव्हता. शतपथ ब्राह्मणामध्यें एके ठिकाणी असें स्पष्ट म्हटलें आहे की, " यजुर्वेदांतील गद्य वचनांचा पाठ बदलणें शक्य आहे; परंतु ऋग्वेदांतील ऋचांचा पाठ बदलणें अशक्य आहे." इतकेंच नव्हे तर, ब्राह्मणामध्यें ऋग्वेदांतलि अमुक सूक्तांत इतक्या ऋचा आहेत असा उल्लेख आढळतो व हल्लींच्या ऋग्वेदांत तितक्याच ऋचा आहेत. तात्पर्य, ब्राह्मणकाळी ऋग्वेद हा समग्र ग्रंथ बांधलेला, निश्चित व सर्वमान्य श्रुति असा ठरला होता. ऋग्वेदाची व्यवस्था करण्याचें काम व्यासांनी केलें व हा व्यास भारतीयुद्धवेळीं होता अशी जी समजूत आहे, ती वरील विधानास धरून आहे. म्हणजे ऋग्वेदानंतर भारतीयुद्ध सरासरी १०० वर्षांच्या आंत झालें व भारतीयुद्धानंतर ब्राह्मणग्रंथ विशेषतः शतपथ ब्राह्मण हा ग्रंथ तयार झाला. महाभारतावरूनही भारतीयुद्धानंतर शतपथब्राह्मण रचलें गेलें असेंच दिसतें. शतपथ ब्राह्मणाची व शुक्लयजुर्वेदाची रचना याज्ञवल्क्यानें केव्हां व कशी केली, याची हकीकत शांति. अ. ३१८ यांत दिलेली आहे ती पुढें येणारच आहे. त्यावरून महाभारतकाळी सुद्धां हाच समज असलेला दिसतो की, भारतयुद्धानंतर शतपथ ब्राह्मण तयार झालें. या शतपथ ब्राह्मणाचा काळ आपल्यास ठरविता येईल काय, हा येथें अत्यंत महत्त्वाचा मुद्दा उपस्थित होतो.

कृत्तिकेचें थेट पूर्वेस उगवणें.

प्रोफेसर मॅक्डोनेल यानें ब्राह्मणांचा काळ इसवी सन पूर्व ८००—५०० पर्यंत दिलेला आहे. पण हा काळ अतिशय भित्रेपणानें अगदीं अलीकडचा ओढलेला आहे. ऋग्वेदाला प्रो. मॅक्डोनेल इ. स. पूर्व १५००—१००० पर्यंत ठरवतो, पण प्रोफेसर जेकोबी इ. स. पूर्व

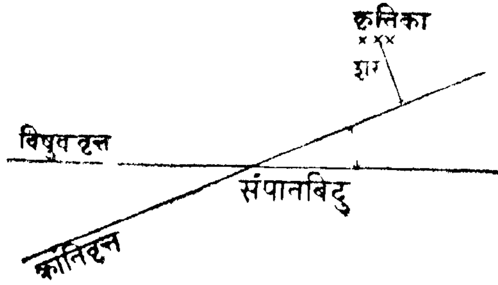
४००० वर्षेपर्यंत मागें जात आहे. तें कांही असो, शतपथ ब्राह्मणाचा काळ अत्यंत निश्चितपणानें ठरविण्यास एक प्रमाण उपस्थित झालें आहे. त्यावरून त्याचा काळ इसवी सन पूर्व ३००० तीन हजार ठरतो. हा आमचा शोध नाहीं. हा शोध लावण्याचें श्रेय शंकर बा. दीक्षित ह्यांस आहे, व तो त्यांनीं भारतीय ज्योतिष शास्त्रावरील आपल्या इतिहासग्रंथांत नमूद केला आहे. ' इंडियन ॲन्टिकेरी ' या मासिकांत इंग्रजी वाचकांपुढेंही त्यांनीं हा शोध मांडला, परंतु आजपर्यंत त्यांस कोणीही उत्तर दिलें नाही. दीक्षितांनीं लावलेला शोध येणेंप्रमाणें आहे. दीक्षित म्हणतात.—"असें निश्चयात्मक सिद्ध करतां येतें की, शतपथ ब्राह्मणाचा, निदान ज्या भागांत खालील वाक्य आहे त्याचा काळ इसवी सन पूर्व ३००० सुमार आहे. हें वाक्य असें:—

कृत्तिकास्वादधीत। एता ह वै प्राच्यै दिशो न च्यवन्ते सर्वाणि ह वा अन्यानि नक्षत्राणि प्राच्यै दिशश्चवन्ते ।

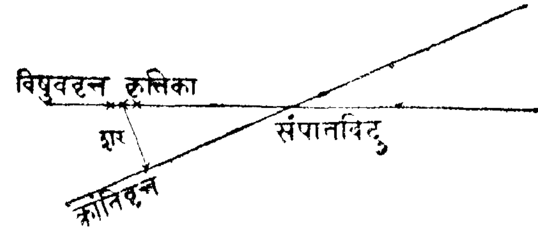
अर्थ:—कृत्तिका नक्षत्रावर अग्नीचें आधान करावें. ह्या कृत्तिका पूर्वदिशेपासून निश्चयानें च्यवत (चळत) नाहींत, बाकीचीं सर्व नक्षत्रें चळतात. या वाक्यावरून त्या काळीं कृत्तिका थेट पूर्वेस उगवत असत. साधारण लोकसमजुतीप्रमाणें सर्वच नक्षत्रें पूर्वेस उगवतात, परंतु वरील वाक्यांत कृत्तिकांचें उगवणें व इतर नक्षत्रांचें उगवणें यांत फरक दाखविला आहे. यावरून व च्यव् धातूवरून या वाक्याचा असा अर्थ दिसतो कीं, कृत्तिका ऐन पूर्वेच्या बिंदूंत उगवतांना दिसत, व इतर नक्षत्रें या बिंदूच्या डाव्या किंवा उजव्या बाजूस उगवत असत. ज्योतिष शास्त्रानें याचा अर्थ असा कीं, ज्या वेळीं हें वाक्य लिहिलें गेलें त्यावेळी कृत्तिका ऐन विषुववृत्तावर होत्या. तसेंच या वाक्यावरूनच हेंही दिसतें कीं, वैदिक ऋषींनी पूर्वबिंदूचा निश्चय केला होता आणि ते नक्षत्रांचा उदय पहात असत. संपातबिंदूच्या चलनामुळें म्हणजे मागें हटण्यामुळें हल्लीं कृत्तिका पूर्वेस उगवत नाहीत. हल्लींच्या कृत्तिकेच्या स्थितीवरून कृत्तिका विषुववृत्तावर होत्या, त्या वेळचा काळ काढतां येतो. तो काळ इसवी सन पूर्व २९९० येतो. ठोकळ मानानें ३००० घ्यावा. मी गणित करून हेंही पाहिलें आहे की, या वेळीं सत्तावीस नक्षत्रांपैकी दुसरें कोणतेंही नक्षत्र विषुववृत्तावर नव्हतें; अर्थात् पूर्वेस उगवत नव्हतें. कृत्तिका पूर्वेपासून चळत नाहींत, असा वर्तमानकाळीं प्रयोग आहे, भूतकाळीं नाहीं. अर्थात् या वाक्यांत पूर्वीची गोष्ट सांगितलेली नाहीं. माझें मत असें आहे कीं, या विधानावरून निश्चयात्मक सिद्ध होतें कीं, हें वाक्य इसवी सन पूर्व ३००० याच्या अलीकडे लिहिलें गेलें नाहीं. " (इंडियन ॲन्टिकेरी भा. २४ पान २४९.)

दीक्षितांचें वरील म्हणणें आजपर्यंत कोणींही खोडलेलें नाहीं व तें इतकें महत्त्वाचें आहे कीं, तें वाचकांस नीट समजाविलें पाहिजे. कृत्तिका नक्षत्र क्रान्तिवृत्ताच्या उत्तरेस आहे, व त्याचा शर कधीही कमीज्यास्ती होत नाहीं. त्याचे पूर्वेच्या उत्तरेस हल्ली उगवणें हें पूर्वकाळीं संपातबिंदु दुसऱ्या ठिकाणी होता तेव्हां नव्हतें. विषुववृत्तावर जेवढे तारे असतात, तेवढेच पूर्वेस उगवतात व संपातबिंदूच्या मागें येण्यामुळें विषुववृत्ताहून तारे सुटतात. ही स्थिति कशी होते हें पुढील आकृतीवरून वाचकांच्या लक्षांत येईल.

इसवी सन १९००

इसवी सन पूर्वी ३०००

हल्लीं विषुववृत्ताच्या वर उत्तरेस कृत्तिका आहेत. पूर्वी एका काळीं कृत्तिका विषुववृत्तावर होत्या. क्रांतिवृत्ताचा व विषुववृत्ताचा कोन २३' अंशांचा आहे आणि कृत्तिकांचा शरही ठराविक व कायमचा आहे. यावरून संपातबिंदु त्या काळीं किती मागें होता हें काढतां येतें. दीक्षितांनीं सरासरी ६८ अंश इ. स. १९०० च्या स्थितीच्या मागें काढला. अर्थात् १९०० च्या पूर्वी ६८×७२ (दर ७२ वर्षांस एक अंश संपात मागें सरतो या हिशोबानें) म्हणजे ४८९६ वर्षें येतात. यांत १९०० वजा करतां इसवी सन पूर्व २९९६ वर्षांच्या सुमारास शतपथ ब्राह्मणांतील हें वाक्य लिहिलें गेलें असावें. शतपथ ब्राह्मणापूर्वी कित्येक शतकें ऋग्वेद तयार होत होता. अर्थात् ऋग्वेदाचा शेवटचा काळ इ. स. पूर्व ३२०० असा धरला असतां चालेल. भारतीयुद्ध ऋग्वेदा नंतर १०० वर्षांनीं झालें, तेव्हां त्याचा काळ ३१०१ हा बहुतेक निश्चयानें ठरतो, अशी आमच्या अनुमानाची बांधणी दीक्षितांनीं दिलेल्या काळावर आम्हीं बसविली आहे.

आमच्या म्हणण्याचा सारांश वाचकांपुढें अगदीं थोडक्यात पुन्हां मांडू. ऋग्वेदांत शेवटीं शेवटीं देवापि याचें सूक्त आहे. देवापि हा भीष्माचा बाप शंतनु याचा भाऊ होता. अर्थात् ऋग्वेदानंतर थोड्याच वर्षांनीं भारतीयुद्ध झालें. शतपथ ब्राह्मणांत सबंध ऋग्वेदाचा उल्लेख आहे, आणि जनमेजय पारीक्षित-पांडवांचा पणतु याचाही उल्लेख आहे. तेव्हां भारतीयुद्ध शतपथ ब्राह्मणापूर्वी झालें. शतपथ ब्राह्मणाचा काळ 'कृत्तिका थेट पूर्वेस उगवतात' या त्यांतील वचनावरून इसवी सन पूर्व ३००० सुमाराचा दीक्षितांनी ठरविला आहे. तेव्हां भारतीयुद्धाचा काळ इसवी सन पूर्व ३१०१ जो मानला गेला आहे तो योग्य आहे; आणि ऋग्वेदाच्या बांधणीचा काळ सरासरी इसवी सन पूर्व ३२०० ठरतो. अशी ही आमची अनुमानपरंपरा आहे. या अनुमानपरंपरेंत बोट शिरकविण्यास कोठेंच जागा नाहीं, असें आम्हांस वाटतें. भारतीयुद्ध ऋग्वेदानंतर व शतपथ ब्राह्मणापूर्वी झालें, ही गोष्ट पाश्चात्य पंडित मॅक्डोनेल्प्रभृति सर्वांस मान्य आहे. ते ऋग्वेदाचा व शतपथ ब्राह्मणाचा काळच अगदीं अलीकडे धरतात. पण ही त्यांची चूक आहे. त्यास मजबूत आधार नाहीं. दीक्षितांनीं काळ काढलेला आहे, तो ज्योतिषविषयक उल्लेखावरून गणितानें काढला आहे. तो कधींही हलूं शकणार नाहीं. अशा स्थितींत दीक्षितांनीं काढलेल्या पुराव्यास काय उत्तर देतां येईल, याचा आपण थोडासा विचार करूं.

आठवणीची कल्पना शक्य नाहीं.

दीक्षितांच्या म्हणण्यास आजपर्यंत कोणींच उत्तर दिलें नाहीं; म्हणून त्यास काय उत्तर देतां येईल, हें आम्ही आपल्या कल्पनेनें

मांडतों. अशा प्रकारचें उत्तर अप्रत्यक्ष रीतीनें कधीं कधीं पुढें येतें, म्हणून त्याचा आपणास विचार केला पाहिजे. कित्येक असें म्हणतात की, अशा प्रकारची विधानें आठवणीवरून केलीं जातात. कृत्तिका पूर्वेस उगवतात ही गोष्ट प्राचीन काळी ऋषींनी पाहिली असावी व ती चमत्कारिक असल्यानें लोकांच्या आठवणींत शेंकडों वर्षें राहिली असावी. यामुळें शतपथ ब्राह्मण जरी अलीकडे लिहिलें गेलें असलें तरी त्यांत या गोष्टीचा उल्लेख आला असावा, अशा प्रकारची आठवणीची कल्पना मानून शतपथ ब्राह्मणांतील वचनाचा पुरावा उडवितां येईल.

परंतु आमच्या मतें ही आठवणीची कल्पना बसूं शकत नाही. शतपथ ब्राह्मणांतील वाक्य वर्तमानकाळी आहे, भूतकाळी नाहीं. कोणी एखादा मनुष्य अमुक काळी धूमकेतु दिसला होता, असें म्हणूं शकेल; पण धूमकेतु दिसत नसतांना धूमकेतु दिसतो असें म्हणणार नाहीं. कृत्तिका पूर्वेस उगवत असत, त्या सरासरी १००–१५० वर्षें पूर्वेस उगवत होत्या, परंतु संपातबिंदु मागें येत असल्यानें त्या पुढें पूर्वेस उगवत नाहींशा झाल्या, व हल्लीही उगवत नाहीत. इसवी सन पूर्व ३००० च्या वेळी त्या पूर्वेस उगवत, असें ऋषींनी पाहिलें. २०० वर्षांत त्यांचें पूर्वेस उगवणें बंद झालें. आतां शतपथ ब्राह्मण पाश्चात्यांच्या मताप्रमाणें इसवी सन पूर्व ८०० च्या सुमारास लिहिलें गेलें असें मानलें, तर जी गोष्ट इसवी सन पूर्व २८०० पासून बंद झाली म्हणजे ज्या कृत्तिका २००० वर्षें पूर्वेस उगवण्याच्या बंद झाल्या होत्या, त्या पूर्वेस उगवतात, असें वाक्य शतपथांत कसें लिहिलें जाईल? ही आठवणही इतके दिवस लोकांत कशी राहील? कृत्तिका पूर्वेस उगवतात हें ऋषींनीं इसवी सन पूर्व ३००० च्या सुमारास पाहिलें. एवढें त्यावेळीं त्यांचें ज्ञान होतें, तर आर्यांचें ज्ञान तसेंच पुढें कायम राहिलें असून यज्ञयागादिकर्ते आकाशाकडे पुढेंही पहात असले पाहिजेत; व कृत्तिका पूर्वेस उगवत नाहींत, हेंही त्यांच्या लक्षांत आलें असलें पाहिजे. तेव्हां आठवणीची कल्पना येथें जुळत नाहीं.

कोणी आक्षेपक येथें असें म्हणेल कीं, हल्ली आपण चैत्र-वैशाख—वसंतऋतु असें जें म्हणतो तें आठवणीनें म्हणतों. प्रत्यक्ष स्थिती पाहिली तर संपात मागें गेल्यामुळें फाल्गुन-चैत्र वसंत म्हटला पाहिजे. पूर्वी एका काळी चैत्र हा वसंताचा पहिला महिना होता, आणि त्या वेळी चैत्र-वैशाख वसंतऋतु इत्यादि पाठ सुरू झाला. हल्ली स्थिति बदलली आहे तरी आपण पूर्वीप्रमाणें चैत्र-वैशाख वसंतऋतु असेंच म्हणतों, आणि पुस्तकांतही लिहितों. अशाच प्रकारचे धार्मिक गोष्टीत मागचेच नियम कायम राहतात व बदललेल्या स्थितीकडे दुर्लक्ष होतें. हें म्हणणें प्रथमतः संभवनीय दिसलें, तरी येथें लागू पडत नाही. कारण, कृत्तिका थेट पूर्वेस उगवतात ही गोष्ट सहजगत्त्या सांगितलेली आहे. ही गोष्ट रोजच्या पाठांतली किंवा धार्मिक विधीतली नाहीं. दुसरें, जेव्हां प्रत्यक्ष स्थिति व मागील कालांतील स्थिति यांत बरेंच अंतर पडतें तेव्हां नेहेमीचे पाठही पुष्कळ वेळा बदलतात. चैत्र-वैशाख वसंतऋतु हा पाठ ऋतु एक महिना मागें ढकलला गेल्यामुळें बदललेला आहे; म्हणजे प्रथम १५ दिवसांचा फरक लक्षांत आला त्या वेळेस महिने पौर्णिमेपासून मोजूं लागून पाठीमागें १५ दिवसांनीं ढकलले गेले. यांहून ज्यास्ती फरक पडला तेव्हां ज्योतिष्यांनीं 'मीनमेषयोर्वसन्तः' असा पाठ सुरू केला. पूर्वी वैदिककालीं कृत्तिका-रोहिणी असा पाठ

सुरू होता, तो अलीकडे अश्विनी-भरणी असा सुरू झाला आहे. सारांश, आमच्या मतें दोन हजार वर्षें जी गोष्ट बंद झाली होती, ती हल्लीं आहे म्हणून शतपथांत कधींही येणार नाहीं. हल्लींचा कोणताही काळ वैशाखाचें वर्णन वसंतासारखें करणार नाही, ग्रीष्मासारखें करील हें उघड आहे.

असो, तर याप्रमाणें आठवणीच्या कल्पनेनें शतपथ ब्राह्मणांतील वाक्याची विल्हेवाट लावतां येणार नाहीं. या वाक्यावरून कृत्तिका थेट पूर्वेस उगवतात ही इसवी सन पूर्व ३००० च्या सुमारास दिसणारी गोष्ट वैदिक ऋषींनीं त्यावेळीं पाहिली होती. यावरून त्यावेळीं आर्यांची सुधारणा बरीच पुढें गेली होती. चारी दिशांचे बिंदु त्यांनी निश्चित केले होते व ताऱ्यांचे उदयास्त यांचे ते दृक्प्रत्यय घेत, हें यावरून सिद्ध होतें. पण यांत आश्चर्य करण्यासारखें कांहींच नाहीं. इजिप्त आणि बॅबिलोन येथील लोक सुधारलेले असून त्यांनीं इसवी सन पूर्व ४००० च्या सुमारास दिशांचे बिंदु कायम केले होते. इजिप्तमधील पिरामीड यांच्या बाजू व बॅबिलोनमधील ' झिगुरात ' अथवा मंदिरें यांचे कोपरे ऐन चार दिशांच्या बिंदूंना धरून आहेत, हें प्रसिद्ध आहे. तर हिंदुस्थानांत इसवी सन पूर्व ३००० च्या वेळीं आर्यांस दिशांचें ज्ञान होतें, हें साहजिक आहे. हिंदुस्थानांत आर्यांनीं पिरामीड बांधिले नाहींत तरी ते यज्ञयाग करीत असत. यज्ञांतील प्राचीदिशासाधन जरूर आहे आणि वर्षसत्र करीत असतांना विषुव दिवसाचें महत्त्व मोठें आहे. त्या दिवशीं सूर्य थेट पूर्वेस उगवतो, तेव्हां प्राचीसाधन करणें इतकें कठीण नव्हतें, असो. ही आर्यांची संस्कृति पुढें कायमच होती व यज्ञयागादि क्रिया चालू होत्या. शतपथ ब्राह्मण इसवी सन पूर्व ८०० च्या सुमारास मानल्यास दरम्यान् २००० वर्षें जर दृक्प्रत्यय बंद झाला नव्हता व कृत्तिका पूर्वेस उगवत नव्हात्या तर त्या पूर्वेस उगवतात असें वाक्य त्यांत कधींही येणार नाहीं. इसवी सन पूर्व ३००० च्या वेळीं दृक्प्रत्यय घेण्यासारखी आर्यांची संस्कृति होती, तर शतपथ ब्राह्मणही लिहिण्याची त्यांची शक्यता होती, असें मानतां येतें. सारांश, ज्या वेळचा हा दृक्प्रत्यय आहे त्या वेळेसच शतपथ ब्राह्मण लिहिलें गेलें असेंच मानलें पाहिजे.

पाश्चात्यानी भित्रेपणानें वैदिक वाङ्मयाचें ठरविलेले काळ.

शतपथ ब्राह्मणाचा इसवी सन पूर्व ८०० हा पाश्चात्य विद्वानांनीं ठरविलेला काळ अगदीं न हलण्यासारखा अशा पुराव्यावरून कायम केला गेला असता, तर आपल्यास थोडाबहुत विचार पडला असता. दोन निरनिराळीं मजबूत आधारावरून ठरविलेलीं मतें आपल्या समोर असल्यानें संशय पडता. परंतु तसेंही नाहीं. वैदिक वाङ्मयाचा काळ पाश्चात्य विद्वानांनीं केवळ अंदाजावरून ठरविलेला आहे, व हे अंदाजही भित्रेपणानें व कंजूषपणानें केलेले आहेत. उदाहरणार्थ, ऋग्वेदाच्या निरनिराळ्या सूक्तांच्या रचनेचा काळ सरासरी पांचशें वर्षें पुरे असें मानून इसवी सन पूर्व १५०० पासून १००० ठरविला आहे, व ब्राह्मणांच्या रचनेला ३०० वर्षें पुरे असें मानून तो काल ८००–५०० पर्यंत ठरविला आहे. ग्रीकांच्या सुधारणेच्या काळाच्या पलीकडे आर्यांच्या सुधारणेस नेण्यास पाश्चात्यांच्या मनाचा कल होत नाहीं. होमर जर इसवी सन पूर्व एक हजार याच्या पूर्वी जाऊं शकत नाहीं, तर भारताच्या व्यासासही ते त्याच्या मागें नेऊं चाहात नाहींत. परंतु मेनिथो यानें

गोळा करून ठेवलेल्या इजिप्त देशांतील राजवंशावळी व बेरोसस यानें लिहून ठेवलेल्या बॅबिलॉन येथील राजवंशावळी इसवी सन पूर्व-४००० वर्षांपर्यंत मागें जातात. त्यांस भांकड व अविश्वसनीय असें पूर्वी मानीत; पण हल्लीं इजिप्त देशांत सांपडलेल्या शिलालेखांनीं व खाल्डिया देशांत सांपडलेल्या इष्टिकालेखांनीं या वंशावळी खऱ्या ठरत आहेत व इसवी सन पूर्व ४००० वर्षांच्या मागेंही इतिहास जात आहे. ख्रिस्ती लोकांच्या धार्मिक समजुतीप्रमाणें मनुष्याच्या उत्पत्तीचाच काळ इसवी सन पूर्व ४००४ असा मानला आहे. पण अलीकडील पाश्चात्य विद्वान् हा समज सोडून देऊं लागले आहेत, व प्राचीन इतिहासाचे भाग शेंकडोंनीं न पाडतां हजारांनीं पाडूं लागले आहेत. एक इतिहासकार म्हणतो, "मनुष्य व पृथ्वी यांच्या विषयींचें आमचें ज्ञान झपाट्यानें वाढत आहे, व इसवी सन पूर्व ४००४ हा आदमच्या उत्पत्तीचा काळ मागें टाकून इजिप्त इतिहासकार कांही पिरामिडांचा काळ त्याच्याही पूर्वींचा मानूं लागले आहेत."

याप्रमाणें हिंदुस्थानचा प्राचीन इतिहासही आतां शेकडोंनीं न विभागतां हजारोंनीं विभागला पाहिजे. इतिहास हा बॅबिलोनच्या इतिहासाप्रमाणें इसवी सन पूर्व ४००० च्याही मागें जातो. प्रोफेसर जेकोबी यानें ऋग्वेदाच्या कांहीं सूक्तांचा काळ ज्योतिष प्रमाणांवरून इसवी सन पूर्व ४००० पर्यंत ठरविलेला आहे. हिंदुस्थानांत पिरॅमीड अथवा शिलालेख किंवा इष्टिकालेख बुद्धापूर्वींच्या इतिहासाची साक्ष देणारे सांपडत नाहींत हें खरें. पण आमचे ऋग्वेदादि वैदिक ग्रंथ पिरामिडांपेक्षांही अधिक भव्य व अभेद्य आहेत. या ग्रंथांत ज्योतिर्विषयक सांपडणारे उल्लेख इतिहासाचा काळ ठरविण्याच्या कामीं शिलालेखांहूनही अधिक विश्वसनीय व निश्चयात्मक आहेत. यामुळें हिंदुस्थानचा प्राचीन इतिहास सहस्रांनीं ठरवितां येण्यासारखा आहे तो असा. ऋग्वेद इ. स. पू. चवथें सहस्र म्हणजे ४०००-३००० पर्यंत. यजुर्वेद व ब्राह्मणें तिसरें सहस्र म्हणजे ३०००—२००० पर्यंत. वेदांगें दुसरें सहस्र म्हणजे २०००—१००० व गृह्य व इतर सूत्रें पहिलें सहस्र म्हणजे १००० ते इसवी सनाच्या सुरवातीपर्यंत. असो. शंकर बा. दीक्षित यांनी शतपथ ब्राह्मणाचा जो काळ त्यांतील ज्योतिर्विषयक वचनाच्या आधारानें काढला आहे, तो कोणत्याही रीतीनें अमान्य करण्यासारखा नाहीं.

वेदांग ज्योतिषाचें प्रमाण.

शतपथ ब्राह्मणाचा पाश्चात्य विद्वानांनीं ठरविलेला इ. स. पू. ८०० हा काळ चुकीचा आहे, हें अन्य प्रमाणांवरून ही निश्चयात्मक वाटतें. वेदांग ज्योतिष हें शशपथ ब्राह्मणानंतरचें खास आहे. वेदांग ज्योतिषाचा कालही दीक्षितांनीं त्यांतील एका ज्योतिर्विषयक वचनावरून ठरविला आहे. उत्तरायण धनिष्ठांत होतें असें यांत सांगितलें आहे. त्याजवरून दीक्षितांनीं वेदांगाचा काल इ. स. पू. १४०० हा ठरविला आहे. या काळासंबंधानें शंका येऊन प्रो. मॅक्समूलर यांनीं आर्चडीकन प्रॅट यांजकडून उत्तरायण धनिष्ठा नक्षत्रावर केव्हां होत असावें, याजविषयी गणित करविलें. परंतु त्यानेंही अगदीं अलीकडे काल ओढला तरीं इ. स. पू. ११८६ याच्या अलीकडे आणला नाहीं. सारांश, वेदांग ज्योतिचाचा काल १२०० किंवा १४०० इ. स. पू. मानला, तर शतपथ ब्राह्मणाचा काल त्याच्याही मागें असला पाहिजे. अर्थात् इ. स. पू. ८०० होऊं शकत नाहीं. येथेंही पाश्चात्य विद्वान् हाच तर्क करतात कीं, धनि-

ष्ठांतील उदगयनाची आठवण असून वेदांग ज्योतिष अगदी अलीकडे इ. स. पूर्व ३०० च्या सुमारास झालें, असें ते म्हणतात. धनिष्ठारंभी उदगयन होतें त्या वेळी वेदांग ज्योतिषांतील गणितपद्धति कायम केली गेली असेल, पण तो ग्रंथ जेव्हां झाला तेव्हां ती मागची परिस्थिति हल्लीची म्हणून दिली आहे. असें त्यांचें म्हणणें आहे. पण वेदांगांतील ज्योतिषपद्धति त्या वेळी कायम झाली हें जर खरें; तर त्या वेळीच ग्रंथ झाला हें मानण्यास हरकत कोणती? दुसरें त्या वेळीं धनिष्ठांत उदगयन होत होतें, तें १००० वर्षांनी ज्या वेळेस ग्रंथ लिहिला गेला त्या वेळेस तें बदलत असलेंच पाहिजे. म्हणजे धनिष्ठांत उदयन इ. स. पू. १४०० किंवा १२०० होत होतें आणि ग्रंथ लिहिला ३०० त. तेव्हां दरम्यानच्या १००० वर्षांच्या अवधींत तें मागें झालेंच पाहिजे व तें ग्रंथकाराच्या दृक्प्रत्ययास आलेंच पाहिजे. तेव्हां तो धनिष्ठांत उदगयन होतें असें कसें म्हणेल? व त्यावर रचलेली गणितपद्धति कशी स्वीकारील? वराहमिहिरानेंही धनिष्ठांत उदगयन होत नाहीं, असें आपल्या वेळच्या स्थितीकरून स्वच्छ म्हटलें आहे. तसें वेदांगज्योतिषकारही म्हणतात. सारांश, ज्योतिर्विषयक वचनांची व ग्रंथांची अशी विल्हेवाट लावणें शक्य किंवा मान्य होणार नाही. सारांश, वेदांग ज्योतिषाचा काल इ. स. पू. १४०० ते १२०० हाच निश्चित ठरतो व यापूर्वी शतपथ ब्राह्मण असलें पाहिजे, मागाहूनचें असूं शकत नाहीं.

शतपथ ब्राह्मणाला, निदान ज्यांत वरील वाक्य आहे त्या भागांचा इ०स०पू० ३००० निश्चयात्मक काळ ठरतो. सबंध शतपथ ब्राह्मणापूर्वी ऋग्वेद ग्रंथ संपूर्ण झाला होता, हें निर्विवाद आहे. म्हणजे शतपथ ब्राह्मणाच्या कोणत्याही भागापूर्वी ऋग्वेद सबंध तयार झाला होता. तेव्हां ऋग्वेदाचा काल इ. स. पू. ३२०० सरासरीनें धरण्यास हरकत नाहीं. ऋग्वेदानंतर १०० वर्षांनी ठोकळ मानानें भारतीयुद्ध झालें. अर्थात् त्या युद्धाचा इ. स. पू. ३१०१ हा सर्वमान्य काल वैदिक वाङ्मयावरून मजबूत प्रमाणानें सिद्ध होतो.

जरासंधयज्ञ.

भारतीयुद्धाचा काळ याशिवाय निरनिराळ्या अंतर्गत प्रमाणांवरूनहि इसवी सन पू. ३१०१ हाच ठरतो. मेग्यास्थिनीसचा पुरावा, कलियुगारंभाविषयी ज्योतिष्यांचा पुरावा व वैदिक वाङ्मयांतील पुरावा या तीन मजबूत प्रमाणांवरून हा काळ ठरतो. असें आपण येथवर पाहिलें. भारती परिस्थितीच्या एकंदर स्वरूपावरूनही हाच काळ निश्चयांत येतो. याची दोन मुख्य स्वरूपें आपल्यास देतां येतील भारतीयुद्धाच्यापूर्वी जरासंध हा एक यज्ञ करून त्यांत क्षत्रियांस बळी देणार होता, अशी कथा महाभारतांत वर्णिलेली आहे. ती कथा कांही तरी चमत्कारिक व काल्पनिक आहे. असें आपल्यास वाटतें. महाभारतांतही श्रीकृष्णाच्या मुखानें तूं क्षत्रियांना शिवास बळी देण्याकरितां कैदेंत टाकलें आहेस, असें वदविलें आहे. या कथेचें मूळस्वरूप काय आहे? हें अगदींच काल्पनिक आहे कीं काय? याजविषयीं विचार करतां असें दिसतें कीं, यांत ऐतिहासिक सत्य आहे. यांत मूळांत पुरुषमेधाची हकीगत आहे असें दिसतें. पुरुषमेध हा एक काल्पनिक यज्ञ नसून एका काळीं तो प्रत्यक्ष अमलांत होता, असें शतपथ ब्राह्मणांतील त्यासंबंधाच्या वर्णनावरून दिसतें. तो कदाचित् थोडा प्रचारांत असेल परंतु त्याचा एकंदर विधी कसा होता याचें जें वा-

रीक वर्णन त्या ब्राह्मणांत आहे, त्यावरून हा यज्ञ प्रत्यक्ष होत असे असें दिसतें. याची पायरी अश्वमेधाहूनही वर होती व याजपासून पुरुषमेध करणारास अमर्याद राजसत्ता मिळेल, असें याचें फळ सांगितलें आहे. यांतील निरनिराळे विधि व बळी देण्यांत येणाऱ्या पुरुषांची संख्या व वर्णनें आजच्या मित्तीस भयंकर दिसतात; परंतु शतपथ ब्राह्मणकाळीं हा यज्ञ चालू होता असें दिसतें. तो पुढें लवकरच बंद झाला असावा व अश्वमेधाचीही प्रवृत्ति कमी झाली असावी. भारती युद्धाच्या काळीं जरासंध असा पुरुषमेध करणार होता असें दिसतें, व श्रीकृष्णानें त्याच्या उदात्त मतानुसार जरासंधास याच कारणासाठीं मारणें युक्त आहे असें सांगितलें. या पुरुषमेधाच्या हकीकतीवरून भारती युद्ध हिंदुस्थानांत फार प्राचीन काळीं झालें असावें, असें अनुमान निघतें. शतपथ ब्राह्मणाच्या पूर्वी तें झालें असावें. अलीकडच्या कोणत्याही ग्रंथांत किंवा कथांत पुरुषमेधाची प्रत्यक्ष हकीकत नाहीं. तात्पर्य इसवी सन पूर्व ३१०१ हा जो काळ आपण ठरविला आहे, तो निश्चयात्मक दिसतो.

चंद्रवर्षगणना.

दुसरा एक अत्यंत महत्त्वाचा मुद्दा असा कीं, भारती युद्ध फार प्राचीन काळीं झालें, याचा पुरावा भारती युद्धाच्या कथेंतच आहे. कौरवपांडवांनीं द्यूत खेळून शेवटीं आपसांत एक पण असा मांडला कीं जो पण हरेल त्यानें बारा वर्षें वनवास व एक वर्ष अज्ञातवास भोगावा, व अज्ञात-वासांत प्रकट झाल्यास पुन्हां वनवास भोगावा. या कराराप्रमाणें पांडव पण हरल्यामुळें दुर्योधनाच्या स्वाधीन आपलें राज्य करून वनवासास गेले, व वनवास व अज्ञातवास पुरा केल्यावर प्रकट होऊन दुर्योधनापाशीं आपलें राज्य मागूं लागले. दुर्योधन म्हणूं लागला कीं, 'पांडवांनीं वनवास व अज्ञातवास पुरा केला नाहीं' व पांडव 'पुरा केला' असें म्हणूं लागले. तेव्हां भारती युद्ध या वादामुळें उपस्थित झालें. कांहीं आक्षेपकांनीं या विषयासंबंधानें एक मोठा आक्षेप घेतला आहे. तो असा कीं, पांडव तेरा वर्षांपूर्वीच उघडकीस आले, असें असतां युद्धाचें पाप व्यासानें दुर्योधनाच्या माथी मारलें आहे. तेव्हां येथें प्रश्न असा उपस्थित होतो कीं, पांडवांनीं आपला करार पुरा केला कीं नाहीं? हा प्रश्न भीष्मास केला, त्या वेळेस त्यांनीं जें उत्तर दिलें, तें उत्तर मनन करण्यासारखें आहे. "कालगतीनें सूर्यचन्द्रांचा नाक्षत्रिक लंघनकाळाशीं भेद पडतो, यामुळें दर पांच वर्षांनीं दोन महिने अधिक उत्पन्न होतात; व या हिशोबानें तेरा वर्षांत पांच महिनें व बारा रात्री ज्यास्ती होतात." (भा. वि. पा. ८९)) भीष्माच्या म्हणण्याचा सारांश, सौरमानानें तेरा वर्षें भरलीं नाहींत, त्यापूर्वी पांडव प्रकट झाले; पण चान्द्रवर्षें धरलीं तर तेरा वर्षें पूर्ण झालीं असल्यामुळें पांडवांनीं करार पुरा केला. कित्येक येथें असा आक्षेप घेतात कीं, "भीष्मानें येथें तरफदारी केली. शब्दांचा अर्थ नेहेमींच्या समजुतीप्रमाणें करावयास पाहिजे. चार रुपयांत लांकडाची गाडी विकली पण गाडीवर असलेलीं जळाऊ लांकडें विकलीं तरी गाडी विकली नाहीं, हें उघड आहे. कराराचे वेळीं वर्ष चान्द्र किंवा सौर ठरलें होतें? निर्णय करतांना आपल्या देशांत पूर्वींपासून महिने चान्द्र असून वर्ष नेहेमीं सौर मानाचें होतें. तेव्हां हा प्रश्नच उपस्थित होत नाहीं असें म्हणावें लागतें. वर्षें सौरच होतीं, परंतु भीष्मानें वर्षें चान्द्र धरून पांडवांच्या तर्फेचा निकाल दिला." हा मुद्दा खरोखरच अत्यंत महत्त्वाचा आहे. भीष्मांनीं खरोखरच लपंडाव केला काय? जर वैदिक काळापासून भरत-

खंडांत सौर वर्ष चालू आहे आणि द्यूताच्या वेळींही सौरवर्ष चालू होतें, तर करारपूर्तीसाठींच केवळ चान्द्रवर्ष धरणें अन्यायाचें होईल. लांकडांच्या गाडीप्रमाणें किंवा गिझनीच्या महंमदानें फरदूसी कवीला दर श्लोकागणीक दिर्हेम नाणें देण्याचें कबूल करून करार पुरा करण्याच्या समयीं चांदीचे दिर्हम् मुद्दाम पाडून दिल्याप्रमाणें अन्यायाचें होईल. जर द्यूताच्या वेळी चान्द्रवर्ष प्रचारांत नसेल तर सत्यनिष्ठ पांडवांनीं लंपडाव केला, न्यायी व सत्यप्रिय भीष्मांनीं पक्षपात केला व जे शेंकडों राजे व लाखों क्षत्रिय पांडवांतर्फे लढले, त्यांनीं डोळे मिटून असत्पक्ष स्वीकारला, असेंच म्हणावें लागेल. सारांश, द्यूताच्या वेळीं सौर व चान्द्र दोन्हीं वर्षें प्रचलित होतीं. अनुद्यूताचे वेळीं वर्ष कोणतें धरावयाचें याचा करार होणें राहून गेलें. शेवटीं वर्ष चान्द्र धरावयाचें कीं सौर धरावयाचें हा वाद उपस्थित झाला. दुर्योधन वगैरे कौरव सौर वर्ष धरणारे असावेत, आणि पांडव चान्द्रवर्षानें चालणारे असावेत, असें मानल्याखेरीज भारतीयुद्धाच्या तंट्याची उपपत्ति यथास्थित लागत नाहीं. दुर्योधन व कर्ण सौरमानाप्रमाणें तेरा वर्षें भरलीं नाहींत असा आग्रह करीत होते, तोही वाजवी आहे; आणि चांद्रमानानें तेरा वर्षें भरलीं असें पांडव म्हणत होते, तेंही वाजवी आणि भीष्मानें पांडवांतर्फे निकाल दिला तोही वाजवी असावा, असें आमचें मत आहे. हल्लीं हिंदुस्थानांत सरकार रोमन सिव्हिल वर्ष मानतें, मुसलमान चांद्रवर्ष धरतात व हिंदु सौर वर्ष धरतात. अशा स्थितींत मुदत व मिति इंग्रजी तऱ्हेनें धरली जाईल, असें मुदतीच्या कायद्यांत स्पष्ट कलम आहे. त्याप्रमाणें द्यूताच्या वेळीं द्यूत खेळणारांमध्यें वर्षसंबंधानें करार झालेला नव्हता. एक पक्ष सौरपर्व मानणारा व दुसरा पक्ष चांद्रवर्ष मानणारा, तेव्हां वर्ष कोणतें धरावयाचें? कौरवांवर डाव लागला असता तर त्यांनीं तेरा सौर वर्षें काढावी व पांडवांवर डाव लागला तर त्यांनीं तेरा चांद्र वर्षें काढावीं, हा भीष्माचा निकाल एका दृष्टीनें योग्य आहे. पण तो दुर्योधनानें मानला नाहीं व म्हणून भारती युद्ध झालें. असो, तर मुद्दा हा कीं, द्यूतकाळीं हिंदुस्थानांत हल्लींप्रमाणें चांद्रवर्ष मुळींच चालू नसतें, तरच भीष्मांचा निकाल गैरवाजवी, पक्षपाताचा असें म्हणतां येईल. सारांश, भारती युद्धाच्या तंट्याची योग्य उपपत्ति लागण्यास दोन गोष्टी जरूर मान्य कराव्या लागतात. त्या ह्या कीं, युद्धाच्या काळीं हिंदुस्थानांत चान्द्र वर्ष चालू होतें, व पांडव चान्द्रवर्ष मानणारे होते. या दोन मुद्यांतच भारती युद्धकाळाच्या निर्णयाचें साधन उत्पन्न होतें.

विराटपर्वांतील हकीकतीवरूनही हा महत्त्वाचा प्रश्न संशयग्रस्त होता व म्हणूनच त्याचा निकाल भीष्म न्यायाधीशाकडे विचारला गेला, असें दिसतें. भीष्माचें उत्तर येण्यापूर्वीं द्रोण मागील अध्यायांत (विराट. अ. ५१ पा. ८९) म्हणतो " ज्या अर्थीं अर्जुन प्रकट झाला आहे, त्या अर्थीं पांडवांचा अज्ञातवास वास खास संपला आहे. याकरितां दुर्योधनानें पांडवांचा आज्ञातवास समाप्त झाला आहे किंवा नाहीं, याबद्दल जो प्रश्न केला आहे त्याचा विचार करून, हे भीष्म, यथावत् उत्तर द्यावें. " जर भारती युद्धकाळीं सौर वर्षच प्रचारांत असतें, तर द्रोणालाही अशा प्रकारची शंका पडतीना. कारण, अज्ञातवास संपला कीं नाहीं, हें कोणालाही गोग्रहणाच्या वेळीं सांगतां आलें असतें. अर्थात् त्या वेळीं चान्द्रवर्षही प्रचलित असून पांड-

व हें वर्ष मानीत होते. आतां अशी परिस्थिति हिंदुस्थानांत केव्हां होती, याचा आपण ऐतिहासिकदृष्ट्या विचार करूं.

हिंदुस्थानांत चांद्रवर्ष केव्हां प्रचारांत होतें?

चान्द्र महिने पौर्णिमा–अमावास्येमुळें सहज लक्षांत येतात, व ऋतूंच्या फेऱ्यामुळें सौर वर्ष लक्षांत येतें. पण बारा चान्द्रमास व एक सौरवर्ष यांचा ठोकळ मेळ जरी बसतो, तरी तो नीट बसत नसल्यानें घोंटाळा उत्पन्न होऊन पूर्वकाळीं अनेक लोकांना पंचाईत पडली. या पंचाईतीमुळें ज्यू व अरब लोकांनीं चान्द्रवर्षच मानलें व सौर वर्ष सोडून दिलें, हल्लीं मुसलमान हेंच मानतात. त्यांचें वर्ष सर्व ऋतूंत चक्कर खाऊन पूर्वजागीं येतें. रोमन लोक प्रारंभीं मार्चपासून १० चांद्र महिने मानीत व पुढें कित्येक दिवस तसेच सोडून सूर्य संपातावर आला म्हणजे पुन्हां चान्द्र मासाप्रमाणें चालत. पुढें कित्येक वर्षांनीं न्यूमा राजानें दर दोन वर्षांस तेवीस दिवस घालण्याचा प्रचार सुरू केला. हे अधिक दिवस धर्मगुरु कोठें तरी घालीत. यामुळें पुष्कळ तंटे पडत. हा घोंटाळा मिटविण्याकरितां जूलियस सीझरनें चांद्रमास व चांद्रवर्ष सोडून ३६५¼ दिवसांचें सौरवर्ष व सौर महिने कमी अधिक दिवसांचे सुरू केले. ग्रीकलोकांतही प्रथम चांद्रमास व चान्द्रवर्ष सुरू होतें. एक महिना एकुणतीस दिवसांचा तर दुसरा तीस दिवसांचा याप्रमाणें ते ३५४ दिवसांचें चांद्रवर्ष पुरे करीत. पुढें ऋतुचक्र चुकू लागलें, तेव्हां सोलन्नें अधिक मास घालण्याची पद्धति सुरू केली. इजिप्शिअन लोकांस सौरवर्षाचे ३६५ दिवस माहीत होते. ते ३० दिवसांचा महिना धरून ३६० दिवसांचें वर्ष पुरें करीत व नंतर ५ दिवस अधिकाचे घालीत. तरी ¼ दिवसाची चूक पडली. यामुळें ३६५×४=१४६० इतक्या वर्षांनीं सर्व ऋतूंत त्यांचें वर्ष फिरूं लागलें. पारशी लोकांचीही ३६० दिवसांनंतर ५ दिवस अधिक घालण्याची पद्धति आहे. सारांश, निरनिराळ्या प्राचीन लोकांत चांद्रवर्ष व सौरवर्ष यांचा मेळ घालण्याची अडचण पडली व निरनिराळ्या रीती अमलांत आल्या. हिंदुस्थानांतही याचप्रमाणें अडचण पडून प्राचीन काळीं निरनिराळ्या रीती अमलांत होत्या व पुढें त्यांचा निरनिराळा निर्गम लागून शेवटीं हल्लींची पद्धति अमलांत आली. त्याचा इतिहास आपण आतां पाहूं.

ऋग्वेदाच्या काळीं ठोकळ मानानें ३० दिवसांचे महिने व १२ महिन्यांचें वर्ष मानीत असावें, असें दिसतें. कारण, ऋग्वेदांत ठिकठिकाणीं बारा अरे आणि ३६० खिळे असलेल्या चक्राचें वर्णन आहे. बारा चान्द्र महिने ३६० दिवसांहून ६ दिवसांनीं कमी पडतात व ऋतुचक्र ५¼ दिवसांनीं अधिक पडतें, ही अडचण ऋग्वेदकाळीं पडली असावी; पण त्याची काय व्यवस्था होती हें कळत नाहीं. तैत्तिरीय संहिता व ब्राह्मण काळीं ही गोष्ट पक्की माहीत होती असें दिसतें. यामुळें वर्षाचे तीन भेद उत्पन्न झाले होते. सावन, चान्द्र व सौर. सावन हें ठोकळ मान पूर्वीपासून होतेंच. त्यांचे विभाग असे–सहा दिवसांचा एक षडह, पांच षडहांचा एक महिना व बारा महिन्यांचें एक वर्ष या गणनेनें पौर्णिमा व अमावास्या चुकत. तेव्हां एक दिवस मध्यें सोडीत. यामुळें उत्सर्गी व अनुत्सर्गी असा भेद उत्पन्न झाला. कांहीं लोक दिवस सोडीत व कांहीं सोडीत नसत. 'उत्सृज्या नोत्सृज्या इति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिनः।' या तैत्तिरीय संहिता अनुवाकांत याचा ऊहापोह आहे. या सूक्तावरून पाहतां सावन व चांद्र महिना, सावनवर्ष व चांद्रवर्ष हीं दोन्हीं त्या वेळीं प्रचारांत होतीं

असें दिसतें. या तैत्तिरीय सूक्तांतील उतारा देण्यासारखा आहे.

अमावास्यया हि मासान्संपाद्य अहरुत्सृजन्ति ।
अमावास्यया हि मासान् संपत्स्यन्ति ॥

येथें भाष्यकार म्हणतो "यदिदं पक्षद्वयं सावनमासाभिप्रायम् । अथ चान्द्रमासाभिप्रायेण पक्षद्वयमाह ।" वरील अनुवाक 'गवामयनम्' या वार्षिक सत्रासंबंधानें आहे. यांत वर्ष सावनमासांनीं पुरें करतां येतें किंवा चान्द्र मासांनींही पुरें करतां येतें, असें स्पष्ट दिसतें. चान्द्रमास दोन प्रकारचे होते. पौर्णिमेवर संपणारे किंवा अमावास्येवर संपणारे. बारा चान्द्र मासांनीं वर्ष संपविणारे लोक तैत्तिरीय संहिताकाळीं व ब्राह्मणकाळीं होते, असें स्पष्ट दिसतें. शतपथ ब्राह्मण (कांड ११, १–१०) अशी चान्द्र वर्षें ३० गेलीं म्हणजे सर्व ऋतुचक्रांतून वर्ष फिरत. तथापि अधिकमास घालण्याचा प्रघात नव्हता असें दिसतें. तात्पर्य हें कीं, तैत्तिरीय संहिता व ब्राह्मण काळीं चांद्रवर्ष धरणारे कित्येक लोक होते असें दिसतें. हाच काळ भारती युद्धाचा होय असें आपण पूर्वीं ठरविलें आहे. ऋग्वेदानंतर व ब्राह्मणाच्या पूर्वीं भारती युद्ध झालें हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे.

आतां आपण आर्यांनीं चांद्रवर्ष व सौरवर्ष यांचा मेळ घालून सौरवर्षच प्रचारांत केव्हां आणलें, याचा विचार करूं. वेदांग ज्योतिषांत पांच वर्षांचें एक युग मानून दर अडीच वर्षांनीं एक महिना अधिक घालावा, अशी व्यवस्था केली आहे. ती ही व्यवस्था ठोकळ मानाची असून यांत कांहीं वर्षांनीं दिवस वाढतात; तेव्हां एक क्षयमास धरण्याची पद्धत सुरू केली. वेदांग ज्योतिषाचा काळ इसवी सन पूर्व १४०० च्या सुमाराचा आहे. याच्या नंतर ज्या वेळेस राशि, अंश वगैरे विभागात्मक गणित कायम होऊन नवीन सिद्धांत इसवी सनाच्या प्रारंभाच्या सुमारास अमलांत आले, त्या वेळेस पंच संवत्सरांच्या युगाची पद्धति मोडून ज्यांत सूर्य संक्रान्ति नाहीं तो अधिकमास व ज्यांत दोन सूर्यसंक्रान्ति तो क्षयमास, असा नवीन बारकाईचा सिद्धांत कायम होऊन तो आतांपर्यंत चालू आहे. यावरून चांद्रवर्ष इसवी सनाच्या अलीअडे बिलकूल प्रचारांतून गेलें. हें तर निर्विवाद पण वेदांग ज्योतिषानंतरही चांद्रवर्ष प्रचारांतून गेलें असावें असें स्पष्ट दिसतें. कारण वेदांग ज्योतिषांत चांद्रवर्षाचा मुळींच उल्लेख नाहीं. यावरून वेदांगज्योतिषाच्या बरेंच पूर्वीं भारती युद्ध झालें, असें अनुमान निघतें.

वेदांग ज्योतिषाच्या बरेंच पूर्वीं भारतीयुद्ध झालें, असें अनुमान काढण्यास येथें जागा आहे, त्याजविषयीं आपण आणखी विचार करूं. वैदिक काळीं अधिक मास घालीत तो किती महिन्यांनीं घालीत, हें समजण्यास कांहीं साधन नाहीं असें दीक्षित म्हणतात. वेदांगज्योतिषांत ३० महिन्यांनीं अधिक मास पडत असे. वेदांगकाळीं हा नियम होता तर वेदकाळीं यांबद्दल कांहीं तरी नियम असला पाहिजे. माझ्या मतें भीष्मांच्या वरील वचनांत हा नियम दृष्टीस पडतो. पांच वर्षांनीं दोन महिने एकदम अधिक धरण्याचा सांप्रदाय भारती युद्धकाळीं अर्थात् तैत्तिरीय संहिता व ब्राह्मण काळीं असावा असें माझें मत आहे. याला एक प्रमाण आहे. पांच वर्षांचें युग हें फार प्राचनिकाळापासून चालू आहे. कारण पांच वर्षांची निरनिराळीं संवत्सर, परिवत्सर, इदावत्सर वगैरे नांवें तैत्तिरिय ब्राह्मणांत आलीं आहेत. ऋग्वेदसंहितामंत्रांतही दोन नांवें आहेत. अर्थात् पंचसंवत्सरयुगें

वेदांगज्योतिष्याच्या पूर्वींचीं आहेत. संहिताकाळीं पांच वर्षांनीं दोन महिने एकदम अधिक धरण्याचा सांप्रदाय निघाला असावा. या व्यवस्थेनें ऋतु पुन्हां चुकूं लागले, म्हणून कांहीं वर्षांनीं एक क्षय महिना गाळण्याची पद्धति सुरू झाली. तात्पर्य, दोन अधिक महिने व एक क्षय महिना धरण्याचा सांप्रदाय ब्राह्मणकाळीं असावा. वाजसनेयि संहितेंत बारा महिन्यांच्या बारा नांवाशिवाय संसर्प, मलिम्लुच व अंहस्पति अशी तीन नांवें दिलीं आहेत. यापैकीं संसर्प व मलिम्लुच हीं नांवें अधिकाचीं आहेत; व अहंस्पति हें नांव क्षयमासाचें आहे, असें ठरलें आहे. अधिक मासाचीं दोन नांवें कां आहेत? हा येथें प्रश्न उपस्थित होतो. बहुधा तीस महिन्यांनीं एक अधिकमास असा वेदांग कालाचा नियम पूर्वीं ब्राह्मणकाळीं नसून पांच वर्षांनी दोन महिने असाच नियम असावा व त्यास हीं निरनिराळीं नांवें असावींत, असें अनुमान निघतें, सारांश, भीष्मांचें वचन पांचपांच वर्षांनीं दोन अधिकमास निघतात असें आहे. तें वेदांगाच्या पूर्वींचें आहे हें सिद्ध होतें. अर्थात् त्याचा काळ इसवी सन पूर्व ३१०१ असावा.

येथें अशी शंका उत्पन्न होईल कीं, जर पूर्वीं चांद्रवर्ष मानीत होते म्हणजे लौकिक व वैदिक व्यवहारांत धरीत होते, तर त्या महिन्यांचीं नांवें काय होतीं? जर अधिक महिने घातले नाहींत, तर महिन्यांच्या पौर्णिमा अमुकच नक्षत्रावर व्हाव्या, हा नियमही राहणार नाहीं आणि चैत्र, वैशाख इत्यादि नांवें असूं शकणार नाहींत. कारण, हीं नांवें त्या त्या महिन्याच्या पौर्णिमेवर असलेल्या नक्षत्रावरून पडलेलीं आहेत. याचें उत्तर असें कीं, पूर्वीं चैत्र, वैशाख वगैरे नांवें प्रचारांत खरोखरच नव्हतीं. चैत्रादि मासनांवें संहिताब्राह्मणांत कोठेंही आलीं नाहींत, यावरून तेव्हां तीं प्रचारांत नव्हतीं. फाल्गुनी पौर्णिमा इत्यादि संज्ञा प्रचारांत आल्यावरही फाल्गुन वगैरे महिन्यांचीं नांवें प्रचारांत येण्यास बराच काळ लागला. (दीक्षित पा. ३९) पूर्वीं महिन्यांना दोन प्रकारचीं नांवें होतीं. मधु, माधव इत्यादि नांवें होतीं, तसेंच अरुण, अरुणरजा वगैरे दुसरीं नांवें होतीं. तैत्तिरीय ब्राह्मणामध्यें हीं नांवें आलेलीं आहेत. आतां मधु वगैरे नांवें ऋतुवाचक आहेत व चान्द्रवर्ष तर ऋतूंना धरून नाहीं. तेव्हां या दुसऱ्या संज्ञा चान्द्रवर्षांतील महिन्याच्या असाव्या. चैत्र, वैशाख वगैरे संज्ञा ज्या वेळेस सौरवर्ष एकटेंच प्रचलित झालें, त्याचवेळेला अमलांत आल्या. चांद्रवर्ष प्रचारांतून गेल्यानंतर साहजिकच चांद्र महिन्यांचीं पूर्वींचीं नांवेंही नाहींशीं झालीं. तीं इतकीं कीं, त्यांचा हल्लीं कोणास पत्ताही नाहीं. चांद्रवर्ष प्रचारांतून गेल्यावर चैत्रादि संज्ञा प्रचारांत आल्या. ह्या संज्ञा केव्हां प्रचारांत आल्या, हें दीक्षितांनीं ठरविलें आहे. या संज्ञा इसवी सन पूर्व २००० च्या सुमारास प्रचारांत आल्या. (दीक्षित पा. १०२) अर्थात् २००० च्या नंतर चांद्रवर्ष प्रचारांतून गेलें. चांद्रवर्ष प्रचारांत असतांना भारती युद्ध झालें, तेव्हां इसवी सन पूर्व २००० च्या पूर्वीं भारती युद्ध झालें असलें पाहिजे. हल्लींच्या महाभारतांत चैत्र-वैशाखादि मासनांवें उपयोगांत येत आहेत; पण महाभारताचा काळ इसवी सन पूर्व ३०० च्या सुमाराचा आहे, अर्थात् त्या वेळेस चैत्र-वैशाखादि संज्ञाच प्रचारांत होत्या व मागच्या सर्व संज्ञा प्रचारांतून गेल्या होत्या, यामुळें महाभारतांत ह्या संज्ञा नाहींत.

भारतीय युद्धकाळीं पाण्डव लौकिक व्यवहारांत चांद्रवर्ष मानीत होते, असें मानूनच

आपण भीष्मांच्या वचनाचा आदर केला आहे. परंतु दुसऱ्या रीतीनें चतुर्धर टीकाकारानें त्याची व्यवस्था लावण्याचा प्रयत्न केला आहे, तो कितपत योग्य आहे हें आपण पाहूं. तो म्हणतो. " षष्ठ्याधिकशतत्रयदिनात्मा सावनः । स एव द्वादशवार्षिकादिषु गवामयनादिषु उपयुज्यते ।" " त्रीणि शतानि पंचषष्ठिदिनानि पंचदश घटिका इत्यादि सौरसंवत्सर मानं स्मार्ते । वर्धापनादौ तु चांद्रेण । " अर्थ- " ३६० दिवसाचें सावन वर्ष. तें गवामयन इत्यादि सत्रांत उपयोगांत येतें. ३६५ दिवस व १५ घटका हें सौर वर्षाचें मान. हें स्मार्त म्हणजे स्मृत्युक्तकर्मासंबंधानें उपयोगांत येतें; व वर्धापन (व्याज मोजणें वगैरेंत) चांद्रवर्ष उपयोगांत येतें." ही माहिती चतुर्धरानें आपल्या वेळची दिली आहे, पण ती भारती युद्धाच्या वेळची नाहीं. गवामयनादि सत्रांत सुद्धां चांद्रवर्ष धरावें, असें तैत्तिरीय सांगतें. ३६५¼ दिवसांचें सौरवर्ष वेदांग ज्योतिषाला मुळींच माहीत नाहीं. असो, पण मुख्य आक्षेप असा कीं, श्रौत धर्मांत सावन वर्ष व स्मार्त धर्मांत सौरवर्ष व व्याज, द्यूत वगैरे व्यवहारांत चांद्रवर्ष धरावें असा जर निश्चित नियम होता, तर तो नियम दुर्योधनास माहीत नव्हता काय ? व द्रोणास माहिती नव्हता काय ? असा नियम होता तर तंटा काय म्हणून ? सारांश, ही चतुर्धरानें लावलेली व्यवस्था मान्य करतां येत नाहीं व पांडव चांद्र वर्ष मानीत होते व दुर्योधनादि कौरव सौर वर्ष मानीत होते, असेंच मान्य करावें लागतें.

वरील प्रमाणांवरूनही भारती युद्ध फार प्राचीन काळीं झालें असलें पाहिजे, हें उघड आहे.

पांडवांनीं वनवासाचा करार चांद्रमानानें पुरा केला काय ?

याच विषयास संलग्न असा, पांडव वनवासास गेले कधीं आणि प्रकट झाले कधीं ? हा प्रश्न असून तो कित्येक लोकांनीं उपस्थित केला आहे. पांडवांनीं वनवास व अज्ञातवास पुरा घालविला किंवा नाहीं, हें जाणण्याची चौकस वाचकांसही इच्छा होईल. हें पांडवांचें करणें चांद्रमानानें तरी जुळतें काय, हेंही पाहिलें पाहिजे. महाभारतांत वर्णिलेली परिस्थिति कांहींशी संदिग्ध आहे. तथापि आपण हा प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न करूं. पांडव वनवासास गेले कधीं, याचा महाभारतांत कोठेंच उल्लेख नाहीं. द्यूताचा महिना, मिती किंवा ऋतु याचाही उल्लेख महाभारतांत कोठेंच नाहीं. चतुर्धरानें आपल्या टीकेंत ते आश्विन कार्तिक महिन्यांत द्यूत खेळले असावेत, असें गृहीत धरलें आहे. हें त्याचें करणें साधारण व्यवहारास धरून आहे. कारण, दसऱ्यानंतर दिपवाळीपर्यंत द्यूत खेळतात, असा सर्वत्र सांप्रदाय आहे. असो. गोग्रहणाच्या वेळीं प्रथम अर्जुन प्रकट झाला व दुर्योधनादिकांनीं त्यास ओळखिलें, त्याचा नेहमींचा रथही त्यास येऊन मिळाला व त्यानें आपल्या हातांतील चुडे फोडून कानांतील सुवर्णकुंडलें काढून टाकलीं (भा. विराट. पा. ७८) वगैरे वर्णन आहे. हें गोग्रहण झालें कधीं याची मिति महाभारतांत दिली आहे, पण आश्चर्य हें कीं, त्याचा महिना येथें सांगितला नाहीं. सुशर्मा वद्य ७ मीस दक्षिण गोग्रहण करण्यास गेला, असें विराटपर्व अ. ३१ (भा. विराट. पा. ५८) यांत सांगितलें आहे व तेथेंच वद्य अष्टमीस (म्ह. दुसऱ्या दिवशींच) कौरव उत्तर गोग्रहणास गेले, असें सांगितलें आहे, पण ही वद्य सप्तमी–अष्टमी कोणत्या महिन्यांतली, हें सांगितलें नाहीं. मार्गशीर्षादि मासांचीं नांवें भारतीयुद्धानंतर प्रचलित झालीं, हें आम्हीं पूर्वीं दाखविलें आहेच. बहुतेक करून जीं चांद्रमासाचीं नांवें

अरुण,अरुणरजा वगैरे त्या काळीं प्रचलित होतीं, त्यांपैकीं एखादें नांव मूळच्या भारतांत असल्यास आश्चर्य नाहीं व हें नांव पुढें गळून गेलें असावें. तें कांहीं असो, ही वद्य सप्तमी ग्रीष्म ऋतूंतली होती, असें दिसतें. कारण या वेळीं ग्रीष्म होता असें वर्णन आहे. (भा. विराट. अ. ४७ पा. ८२) याजवरून ही अष्टमी सौर ज्येष्ठ वद्य अष्टमी असावी, असा निष्कर्ष दिसतो. ज्येष्ठ वद्य अष्टमीस तेरा वर्षें भरलीं नव्हतीं, असें दिसत नाहीं. युधिष्ठिरानें त्या दिवशीं विराट राजाच्या हातचा फांशाचा मार सहन केला, तो त्यास प्रकट होतां येत नव्हतें म्हणून नव्हे, तर त्या वेळीं प्रकट होणें अप्रशस्त होतें म्हणून. योग्य संधि पाहून सर्व पांडव एकदम प्रकट झाले, असें पुढें वर्णन आहेच. याशिवाय प्रारंभीं अध्याय ३१ यांत असें सांगितलें आहे कीं, " पुढें त्या तेराव्या वर्षाच्या अखेरीस सुशर्म्यानें विराट राजाच्या गाई हरण केल्या " (पा. ९८) यांत वद्य सप्तमीस तेरा वर्षें संपलीं होतीं, असें स्पष्ट म्हटलें आहे. अष्टमीस अर्जुन प्रकट झाला तो दोन दिवस मुदतीपूर्वीं नव्हे. दोनच दिवसांची मुदतीची चूक असती तर दुर्योधनानेंही एवढा तंटा केला नसता, हें उघड आहे. दुर्योधनाची समजूत सौरवर्षाच्या मानानें अशी होती कीं, जर आश्विनांत वद्य अष्टमीस किंवा त्या सुमारास द्यूत झालें, तर आश्विनाच्या पूर्वीं ज्येष्ठ वद्य ८ मीस अर्जुन ओळखला गेला, अर्थात् चार महिने अगोदर ओळखला गेला; तेव्हां पांडवांनीं पुन्हां वनवास भोगावा. दुर्योधनाच्या येथील भाषणावरून पांडव किती दिवस अगोदर उघडकीस आले, हें दाखविलें नाहीं. तथापि दोनच दिवसांची मुदत राहिली होती, असें म्हणतां येणार नाहीं. ' वद्य अष्टमीस दुर्योधन वगैरे मंडळी गोग्रहणासाठीं गेली ' या उल्लेखांत महिन्याचें नांव नाहीं, यावरून फक्त तिथीचेंच महत्त्व होतें असें कदाचित् वाटण्याचा संभव आहे. पण दशमीस सर्व पांडव प्रकट होऊन विराटाच्या गादीवर बसले, एवढ्यावरून दशमीस मुदत सरत होती असें म्हणतां येत नाहीं. दोनच दिवसांचा फरक नव्हता ही गोष्ट अन्य प्रमाणांवरून सिद्ध करतां येईल. गोग्रहणाचा ज्या वेळीं निश्चय झाला त्या वेळची हकीगत लक्षांत घेतली पाहिजे. अध्याय २९ त पांडवांच्या शोधाकरितां दूत पाठविलेले परत येऊन त्यांनीं असें सांगितलें कीं, " पांडवांचा मागमूस लागत नाहीं. मात्र विराटनगरांत गंधर्वांनीं कीचकास ठार मारलें अशी माहिती मिळते. " या वेळीं दुर्योधन म्हणाला, " पांडवांचा शोध लागलाच पाहिजे. पांडवांचा अज्ञातवासाचा काळ बहुतेक निघून गेला आहे, अगदीं थोडा उरला आहे. ते आपला पण पूर्ण करून आले तर ते आपल्यावर चवताळून येतील. " यांतील वाक्यावरून मुदत नक्की किती बाकी राहिली होती, हें कळत नाहीं हें खरें; परंतु पुढील कर्णाच्या भाषणावरून निश्चित होतें. कर्ण म्हणाला, " राजा, पांडवांचा शोध लावण्यासाठीं दुसरे हुषार, दक्ष गुप्त हेर लौकर पाठविण्यांत यावे. त्यावरून दुर्योधनानें दुःशासनास दुसरे हेर पाठविण्याची आज्ञा केली " (भा. विराट. ९२–ते ९३) तेव्हां दुसरे दूत पाठवून शोध करून आणण्याची अवधि होती. दोनच दिवसांची अवधि असती तर दुसरे हेर पाठविण्यांत अर्थ नव्हता. चार महिने मुदत बाकी असून आठ महिने मुदत संपली होती, असें संभवनीय आहे. याच सभेंत त्रिगर्त राजा होता त्याचा पराभव कीचकानें केला होता. त्यानें विराटावर स्वारी करण्याची सल्ला दिली व त्याप्रमाणें सल्ला ठरून स्वारी झाली. या स्वारींत पांडवांस उघडकीस आणण्याचा वि-

चार मुळींच नव्हता. अर्थात् ही गोष्ट अचानक घडली. असो. वरील सभेच्या हकीकतीवरून त्या वेळीं चार महिन्यांची मुदत बाकी होती, हीच गोष्ट संभवते. चार महिन्यांचा फरक चांद्र सौर मानानें पडला, हेंही उघड आहे. दुर्योधनानें पांडव चार महिने अगोदर ओळखिले गेले असें समजून म्हटलें (भा. विराट. पा. ८१)" अद्यापि अज्ञातवासाचें तेरावें वर्ष संपलें नाहीं. राज्यलोभानें अंध झाल्यानें त्यांस हें भान राहिलें नसेल किंवा **कालगणनेविषयीं आमचीच समजुत चुकीची असेल.** तर यांत जें कांहीं न्यूनाधिक असेल तें भीष्मांनीं सांगावें " यावरून दुर्योधनासही शंका असावी. पांडव चांद्रवर्ष पाळणारे आहेत, तेव्हां कालगणनेनें कदाचित् त्यांचीं तेरा वर्षें पुरीं झालीं असावी, असा त्यास संशय होता असें दिसतें. असो. महिन्यांचीं नांवें अश्विन—ज्येष्ठ वगैरे त्या वेळीं सुरू नव्हतींच. परंतु दोघांचे महिने एक नसावे हें उघड आहे. पांच वर्षांनीं दोन महिने ठोकळ मानानें अधिक घालण्याच्या नियमानें भीष्मांनीं सांगितल्याप्रमाणें तेरा वर्षांत दहा वर्षांचे चार महिने अधिक गेले आहेतच, पण पुढें आणखी एक महिना व १२ रात्री वाढल्या आहेत. अर्थात्, चांद्रहिशोबानें पांडवांचीं तेरा वर्षें पुरीं झालीं आहेत, असा भीष्माचा निकाल पडला. एकंदर निष्कर्ष असा कीं, द्यूत आश्विन वद्य ८ मीस सौरवर्षानें झालें. त्यानंतर १३ वर्षांनीं चांद्र महिने मागें हटून चांद्र तेरा वर्षें ग्रीष्मांत सरलीं. सौरवर्ष मानानें ज्येष्ठ वद्य ७ मीस तेरा चांद्रवर्षें पुरीं झालीं. त्या दिवशीं सुशर्म्यानें दक्षिण गोग्रहण केलें. व अष्टमीस कौरवांनीं उत्तर गोग्रहण केलें. ज्येष्ठ वद्य ८ मीस अर्जुन ओळखिला गेला व दशमीस पांडव योग्य रीतीनें विराटसभेंत प्रकट झाले, असा मेळ बसतो. हल्लीं महाभारतांत नुसत्या सप्तमी अष्टमीचा उल्लेख आहे, महिन्याचा उल्लेख नाहीं, यामुळें हा भ्रम उत्पन्न होतो.

असो. यापुढची हकीकत मितीसह थोडीशी जुळविली पाहिजे. विराटनगरांत यापुढें उत्तरेचा व अभिमन्यूचा विवाह झाला, तो आषाढ शुद्ध ११ पर्यंत झाला असावा. श्रीकृष्ण, अभिमन्यु वगैरे द्वारकेहून येऊन हा विवाह झाला. नंतर, सर्व मंडळी जमून उपप्लव्य नामक एक सरहद्दीवरील ठिकाण होतें तेथें राहिली व युद्धसामुग्रीची जमवाजमव चालली. कार्तिक शुद्धांत श्रीकृष्ण शिष्टाईस गेले. त्यांत यश न आल्यानें मार्गशीर्ष शुद्धांत १३ स युद्ध सुरू झालें, तें अठरा दिवस चाललें. त्यांत अभिमन्यु मारला गेला. उत्तरा विवाहाचे वेळीं मोठी असल्याकारणानें तिला गर्भ राहणें संभवनीय आहे. तिचा नवरा युद्धांत मेला तेव्हां ती तीनचार महिन्यांची गरोदर असावी. ती पुढें फाल्गुनांत प्रसूत झाली. त्या वेळीं मुलगा मृत जन्मला. गर्भारपणीं पति वारल्यानें तिला जो धक्का बसला, त्यामुळें असें होणें संभवनीय आहे. तो मृत जन्मला परंतु श्रीकृष्णानें आपल्या दिव्य प्रभावानें त्यास जिवंत केलें. यावेळीं पांडव हस्तिनापुरांत नव्हते; ते हिमालयांत द्रव्य आणण्याकरितां गेले होते. ते परत आल्यावर युधिष्ठिरानें चैत्री पौर्णिमेस अश्वमेधाची दीक्षा घेतली, असें वर्णन आहे. यापूर्वी सुमारें एक महिना परीक्षिताचा जन्म झाला होता, असेंही वर्णन आहे. अर्थात् तो फाल्गुनांत जन्मला. तो कमी दिवसांचा (सहा महिन्यांचा आ. अ. ९९ पा. २१९) झाला असें वर्णन असल्यानें त्याच्या आईबापांचा विवाह निदान आषाढांत झाला असला पाहिजे. असो. तर या संगतीवरून गोग्रहणाचा महिना ज्येष्ठ ठरतो. चतुर्धर टीकाकारानें चैत्र

वद्य १० ला पांडव प्रकट झाले असें लिहिलें आहे, तें अर्थात् चुकीचें आहे. एक तर ऋतु ग्रीष्म होता असें स्पष्ट वचन असल्यानें गोग्रहण चैत्रांत घालतां येत नाहीं. दुसरें द्यूत आश्विनांत झालें असें चतुर्धरानेंच अंदाजानें योग्य लिहिलें आहे. तेव्हां चैत्रापर्यंत सहाच महिने होतात. दुर्योधनाच्या समजुतीप्रमाणें अज्ञातवासाचा अर्धाच काळ गेला होता, बहुतेक गेला नव्हता. तेव्हां दुर्योधनानें बहुतेक काळ गेला असें जें म्हटलें आहे त्याच्या विरुद्ध पडतें. शिवाय पांच महिनेही अधिकाचे होऊन जातात व भीष्मांच्या वचनाशीं मेळ पडत नाहीं. तात्पर्य सर्व गोष्टींचा विचार करता द्यूताची मिति अश्विन वद्य अष्टमी असून पांडव प्रकट होण्याची ज्येष्ठ वद्य ८ मी योग्य तऱ्हेनें ठरते व जुळून येते. स्त्री० अ० २० पा० ३२ यांत उत्तरेच्या विलापांत " सहा महिनेच आपला माझा समागम होता, सातव्यात आपण निधन पावलां " असें म्हटलें आहे यावरून लग्न वैशाखांत जमत नाही ज्येष्ठ वद्य ११ ला जमते म्हणजे मार्गशीर्ष वद्य ११ ला सहा महिने पुरे होतात. हे आश्विन—जेष्ठ वगैरे महिने सौर वर्षाचेच आहेत. ते भारती युद्धाच्या अलीकडच्या पद्धतीप्रमाणें सांगितले आहेत, हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे.

असो, वरील विवेचनावरून पांडवांनीं आपला करार चांद्रमानानें पुरा केला, असें दिसतें. तेव्हां चांद्रमानाचें वर्ष पांडव मानीत असा सिद्धांत बळकट होतो; आणि या रीतीनें भारती युद्धाचा काळ जो आम्हीं वैदिककालीन शतपथ ब्राह्मणाच्या पूर्वींचा ठरविला आहे, त्यास दुजोरा मिळतो.

ग्रहस्थितीवरून युद्धाचा काळ काढण्याचा प्रयत्न.

आतां शेवटीं आपणांस महाभारतांत युद्धकाळीं असलेल्या ग्रहस्थितीचें वर्णन विशेषतः उद्योगपर्वाच्या अंतीं व भीष्मपर्वाच्या प्रारंभीं आलें आहे, त्यावरून परलोकवासी मोडक यानीं भारती युद्धाचा काल ठरविण्याचा प्रयत्न केला, तो कितपत सिद्धीस जातो हें पाहणें बाकी आहे. या विषयाबरोबरच भारती युद्धाची जंत्री अथवा मितीवार हकीकत वगैरे अवातर मुद्यांचा विचार करतां येण्यासारखा आहे. यासाठीं महाभारतांत निरनिराळ्या ठिकाणीं या विषयासंबंधानें जीं वचनें आलीं आहेत तीं सर्व वचनें येथें आपण एकत्र करूं, म्हणजे सर्व बाजूनें या विषयाचा संपूर्ण विचार करण्यास ठीक पडेल. प्रथम सांगण्याची गोष्ट ही की, श्रीकृष्ण कौरवांकडे शिष्टाईकरितां जाण्यास निघाला तो

कौमुदे मासि रेवत्यां शरदन्ते हिमागमे ।

कार्तिक मासांत रेवती नक्षत्रावर निघाला. (भा. उद्योग. पा. ३२२). या दिवशीं रेवती नक्षत्र होतें, याजवरून हा दिवस शु. १३ चा दिसतो. कदाचित् एकदोन दिवस मागें पुढें असेल. त्यास उपप्लव्याहून हस्तिनापुरास जाण्यास दोन दिवस लागले. चारपांच दिवस त्याचें राहणें हस्तिनापुरांत झालें. हस्तिनापुराहून निघतांना त्यानें कर्णाची भेट घेतली. या भेटींत कर्णाचें भाषण झालें, त्यांत कर्णानें ग्रहस्थिति वर्णन केली आहे ती अशी. " उग्र ग्रह शनैश्चर हा रोहिणी नक्षत्रास पीडा देत आहे. ज्येष्ठा नक्षत्रीं असलेला मंगळ वक्री होऊन अनुराधानामक नक्षत्राशीं संगत होऊं पहात आहे. महापातसंज्ञक ग्रह चित्रा नक्षत्राला पीडा देत आहे. चंद्रावरील चिन्ह बदललें असून राहु सूर्याला ग्रासूं पहात आहे. " (भा. उद्योग. अ. १४३ पा. ४३३–३४) यानंतर श्रीकृष्ण परत गेल्यावर दुर्योधनानें आपलें सैन्य हालवून कुरुक्षेत्राकडे पुष्य नक्षत्रा-

च्या मुहूर्तानें प्रयाण केलें. अर्थात् त्या दिवशीं कार्तिक वद्य षष्ठी असावी. कार्तिकांत बहुधा वद्यांत षष्ठी सप्तमीलाच पुष्य नक्षत्र येतें, हें वाचकांनीं लक्षांत ठेविलें पाहिजे. यापूर्वीच्या १४२ व्या अध्यायाच्या शेवटीं श्रीकृष्ण कर्णास म्हणाला. "चिखल नाहींसा होऊन पाण्याला फार रुचि आली आहे. हवा ही अत्युष्ण व अतिशीत नसून महिना सर्व प्रकारें सुखावह आहे. आजपासून सात दिवसांनीं आयतीच अमावास्या पडत आहे. अमावास्येची देवता इंद्र आहे. अर्थात् युद्धारंभाला ही स्थिति अनुकूल आहे. अमावास्येला युद्धारंभ होऊं द्या." (भा. उद्योग. पा. ४३३) यावरून ज्या दिवशीं कृष्ण गेला त्याच दिवशीं दुर्योधनानें आपलें सैन्य हालविलें असें दिसतें. या भाषणाचा व पुढील भीष्माच्या भाषणाचा मेळ घालतांना कार्तिक वद्य अमावास्या १३ दिवसांनीं येऊन पडली असावी. भीष्मपर्वाच्या प्रारंभीं व्यासांनीं धृतराष्ट्रास भेटून त्याजकडून युद्ध थांबविण्याचा प्रयत्न केला, परंतु तो सिद्धीस गेला नाहीं. यावेळीं व्यासांनीं कांहीं अनिष्ट ग्रहस्थिति वर्णन केलेली आहे, ती आपण पुढें देऊं. पण त्यांनीं पुढें असें वर्णन केलें आहे कीं "१४–१५–१६ दिवसांचाही पंधरवडा पडलेला मी ऐकिला आहे, परंतु १३ दिवसांचा पंधरवडा याच वेळीं आलेला आहे. हा अश्रुतपूर्व योग होय. याहून एकाच महिन्यांत चंद्र-सूर्यांना ग्रहण लागणें व तेंही त्रयोदशीला लागणें हें तर फारच विपरीत होय." (भीष्म. पा. ७) याचा व मागच्या श्रीकृष्णाच्या वचनाचा मेळ घालतां व्यास धृतराष्ट्रास भेटण्यास मार्गशीर्षांत केव्हां तरी गेले होते. शुद्धांतच गेले असावे. त्यापूर्वीचा पंधरवडा तेरा दिवसांचा असून अमावास्येस सूर्यग्रहण झालें होतें. एकाच महिन्यांत दोन ग्रहणें पडलीं होतीं, असें वर्णन असल्यानें कार्तिक पौर्णिमेला चंद्रग्रहण लागलें असावें. श्रीकृष्णाच्या हस्तिनापुरांत असण्याच्या वेळी हें ग्रहण पडलें असलें पाहिजे. तेथें उल्लेख नाही ही गोष्ट महत्त्वाची नाहीं. कदाचित् येथें असेंही बोलणें शक्य आहे कीं, दर्श पौर्णिमासी सोडून ग्रहण लागलें तर ती अतिशयोक्ति आहे. असो. यापुढें युद्धाला आरंभ झाला, त्या दिवशी

मघाविषयगः सोमस्तद्दिनं प्रत्यपद्यत।

असें वाक्य आहे. म्हणजे प्रथमदर्शनी अर्थ घ्यावयाचा तर चंद्र त्या दिवशी मघा नक्षत्रावर आला. यापुढें शल्यपर्वांत बलराम लढाईच्या शेवटल्या म्हणजे अठराव्या दिवशीं आला, त्या वेळेस तो म्हणतोः—

पुष्येण संप्रयातोऽस्मि श्रवणे पुनरागतः।

"मी पुष्य नक्षत्रावर गेलों आणि श्रवणावर परत आलों." (भा. श. पा. १०१) अर्थात् युद्धाच्या अठराव्या दिवशीं श्रवण नक्षत्र होतें, म्हणजे युद्धारंभी श्रवणाच्या पूर्वीचे अंदाजानें अठरावें नक्षत्र असावें. अर्थात् युद्धारंभी चंद्र मृग नक्षत्रीं असावा, असें दिसतें. तो मागें पुढें असणेंही शक्य आहे. हें वाक्य मुख्य धरून युद्धारंभ कधी झाला हें पाहूं. श्रीकृष्ण कार्तिक आमावास्येस युद्ध होऊं द्या असें म्हणाला; पण तसें झालें नाहीं. मार्गशीर्षांत मृगनक्षत्रीं युद्ध सुरू झालें असें दिसतें. अर्थात्, ते दिवशीं पौर्णिमा किंवा शुद्ध चतुर्दशी फार तर त्रयोदशी असावी. भीष्माचें युद्ध दहा दिवस झालें. तेव्हां भीष्म मार्गशीर्ष वद्य दशमीस, नवमीस किंवा अष्टमीस पडले असावे. यानंतर द्रोणाचें पांच दिवस युद्ध, म्हणजे द्रोण मार्गशीर्ष वद्य अमावास्येस किंवा एकदोन दिवस मागें पडला असावा; पण द्रोण वद्य १३ स पडला असें निश्चयानें वाटतें.

कारण, जयद्रथवधानंतर रात्रीं सुद्धां युद्ध चालू राहिलें, असें वर्णन आहे, व पहांटेस रात्र एक प्रहर असतां चंद्रोदय झाल्याचें स्पष्ट वर्णन आहे. तेव्हां ती रात्र द्वादशीची असावी, असें दिसतें. पुढें कर्णाचे दोन दिवस म्हणजे मार्गशीर्ष वद्य अमावस्या व दुर्योधनाचा व शल्याचा एक दिवस पौष शुद्ध १ असा दिवस येतो. यानंतर भारतांत महत्त्वाचें वचन आहे तें भीष्मांच्या निधनाचें त्यांचा अंत माघ महिन्यांत झाला. त्या वेळच्या त्यांच्या वचनाचा व निधनतिथीचा विचार आपण मागाहून करूं. येथपर्यंत आपण ठोकळ मानानें युद्धाची तिथिवार जंत्री तयार केली.

आतां महाभारतांतील वचनांवरून व त्यांत सांगितलेल्या नक्षत्रांवरून व ग्रहस्थितीवरून ऐतिहासिक अनुमान काढतांना ज्या मुख्य अडचणी येतात, त्यांचा प्रारंभी आपण विचार करूं. पहिली अडचण ही की, मूळ भारत सौतीनें वाढविलें हें आपण पूर्वी ठरविलें आहे; तेव्हा मूळच्या भारताचें वचन कोणतें व सौतीनें वाढविलेलें वचन कोणतें? हा प्रश्न उद्भवतो. कारण, मूळच्या भारताचें वचन असल्यास त्यांत बहुधा प्रत्यक्ष स्थिति वर्णन केलेली असल्याचा अधिक संभव आहे. मागाहूनचें वचन असल्यास तें काल्पनिक असल्यामुळें त्यापासून ऐतिहासिक अनुमान निघूं शकत नाहीं. कारण, तसा काळ गणितानें काढला तर तो भरंवशालायक होणार नाहीं. दुसरी अडचण अशी कीं, यासंबंधाचीं कित्येक वचनें सौतीचीं असोत की पूर्वीचीं असोत, तीं विरोधी कूटार्थाची आहेत यामुळें त्यांचा अर्थ कांहीं निराळा करावा लागतो. असे कूट श्लोक बहुधा संख्येवर रचलेले आहेत. ते सौतीचे असावे असें आमचें अनुमान आहे. हे कूट श्लोक कसे असतात याचें विराटपर्वींतील उदाहरण देण्यासारखें आहे. अर्जुनानें गोग्रहणाच्या वेळेपर्यंत गांडीव धनुष्य ६५ वर्षें धारण केलें, असें त्यांत म्हटलें आहे. (भा. विराट. पा. ७५) पण हीं पासष्ट वर्षें जुळत नाहींत. तें कसें तें आपण अन्यत्र पाहूं. येथें ६५ वर्षें शब्दाचा अर्थ निराळा करावा लागतो, एवढें येथें सांगितलें म्हणजे पुरें आहे. असो, तर या दोन अडचणी आहेत. त्यांचा विचार न केल्यास परस्पर विरोध उत्पन्न होतो व सर्वच वाक्यांची गति लावतां येत नाहीं. आम्ही मुख्यतः एक नियम असा बांधला आहे कीं, जेथें एखादें वचन साधारणपणें सहजगत्या केवळ नक्षत्राचा उल्लेख करून किंवा तिथीचा उल्लेख करून आलें असेल तें सरळ मानावें, म्हणजे मुख्य अर्थानें मानावें व त्याच्या अनुरोधानें दुसरें वचन लावावें, मग तें मूळचें समजावें किंवा नंतरचें समजावें. अशा रीतीनें या प्रश्नाचा उलगडा लावला पाहिजे. तथापि सर्व वचनें मूळचींच असें समजूनही आम्हीं त्यांचा विचार करणार आहों, व त्यापासून काय निष्पन्न होतें व काय अडचणी येतात, याचेंही दिग्दर्शन करणार आहों.

तर आतां प्रथम गोष्ट ही कीं, वरील श्रीकृष्णाच्या व कर्णाच्या व व्यासांच्या वाक्यांवरून कार्तिक वद्य अमावास्येस सूर्यग्रहण युद्धाच्या पूर्वी पडलें होतें, ही गोष्ट आम्हीं निश्चित मानतों. कार्तिक शुद्ध पौर्णिमेस चंद्रग्रहण पडलें असावें; पण तसा निश्चय नाहीं. कारण, व्यासांच्या म्हणण्यांत दोन्हीं ग्रहणें एकाच दिवशीं पडलीं असा ध्वनि निघतो; पण तसा संभव नाहीं. कित्येकांनीं अशी कल्पना केली आहे कीं, जयद्रथाच्या वधाच्या वेळीं सूर्यावर श्रीकृष्णानें आवरण टाकिलें असें वर्णन आहे. यावरून त्या दिवशीं सूर्य-

ग्रहण पडलें असावें; पण तो दिवस आपण पूर्वी पाहिलेंच आहे कीं, अमावास्येचा येत नाही, द्वादशीचा येतो. त्या दिवशीं पहांटेस चंद्रोदय झाल्याचें वर्णन आहे. तथापि कदाचित् एक दोन दिवस मागें पुढें तिथि होऊं शकतील, हें मान्य करून तो दिवस जयद्रथवधाचा अमावास्येचा होता असेंही मानलें, तरी एकाच वर्षांत लागोपाठ दोन महिन्यांत सूर्यग्रहण येणें शक्य नाही. तेव्हां कार्तिक वद्य अमावास्येचें सूर्यग्रहण खरें किंवा मार्गशीर्ष अमावास्येचें तरी खरें. कार्तिक महिन्यांतील ग्रहण स्पष्ट शब्दांनीं सांगितलें आहे, तेव्हां तेंच खरें मानलें पाहिजे. मार्गशीर्षाचें कल्पनेनें बसविलें आहे. याशिवाय ग्रहणानें सूर्यलोप झाला तर श्रीकृष्णाच्या मायेचें तें महत्त्व काय? ग्रहण खग्रासही असलें पाहिजे, त्याशिवाय काळोख पडावयाचा नाहीं. ग्रहण पडणार हें पूर्वी माहीत असलें पाहिजे. कदाचित् पूर्वकाळीं ही माहिती नसावी, असें म्हणतां येईल; पण यामुळें दोन्ही पक्ष घाबरून जातील, हें उघड आहे; आणि अर्जुनास व श्रीकृष्णासही अर्जुनाची प्रतिज्ञा फुकट गेली, असें वाटलें पाहिजे होतें. तात्पर्य, जयद्रथाच्या वधाच्या वेळीं सूर्यग्रहण पडलें होतें, ही कल्पना संभवत नाहीं; पण ही कल्पना केतकर या नामांकित ज्योतिषांनीं केली होती, म्हणून त्याचा निर्देश करणें जरूर पडलें. (दीक्षितकृत भारतीय ज्योतिषशास्त्र पा. १२४) असो, तर भारतीयुद्धवर्षीं कार्तिक वद्य अमावास्येस सूर्यग्रहण पडलें होतें, ही गोष्ट साधारणपणें निश्चयात्मक व संशयरहित मानण्यास हरकत नाही. या गोष्टीचा कालनिर्णयाच्या कामीं कसा उपयोग होतो, हें आपण पाहूं.

आपणापुढें आलेले भारतीयुद्धाचे मुख्य काल तीन आहेत. (१) इ. स. पू. ३१०१ हा युद्धाचा काल लोकमतानें मान्य केलेला. (२) गर्ग, वराहमिहिर व तरंगिणीकार यांनीं घेतलेला शकपूर्व २५२६ (३) रा. अय्यर यांनीं घेतलेला २१ आक्टोबर ११९४ इ. स. पू. या तीन कालांच्या वर्षीं कार्तिक वद्य अमावास्येस ग्रहस्थिति कशी होती आणि सूर्यग्रहण पडलें होतें कीं नाहीं, यासंबंधानें आम्ही गणित करून पाहिलें आहे. त्याचे आंकडे प्रो० आपटे, व्हिक्टोरिया कॉलेज ग्वाल्हेर यांनीं दिले आहेत ते येणेंप्रमाणें:—

कार्तिक वद्य ३० शुक्रवार शके—३१८०

ग्रह.		अंश.		नक्षत्र.
सूर्य....	....२३४°	५६'	२''	ज्येष्ठा.
बुध....	....२२९°	३२'	५२	अनुराधा अथवा ज्येष्ठा.
शुक्र....	....२१८°	२६'	३४''	अनुराधा.
मंगळ...	....२९८°	३९'	४३''	पूर्वाषाढा अथवा उत्तराषाढा.

गुरु	....३५०°	२२′	२२″	रेवती.
शनि...	....३१४°	५५′	८″	शततारका.
राहु....	....२३५°	१८′	२९″	ज्येष्ठा.

(सूर्यग्रहण जरूर झालें. पूर्वींच्या पौर्णिमेस चंद्रग्रहण पडलें नाहीं).

कार्तिक वद्य अमावास्या							
शुक्रवार शके–२५२७				रविवार शके–१२७१			
ग्रह.	अंश.			नक्षत्र.	अंश.		नक्षत्र.
सूर्य	२१२°	४′	५८′	विशाखा	२३१°	१३′ ३७″	ज्येष्ठा
बुध	२१४°	२७′	५७″	अनुराधा	२४६°	४१′ ४९″	मूळ
शुक्र....	२९५°	५८′	२६″	पूर्वा अ. उ. षाढा	२३३°	१८′ ५७″	ज्येष्ठा
मंगळ....	२९८°	२६′	९″	धनिष्ठा अ. शतता.	२५१°	३५′ २४″	मूळ
गुरु	१३°	४२′	१०″	भरणी	३२२°	५२′ १२″	पूर्वाभाद्रपदा
शनि....	२४°	१५′	३″	भरणी	२५३°	५४′ २७″	पूर्वाषाढा
राहु	१६२°	४३′	५८″	हस्त	८८°	५′ २५″	पुनर्वसु

(या दोन्ही वर्षांत सूर्यग्रहण किंवा चंद्रग्रहण शक्य नाहीं.)

हा सूर्यग्रहणाचा पुरावा फारच मजबूत आहे, असें आम्हांस वाटतें. सूर्यग्रहण भारती युद्धापूर्वी झाल्याचा दाखला मूळभारतांतील आहे. तोही सौतीच्या वेळीं घातलेला नाहीं. तर फार जुना भारतकालीन आहे. कोणत्याही वेळचा मानला तरी ज्या काळीं ग्रहगणित करतां येत नव्हतें, त्या काळचा हा दाखला असून तो दंतकथेनें परंपरेनें चालत आला असावा. अर्थात् तो विश्वसनीय आहे. या दृष्टीनें गणित करून पाहतां पहिला सर्वमान्य काळ

द्धि आहे, असें आपल्या नजरेस येतें, वरा-
नें, गर्गानें किंवा तदनुसार बिल्हणानें घेत-
ला काळ किंवा रा. अय्यर यांनीं ठरविले-
ला काळ सिद्ध होत नाहीं, असेंच म्हणावें
लागतें. पुराणांवरून ठरविलेला चौथा काळ
आपणांस गणित करण्याच्या उपयोगाचा नाही.
कारण, तो काळ ठोकळ असून त्यात नक्की
वर्षे सांगितलेलें नसल्यानें तो आपणांस गणि-
ताकरितां घेता येत नाहीं. इ. स. पू. १४२५
च्या सुमारास हा काळ येतो, असें आपण
ठरविलें आहे; पण हें ठोकळ प्रमाण आहे. का-
रण, परीक्षितापासून नंदापर्यंत १०१५ हीं
वर्षें सांगितली आहेत व १११५ ही सांगि-
तली आहेत. शिवाय नव नंदांचीं १०० वर्षे-
हीं ही ढोबळच आहेत, नक्की नाहीत, आणि
चंद्रगुप्ताचा काळ ३१२ इ. स. पू. हाही ग-
णिताच्या निश्चयाचा नाहीं. यामुळें आम्ही
त्या वर्षाचें गणित करविलें नाही, तेव्हा त्या-
वर्षीं सूर्यग्रहण झालें की नाहीं; हें आम्हांस
निश्चयात्मक सांगतां येत नाही.

असो. भारती युद्धापूर्वीं सूर्यग्रहण पडलें
होतें, ही गोष्ट निश्चयात्मक नसून जशीं दुस-
रीं अरिष्टें वर्णिलीं आहेत, तशा प्रकारचें हें
एक अरिष्टसूचक अशुभ चिन्ह सौतीनें घात-
लें आहे, अशा प्रकारचा एक आक्षेप घेणें
शक्य आहे, व त्याचें निरसन होणें कठिण
आहे. कारण, या वेळीं कर्णानें व विशेषतः
व्यासानें कांहीं अरिष्टसूचक चिन्हें कल्पनेचीं
सांगितलीं आहेत, हें आपणांस कबूल करावें
लागेल. अशा प्रकारच्या समजुती सर्व काळीं
प्रचलित असतात, त्याचप्रमाणें महाभारताच्या
रचनेच्या काळीं प्रचलित असाव्या व निरनि-
राळ्या अशुभसूचक ज्योतिर्विषयक गोष्टी को-
णत्या याचा ज्योतिष्याच्या ग्रंथात उल्लेख अ-
सला पाहिजे, त्यांपैकीं सूर्यग्रहण हें एक आहे
हें खरें. पण अशा रीतीनें कोठेंच पाय ठेव-
ण्यास जागा राहणार नाहीं, हें उघड आहे.

आतां आपण महाभारतांत सांगितलेल्या ग्र-
हस्थितीचा विचार करूं. वरील गणितांत आम्हीं
ग्रहांची गणितानें येणारी स्थिति मुद्दाम दिली
आहे. त्यांची महाभारतांत सांगितलेल्या स्थि-
तीशीं आपल्यास तुलना करतां येईल. पूर्वी
सांगितलेंच आहे की, युद्धारंभकाळीं चंद्र
मघा नक्षत्रात होता. पण बलरामाच्या वाक्या-
वरून तो मृग किंवा त्याच्या मागेंपुढें एक-
दोन नक्षत्रें होता. मंगळ ज्येष्ठा नक्षत्री वक्री
होऊन अनुराधाकडे जात होता, असें कर्ण
म्हणतो. भीष्मपर्वारंभी व्यासाच्या वचनावरून
मंगळ वक्री होऊन मघांत आला आहे. (भा.
भीष्म. पा. ३) गुरु श्रवणांत आला आहे
व शनैश्चर पूर्वाफल्गुनीला पीडा देत आहे.
शुक्र पूर्वाभाद्रपदांत आला आहे, असेंही यात
व्यासांनी वर्णिलें आहे; पण उद्योगपर्वात क-
र्णानें म्हटलें आहे की, उग्र ग्रह शनैश्चर रो-
हिणी नक्षत्रास पीडा देत आहे. तसेंच भीष्म-
पर्वात व्यासानीं पुन्हां म्हटलें आहे की, शनि
आणि गुरु विशाखेजवळ आहेत. (भा. भीष्म.
पा. ६—७) मंगळ वक्रानुवक्र करून श्रव-
णावर उभा आहे. याशिवाय आणखी कित्येक
गोष्टी राहू, केतु व श्वेत ग्रह वगैरेबद्दल सां-
गितल्या आहेत. पण मुख्यतः आपण शनि,
गुरु मंगळ आणि शुक्र यांचा विचार करूं.
या ग्रहांची निरनिराळीं नक्षत्रें उत्पन्न होतात
तीं अशी. शनि—पूर्वाफल्गुनी (भीष्म.)
रोहिणी (उद्योग.). गुरु—श्रवण आणि वि-
शाखा. (भीष्म.) मंगळ—अनुराधा (उद्यो-
ग.) वक्रानुवक्रानें श्रवण (भीष्म.) आणि
मघा. शुक्र—पूर्वाभाद्रपदा. (भीष्म.) इ-
त्यादि. चंद्र पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें मघा व
मृग या नक्षत्रांवर सांगितला आहे. तेव्हां यां-

पैकीं खरी गोष्ट कोणती ? किंवा दोन्ही खऱ्या किंवा दोन्ही खोट्या ? आणि आपण या ग्रहस्थितीचा विचार करता अमुक खोटी असें मानलें, तरी ती तशी खोटी सौतीनें कशी घातली ? इत्यादि प्रश्न येथें उपस्थित होतात.

इ. स. पू. ३१०१ ची किंवा शकपूर्व २९२६ ची प्रत्यक्ष ग्रहस्थिति अर्थात् त्या मागील वर्षांतील कार्तिक वद्य अमावास्येची हल्ली गणितानें काढलेली आम्हीं पूर्वी दिली आहे. तिची व या ग्रहस्थितीची तुलना करतां हे ग्रह काल्पनिक आहेत, असें स्पष्ट दिसतें. युद्ध मार्गशीर्ष वद्यांत झालें व भीष्मपर्वांत सांगितलेली स्थिति त्यापूर्वीं मार्गशीर्षप्रारंभींची आणि कर्णानें सांगितलेली स्थिति कार्तिक वद्यांतील आहे, हीही गोष्ट लक्षांत घेतली तरी मंगळ, गुरु व शनि याची स्थिति फारशी बदलणार नाहीं, हें उघड आहे. तेव्हां हा फरक फारच मोठा पडतो. स्पष्ट समजुतीसाठीं हें कोष्टकानें दाखवूं.

	कर्ण (उद्योग)	व्यास (भीष्म)	शके--३१८० (गणितानें)	शके--२९२७ (गणितानें)
मंगळ	अनुराधा वक्री	मघा व वक्रानुवक्र श्रवण	पूर्वाषाढा	धनिष्ठा
गुरु	श्रवण	विशाखा	रेवती	भरणी
शनि	रोहिणी	पूर्वाफाल्गुनी	शततारका	भरणी--कृत्तिका

सारांश, कोणत्याच ग्रहाच्या स्थितीचा मेळ नाहीं, हें उघड आहे. मुख्यतः ही गोष्ट लक्षांत घेतली म्हणजे ह्या गोष्टी कल्पनेनेंच सांगितल्या आहेत, असें दिसतें. भारतीयुद्ध ब्राह्मणकाळारंभीं झालें असें खरें आहे, तर त्यावेळीं सातही ग्रह जरी माहीत होते तरी त्यांजकडे विशेष लक्ष नव्हतें, असें वाटतें, व त्यांच्या गतिही निश्चयात्मक माहीत नव्हत्या. ते कोणत्या नक्षत्रीं आहेत हें पाहण्याची माहिती पुढें हळुहळू आर्यांस झाली. वेदांग ज्योतिष काळीं सुद्धा बहुधा ती नसावी. कारण, त्यांत फक्त सूर्यचंद्रांचेंच गणित आहे, ग्रहांचें गणित नाही. तथापि पुढें गर्गाच्या वेळेस बरीच माहिती झाली होती, हें उघड आहे. गर्गानें निरनिराळ्या ग्रहांचे चार दिले आहेत. गर्गाच्या मूळच्या ग्रंथांत काय होतें, हें महाभारतांत सरस्वती-आख्यानांत दिलें आहे. कालज्ञानगति, ताऱ्याची (ग्रहांची) घडामोड व दारुण आणि शुभकारक उत्पात आणि योग याचें ज्ञान त्यानें संपादन केलें असें यात म्हटलें आहे. (भा. शल्य. पा. १०९) याच्या नांवाचा जो ' गर्गसंहिता ' ग्रंथ हल्लीं प्रचलित आहे. त्यांतही हीच माहिती आहे. यावरून असें अनुमान निघतें कीं, भयंकर प्रसंग सुचविणारे जेवढे दारुण उत्पात होतात तेवढे भारतीयुद्धाच्या वेळीं होते, असें सौतीनें गर्गाच्या तत्कालीन ग्रंथावरून घेतलें असावें. क्षत्रियांच्या निरनिराळ्या अभिमानी नक्षत्रांवर दुष्ट ग्रह आले होते किंवा त्याच्या दृष्टी होत्या वगैरे वर्णन त्यानें केलेलें दिसतें. या बरोबरच त्यानें कित्येक उत्पातही वर्णन केले आहेत. " वांझोट्या स्त्रियांनाही भयंकर संतति होत

आहे. दोन डोक्यांचे, पांच पायांचे वगैरे भयंकर पक्षीही जन्मास येत आहेत. घोडीला पाडी, कुत्रीला कोल्ही, करभांना कुत्रे होत आहेत. वारंवार भूकंप होत आहेत. राहू, केतू एका जागीं आले आहेत. धेनूंनां रक्ताचा पान्हा येत आहे. पाणी अग्नीसारखें लाल झालें आहे. क्षत्रियानां प्रतिकूल अशा तिन्ही नक्षत्रांनां पापग्रह शीर्षस्थानीं बसला आहे." वगैरे वगैरे वर्णन व्यासांच्या मुखानें भीष्मपर्वाच्या आरंभीं (पा. ६—७) आलें आहे. तें बहुतेक काल्पनिक असून उत्पात ग्रंथावरून घेतलेलें दिसतें. त्यांतील ग्रहस्थितिही काल्पनिक आहे म्हणजे क्षत्रियांच्या इष्टानिष्ट नक्षत्रांवर ग्रह बसविलेले आहेत, असें म्हटलें असतां चालेल. तात्पर्य, त्यांजवरून गणितानें ऐतिहासिक अनुमान निघण्यासारखें नाहीं.

असें मानलें तरी सौतीनें ह्या ज्या ग्रहस्थित्या दिल्या आहेत, त्या त्यानें दोनदोन नक्षत्रांवर कशा दिल्या? हा प्रश्न राहतोच. काल्पनिक ग्रहस्थिति वर्णन केली तरी ती समंजस रीतीनेंच केली असेल, हें उघड आहे. व्यासांच्या आणि कर्णाच्या भाषणांत विरोध आहे, एवढेंच नव्हे तर व्यासांच्याच भाषणांत मागें पुढें विरोध दिसतो. आरंभीं मंगळ मघांत वक्री सांगितला, तो पुढें पुन्हां पुन्हां वक्री होऊन बृहस्पतीनें आक्रमिलेल्या श्रवणाचा पूर्णवेध करीत आहे, असें सांगितलें आहे. बृहस्पतिही प्रारंभीं श्रवणांत म्हटला आहे आणि शेवटीं शेवटीं विशाखाजवळ दाखविला आहे (पा. ६—७) तेव्हां अशी दोनदोन नक्षत्रांवर स्थिति कशी सांगितली? मोडकांनी याजवर असें अनुमान बांधलें कीं, दोन्हीं नक्षत्रें खरीं धरून एक सायन व एक निरयण नक्षत्र मानावें. सायन व निरयण नक्षत्रें कशीं असतात व कशीं कल्पिलीं जातात, हें येथें सांगितलें पाहिजे. प्रत्यक्ष आकाशांत जीं नक्षत्रें दिसतात त्यांस गति नाही, तीं निरयण आहेत. आरंभस्थान हल्लीं अश्विनी आहे. हीं निरयण अश्विनी, भरणी वगैरे नक्षत्रें आकाशांत प्रत्यक्ष दिसतच आहेत. पण संपातबिंदूस मागें चलन आहे, म्हणजे नक्षत्रांस चलन नाहीं, तरी आरंभस्थानास चलन आहे. तें जसजसें मागें जाईल तसतसें आरंभाचें नक्षत्र सायन कल्पित मागें न्यावें. उदाहरणार्थ:—रेवतींत संपात असेल तेव्हां रेवतीला सायन अश्विनी म्हणाल्या किंवा म्हणतात. राशि ह्या सायन व निरयण अशा असतात; निरयण राशी आकाशस्थितीस जुळतात, पण सायन मेष मागें गेल्यानें आकाशांतल्या मेषाशीं जुळणार नाही. असो; तर कल्पित सायन नक्षत्र व प्रत्यक्ष निरयण नक्षत्र अशा दोन नक्षत्रांच्या मालिका नेहमीं प्रचारांत असाव्या आणि त्यावरून ही दुहेरी नक्षत्रावरची ग्रहस्थिति सांगितली आहे असें मानावें. यावरून अशी कल्पना बांधली जाऊं शकते कीं, भारतयुद्धकाळीं संपात पुनर्वसूंत असावा. ह्यास साहजिकच अश्विनी हें कल्पित सायन नांव येईल. तेव्हां चंद्र मृगावरही सांगितला आहे आणि मघांवर सांगितला आहे, त्यांत मघा हें खरें निरयण नक्षत्र आणि मृग हें कल्पित सायन. पुनर्वसूंत संपात असल्यानें त्यास जर अश्विनी म्हटलें तर पुनर्वसु, पुष्य, आश्लेषा, मघा चौथें येतें आणि अश्विनी, भरणी, कृत्तिका, रोहिणी, मृग पांचवें येतें. मंगळ एकदां मघांत आणि एकदां ज्येष्ठांत सांगितला आहे. ज्येष्ठा खरें निरयण आणि मघा सायन मानावें (यांतही एक नक्षत्र चुकतें.) कारण, पुनर्वसु अश्विनी म्हटल्या म्हणजे अनुराधा मघा म्हणाव्या लागतात. मंगळ ज्येष्ठांत वक्री होऊन अनुराधांकडे जात होता.

गुरु श्रवणावर सांगितला आहे तो निरयण आणि विशाखाजवळ सांगितला आहे तो सायन. सारांश, सरासरी सात नक्षत्रें सोडून मागचें दुसरें नांव नक्षत्राचें सांगितलें आहे. यावरून संपात पुनर्वसूंत होता असें मोडकांनीं मानलें व त्याचें गणित करतां हा काळ सुमारें इ. स. पू. ३००० वर्षांचा त्यांनीं काढला.

पण ही कल्पना सर्व नक्षत्रांना बसत नाहीं, इतकेंच नव्हे तर ती ऐतिहासिकदृष्ट्या चुकीची आहे. यांत अनेक ऐतिहासिक चुका आहेत. पहिली चूक ही कीं, पूर्वीं नक्षत्रें अश्विनीपासून सुरू होत नव्हतीं, कृत्तिकापासून होतीं. वेदांत व वेदांगज्योतिषांत तर कृत्तिकापासून सुरू होतातच. पण सौतीच्या महाभारतकाळींही नक्षत्रें कृत्तिकादि होतीं, म्हणजे कृत्तिका हें पहिलें नक्षत्र होतें, अश्विनी नव्हतें. **दुसरें,** मूळ अयनबिंदूंस मागें चलन आहे, ही गोष्टही पूर्वकाळीं माहीत नव्हती. महाभारतकाळीं नव्हती तर नव्हतीच, पण पुढें सुमारें ८०० वर्षांनीं झालेल्या वराहमिहिरास सुद्धां ती माहीत नसावी. सायन आणि निरयण हा भेद अलीकडचा आहे. अयनगति प्रथम हिपार्कसनें इ. स. पू. १५० या सुमारास शोधून काढली. ती पुढें हिंदुस्थानांतील आर्य ज्योतिष्यांस माहीत होऊन त्यांनीं आपल्या ज्योतिषगणितांत घेतली. **तिसरें,** एकाच काळीं एक सायन आणि एक निरयण अशीं दोन नक्षत्रें एकाच नांवाचीं सुरू असून त्यांस कांहीं निराळी खूण किंवा नांव नसेल, तर फारच घोंटाळा होईल हें कोणीही कबूल करील. नक्षत्र नुसतें सांगितलें असतें. तें सायन किंवा निरयण हें कसें ठरवावयाचें ? ज्यानें त्यानें आपल्या कल्पनेनें ठरवावयाचें कीं काय ? असा घोंटाळा कधींही क्षम्य होणार नाहीं. तेव्हां व्यासांसारखा किंवा सौतीसारखाही ग्रंथकार नक्षत्र सांगतांना वारंवार वाचकांस बुचकळ्यांत पाडणार नाहीं, हें उघड आहे. सारांश, महाभारतकाळीं सायन व निरयण नक्षत्रेंच जर असूं शकत नाहींत आणि असलीं तरी तीं अश्विन्यादि नव्हतीं, तर हा सर्व कोटिक्रमच चुकला आहे, हें उघड आहे. याशिवाय सर्व नक्षत्रांच्या स्थिति याप्रमाणें जमत नाहींत. विशेषतः शनीची स्थिति रोहिणी, पूर्वाफल्गुनी आणि विशाखा या तीन नक्षत्रांवर सांगितली आहे. यांतील सायन-निरयण भेद मुळींच सांगतां येत नाहीं. कदाचित् रोहिणी सायन मानल्यास अश्विनीपासून तें चौथेंच येतें. पुनर्वसूपासून पूर्वाफल्गुनी पांचवें येतें. तसेंच मंगळ वक्रानुवक्र होऊन श्रवणावर वक्र झाला, असें तिसरें नक्षत्र सांगितलें त्याची उपपत्ति बसत नाहीं. असो, तर याप्रकारचे आक्षेप या कल्पनेवर म्हणजे सायन-निरयण नक्षत्रकल्पनेवर येतात, त्यामुळें ही कल्पना मान्य होण्यासारखी नाहीं, असें म्हणावें लागतें. ग्वाल्हेरचे रा. विसाजी कृष्ण लेले यांनींही असाच प्रयत्न केला होता, परंतु तो सिद्धीस गेला नाहीं. पांडवांच्या वेळची खरी ग्रहस्थिति कर्ण व व्यास यांच्या भाषणांत आहे, असें रा. शंकर बा. दीक्षित यांचें मत त्यांच्या ग्रंथांवरून दिसतें; पण त्यांनीं त्याजवरून काळ काढण्याचा प्रयत्न केला नाहीं. कारण, त्या ग्रहस्थितीचा मेळ बसवितां येत नाहीं, असें त्यांनीं आपलें मत स्पष्ट नमूद करून ठेविलें आहे (भारती ज्यो. पा. १२४).

वेधांवरून भिन्नग्रहस्थितीची समजूत.

महाभारतांत वर्णिलेली ग्रहस्थिति काल्पनिक आहे असें मानलें, तरी काल्पनिक ग्रहस्थिति सांगतांनां दोनदोन तीनतीन नक्षत्रांवर ग्रहस्थिति समंजस मनुष्य कसा सांगेल ? हा प्रश्न शिल्लक राहतोच. त्याचा उलगडा होत

नाहीं, असें मानतां येत नाहीं. टीकाकारानें ह्या स्थितीच्या वेधाच्या कल्पनेनें जुळवून दाखविण्याचा प्रयत्न केला असून हा प्रयत्न बराच सिद्धीस जातो असें आमचें मत आहे. तो कसा हें दाखविण्याचें धाडस आम्ही येथें करतों. हा विषय मनोरंजक असून तो वाचकांपुढें ठेवण्यासारखा आहे. टीकाकारानें **नरपतिविजय** या ज्योतिषग्रंथांतून या विषयाच्या समजुतीसाठीं 'सर्वतोभद्रचक्र' घेतलें आहे. हा ग्रंथ जुना आहे आणि समरांत विजय किंवा पराभव होईल, हें पाहण्यास याचा उपयोग केला जातो. या चक्रांत चार बाजू असून प्रत्येक बाजूस कृत्तिकापासून सातसात नक्षत्रें घातलेलीं असतात आणि दोन ओळी जास्त कल्पून चार कोपऱ्यांत अ. आ. इ. ई हीं अक्षरें घातलीं आहेत. अशा 'सर्वतोभद्र' चक्रांत महाभारतांत वर्णन केल्याप्रमाणें सात ग्रह त्या त्या नक्षत्रीं मांडून त्याजवरून इतर नक्षत्रांचा वेध सांगितलेला कसा जुळतो, हें आपण पाहूं. महाभारतांत वेध शब्द नाहीं. पण आक्रम्य, आवृत्य, पीडयन् इत्यादि शब्दांनीं वेधाचा अर्थ उत्पन्न होणें शक्य आहे. हें चक्र व ही स्थिति पुढें दिल्याप्रमाणें आहे.

सर्वतोभद्र चक्र.

(कार्तिक वद्य ३० या दिवशीं महाभारतांत वर्णिलेल्या ग्रहस्थितिसह.)

अ	कृ.	रो.	मृ.	आ.	पुन.	धू. के. पु.	आ.	आ
भ.								म.
अ.								पू.
रे.								उ. शु
उ.भा.								हस्त
पू.भा.								चि.
श.								स्वा.
ध.								श वि. गु मं
ई	श्र.	अभि	उ.षा.	पू.षा	मू.	ज्ये. रा. सू बु	अनु मं	इ

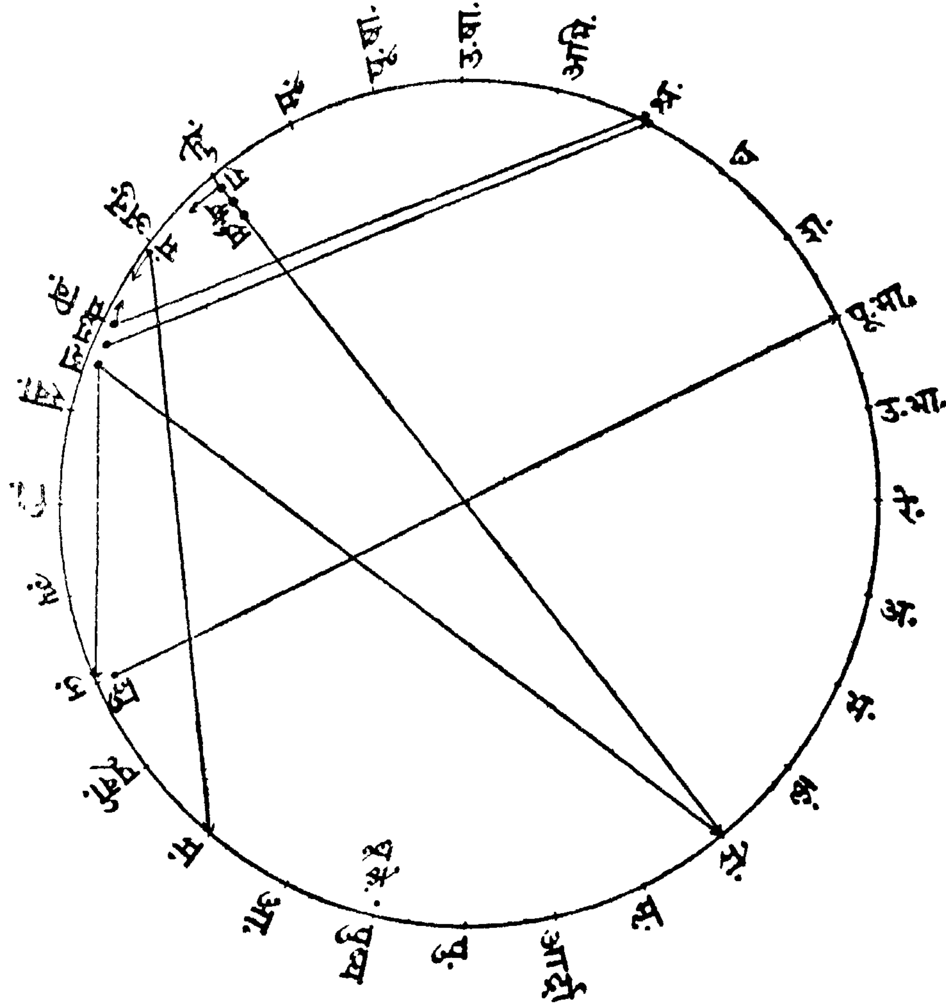
ग्रह अमुक नक्षत्राला पीडा करतो आहे, याचा अर्थ त्या नक्षत्रावर तो आहे किंवा त्या नक्षत्राला संपूर्ण दृष्टीनें तो पहात आहे किंवा त्रिपाद दृष्टीनें म्हणजे $\frac{3}{4}$ दृष्टीनें किंवा अर्धदृष्टीनें पहात आहे, असें धरतां येतें. नक्षत्रें २८ धरून या दृष्टी मोजण्यास फार सोपें आहे. १४ नक्षत्रांवर पूर्ण दृष्टि होते, ९$\frac{1}{4}$ नक्षत्रांवर त्रिपाद आणि ७ नक्षत्रांवर $\frac{1}{2}$ दृष्टि होते, हें वाचकांस सहज कळेल. या रीतीनें विचार करतां सूर्यचंद्र ज्येष्ठा नक्षत्रीं होते, तेव्हां रोहिणी नक्षत्रावर त्यांची पूर्ण दृष्टि जाते. अर्थात् ते रोहिणीला पीडा करतात, हें उघड आहे.

मघास्वंगारको वक्रः श्रवणे च बृहस्पतिः।
या वाक्याची अशीच व्यवस्था लागते. अनुराधावर वक्र गतीनें मंगळ आहे, असें कर्ण म्हणतो. अर्थात्, त्याची दृष्टि मागें सातव्या नक्षत्रावर म्हणजे मघावर जाते. ही मंगळाची दृष्टि पूर्ण समजली जाते. बृहस्पति विशाखांत आहे व त्याची दृष्टि पुढें सातव्या नक्षत्रावर म्हणजे श्रवणावर जाते. सारांश, हें व्यासांचें वाक्य चांगलें लागतें. आतां पुढें व्यासांनीं मंगळाला वक्रानुवक्र करून श्रवणावर सांगितला आहे. अर्थात्, अनुराधाहून विशाखापर्यंत वक्रगतीनें जाऊन मंगळ तेथें फिरला, तेव्हां त्याची चतुर्थ (मंगळाची पूर्ण) दृष्टि सातव्या नक्षत्रावर म्हणजे श्रवणावर पुढें गेली. याप्रमाणें मंगळाच्या तिन्ही नक्षत्रांचा उलगडा होतो. या ठिकाणीं भाषांतरकारानें वेध शब्द वापरला आहे, तो योग्य आहे. (भा. भीष्म पा. ६१) "रक्तासारखा लाल ग्रह फिरून वक्री होऊन बृहस्पतीनें आक्रमिलेल्या श्रवण नक्षत्राचा पूर्ण दृष्टीनें वेध करून बसला आहे." ही मंगळाची दृष्टि पूर्ण आहे, हें ज्योतिष जाणणाऱ्यास सांगणें नको. आतां शनीविषयीं विचार करूं. शनि विशाखेजवळ आहे असें व्यास म्हणतात. तो समीपस्थ आहे, या शब्दावरून येथेंच आहे असें मानलें पाहिजे. आतां शनि रोहिणीला पीडा करीत आहे व तें नक्षत्र विशाखेपासून १६ वें येतें. ही दृष्टि $\frac{21}{28}$ म्हणजे $\frac{3}{4}$ ची आहे. त्याचप्रमाणें शनि भग नक्षत्राला पीडा करीत आहे, व तें नक्षत्र २४ वें येतें. तेथें दृष्टि $\frac{21}{28}$ अथवा $\frac{3}{4}$ येते; भग नक्षत्र श्रुतिमताप्रमाणें 'उत्तरा' घेतलें पाहिजे, असें टीकाकारही म्हणतो. [भीष्म अ. ३१. १४] ही दृष्टि अलीकडील ज्योतिषांत मानली नाहीं, तथापि गर्गकाळीं मानली असावी. व्यासांच्या वाक्यांत जें वचन आहे तें वेधानेंच लावलें पाहिजे. "मंगळ वक्री होऊन मघांत आला आहे, बृहस्पति श्रवणांत आला आहे. आणि शनैश्चर भग (उत्तरा) नक्षत्राला पीडा देत आहे." अर्थात्, तिन्ही ग्रह वेधानें तीन नक्षत्रांस पीडा देत आहेत असेंच दिसतें. असो आतां शुक्रासंबंधानें विचार करूं. "शुक्र पूर्वाभाद्रपदांत येऊन चमकत आहे," असें येथें म्हटलें आहे. शुक्र सूर्याच्या मागें पुढें जवळ असतो. सूर्य जर ज्येष्ठांत आहे तर शुक्र पूर्वाभाद्रपदांत असूं शकत नाहीं. तो उत्तरांत असावा व तेथून त्याचा वेध पूर्ण दृष्टीनें पूर्वाभाद्रपदावर पोंचतो. असो, तर या निरनिराळ्या दृष्टीनें वेध झालेलीं नक्षत्रें प्राणाभिमानी असून त्यांजवर दुष्टदृष्टि झाल्यानें प्राण्यांचा नाश होईल, असें तत्कालीन ज्योतिष ग्रंथांत सांगितलेलें येथें टीकाकारानें उद्धृत केलें आहे. उदाहरणार्थ, रोहिणी नक्षत्र प्रजापतीचें आहे व त्याजवर सूर्य, चंद्र (अमावास्येचा), राहु आणि शनि इतक्यांची दृष्टि पडली आहे, अर्थात् प्रजेचा नाश होईल. अशा प्रकारचीं वचनें कित्येक ग्रंथांतून टीकाकारानें दिलीं आहेत. आमच्या मतें ही ग्रहस्थिति कल्पित आहे. ती गणित

करण्याच्या उपयोगाची नाहीं हें निराळेंच, कारण त्यांत निश्चित अंश नाहींत.

हाच विषय सर्वतोभद्रचक्र न घेतां वर्तुळाकार नक्षत्रमंडळ घेऊन आणि भीष्म पर्वांतील मूळवचनें देऊन वाचकांपुढें पुन्हां मांडूं.

वर्तुळाकार नक्षत्रमंडळ.

कार्तिक अमावास्येस सूर्यग्रहण झालें, तेव्हां सूर्य, चंद्र, राहू हे ग्रह ज्येष्ठा नक्षत्रीं होते, हें सिद्ध आहे. यानंतर एकदोन दिवसांनींच व्यास धृतराष्ट्रास भेटले. त्यांच्या भाषणांत (भीष्म. अ. ३) जी ग्रहस्थिति आहे ती येणेंप्रमाणें बसवितां येते.

मघास्वंगारको वक्रः श्रवणे च बृहस्पतिः ।
भगनक्षत्रमाक्रम्य सूर्यपुत्रेण पीड्यते ॥

यांत मंगळ, गुरु आणि शनि या तिघांची स्थिति वर्णन केलेली आहे, पण ती वेधानेंच जुळविली पाहिजे. कारण, पूर्वी उद्योगपर्वांत कर्णानें मंगळ ज्येष्ठांतून अनुराधांत वक्री होऊन आला आहे, असें सांगितलें आहे. तेव्हां अनुराधांत मंगळ वक्री धरला म्हणजे मागें सातव्या नक्षत्रांत (मघांत) त्याची दृष्टि जाते. त्याचप्रमाणें गुरुची श्रवणांत दृष्टि धरली पा-

हिजे. एका श्लोकाच्या प्रवाहांत पडल्यानें असेंच मानलें पाहिजे. गुरुची मुख्य स्थिति व्यासांनीं पुढें

विशाखायाः समीपस्थौ बृहस्पतिशनैश्चरौ ।

अशी सांगितली आहे. विशाखांत गुरु असून तेथून सातव्या नक्षत्रांत म्हणजे श्रवणांत त्याची दृष्टि जाते. आतां शनीची दृष्टि भगनक्षत्रावर म्हणजे पूर्वाफाल्गुनीवर किंवा उत्तराफाल्गुनीवर आहे. ती टीकाकारास सर्वतोभद्रानें दाखवितां न आल्यानें त्यानें आणखी एका शतचक्राचा अवलंब केला आहे, पण शनि विशाखातच मानून भग नक्षत्र उत्तराफाल्गुनीचेंही वाचक आहे, असें टीकाकारानें श्रुतिमतानें सांगितलें आहे. तें धरून उत्तराफा. २४ वें नक्षत्र येतें. अर्थात् हा वेध ३ चा आहे.

रोहिणीं पीडयन्नेवमुभौ च शशिभास्करौ ।
चित्रास्वात्यंतरे चैव विष्टितः परुषग्रहः ॥

असें पुढील वाक्य आहे. ज्येष्ठामध्यें सूर्य, चंद्र, राहु आहेत तेथून सरळ १४ नक्षत्रांनीं रोहिणी येते. त्याजवर त्यांची पूर्ण पीडा उघडच आहे. आतां राहु चित्रास्वातीच्या दरम्यान् विष्टित सांगितला आहे, तोही एकाच श्लोकाच्या प्रवाहांत असल्यानें, दृष्टीनेंच असला पाहिजे. राहु उलट चालतो, तेव्हां ज्येष्ठांतून चित्रावर उलट चौथ्या नक्षत्रावर ३ दृष्टि जाते, हें स्पष्ट आहे. मंगळ

वक्रानुवक्रं कृत्वा च श्रवणं पावकप्रभः ।
ब्रह्मराशिं समावृत्य लोहितांगो व्यवस्थितः ॥

या वाक्यानें पुन्हां बृहस्पतीनें आक्रमिलेल्या श्रवणावर सांगितला आहे. तो अनुराधांतून विशाखांत जाऊन तेथें फिरला, तेव्हां अर्थात् त्याची समोर सरळ दृष्टि सातव्या श्रवण नक्षत्रावर गेली. शनीची तिसरी दृष्टि रोहिणीवर सांगितली आहे, ती उद्योगपर्वांत कर्णाच्या भाषणांत आहे. ती विशाखेपासून १६ व्या नक्षत्रावर येते. तीही त्याच्या इतर दृष्टीसारखी नीट लक्षांत येण्यास कठीण आहे. तथापि रोहिणीवर ३/२ म्हणजे ३ दृष्टि आते, हें उघड आहे. याचसाठीं आम्हीं वर्तुळाकार मंडळ घेतलें आहे. वर्तुळांत चतुष्कोण व सप्तकोण २८ नक्षत्रांत चांगले बसतात, यामुळें ह्या दृष्टी मानणें योग्य आहे. आतां शुक्राचीही दृष्टि सांगितली आहे ती अशीः—

शुक्रः प्रोष्ठपदे पूर्वे समारुह्य विरोचते ।
(भी. अ. ६)

शुक्र सूर्यापासून सात किंवा आठ नक्षत्रांपलीकडे मानतां येत नाहीं. तेव्हां सूर्य ज्येष्ठांत असतां शुक्र पूर्वाभाद्रपदांत धरतां येत नाहीं. याचकरितां त्यास उत्तरांत मानला पाहिजे. याशिवाय तो अस्तंगतही नव्हता आणि त्यास उदित भागातही (पुढें सांगितल्याप्रमाणें) मानला पाहिजे. सबब त्यास उत्तरांत मानून १४ नक्षत्रांच्या पूर्ण दृष्टीनें तो पूर्वाभाद्रपदास पाहत आहे, असें जुळून येतें. हे सर्व ग्रह सूर्याच्या उदयकाळीं उदित भागांत आहेत, ही गोष्ट येथें लक्षांत घेण्यासारखी आहे.

याप्रमाणें (एका शनीशिवाय) सर्व ग्रहस्थिति निरनिराळ्या नक्षत्रांवर वेधाच्या दृष्टीनें चांगली बसवितां येते. तथापि ही ग्रहस्थिति युद्धकाळीं प्रत्यक्ष पाहून महाभारतांत युद्धाच्या वेळीं असलेली दिली आहे, असें आमच्यानें म्हणवत नाहीं. ती इतकी अनिश्चित आहे कीं, त्याजवरून काळ काढणें गणितरीत्या शक्यच नाहीं, हें दीक्षितांनींही कबूल केलें आहे. सारांश, मोडकांनीं काढलेला काळ तर मान्य होण्यासारखा नाहीं, पण इतर रीतींनेंही ही ग्रहस्थिति युद्धाचा काळ काढण्यास निरुपयोगी आहे. ती कशी कल्पिलेली आहे हें आम्हीं पूर्वींच सांगितलें आहे.

असो. याप्रमाणें भारतीयुद्धाच्या निरनि-

राळ्या मतांप्रमाणें सांगितलेल्या काळांचा विचार करतां सामान्यतः सर्व ज्योतिष्यांनी मानलेला व आस्तिकमतानें ग्रहण केलेला इ. स. पू. ३१०१ हाच काल ग्राह्य ठरतो, असें आमचें मत आहे. भारती युद्धासंबधानें वर्णन करतानां ज्योतिर्विषयक इतर अनेक उल्लेख आले आहेत. त्यांचा या प्रकरणांत आपणास विचार करतां येईल, म्हणून तो आपण आतां करूं. भारती युद्ध सुरू होण्याच्या दिवशीं

मघाविषयगस्सोमस्तद्दिनं प्रत्यपद्यत ।
दीप्यमानाश्च संपेतुर्दिवि सप्त महाग्रहाः ॥

हा श्लोक आला आहे, याचा प्रथम विचार झाला पाहिजे. कार्तिक वद्य अमावास्येस सूर्यग्रहण झालें, तेव्हां सूर्य व चंद्र ज्येष्ठा नक्षत्रावर होते. पुढें मार्गशीर्ष शुद्ध १३ किंवा पौर्णिमेस युद्ध सुरू झालें असें मानलें, तर चंद्र १३-१४ दिवसांत मघावर जाऊं शकत नाहीं. तेराचौदा दिवसांनीं रोहिणी—मृग नक्षत्र येतें. तेथून मघा पुढें पांच नक्षत्रें आहेत. तसेंच युद्धाच्या शेवटच्या दिवशी बलराम म्हणतो कीं, मी श्रवणावर येथें आलों. अर्थात् श्रवणाच्या मागें १८ नक्षत्रें अंदाजानें घेतली तरी मृगनक्षत्रच येतें, मघा येत नाही. मघापासून श्रवण १२ नक्षत्रेंच दूर आहे. अर्थात् मागील पुढील वाक्यांवरून युद्धारंभीं चंद्र मृग नक्षत्रीं होता, असें दिसतें. मग वरील वाक्यात मघा कशा म्हटल्या ? हें एक गूढ आहे. तसेंच दिवसा सूर्य उगवल्यावर सात ग्रह दीप्यमान आकाशांत दिसूं लागले, हेंही आश्चर्य आहे. सूर्याच्या तेजानें कोणीच ग्रह दिसणार नाहीं. तेव्हां या श्लोकास कूट श्लोक मानला पाहिजे किंवा यांत आश्चर्यकारक गोष्ट असंभाव्य असली तरी नमूद केली आहे, असें मानलें पाहिजे. टीकाकारानें हें कूट मानून "मघाविषयगः" म्हणजे मघांच्या देवता पितृ, त्यांचा विषय म्हणजे पितृलोक, यमलोक अथवा चंद्रलोक आणि चंद्र ही पुन्हा मृगाची देवता आहे, तेव्हां चंद्र मृगात होता असें ठरविलें आहे. पण हा लपंडाव आहे. यानें श्लोक चांगला लागत नाहीं असेंच मानलें पाहिजे. युद्धारंभीं कृत्तिका नक्षत्र मानतां येईल म्हणजे ज्येष्ठा नक्षत्राच्या सूर्यग्रहणानंतर १३ दिवसांनीं युद्ध झालें असें मानलें, तर ज्येष्ठापासून कृत्तिका तेराव्या येतात. आतां श्रवणापासून मागें कृत्तिका २० व्या येतात, तर १८ दिवसात २० नक्षत्रें होणें शक्य आहे. आणि कृत्तिकेपासून मघावर चंद्राची ३ दृष्टि सात नक्षत्राची येते, पितृदेवता मघा आहेत, त्याजवर दृष्टि युद्धारंभीं आलेली वाईट असें तात्पर्य असेल. आमच्या मतें येथें ही दृष्टीच मघावर घ्यावी. असो, सात ग्रह दीप्त निघाले हें संभवनीय होण्यास सूर्यास काळें आवरण पडलें होतें असें मानलें, तरी सातही ग्रह उदित भागांत पाहिजेत. सातामधील सूर्य अगोदर कमी पडतो. शुद्ध त्रयोदशीस चंद्र सूर्योदयीं वर असणें शक्य नाहीं. तो संध्याकाळीं थोडासा दिसूं लागल, सकाळीं दिसणार नाहीं. बाकी पांच ग्रह उदित भागात आहेत. मंगळ अनुराधांत, गुरु शनि विशाखेजवळ, शुक्र उत्तरांत, बुध मध्यंतरी कोठें तरी हें खरें, पण एवढ्यानें सात ग्रह दीप्यमान झाले, हें म्हणणें ठीक नाहीं. घोडीला कुत्रा होऊं लागला, किंवा राहु केतु एके ठिकाणीं आले वगैरे प्रमाणें हा एक असंभाव्य गोष्टीचा उत्पात झाला, असेंच मानलें पाहिजे. किंवा केतु वगैरे सात महाग्रह अन्य कोणतेही कल्पित धरावे.

कर्णवध झाला तेव्हां

बृहस्पतिः संपरिवार्य रोहिणीं
बभूव चंद्रार्कसमो विशांपते।

असें एक वचन आहे. बृहस्पति विशाखेजवळ

आहे, तो फार झालें तर एका महिन्यांत दोन अडीच अंश जातो; म्हणजे एक नक्षत्र सुद्धां पुरें चालत नाहीं. तो विशाखेंतच होता तो रोहिणीला परिवार करून कसा राहील ? व कदाचित् चंद्रासारखा होईल, पण सूर्यासारखा कसा होईल ? हें एक गूढच आहे. दृष्टीनें विशाखेपासून रोहिणीचा वेध गुरूनें केला, हें संभवनीय आहे आणि म्हणून चंद्र सूर्यासारखा अपकारक झाला, असें म्हणणें असेल. असो. शल्यपर्व अ० ११ यांत

भृगुसूनुधरापुत्रौ । शशिजेन समन्वितौ ।

असें एक वाक्य आहे. यांतील गोष्ट संभवनीय आहे; म्हणजे शुक्र व बुध हे सूर्याजवळ असतात आणि सूर्य एका महिन्यांत ज्येष्ठा मूळ टाकून पूर्वाषाढावर गेला असेल. मंगळही सरळ होऊन अनुराधाहून ज्येष्ठावर आला असेल व तेथें तिघांची गाठ पडणें शक्य आहे. परंतु मंगळ ज्येष्ठावर आहे, हें मानलें पाहिजे. अनुराधांत वक्री होणा हीच त्याची मुख्य स्थिति धरली पाहिजे. असो. हा योग अनिष्ट समजला जात असावा.

शेवटलें महत्त्वाचें वाक्य म्हणजे भीष्माचें. (अनुशासन. अ. १६७) भीष्माची जेव्हां देह ठेवण्याची वेळ येऊन उत्तरायण सुरू झालें तेव्हां युधिष्ठिर तेथें गेला असतां

माघोऽयं समनुप्राप्तो मासः सौम्यो युधिष्ठिर ।
त्रिभागशेषः पक्षोऽयं शुक्लो भवितुमर्हति ॥
अष्टपञ्चाशतं रात्र्यः शयानस्याद्य मे गताः ॥

" मला शरपंजरीं पडल्यास आज ५८ रात्री झाल्या. हा माघमास प्राप्त झाला आहे आणि हा शुक्लपक्ष असून ह्या महिन्याचा चौथा भाग संपला आहे, " असें भीष्मानें म्हटलें. (भा. अनुशासन. पा. ५०९) आज माघ शुक्ल अष्टमी आहे, असा या म्हणण्याचा निष्कर्ष टीकाकारानें काढला आहे. भारती युद्ध मार्गशीर्ष शुद्ध १३ स सुरू झालें असें धरलें, तर भीष्म मार्गशीर्ष वद्य ८ ला पडले आणि तेव्हांपासून अठ्ठावन्न रात्री मोजल्या तर माघ वद्य ८ मी येते, हें कोडें काय आहे ? हल्लीं भीष्माष्टमी माघ शुद्ध ८ मीच मानतात. त्या अठ्ठावीस १५ दिवस वजा करून ४३ रात्री येतात. कदाचित् १६ वजा केले तर ४२ येतील. ' अष्टपंच अशतं ' अशी पदें पाडून ५८ शंभरांत उणे असा अर्थ टीकाकारानें करून ४२ रात्री झाल्या, असें जुळविलें आहे. पण याच्या विरुद्ध एक धडधडीत वचन अनुशासन पर्वांत व त्याच अध्यायांत पूर्वीं आहे. तें हें कीं, युधिष्ठिरानें भीष्माचा निरोप घेऊन गेल्यावर हस्तिनापुरांत पन्नास रात्री घालविल्या, आणि सूर्य उत्तरेस परत वळला असें पाहून उत्तरायण सुरू झालें असें जाणून तो भीष्माकडे जाण्यास निघाला. अर्थातच भीष्माजवळून तो युद्ध संपल्यावर परत गेला, असा बोध येथें आहे. त्याच्या पन्नास रात्री गेल्या, तेव्हां भीष्मांच्या शरपंजरीं ५८ च गेल्या पाहिजेत, ४२ जाऊं शकत नाहीत. तेव्हां हा विरोध कसा ? याचा परिहार होणें बहुतेक अशक्यच आहे. युद्ध मार्गशीर्षांतच न मानतां श्रीकृष्णाच्या म्हणण्याप्रमाणें कार्तिक अमावास्येस सुरू झालें असें मानलें, तर सगळाच घोंटाळा होतो. भीष्माचे दिवस जमत नाहींत ते नाहींतच, कारण यांत ६४ दिवस येतात आणि जयद्रथाच्या वधाच्या रात्रीं पहांटेस चंद्र उगवूं शकत नाहीं. ते दिवशीं बहुतेक पौर्णिमा किंवा शुद्ध त्रयोदशी येते, म्हणजे पहांटेस उलटा चंद्राचा अस्त होऊन काळोख होणार ! मार्गशीर्ष शुद्ध ८ युद्धारंभ मानला तर ५८ दिवस येतील, पण त्या दिवशींच्या नक्षत्रापासून १८ व्या दिवशीं बळरामाच्या वचनाप्रमाणें श्रवण नक्षत्र येणार नाहीं. ज्येष्ठा नक्षत्रीं सू-

र्यग्रहण अमावास्येस झालें, त्या कार्तिक वद्य ३० पासून ८ व्या दिवशीं युद्ध सुरू धरलें, तर नक्षत्र पूर्वाभाद्रपदा येतें व तेथून १८ वें नक्षत्र युद्धान्तीं विशाखा येईल. असो. तर हा सर्व घोंटाळा या अनुशासन पर्वांतील ५८ रात्री व ५० रात्रींच्या वचनांनीं केला आहे. माघ वद्यांत शुक्ल पक्ष पंचमीपर्यंत मानतां येईल, पण त्रिभागशेष पक्ष म्हणतां येणार नाहीं. अठ्ठावन्न रात्री म्हणजे सरासरी दोन महिने होतात. तेव्हां माघ वद्य ८ मीच येणार आहे. असो. कांहीं एक खोटें मानावें लागणार आहे. युद्धपर्वांतील वचनें तरी खोटीं, नाहीं तर हीं अनुशासनपर्वांतील खोटीं, असा हा अपरिहार्य विरोध आहे, हें मानावें लागतें.

महाभारतांत निरनिराळ्या ठिकाणीं जी आंकड्यांची संख्या दिलेली आढळते, त्यांत बहुधा कांहीं तरी गूढ किंवा गुह्य असतें असेंच म्हणावें लागतें. येथील ५० व ५८ यांची जशी गति लागत नाहीं, तशी *६५ संख्येची अर्जुनानें आपण गांडीव धनुष्य धारण करीत आहों असें म्हटल्याची उपपत्ति लागत नाहीं, हें आपण पूर्वीं पाहिलें आहे. वर्ष म्हणजे पाऊस आणि एका सालांत दोनदां पावसाळा (मोठा व लहान हेमंतात) असें मानून टीकाकारानें ६५ ची येथें निम्मे केली आहे. तसेंच अधिक मासाचा हिशेब करतांना दर पांच वर्षांनीं दोन महिने या हिशोबानें तेरा वर्षांत पांच महिने आणि १२ रात्री हा भीष्मांच्या वचनांतील हिशोब बसत नाहीं. पांच वर्षांनीं २ महिने तर १३ वर्षांनीं $\frac{१३\times२}{५} = ५\frac{१}{५}$ असा हिशोब येतो; अर्थात् ५ महिने आणि ६ दिवस असें उत्तर येतें. पण भीष्म येथें

त्रयोदशानां वर्षाणां पञ्च च द्वादश क्षपाः ।

असें म्हणतात हें कसें ! बारा रात्री म्हणजे ६ दिवस असा अर्थ करणें शक्य आहे, पण तें कांहीं तरी आहे.

आदि. अ. ६१-४२ यांत अर्जुनाच्या पहिल्या वनवासासंबंधानें पुढील श्लोक आहे:—

स वै संवत्सरं पूर्णं मासं चैकं वने वसन् ॥

द्वारकेस अर्जुन आला आणि सुभद्रेचा विवाह झाला; परंतु हा वनवास बारा वर्षांचा होता, असें पुढें वर्णन आहे. तेव्हा वरील पंक्तींत एक वर्ष आणि एक मास कसा सांगितला ? याचें टीकाकारासही गूढ पडलें आहे. त्यानें पूर्ण म्हणजे १० असा अर्थ करून १० वर्षें व अकरा मास अशी खटपट केली आहे, पण ती सिद्धीस जात नाहीं.

त्रयस्त्रिंशत समाहूय खांडवेऽग्निमतर्पयत् ।
(उद्योग. ५२. १०)

या वाक्यावरून टीकाकार म्हणतो—उद्योगाच्या वेळीं ३३ वर्षें खांडवदाहाला झालीं होतीं. पूर्वीं विराटपर्वांत अर्जुन उत्तरास म्हणतो—हें गांडीव धनुष्य ६५ वर्षें मीं धारण केलें आहे. गांडीव धनुष्य खांडवदाहाच्या वेळीं मिळालें. येथें ३३ वर्षें सांगितली आहेत. ६५ ची निम्मे करून ३२॥ येतात. म्हणजे जवळ जवळ येतात. पण १३ वर्षें वनवास वजा करतां खांडवदाहानंतर २० वर्षें इंद्रप्रस्थांत होतात. सुभद्राविवाह खांडवदाहापूर्वीं झाला, पण अभिमन्युयुद्धाच्या वेळीं १६ वर्षांचा होता. (आ० अ० ६७) अस्य षोडशवर्षस्य स संग्रामो भविष्यति। अर्थात् विवाहानंतर १७ वर्षांनीं सुभद्रेस पुत्र झाला, असें मानावें लागतें. आदिपर्वांत खांडवदाहापूर्वीं अभिमन्यूची उत्पत्ति सांगितली. मयानें सभा बांधून राजसूययज्ञ होऊन पुढें हस्तिनापुरीं द्यूत झालें. एवढ्या गोष्टीस २० वर्षें लागली असें दिसून येतें. राजसूयाच्या वेळीं अभिमन्यु मोठा होता असें वर्णन आहे तो राजे लोकांनां पो-

चवायला गेला होता (भा० आ० पा० ९९९) एकंदरींत हे निरनिराळे काळ ठीक जुळत नाहींत, असें म्हणावें लागतें.

असो. या निरनिराळ्या ज्योतिर्विषयक उल्लेखांवरून सौतीच्या मनांत असें दाखवावयाचें होतें कीं, प्रजापति अथवा सृष्टि उत्पन्नकर्ता याचीं नक्षत्रें रोहिणी आणि श्रवण, तसेंच भगदैवत उत्तरा नक्षत्र आणि पितृदैवत मघा नक्षत्र यांजवर ग्रहांच्या दुष्टदृष्टि पडल्या होत्या, यामुळ प्रजेच अतिशय नुकसान व संहार होणार, अस दिसत होतें. सारांश, हीं अरिष्टसूचक वचनें त्यानें काल्पनिक घेतली आहेत, असें आमचें मत आहे. अशी ग्रहस्थिति असल्याचें इ. स. पू. ३१०१ या किंवा इतर वर्षी दिसून येत नाहीं. व ग्रहांच्या स्थिति आम्ही वरील वचनांवरून म्हणून दिल्या आहेत, त्यांजवरून गणितानें काळ निघूं शकत नाहीं. एकंदर प्रमाणांचा विचार करतां भारती युद्धाचा काळ मेग्यास्थिनीसच्या पुराव्यावरून व शतपथ ब्राह्मणाच्या पुराव्यावरून जो ठरतो, तोच म्हणज इ. स. पूर्व ३१०१ मान्य केला पाहिजे.

प्रकरण पांचवें.

इतिहास कोणत्या लोकांचा ?

महाभारत ज्या मूळ भारती युद्धाच्या इतिहासावर रचलें गेलें आहे, तें भारतीयुद्ध कधीं झालें, हें आपण आतांपर्यंत पाहिलें. हें युद्ध कोणामध्यें झालें व हा इतिहास कोणाचा आहे, यासंबंधानें आपल्यास आतां विचार कर्तव्य आहे. भारतीयुद्ध कौरव-पांडवांमध्यें झालें, हें तर स्पष्टच आहे. हे कौरव-पांडव कोण, हे लोक कोठून कसे आले, यांचा इतर लोकांशीं संबंध कसा, वगैरे अनेक प्रकारची माहिती आपल्यास या सदराखालीं नमूद करावी लागेल. हा विचार करतांना आपल्यास जसा महाभारताचा आधार घ्यावा लागेल, तसा वैदिक वाङ्मयाचाही आधार घेतला पाहिजे, हें उघड आहे. कारण, भारतीयुद्ध ब्राह्मणकाळीं झालें हें आपण पाहिलें आहे.

प्रथम कौरव व पांडव यांस 'भरत' असें म्हणत असत, म्हणूनच त्यांच्या युद्धास भारतीयुद्ध ही संज्ञा आहे, हें आपण पूर्वीं सांगितलेंच आहे. भरत हें नांव दुष्यन्त-शकुंतलेच्या पुत्राचें आहे. हा त्यांचा पूर्वज होता व तो सार्वभौम असून नामांकित होता, यामुळें त्याच्या कुळांतील उत्पन्न झालेल्या लोकानां 'भारताः' अशी संज्ञा आहे. हें नांव महाभारतांत दोन्ही पक्षांच्या लोकांनां लावलें जातें. असो. भरत नांवावरून कित्येक पाश्चात्य पंडितांनां असा भ्रम उत्पन्न झाला आहे कीं, ऋग्वेदांत 'भरताः' असें नांव वारंवार येतें, त्या भरतांचा आणि कौरवांचा हा युद्धप्रसंग तर नसेलना ! पण हे ऋग्वेदांतील भरत निराळे हें आपणास लक्षांत ठेविलें पाहिजे. आपल्या इकडेही भरतखंड हें नांव प्रचलित आहे, त्यांतील भरत शब्दाचा असाच गैरसमज आहे. हे दोन्ही समज या पुढील विवेचनावरून दूर होतील. हिंदुस्थानाला भरतखंड असें जें नांव मिळालेलें आहे, तें दुष्यन्त-पुत्र भरत याच्यावरून नव्हे. भागवतांत

> प्रियव्रतो नाम सुतो मनोः स्वायंभुवस्य ह ।
> तस्याग्नीध्रस्ततो नाभिर्ऋषभस्य सुतस्ततः ।
> अवतीर्णं पुत्रशतं तस्यासीद् ब्रह्मपारगम् ।
> तेषां वै भरतो ज्येष्ठो नारायणपरायणः ।
> विख्यातं वर्षमेतद्यन्नाम्ना भारतमुत्तमम् ॥

अशीं वचनें आहेत. यावरून मनूच्या वंशांत भरत नांवाचा राजा झाला, त्याच्यावरून 'भारतवर्ष' हें नांव पडलें असें स्पष्ट आहे. मत्स्यपुराणांत 'मनुर्भरत उच्यते ।' असें म्हटलें आहे; व मनूलाच भरत संज्ञा दिली आहे. यामुळें 'वर्षं तत् भारतं स्मृतम् ।' (अध्याय ११४) असें म्हटलें आहे. अर्थात् मनूवरूनच भरतवर्ष नांव निघालें, असें स्पष्ट होतें. हिंदुस्थानांत बाहेरून आर्य लोक आले त्यांत प्रथम सूर्यवंशी लोक आले व त्यांच्या भरत नांवाच्या राजावरून या देशास 'भरतवर्ष' हें नांव पडलें असें दिसतें. अर्थात् ऋग्वेदांत 'भरताः' असें जें नांव येतें, तें सूर्यवंशी क्षत्रिय आर्यांचें होय, भारतीयुद्ध ज्यांत झालें त्या लोकांचें नव्हे, हें उघड आहे.

ऋग्वेदांतील भरत म्ह. सूर्यवंशी क्षत्रिय.

ऋग्वेदामध्यें ज्या भरतांचा उल्लेख येतो ते भरत म्हणजे सूर्यवंशी क्षत्रिय होत, असा ऋग्वेदांतील उल्लेखांवरून निष्कर्ष काढतां येतो. मॅक्डोनेल् म्हणतो "ऋग्वेदांत भरत हें नांव एका महत्त्वाच्या लोकांचें आहे. तें विशेषतः तिसऱ्या व सातव्या मंडलांत त्रित्सु आणि सुदास या नांवाबरोबर वारंवार येतें. या भरतांचें पुढें काय झालें हें समजत नाहीं. बहुधा

ते कुरु लोकांत सामील झाले असावे. " भरत शब्दानें दौष्यन्ति भरताची जी कल्पना येते, त्यावरून हा गैरसमज उत्पन्न झालेला आहे. सातव्या मंडलांत वसिष्ठ ऋषींनीं केलेलीं सूक्तें आहेत, त्यांतील उल्लेखांवरून भरत लोकांचे पुरोहित वसिष्ठ ऋषि व तत्कुलोत्पन्न त्रित्सु हे होते. वसिष्ठांनीं भरतांच्या सुदास राजास लढाईमध्यें मदत केली, असें वर्णन आहे. मंडल तीन यांत विश्वामित्राचीं सूक्तें आहेत. विश्वामित्राचा संबंध सूर्यवंशी क्षत्रियांशीं वसिष्ठाइतकाच आहे. विश्वामित्राच्या सूक्तांत भरतांचा उल्लेख पुष्कळ आहे. शतद्रु आणि विपाशा यांच्या संगमावर एके प्रसंगीं भरत आले असतां अतिशय पुरामुळें वाट मिळेना, तेव्हां विश्वामित्रानें भरतांकरितां या नद्यांची स्तुति केली, तेव्हां पाणी उतरून भरत पलीकडे गेले, असें एका सूक्तांत वर्णन आहे. सुदास राजाला विश्वामित्रानेंही मदत केली, असें सूक्त तीनमध्यें म्हटलें आहे. या सूक्तांत ' विश्वामित्रस्य रक्षति ब्रह्मेदं भारतं जनम् ' अशी ऋचा आहे, ती फार मौजेची आहे. भारतजनांचें रक्षण विश्वामित्राचें हें स्तोत्र करीत आहे, या वाक्यांतील भारत जन हा शब्द महत्त्वाचा आहे. असो, विश्वामित्राचा संबंध सूर्यवंशाशीं आहे, तसा भरद्वाजाचाही आहे. सहाव्या मंडळांत भरद्वाजाचीं सूक्तें आहेत. त्यांतही भरताचा, भारत लोकांचा, भरतांच्या अग्नीचा व दिवोदासाचा उल्लेख आहे. दिवोदास हा सुदासाचा पिता होता, असें वर्णन ऋग्वेदांत आहे. भरतांचा वसिष्ठ व विश्वामित्र यांच्याशीं संबंध येतो, पण भरद्वाजाचा संबंध काय ? असा पाश्चात्य पंडित प्रश्न करतात, पण भरद्वाजाचा सूर्यवंशाशीं संबंध आहे, हें आपल्यास रामायणावरून ठाऊक आहे. वरील सर्व माहितिवरून रामायणांतील माहितीशीं मेळ घातला असतां ऋग्वेदांतील भरत हे सूर्यवंशी क्षत्रिय होत, असें दिसतें. त्यांचे पुरोहित वसिष्ठ होते व त्यांचे इतर ऋषि विश्वामित्र व भरद्वाज होते. त्यांच्या वंशावळींतही मनूच्या पुढें भरत आहे, व सुदास राजाही आहे. या सर्व गोष्टींवरून वरील अनुमान निश्चयानें निघतें.

असो, तर ऋग्वेदांत भरतांचा उल्लेख येतो, ते भरत महाभारतांतील भरत नव्हेत; हिंदुस्थानांत आलेले प्रथम आर्य भरत लोक होत. ते सूर्यवंशी होते व त्यांच्यामुळें भारतवर्ष हें नांव हिंदुस्थानाला मिळालें; अर्थात् त्यांनीं सर्व ज्ञात देश व्यापून टाकला. हिंदुस्थानांतील लोकांना सामान्यतः भारतजन अशी संज्ञा मिळाली. ब्राह्मणांत भरत शब्दानें सामान्य क्षत्रिय वीर किंवा सामान्य ऋत्विज् ब्राह्मण असा अर्थ होत असे. भारती शब्दाचा अर्थ निरुक्तकारानें ' भरत आदित्यः तस्य इयं भाः भारती । ' असा दिला आहे, त्यावरूनही भारतांचा सूर्यवंशाशीं संबंध येतो. या भारतांचें राज्य पंजाबापासून तों थेट पूर्वेस अयोध्या-मिथिलापर्यंत पसरलें.

महाभारतांतील भारत निराळे आणि ऋग्वेदांतील भारत निराळे ही गोष्ट महाभारतांतील पुढील श्लोकावरून दिसतें, असें आम्हास वाटतें. " भारताद्भारती कीर्तिर्येनेदं भारतं कुलम्। अपरेये च पूर्वेवै भारता इति विश्रुताः॥ " (१३१ आ० अ० ७४). सदर श्लोकाच्या उत्तरार्धाचा अर्थ टीकाकारानें दिला नाहीं. भाषान्तरांत " आपल्या पूर्वजांस व वंशजांस भारत हें नांव दिलें " असा अर्थ केला आहे. (भा० आदि० पा० १७१) पण हा अर्थ समाधानकारक नाहीं. पूर्वजांस भरताचें नांव कसें पडेल ? पूर्वीचे भारत विश्रुत आहेत ते अपरे म्हणजे दुसरे असें येथें सांगितलें आहे.

आमच्या मतें वैदिक भरतांचा उल्लेख येथें असून ते निराळे असें सांगितलें आहे.

ऋग्वेदांत सूर्यवंश हें नांव नाहीं, आणि चंद्रवंश हें नांवही नाहीं, पण चंद्रवंशाच्या मूळ उत्पादकांचीं नांवें ऋग्वेदांत सांपडतात. पुरूरवा, आयु, नहुष, ययाति इतकीं नांवें ऋग्वेदांत सांपडतात. विशेष हें कीं, ययातीचे पांच पुत्र, या पांचांचीं नांवें व त्यापासून उत्पन्न झालेल्या पांच लोकांचीं नांवें, ऋग्वेदांत एके ठिकाणीं आलेलीं आहेत. या एकत्र उल्लेखावरून हे पांच भाऊ होते, असें स्पष्ट दिसतें. पुराणांतील व महाभारतांतील चन्द्रवंशाच्या माहितीला ऋग्वेदांत चांगला आधार सांपडतो. हे चंद्रवंशी क्षत्रिय आर्य असून अग्नीचे उपासक होते. सूर्यवंशी क्षत्रियांप्रमाणेंच ते इंद्रादि देवांचे भक्त होते. हे प्रथम गंगेच्या खोऱ्यांतून सरस्वतीच्या तीरावर आले व तेथें त्यांनीं वस्ती केली. इत्यादि गोष्टी ऋग्वेदांतील ऋचांवरून सिद्ध होतात. ऋग्वेद (१. १०८) यांत "यदिंद्राग्नी यदुषु तुर्वशेषु यद्द्रुह्युष्वनुषु पूरुषु स्थः। अतः परि वृषणा वा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य। इंद्राग्नींनो, तुम्ही जरी यदूंमध्यें व तुर्वशांमध्यें, तसेंच द्रुह्युंमध्यें, अनूमध्यें व पुरूंमध्यें असाल, तरी येथें या आणि हा काढलेला सोमरस घ्या." असें म्हटलें आहे. यावरून अनेक अनुमानें निघतात. प्रथम हे लोक पूर्वीच्या आर्यांप्रमाणेंच इंद्राचे व अग्नीचे उपासक होते. दुसरें, हे पांच लोक एका वंशाचे असावेत. त्यांतही यदु आणि तुर्वसु हे जवळ होते आणि द्रुह्य अनु व पूरु हे जवळ जवळ होते. चंद्रवंशांतील ययातीच्या दोन बायकांपासून झालेल्या पांच पुत्रांची कथा येथें व्यक्त होते.

या मागाहून आलेल्या चंद्रवंशी आर्यांचा पूर्वीच्या भारतांशीं तंटा लागाला, व त्यांच्या कित्येक लढाया झाल्या असें ऋग्वेदावरून दिसून येतें. हे लोक मागाहून आले ही गोष्टी कित्येक ठिकाणीं त्यांच्याविषयीं ऋषींचा राग दिसतो, त्याजवरून दिसते. इंद्रानें दिवोदासाकरितां यदु–तुर्वशांना मारलें, असें एके ठिकाणीं वर्णन आहे. शरयूनदीवरही भरत राजे आणि यदु–तुर्वश यांच्या लढाया झाल्या. एक मोठें युद्ध ऋग्वेदाच्या कित्येक सूक्तांत वर्णिलेलें आहे, त्याचा येथें खुलासा करणें जरूर आहे. या युद्धास 'दाशराज्ञ' असें म्हटलें आहे. हें युद्ध परुष्णी नदीच्या कांठीं म्हणजे हल्लींच्या रावी नदीच्या कांठीं झालें. एका पक्षास भरत व त्यांचा राजा सुदास व त्याचा पुरोहित वसिष्ठ व त्रित्सु आणि दुसऱ्या पक्षास पांच आर्य राजे म्हणजे यदु, तुर्वश, द्रुह्यु, अनु, आणि पूरु आणि त्याचे पांच अनार्य मित्र राजे होते. या लढाईंत भरतांचा अगदीं मोड होणार होता, व त्यांचें धन त्यांचे शत्रु लुटणार होते. परंतु वसिष्ठानें इन्द्राची स्तुति केली तेव्हां नदीचा पाट फोडून नेत असतां शत्रूंचीं सैन्यें वाहून गेलीं आणि शेवटीं त्यांचेंच सामान भरतांनीं लुटून नेलें. ६००० द्रुह्यु व अनु गाई बैल हांकून नेत असतां रणांगणावर पडले, असें वर्णन आहे. या लढाईचा दाखला आणखी कित्येक सूक्तांत आहे. यावरून पंजाबांतलि प्रथम येऊन राहिलेल्या भरतांस जिंकण्याचा प्रयत्न यानंतर आलेल्या यदु वगैरे क्षत्रियांनीं अनार्य राजांच्या मदतीनें केला, असें दिसतें; पण तो ऋग्वेदकाळीं सिद्धीस गेला नाहीं. भारती युद्धाचें मूळ या युद्धांत असावें, अशी कल्पना कित्येकांस येईल, पण हें युद्ध फार प्राचीन काळीं झालें. यांत एका बाजूस भरत म्हणजे सूर्यवंशीय क्षत्रिय व त्यांचे गुरु वसिष्ठ होते व दुसऱ्या बाजूस एकंदर चंद्रवंशीय राजे होते. या युद्धाचा भा.

रती युद्धाशीं संबंध नाहीं. ऋग्वेदांतील युद्ध भरत–पुरूत झालें, पण भारतीयुद्ध कुरुपांचालांत झालें. ते दोघे एका पूरूच्याच वंशांतील लोक होते. पूरूचा ऋग्वेदांत जरी उल्लेख आहे तरी कुरूंचा कोठेंच उल्लेख नाहीं. भारती युद्ध ऋग्वेदानंतर झालें हेंही आम्हीं पूर्वी सांगितलेंच आहे. आतां कुरु व पांचाल यांच्या विषयीं व त्यांच्या पूर्वजांविषयीं आपल्यास काय माहिती मिळते याजकडे वळूं.

चंद्रवंशी आर्य.

चंद्रवंशाचा मूळ पुरुष महाभारतावरून पुरूरवा हा ठरतो. याच्या पूर्वीचे दोघे चंद्र व बुध आपण सोडून देऊं. पुरूरव्याची आई इला ही होती. हिमालयाच्या उत्तरेकडील वर्षास ' इलावर्ष ' असें म्हणतात. यावरून हे लोक पूर्वी हिमालयाच्या उत्तरेकडे असावे. पुरूरवा व अप्सरा उर्वशी यांचें वर्णन ऋग्वेदांत पुष्कळ आहे. हा हिमालयांतच होता असें दिसतें. पुरूरव्यानंतर आयु व नहुषाचें नांव आहे. त्यांचाही उल्लेख ऋग्वेदांत आहे. त्याच्या नंतर ययाति. हा मोठा राजा होऊन गेला. याचें वर्णन ऋग्वेदांत आहे. हा आपल्या वंशाचा मुख्य होता. याचें नांव ऋग्वेदांत मनूबरोबर आलें आहे. यानें शुक्रकन्या देवयानी व असुरकन्या शर्मिष्ठा यांच्याशीं लग्न लावलें. वृषपर्वा असुराच्या जवळच ययातीचें राज्य असावें. या दोन्ही स्त्रिया हिमालयाच्या पलीकडच्या म्हणजे पारशीलोकांच्या–असुरांच्या कन्या होत्या. ही कथा ऋग्वेदांत नाहीं, महाभारतांत आहे. पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें याचे पांच पुत्र ऋग्वेदांत प्रसिद्ध आहेत. हेच पांच पुत्र प्रथम हिंदुस्थानांत आले. ते गंगेच्या खोऱ्यांतून सरस्वतीतीरावर पूर्वी पसरलेल्या सूर्यवंशीय आर्यांच्या राज्यामध्यें घुसले, असें दिसत आहे. ऋग्वेदकाळीं त्यांनीं [१] पंजाबावर पश्चिमेस व अयोध्येकडे पूर्वेस स्वाऱ्या केल्या, परंतु त्या सिद्धीस गेल्या नाहींत. यामुळें हे लोक सरस्वती तीरावरून गंगा यमुनांच्या किनाऱ्यानें दक्षिणेकडे पसरले. असा त्यांच्या इतिहासाचा क्रम आपल्यास संहिता व ब्राह्मण यांतील वर्णनावरून दिसतो; इतकेंच नव्हे, तर हल्लींच्या हिंदुस्थानांतील लोकांच्या परिस्थितीवरूनही दिसतो. भाषाशास्त्र व शीर्ष मापनशास्त्र अशी जीं दोन शास्त्रें लोकांचे प्राचीन इतिहास व वंश सिद्ध करण्याकरितां अलीकडे मदत म्हणून निघालेलीं आहेत, त्यांचे सिद्धांतही या चंद्रवंशी लोकांच्या वरील इतिहासाच्या पुराव्यास अनुकूल पडतात. हल्लींच्या हिंदी भाषांचा अभ्यास डॉ० ग्रीयरसन् यांनीं केलेला आहे. त्यांच्या सिद्धान्तावरून १९११ च्या सेन्सस् रिपोर्टांत पुढील मजकूर नमुद आहे. " हिंदुस्थानांतील हिंदी आर्य भाषा (संस्कृतोत्पन्न) आर्यांच्या दोन टोळ्यांनीं आणल्या. पहिली टोळी उत्तरहिंदुस्थानच्या मैदानांत पसरल्यानंतर दुसरी टोळी मध्यें घुसली व अंबाल्यापासून दक्षिणेकडे जबलपूर–काठेवाडपर्यंत पसरत गेली. हल्लींच्या पंजाब–राजपुताना आणि अयोध्या प्रांतांतील हिंदी भाषा यांचा वर्ग निराळा पडतो व पश्चिम हिंदी म्हणजे अंबाला–दिल्लीपासून मथुरा वगैरे जबलपुरापर्यंत एक वर्ग निराळा पडून त्याचीच शाखा गुजराथी ही काठेवाडपर्यंत पडते " या प्रांताला हिंदुस्थानचा मध्यदेश असें म्हणतां येईल. या मध्यदेशांतच चंद्रवंशी क्षत्रियांची वसाहत व वाढ झाली, असेंच आपल्यास ऋग्वेदापासून तों महाभारतापर्यंतच्या ग्रंथांतील इतिहासावरून दृष्टोत्पत्तीस येतें. तें कसें हें आपण विस्तारानें पाहूं.

---

१ महाभारतांत श्रीकृष्ण म्हणतो " जरासंधाच्या भीतीनें आम्हास आमचा प्रिय मध्यदेश सो·

पूरु.

दुसऱ्या आलेल्या चन्द्रवंशीय आर्यांत पूरूचें कुळ सर्वांत मोठें होऊन प्रसिद्धीस आलें. ययातीच्या पांच पुत्रांत पूरु हाच मुख्य राजा झाला. " अपौरवातु मही न कदाचित् भविष्यति " असा त्यास बापाचा आशीर्वाद होता. हे पूरु प्रथम सरस्वतीतीरावर येऊन राहिले व तेथून दक्षिणेकडे पसरले. सरस्वतीच्या उभय तीरांवर पूरु आहेत, असें वसिष्ठानें ऋग्वेदांत सरस्वतीच्या सूक्तांत वर्णन केलें आहे. पूरूला दस्यू म्हणजे मूळच्या रहिवाश्यांशीं पुष्कळ लढाई करावी लागली, असें ऋग्वेदावरून दिसतें. पूरु शब्दानें सामान्यतः मनुष्य असा अर्थ घ्यावा, असें यास्कानें सुचविलें आहे, यावरून पूरु प्रबळ असून सर्वत्र प्रसृत झाले होते असें दिसतें. पूरूच्या वंशांत अजमीढ झाला, त्याचा उल्लेखही ऋग्वेदांत आहे. या पूरूचे व इतर चंद्रवंशीयांचे ऋषि कण्व व आंगिरस होते. पूरूच्या कुळांत पुढें दुष्यन्त व भरत झाले. यांचें नांव ऋग्वेदांत नाहीं. परंतु दौष्यन्ति भरताचें नांव ब्राह्मणांत आहे. ब्राह्मणामध्यें अश्वमेधकर्त्यांत भरताचें वर्णन आहे.

अश्वमेधशतेनेष्टवा यमुनामनु वाव यः ।
त्रिंशताश्वान्सरस्वत्यां गंगामनु चतुशतान् ॥

असें वर्णन शतपथानुसार महाभारतांत आहे. यावरूनही पूरूचें राज्य यमुना, सरस्वती व गंगा यांच्या किनाऱ्यानें होतें असें दिसतें. हा भरत महापराक्रमी झाला, परंतु तो ऋग्वेदांतील भरत नव्हे, हें दाखविण्याकरितां ' दौष्यन्ति भरत ' असें त्याला ब्राह्मणांत नांव दिलें आहे. या भरताच्या कुळांत कुरु झाला. सरस्वती व यमुना यांच्या मधील मोठ्या मैदानास ' कुरुक्षेत्र ' अशी संज्ञा आहे. या ठिकाणीं कुरु हे अत्यंत भरभराटींत आले. येथें आर्यांची संस्कृति अतिशय उन्नतीस गेली. येथील भाषा अत्यंत संस्कृत असें लोक मानूं लागले. येथील व्यवहार व चालीरीती या सर्वांत उत्तम अशी समजूत झाली. अशाविषयींचीं वर्णनें ब्राह्मणांत आहेत. पूरूंची राजधानी हस्तिनापुर गंगेच्या पश्चिम किनाऱ्यावर बसली होती, ही गोष्ट महाभारतावरून दिसते. याच वंशांत कौरव झाले व पांडवांचाही संबंध याच वंशाशीं लागतो. भरत व कुरु यांचा उल्लेख जरी ऋग्वेदांत नाही, तथापि ऋग्वेदसूक्तांच्या अखेरीपूर्वीं ते होते असा पुरावा आहे. कारण, एका शेवटील सूक्ताचा कर्ता देवापि, शंतनूचा भाऊ हा कौरववंशांत झाला होता, हें पूर्वीं एकदां सांगितलेंच आहे.

यदु.

भारतीयुद्धांत चन्द्रवंशी बहुतेक सव राजे होते, यासाठीं आपण इतर शाखांचाही इतिहास पाहूं. यदूच्या लोकांचा नेहेमी तुर्वशांबरोबर ऋग्वेदांत उल्लेख येतो व त्यांत कण्वऋषीचाही उल्लेख येतो. प्रथम यदु-तुर्वश एकत्र असावे. यांच्याबद्दल प्रथम प्रथम " हे इन्द्रा ! तूं यदुतुर्वशांना मार, " अशी प्रार्थना वसिष्ठादि ऋषि करतात. परंतु पुढें ते येथील कायमचे रहिवाशी झाले, तेव्हां त्यांचें वर्णन चांगल्या तऱ्हेचें येतें. येथें हें सांगण्यासारखें आहे कीं, ऋग्वेदाचें आठवें मंडल हें काण्वऋषींचें आहे. कण्वाच्या निरनिराळ्या वंशांतील ऋषींनीं जीं सूक्तें केलीं, तीं या मंडलांत सामील आहेत. या अनेक सूक्तांत यदु—तुर्वशांपासून आम्हीं गाई घेतल्या वगैरे वर्णन आहे. यावरून चंद्रवंशीयांचे काण्व ऋषि हितचिंतक दिसतात. दुष्यन्त आणि कण्व यांचा संबंध कां आहे, हें यावरून सांगतें लक्षांत

डून द्यावा लागला. " (भा. सभा. पा. ५०१)
" स्मरतो मध्यमदेशं वृष्णिमध्ये व्यवस्थिताः । "
([illegible])

येईल. ब्राह्मणांतही भरताचा पुरोहित कण्व आहे. यदु–तुर्वशांचा चांगला उल्लेख करणारे आङ्गिरस ऋषिही आहेत, हें पहिल्या मंडळांतील आङ्गिरसांचा अनेक सूक्तांत दिसेल. छांदोग्य उपनिषदांत देवकीपुत्र कृष्णाला घोर आङ्गिरसानें उपदेश केला, याची संगत वरील हकीगतीवरून चांगली बसते. सारांश, ऋग्वेदकाळीं यदुवंशाचा बराच बोलबाला होता असें दिसतें. यदूचे वंशज यादव हे यमुनातीरी होते, व त्यांच्याच कुळांत पुढें श्रीकृष्ण झाला. हे यदु–तुर्वश गाईची खिल्लारें बाळगणारे असावे असेंही वाटतें. हीच त्यांची परंपरा पुढें महाभारतांतही दिसून येते. यादवांना राज्याचा अधिकार नाहीं, हा समज याच कारणानें प्रसृत झालेला असावा. असा त्यांस ययातीचा शाप झाल्याचें वर्णन आहे.

तस्मादराजभाक् तात प्रजा तव भविष्यति ।
(आदि. ८४. ९)

श्रीकृष्ण हा वसुदेवाचा पुत्र असून वसुदेव गोकुळांत राहत असे, इत्यादि गोष्टी प्रसिद्ध आहेत. पण यादव हे मूळचे गोपाचा धंदा करणारे होते. याची साक्ष एका लहानशा भारतांतील वाक्यावरून चांगली पटते. ज्यावेळेस सुभद्रा अर्जुनाबरोबर इंद्रप्रस्थास गेली, त्या वेळेस त्यानें सुभद्रेस गोपवेशानें द्रौपदीपुढें पाठविली, असें वर्णन आहे. यांत दोन्ही गोष्टी साधल्या. एक तर तिचें रूप अधिक खुललें व दुसरें ती द्रौपदीसमोर बरोबरीच्या नात्यानें किंवा वेशानें गेली नाहीं, यामुळें तिला कौतुक वाटून तिचा रागही कमी व्हावा, हा अर्जुनाचा हेतु दिसतो. असो. तात्पर्य हें कीं, श्रीकृष्णादि यादव जरी द्वारकेंत राज्य करून होते तरी ते मूळचे गोपांचा धंदा करणारे होते. या त्यांच्या स्वभावाचें व धंद्याचें थोडेंसें दिग्दर्शन ऋग्वेदांतील उल्लेखावरूनही होतें, हें वाचकांच्या ध्यानांत येईल. आतां आपण इतर चंद्रवंशीयांविषयीं विचार करूं.

पांचाल.

पांचाल हे पूरूच्या एका दुसऱ्या शाखेंतील वंशज होत, असें हरिवंशावरून दिसतें. यांतील मुख्य पुरुष सृंजय हा ऋग्वेदांत प्रसिद्ध आहे. त्याच्या वंशांत सहदेव व सोमक झाले. हे दोघेही ऋग्वेदांत प्रसिद्ध आहेत. सृंजयाच्या अग्नीची ऋग्वेदांत एके ठिकाणीं प्रशंसा आहे. यावरून तो मोठा यज्ञकर्ता होता असें दिसतें. सोमकानें राजसूययज्ञ करून पर्वत–नारदांच्या सांगण्याप्रमाणें सोमपान निराळ्या तऱ्हेनें केलें म्हणून त्यास कीर्ति मिळाली, असें वर्णन ब्राह्मणांत असल्याबद्दल पूर्वीं सांगितलेंच आहे. यामुळें सोमकाचेंही नांव त्याच्या वंशाजांस मिळालें. पांचालांस सृंजय व सोमक असेंही महाभारतांत म्हटलेलें आहे. पांचाल म्हणजे क्रिवि (हे कोण होते हें सांगतां येत नाहीं, पण यांचा उल्लेख ऋग्वेदांत आहे.) असें ब्राह्मणांत एके ठिकाणी सांगितलें आहे. कदाचित् याजवरून पांचालांस पांच जाति मिळाल्या असाव्या. तुर्वशही पांचालांत मिळाले असावे असें

स सृंजयाय तुर्वशं परादाद्वृची-
वतो दैववाताय शिक्षन् ।

या (ऋ. ६. २७) ऋचेवरून वाटतें. पांचाल हे लोक अनार्यमिश्रित असावे, असा तर्क याजवरून कोणी करील. पण क्रिवि व तुर्वश हे अनार्य होते असें सिद्ध होत नाहीं. कुरु–पांचालांची ब्राह्मणांत नेहेमीं तारीफ येते. कित्येक ठिकाणीं पांचालांचें स्वतंत्र नांव येतें. तेही कुरूंप्रमाणें यज्ञकर्ते, विद्वान् व तत्त्वज्ञानाभिमानी होते, असें त्यांतील वर्णनावरून दिसतें. तात्पर्य, पांचालांची संस्कृति कमी दर्जाची नव्हती. हे पांचाल गंगा व यमुना यांच्या दर-

म्यान् हस्तिनापुराच्या दक्षिणेस होते. गंगेच्या उत्तरेसही यांचें राज्य अर्धे होतें, असें महाभारतवारून दिसतें.

अनु व द्रुह्यु.

आतां आपण अनु आणि द्रुह्यु या राहिलेल्या दोन शाखांचा विचार करूं. ऋग्वेद मं० ६, सू० ४६ यांत द्रुह्यु आणि पूरु यांचा उल्लेख आहे. कदाचित् द्रुह्यु हे पूरूच्या धाकट्या शाखेंत म्हणजे पांचालांत सामील झाले असावे. पण हरिवंशाच्या मताप्रमाणें द्रुह्यूचे वंशज गांधार हे आहेत. याच वंशांत शकुनि झाला. हा भारती युद्धामध्यें होता. अनूयाची ऋग्वेदांत मोठी प्रशंसा केलेली आहे. त्याच्या अग्नीची तारीफ केलेली असून तो मोठा यज्ञकर्ता होता, असें दिसतें. ह्याचा वंश पंजाबांतील शिबि औशीनर हा होय. ह्याच वंशांत भारत युद्धकालीन शैब्य झाला, असें पुराणकार मानतात. हरिवंश अ. ३२ यांत जी हकीकत दिली आहे ती थोडीशी निराळी आहे. तुर्वश याचा वंश नाहीसा होऊन तो पूरूच्या वंशांत सामील झाला. त्याला संमता नांवाची एक कन्या होती, तिचा मुलगा दुष्यन्त होय. याप्रमाणें तुर्वशाचा वंश कौरवांत सामील झाला. द्रुह्यूचा वंश गांधार असें म्हटलें आहे, पण अनूला प्रचेता, सुचेता वगैरे पुत्र व पौत्र झाले. त्याचा पुढें वंश सांगितला नाहीं. (भा० पु० ८ पा० १०२) वरील माहितीविरुद्ध आदिपर्वांत एक वचन आहे, त्याचा येथें उल्लेख केला पाहिजे.

यदोस्तु यादवा जातास्तुर्वसोर्यवनाः स्मृताः ।
द्रुह्योः सुतास्तु वै भोजा अनोस्तु म्लेच्छजातयः ।।

यदूपासून यादव झाले, तुर्वसूपासून यवन झाले, द्रुह्यूपासून भोज झाले, आणि अनूपासून म्लेच्छ झाले. (भा० आदि० पा० १९९) या श्लोकांत दिलेली तुर्वसु, द्रुह्यु आणि अनु यांची संतति अगदीं भिन्न आहे. यावरून महाभारतकाळीं यांची संतति कोणती, याजबद्दल फार निराळा समज होता, असें ठरतें. हरिवंशाचें लेखन किंवा परीक्षण सौतीकडून झालें नाहीं, असेंही यावरून दिसतें. असो. यांच्या संतति कोणत्या त्याची माहिती बहुतकरून महाभारतकाळीं बुजाली होती असें दिसतें. प्राचीन ग्रंथांचें ऐतिहासिक प्रामाण्य पाहतां पूर्व पूर्व प्रामाण्य असेंच मानिलें पाहिजे. म्हणजे हरिवंशापेक्षां महाभारताचें प्रामाण्य अधिक, महाभारतापेक्षां वेदांगाचें, वेदांगापेक्षां ब्राह्मणांचें, ब्राह्मणांपेक्षां संहितांचें, विशेषतः ऋग्वेदसंहितेचें प्रामाण्य श्रेष्ठ, असेंच धरलें पाहिजे. द्रुह्यूपासून भोज झाले असावे, हें महाभारतकारांचें म्हणणें मान्य करण्यासारखें आहे. कारण, याच्या विरुद्ध हरिवंशाचें म्हणणें कीं, गांधार लोक त्याजपासून झाले हें नंतरचें आहे. शिवाय गांधारदेश पंजाबाच्याही पलीकडे असल्यानें तेथें चंद्रवंशीय गेले नसावेत. भोजराजे ययातीच्या कुळांत जन्मले असें श्रीकृष्ण सभापर्वांतही म्हणतो, त्याशीं हें जुळतें आहे. गांधार हे बहुधा पूर्वींच्या आर्यांचे वंशज म्हणजे सूर्यवंशी असावे. पुष्कलावती सिंधूपलीकडे भरताच्या मुलानें स्थापन केली, हें रामायणांतील वर्णन या तर्काला अनुकूल आहे. द्रुह्यूपासून भोज झाले. हेच मध्यदेशांत भारती युद्धकाळीं मगध, शूरसेन वगैरे देशांत प्रबळ होते व यांच्याच कुळांत जरासंध, कंस वगैरे झाले होते. तुर्वसूपासून यवन झाले, ही सौतीची माहिती चुकीची आहे. कदाचित् अनु–आर्यन हे एकच असून त्यांपासून यवन झालें, हें म्हणणें संभवनीय आहे आणि तुर्वसूपासून तुर्क अथवा तुर (इराणचे शत्रु तुराण) वगैरे म्लेच्छ जाति झाल्या, असें मानणें शक्य आहे. परंतु या सर्व समजुती चुकी-

च्या आहेत. यवन व म्लेच्छ जाति आपल्याच पूर्वजांपासून झाल्या, अशा कल्पनांनीं या समजुती उत्पन्न झाल्या. परंतु ययातीची संतति आर्यच असली पाहिजे आणि ती हिंदुस्थानांतच असली पाहिजे. शिवाय ऋग्वेदांतील पुरावा याच्या विरुद्ध आहे. तुर्वश सृंजयांत सामील झाले, असें ऋग्वेदांतील वर्णनावरून दिसतें हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. अनु हा मोठा यज्ञकर्ता होता व त्याचा अग्नि प्रसिद्ध होता. त्याचे घरीं इंद्राग्नी नेहमीं येत, वगैरे ऋग्वेदांतील वर्णन पूर्वीं दिलेलें आहे. यावरून अनु वैदिक धर्माभिमानी, अग्न्युपासक व इंद्रभक्त होता. म्लेच्छ कोठेंही अग्न्युपासक व इंद्रउपासक असल्याचा दाखला नाहीं. अर्थात् अनूपासून म्लेंच्छ उत्पन्न झाले असावे असें संभवत नाहीं. सारांश, अनुवंश कोणता याची माहिती सौतीच्या काळीं नष्ट झाली असावी. हरिवंशासही ती देतां आली नाहीं. यदु आणि पूरु यांच्या वंशांत श्रीकृष्ण आणि कौरवपांडव झाल्यानें त्यांचींच कुळें पुढें प्रसिद्ध राहिलीं. असो, ययातीनें आपल्या पुत्रांस शाप दिले, त्यांचा उल्लेख करण्यासारखा आहे. यदूस तुझी संतति अराजभाक् होईल असा शाप दिला तो यथार्थ पूर्वीं सांगितलाच आहे. तुर्वसूला तुझ्या संततीचा उच्छेद होईल असा शाप दिला, तोही वरप्रमाणें ऐतिहासिकरीत्या यथार्थ दिसतो. द्रुह्यूस शाप दिला तो असा. " जेथें घोडे, हत्ती, बैल, पालख्या, मेणे वगैरे मूळींच नाहींत आणि जेथें होड्यांतून आणि नावांतून फिरावे लागतें, तेथें तुला रहावें लागेल

अराजा भोजशब्दस्त्वं तत्र प्राप्स्यासि सान्वयः ।

(भा० आ० अ० ८४-२२) असा प्रदेश कोणता हें समजत नाहीं. हिंदुस्थानांत हा कोणता प्रदेश असावा याचा तर्क होत नाहीं-भोज संज्ञक राजे दक्षिणेंत आहेत तेथें हा प्रकार नाहीं. असो, हें एक गूढ आहे. तथापि द्रुह्यूचे वंशज भोज हें यांतही सांगितलें आहे. अनूला शाप दिला त्यांत तुझी प्रजा अल्पायुषी होऊन तूं अग्नीची सेवा सोडून नास्तिक होशील, हें ऋग्वेदांतील वर्णनास लागू करून अनूचे पुढें यवन झाले ही कल्पना बसूं शकेल. हिंदुस्थानांतील अनूच्या वंशाची स्मृति महाभारतकाळीं राहिली नसावी.

चंद्रवंशीयांचें भिन्नत्व.

असो. सूर्यवंश व चंद्रवंश असे दोन निरनिराळे वंश हिंदुस्थानांत होते हीं गोष्ट वैदिक वाङ्मयांत जरीं नमूद नाहीं, तरी महाभारतांत त्याचा उल्लेख स्पष्टपणें दिसतो. श्रीकृष्ण सभापर्वांत असें म्हणतो कीं, " हिंदुस्थानांत ऐल व ऐक्ष्वाक यांच्या वंशांतील १०० कुळें हल्ली आहेत. त्यांपैकीं ययातीच्या कुळांत जन्मलेले भोज राजे हे गुणवान् असून चारी दिशांस पसरलेले आहेत " (भा. आदि. पा. ४९८) ऐल व ऐक्ष्वाक या शब्दानें चंद्रवंश व सूर्यवंश यांचा बोध होतो, हें उघड आहे. तथापि चंद्र व सूर्य याचें नांव स्पष्टपणें नाहीं. यावरून महाभारतकाळींही हीं नांवें प्रचारांत आलीं होतीं कीं नाहीं, याजविषयी थोडासा संदेह उत्पन्न होतो. पुढें पुराणकाळीं हीं नांवें प्रसिद्ध झालीं. दोन वंशाचे आर्य हिंदुस्थानांत आले, ही गोष्ट मात्र ऋग्वेदकाळापासून महाभारतकाळापर्यंत दिसते. प्रथम भरत अगर सूर्यवंशी क्षत्रिय आले. मागाहून यदु, पूरु वगैरे वंशांतील क्षत्रिय हिंदुस्थानांत आले. ब्राह्मणकाळीं या दुसऱ्या वंशांतील क्षत्रियांचा उत्कर्ष दिसतो. तोच तो भारती युद्धाच्या वेळीं असावा. श्रीकृष्णाच्या वचनावरून भारतांत ययातीच्या वंशांतील भोज कुळाचें प्राबल्य जास्ती होतें असें दिसतें. हीं सर्व चंद्रवं-

शी कुळें गंगा, यमुना व सरस्वती या नद्यांच्या कांठानें वसलीं होतीं. पूर्वीचे आर्य पंजाब व अयोध्या-मिथिला प्रांतांत: वसले होते आणि चंद्रवंशीं आर्य त्यांच्यामध्येंच घुसलेले होते. या चंद्रवंशी आर्यांचीं मुख्य कुळें (१) कौरव कुरुक्षेत्रांत; (२) पांचाल गंगेच्या किनारीं त्यांच्या दक्षिणेस; (३) यदु व शौरसेनी भोज मथुरा, यमुनेच्या किनाऱ्यावर; (४) चेदी दक्षिणेस यमुनेच्या कांठीं प्रयागापर्यंत; व (५) मगध गंगेच्या दक्षिणेस अशीं होती; याशिवाय (६) अवंति व विदर्भ यांतही भोज कुळें होती. हे सर्व चंद्रवंशीय क्षत्रिय होते. भोजांच्या वर्चस्वामुळें यादव श्रीकृष्णासह मध्यदेश सोडून (७) सौराष्ट्र ऊर्फ काठेवाड येथें द्वारकेस जाऊन वसले होते. ते सर्व चंद्रवंशी क्षत्रिय आर्य होते. हे वैदिक धर्माचेच होते, म्हणजे इंद्राग्नीचे उपासक होते. तथापि या व पूर्वींच्या आर्यांत कांहींसा फरक होता. हे क्षत्रिय वर्णानें काळसर असावे. श्रीकृष्ण, अर्जुन, वेदव्यास, द्रौपदी इत्यादिकांच्या वर्णावरून असा तर्क होतो. ते मल्लविद्येचे अभिमानी होते. श्रीकृष्ण, बलराम, दुर्योधन, भीम, जरासंध इत्यादिकांच्या वर्णनावरून मल्लविद्या यांस अधिक प्रिय होती. या लोकांची भाषाही कांहींशी निराळी होती व हा भिन्नपणा हल्लींच्या संस्कृतोत्पन्न मध्यदेशांतील प्राकृत भाषांतही कायम आहे, हें आपण पूर्वीं दाखविलें आहे. या लोकांच्या डोक्याचेंही परिमाण निराळें असावें, याजविषयीं सविस्तर विवेचन पुढें येईल. या लोकांमध्यें चांद्रवर्षानें चालणारे लोक होते, हें आपल्यास अनुमानावरून दिसतें. या लोकांच्या आपसांतील तंट्यामुळें भारतीयुद्ध झालें व दोन्ही बाजूंस मुख्यतः चांद्रवंशी क्षत्रिय होते, असें आपल्यास दिसतें.

पांडव.

आतां आपण पांडव कोण होते, याचा विचार करूं. कौरवांचा राजा प्रतीप, त्याचा पुत्र शंतनु, त्याचा पुत्र भीष्म व विचित्रवीर्य. भीष्मानें आपला राज्यावरील हक्क सोडला, म्हणून विचित्रवीर्य राजा झाला. विचित्रवीर्याचे धृतराष्ट्र व पांडु. धृतराष्ट्र अंध असल्यामुळें पांडु राजा झाला. पांडु, पुढें प्रकृति बिघडून वनांत गेला व राज्य धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधन यास मिळालें. पांडु वनांत गेल्यावर त्यास पुत्रसंतति नव्हती, यामुळें कुंती व माद्री यांनीं देवतांना प्रसन्न करून त्यांच्यापासून पांच पुत्र उत्पन्न करून घेतले, ते पांडव. हे पांडव हिमालयांत वाढले व पांडूच्या मरणानंतर, हिमालयांतील ब्राह्मणांनीं त्यांना हस्तिनापुरांत आणून युधिष्ठिराच्या स्वाधीन केलें. तेथें त्यांचा व दुर्योधनादिकांचा तंटा सुरू झाला. हे पुत्र पांडूचे नव्हेत अशी कल्पना त्यावेळींही असावी, व म्हणूनच हा तंटा हळुहळु वाढून पुढें विकोपास गेला. अशी पांडवांची व भारतीयुद्धाची पूर्वपीठिका महाभारतांत आहे. या कथेंत ऐतिहासिक स्वरूप काय आहे, याचा येथें विचार करावयास पाहिजे. ही कथा काल्पनिक आहे असा जो कित्येकांचा तर्क आहे, तो सर्वथैव चुकीचा आहे. आमच्या मतें पांडव हे चंद्रवंशांतील शेवटच्या शाखेचे हिंदुस्थानांत बाहेरून आलेले आर्यलोक होत. पूर्वीं आपण सांगितलेंच आहे कीं, चंद्रवंशी लोक हिमालयाच्या पलीकडून गंगेच्या खोऱ्यानें हिंदुस्थानांत आले. चन्द्रवंशाचा मूळपुरुष पुरूरवा ऐल म्हणजे इलापुत्र होता आणि हिमालयाच्या उत्तरेकडील भागास 'इलावर्ष' म्हणतात; म्हणजे हिंदुस्थान जसें भारतवर्ष तसें हिमालयाच्या उत्तरेकडील देशास इलावर्ष ही संज्ञा आहे. अर्थात् चंद्रवंशाची मूळ

भूमि इलावर्ष होती; इतकेंच नव्हे, तर कुरूंचे एक मूळ ठिकाण हिमालयाच्या उत्तरेस होतें, त्यास उत्तरकुरु अशी संज्ञा होती. सारांश कोकणस्थ ब्राह्मण जसे घांटावर आले व विस्तार पावले तरी त्यांची मूळ भूमि हल्लींचें दक्षिण कोंकण होय, त्याप्रमाणें कुरूंची मूळ भूमि हिमालयांत व हिमालयोत्तर भागांत होती, हें अनुमान निघतें. पांडूची प्रकृति बिघडल्यानें तो राज्य सोडून गेला असें जें महाभारतांत वर्णन आहे, तें संभवनीय आहे. पांडु आपल्या कुरूंच्या मूळभूमीत गेला व तेथें बरीच वर्षें राहिला. हिमालयामध्यें तो किती वर्षें राहिला याचें जरी वर्णन नाहीं, तथापि तो इतकें दिवस राहिला असावा की, तिकडील आचार-विचार सर्व त्याच्या व त्याच्या कुटुंबाच्या अंगवळणीं पडून गेले. चंद्रवंशी क्षत्रियांत त्या ठिकाणी ज्या चाली रूढ होत्या त्या अर्थातच जुन्या तऱ्हेच्या व हिंदुस्थानांत येऊन राहिलेल्या क्षत्रियांहून भिन्न होत्या. ब्राह्मण व क्षत्रिय दोघांचीही उत्पत्ति एकाच वंशापासून झालेली आहे, ही गोष्ट आम्ही विस्तारानें पुढें सांगणार आहों. असो. पांडूच्या मरणानंतर कुंती आपल्या पांच पुत्रांसह व ब्राह्मण व क्षत्रिय परिवारासह हिमालयांतील कंगाल प्रदेश सोडून आपल्या पूर्वीच्या आठवणीच्या स्थानी आली, हें साहजिक आहे. पांडवांची उत्पत्ति कशी झाली हा येथें प्रश्न उपस्थित होतो, परंतु नियोगाची चाल त्या वेळीं प्राचीन आर्यांमध्यें म्हणजे हिमालयांतील लोकांमध्यें चालू होती, इतकेंच नव्हे तर ती हिंदुस्थानांतील कुरूंमध्येंही चालू होती, हें विचित्रवीर्याच्या संततीविषयी जें महाभारतांत वर्णन दिलें आहे, त्यावरूनच सिद्ध होतें. नियोगाच्या चालीबद्दल मनुस्मृतींतही उल्लेख आहे, व तींत ही चाल निंद्य म्हणून ठरविलें गेल्यामुळें ती प्रचारांतून गेली. असो, तर पांडव हे ऐतिहासिक असून हिमालयांतूनच आलेले शेवटचे चंद्रवंशीय क्षत्रिय होत. ज्या गोष्टीवरून हें निर्विवाद ठरतें ती गोष्ट म्हणजे बहुपतिकत्वाची चाल ही होय. पांची पांडवांनी एका द्रौपदीशीं लग्न कसें लावावें, यासंबंधानें जो वाद झाला तो आदिपर्व अ० १९५ यांत दिलेला आहे. तो येथें घेण्यासारखा आहे. द्रुपद म्हणाला " एकाच स्त्रीला अनेक पति हें कोठें ऐकलें नाहीं. लोकरूढीला व वेदाज्ञेला विरुद्ध असा हा आचार तूं कसा सांगतोस ? " तेव्हां युधिष्ठिरानें उत्तर दिलें " केवळ पूर्वकालीन लोक ज्या मार्गानें गेले त्या मार्गानें आम्ही जातों." "कुलक्रमागत हा आचार आहे" असें त्यानें स्पष्ट सांगितलें. या वाक्यांत पांडवांची उत्पत्ति, हिमालयांत असून तेथें हा आचार रूढ होता, असें स्पष्ट दिसतें. आर्यांत हा आचार फार प्राचीनकाळीं रूढ होता. वेदांना तो संमत नाहीं. यावरून पांडव हे चंद्रवंशांतील अत्यंत जुन्या शाखेचे हिमालयांत राहणारे शेवटचे आलेले लोक होते व ते हस्तिनापुरांत आल्यामुळें त्यांचा व कौरवांचा तंटा झाला. नवीन येणाऱ्या लोकांची शाखा नेहेमीं अधिक उत्साही व तेजस्वी असते, या ऐतिहासिक अनुभवाप्रमाणें पांडव हे अधिक तेजस्वी होते, व त्यांनीं धृतराष्ट्रापासून राज्याचा अर्धा हिस्सा मिळविला. अर्थातच राज्यांतील पडीत भाग म्हणजे यमुनेच्या पश्चिमेकडील प्रदेश त्यांस मिळाला व तेथें त्यांनीं 'इंद्रप्रस्थ' नांवाची राजधानी स्थापन केली. याप्रमाणें कौरव व पांडव यांची कथा ऐतिहासिकरीत्या सुसंगत लागते व ती फार प्राचीनकाळचीही असावी, असें अनुमान होतें.

नागलोक.

भारतीयुद्धाचा नागलोकांशींही संबंध आहे. हे

लोक ऐतिहासिक आहेत, असें म्हणावयास हरकत नाहीं. ऋग्वेदांत ज्यांना दस्यु किंवा दास म्हणत, तेच हे लोक असावेत. हे लोक हिंदुस्थानचे मूळचे रहिवाशी होत. यांचें स्वरूप दंतकथेनें बदललें म्हणजे ते प्रत्यक्ष नाग अगर सर्प आहेत ही कल्पना पाठीमागून रूढ झाली असावी. आर्यलोकांची जी वस्ती ठिकठिकाणीं झाली, तेथें हे नागलोक पूर्वीपासून वसत होते. पांडवांना यमुनेच्या पश्चिमकिनाऱ्यावर राज्यभाग मिळाला, त्या प्रदेशांत नागलोक राहात असत. हे लोक बहुधा जंगलांत रहात असत व नागांची पूजा करीत असत. पांडवांना राज्य सुस्थित करण्याकरितां हें जंगल तोडावें लागलें व नागलोकांना तेथून हांकून द्यावें लागलें. खांडववन जाळल्याची जी महाभारतांत हकीगत आहे, ती याच प्रकारची आहे. खांडववन जाळून तेथील जमीन लागवडीस तयार करण्याच्या कामी हा प्रयत्न केला गेला असावा. खांडववनदाहाच्या हकीगतीस ऐतिहासिक स्वरूप देणें असल्यास तें असेंच देतां येईल. खांडववनाचा विस्तीर्ण प्रदेश यमुनाकिनारी असून तेथें दाट जंगल होतें. त्या जंगलांत नागलोक राहत असत. ते लोक आर्यांच्या वसाहतीस त्रासही देत. यामुळें या लोकांना शिक्षा करून सबंध अरण्य जाळून टाकणें व तेथील सुपीक जमीन वसाहतीस आणणें जरूर पडलें. या कामासाठीं त्यांस नागलोकांशीं युद्धही करावें लागलें. या वनांतील नागलोकांचा अधिपति तक्षक होता. हा तक्षक अर्जुनाच्या हातीं मुळींच लागला नाही, असें आदि० अ० २२८ यावरून दिसतें. तक्षकाचें साहाय्य इंद्र करीत होता. त्यास आकाशवाणीनें असें सांगितलें कीं, " इंद्रा, ज्याच्या रक्षणाकारितां इतकी तूं खटपट करीत आहेस तो तुझा मित्र नागराज तक्षक याठिकाणीं मुळींच नाहीं. सांप्रत तो कुरुक्षेत्रास गेला आहे, " (भा० आदि० पा० ४४६) या वाक्यावरून नागांचा राजा तक्षक याचें पारिपत्य करण्याचा अर्जुनाचा विचार होता, परंतु तो त्या वेळीं सांपडला नाहीं. तो आपला देश सोडून कुरुक्षेत्रास गेला होता. त्यानें पुढें पंजाबांत तक्षशिलेच्या जवळ वसाहत केली असें दिसतें. या नागलोकांचें व पांडवांचें जें वैर सुरू झालें, तें दोनतीन पिढ्या चाललें. नागांनीं भारती युद्धांत पांडवांच्या विरुद्ध कौरवांस मदत केली, असें अनुमान करण्यास जागा आहे. कारण, कर्णाच्या भात्यांत खांडववनदाहांतून सुटलेला अश्वसेन नांवाचा नाग बाण होऊन बसला होता, व तो बाण कर्णानें अर्जुनावर सोडला असतां नेम चुकून फुकट गेला. तेव्हां त्या नागानें कर्णाच्या कानांत पुन्हां येऊन सांगितलें कीं, मला पुन्हां सोड; पण कर्णानें तें ऐकलें नाहीं; अशी कथा भारतांत पुढें वर्णिलेली आहे. या कथेला ऐतिहासिक स्वरूप देणें तर असेंच म्हणतां येईल कीं, नागांनीं अर्जुनाच्या विरुद्ध कर्णास मदत दिली, परंतु ती उपयोगी पडली नाहीं. खांडववन जाळून टाकून अर्जुनानें आपल्यास देशभ्रष्ट केलें, या वैराबद्दलचा सूड अर्जुनाच्या नातवावर तक्षकानें उगवला. परीक्षिताचा अंत तक्षकानें दंश केल्यामुळें झाला अशी जी कथा आहे, त्यांतलें रहस्य हेंच आहे. मूळभारती युद्ध इ० स० पू० ३००० च्या सुमारास झालें, असें मानलें तर महाभारत यानंतर २९००—२७०० वर्षांनीं झालें. इतक्या अवधींत लोकांच्या कल्पनेंत व दंतकथेंत नागलोकांचे प्रत्यक्ष नाग किंवा सर्प झाले, याचें आश्चर्य करावयास नको. महाभारतकालीं नाग म्हणजे सर्पच होते हीच कल्पना रूढ होती. मात्र ते नेहेमींच्या सर्पांप्रमाणें के-

वळ पशु नसून देवांश प्राणी होते. ते मनुष्यांप्रमाणें बोलत चालत, किंबहुना त्यांना निरनिराळ्या दैवी शक्ति होत्या, असें मानलें जात असे. तक्षकानें गुप्तपणें परीक्षिताच्या महालांत शिरून त्याचा खून केला, अशी बहुधा मूळांत गोष्ट असावी; व तिचें रूपान्तर असें झालें कीं, बोरामध्यें अळीएवढें रूप घेऊन तक्षकानें प्रवेश केला व एकदम मोठें रूप घेऊन परीक्षिताला दंश केला. याच्या पुढचा भाग याच्याहूनही चमत्कारिक आहे. जनमेजयानें आपल्या बापाचा खून तक्षकानें केला, या त्याच्या कृत्याबद्दल तक्षकास व त्याच्या नागलोकांस प्रायश्चित्त देण्याबद्दल मनांत आणलें व एकंदर जगतांतील जेत्या योद्ध्यांचें अनुकरण करून नागलोकांच्या तक्षकाचा देश तक्षशिला जिंकून नागलोक सरसहा मारून टाकण्याचा क्रम सुरू केला. परंतु तो प्रयत्न अखेरीस एका विद्वान् व दयाशील ब्राह्मणाच्या विनंतीवरून सोडून दिला; इतकेंच नव्हे, तर तक्षकालाही माफी दिली. हा मूळचा कथाभाग असा असून त्याजवर महाभारतकाळापर्यंत सर्पसत्राचें रूपक स्थापिलें गेलें. आदिपर्वांत जनमेजयाच्या सर्पसत्राची जी सविस्तर कथा आहे, ती अशीच आहे. पण सर्पसत्र म्हणजे काय ? सर्पसत्र अशा प्रकारचें कोणचेंही सत्र कोणत्याही ब्राह्मणांत किंवा इतर वैदिक ग्रंथांत वर्णिलेलें नाहीं. किंबहुना महाभारतांतील वचनावरून सर्पसत्र हें जनमेजयाकरितांच उत्पन्न केलेलें होतें. (भा० आदि० पा० १२०) आणि या सत्रामध्यें निरनिराळ्या जातीच्या सर्पांच्या आहुती पडावयाच्या होत्या. ऋषींनीं सत्रास प्रारंभ करून सर्पांच्या नांवानें हांक मारून त्याची आहुति देतांच मोठमोठीं सर्पांचीं वेटोळीं अग्नींत येऊन पडूं लागलीं, व जळून भस्म होऊं लागलीं ! शेवटीं तक्षकाची आहुति दिली. तक्षकास इंद्रानें आश्रय दिला होता, पण यावेळीं आस्तिकानें नागलोकांची तरफदारी करून जनमेजयराजास संतुष्ट केलें व सर्पसत्र बंद करवून तक्षकास अभयवचन देवविलें. वरील हकीगतीवरून नागलोक हे मनुष्यच होते असें दिसतें, व ते इंद्राचा आश्रय करीत; अर्थात् जेथें पाऊस पुष्कळ पडून जंगल होतें, तेथें राहात असत. त्यांच्या अनेक जाती होत्या. त्या जातींचीं जीं नांवें महाभारतांत दिलीं आहेत. त्या नांवांवरून हल्लींचीं कित्येक आडनावें निघतात, असे रा० राजवाडे यांनीं सिद्ध केलें आहे. नागलोकांच्या पुष्कळ स्त्रिया क्षत्रियांनीं केल्या. अर्जुनानें उलूपी या नागकन्येशीं लग्न केलें होतें. या नागलोकांची मुख्य वस्ती पाताळांत आहे अशी कल्पना आहे, व पाताळांत जाण्याचा रस्ता पाण्यांतून आहे. अर्जुनास उलूपीनें नदींत स्नान करीत असतां पायानें ओढून पाण्यांतून पाताळांत नेलें, असें वर्णन आहे. कित्येक ऋषींना नागकन्यांपासून संतति झाल्याचें वर्णन महाभारतांत आहे. नागलोकांचा कैवार घेणारा आस्तिक हा एका नागकन्येपासून जरत्कारु ऋषीला झालेला होता. असो, तर एकंदर हकीगतीचा ऐतिहासिकदृष्ट्या विचार करतां नाग मनुष्य असून जंगलांत राहणारे होते, व त्यांचा राजा तक्षक हा खांडववनांत राहणारा असून त्याला तेथून हाकलल्यामुळें तो पांडवांचा कट्टा वैरी झाला, व भारती युद्धांत पांडवांच्या विरुद्ध कर्णास लढाईत मदत देत होता.

येथें थोडासा जास्त खुलासा करणें इष्ट आहे. पूर्वीं एके काळीं नाग आणि सर्प असे दोन भेद असावेत, असें दिसतें. भगवद्गीतेंत " सर्पाणामस्मि वासुकिः " आणि " अनंतश्चास्मि नागानां " असा भेद सांगितला आहे.

भगवद्गीतेच्या काळीं म्हणजे भारतकाळीं सर्प आणि नाग असे दोन लोक हिंदुस्थानचे होते. त्यांतील सर्प हे सविष म्हणजे आर्यांस त्रास देणारे आणि नाग म्हणजे निर्विष, त्रास न देणारे अर्थात् अनुकूल असा भेद असावा. अनंत हा यामुळेंच नाग असूनही विष्णूच्या शयनार्थीं कल्पिला आहे. पण सौतीच्या काळीं हा भेद राहिला नाहीं, असें दिसतें. कारण, महाभारतांतील आस्तिक आख्यानांत व पौष आख्यानांत हा भेद मुळींच राहिलेला नाहीं. सर्प आणि नाग एकच असें जागजागीं दिसतें. तथापि शेष किंवा अनंत वगैरे नाग हे निराळे आहेत, असें मानण्यास जागा आहे. जनमेजयाच्या सत्रास सर्पसत्र असें नांव आहे. आणि या सर्पसत्रांत विषोल्बण सर्प जळाले आहेत. (आ० अ० ५७) या ठिकाणीं जळालेल्यांचीं नांवेंही दिलीं आहेत. तीं वासुकि, तक्षक, ऐरावत, कौरव्य आणि धृतराष्ट्र यांच्या कुळांतील आहेत, अनंत अथवा शेष याच्या कुळांतील नाहींत. तसेंच हे दोन सर्प आणि नाग लोक निरनिराळ्या ठिकाणीं राहत होते, असाही अंदाज होतो. आदि० अ० ३ यांत उत्तंकानें नाकलोकांत जाऊन नागांची स्तुति केली, तींत महत्त्वाची माहिती उपलब्ध होते.

बहूनि नागवेश्मानि गंगायास्तीर उत्तरे ।
तत्रस्थानपि संस्तौमि महतः पन्नगानिमान् ॥

यांत नाग गंगोत्तर रहात असें दिसतें. कुरुक्षेत्रांत आणि खांडववनांत खांडवदाहापूर्वी तक्षक व अश्वसेन राहत असत, असेंही दिसतें. यांस जरी सौतीनें नाग म्हटलें आहे, तरी हे सर्प होते असें वरील वर्णनावरून दिसतें. यांच्या विषयीं या स्तुतींत श्लोक आहेत ते असे.

अहमैरावतज्येष्ठं भ्रातृभ्योऽकरवं नमः ।
यस्य वासः कुरुक्षेत्रे खांडवे चाभवत्पुरा ॥
तक्षकश्चाश्वसेनश्च नित्यं सहचरावुभौ ।
कुरुक्षेत्रं च वसतां नदीमिक्षुमतीमनु ॥

तक्षक व अश्वसेन यांचा येथें संबंध व्यक्त होतो. तक्षकास नागराज म्हटलें आहे.

अवसद्यो नागद्युम्नि प्रार्थयन्नागमुख्यताम् ।

असेंही त्याचें वर्णन केलें आहे. या एकंदर हकीगतीवरून तक्षक हा सर्पांपैकीं म्हणजे प्रतिकूलांपैकीं असून तो मूळचा खांडववनांतील राहणारा, मोठा महत्त्वाकांक्षी व राजत्वाची इच्छा करणारा नाग होता व त्याचा प्रदेश पांडवांनीं जाळून खालसा केल्यामुळें पांडवांचें आणि त्याचें व अश्वसेनाचें वैर उत्पन्न झालें असें मानतां येतें. असो. नाग आणि सर्प हे मूळचे एकवंशी असले तरी भिन्नजातीय होते, ही गोष्ट भगवद्गीतेवरून दिसते, हें येथें लक्षांत ठेविलें पाहिजे आणि यावरूनही भगवद्गीतेचा काळ सौतीच्या महाभारताच्या पूर्वीचा दिसतो.

युद्धांतील विरुद्ध पक्षाचे लोक.

आतां आपण दोन्ही बाजूला कोण कोण आर्यलोक होते याचा विचार करूं, व त्यावरून काय अनुमान निघतें तें पाहूं. दुर्योधनाच्या बाजूला ११ अक्षोहिणी होत्या. त्यांत कोणकोणते लोक होते हें प्रथम पाहूं. दुर्योधनाच्या बाजूला प्रथम शल्य होता. हा मद्रांचा अधिपति होतो. याचें राज्य पंजाबांत होतें. दुसरा भगदत्त याचें राज्य पूर्वेकडे चीनकिरातांचें होतें. तिसरा, भूरिश्रवा हाही पंजाबांतला राजा होता. चौथा कृतवर्मा हा भोजांचा राजा होता. याचें राज्य काठेवाडाजवळ होतें. पांचवा जयद्रथ हा सिंधदेशाचा राजा होता. सहावा सुदक्षिण हा कांबोज येथील अफगाणिस्थानांतील राजा होता सातवा माहिष्मतीचा नील हा नर्मदेवरील महेश्वरचा राजा; अवंतीचे दोघे राजे ८ व ९; पंजाबांतील कैकय १० आणि ११ वी अक्षौहिणी गांधा-

राचा राजा शकुनि, शिबि, कोसलांचा राजा बृहद्रथ वगैरे राजांची होती. पांडवांच्या बाजूला सात्यकि युयुधान हा यादव द्वारकेंतला होय. दुसरा चेदीचा धृष्टकेतु. हे चेदी यमुनाकिनाऱ्यावरील कानपुरच्या जवळच्या भागांत राहणारे होत. मगधांचा जयत्सेन तिसरा. चौथा समुद्रकिनाऱ्यावरील पांड्य. पांचवा द्रुपद पांचालांतला. पांचालांचा गंगायमुनांच्या दरम्यान् अलीगडच्या भोंवतालचा प्रदेश होता. सहावा मत्स्यांतले विराट. मत्स्यदेश जयपूर, धोलपूर वगैरे भागांत होता. सातवे इतर राजे—काशीचा धृष्टकेतु, चेकितान, युधामन्यु, उत्तमौजा वगैरे राजे होते. (उद्योग० अ० १९) एकंदर पांडवांकडे सात अक्षौहिणी व दुर्योधनाकडे अकरा अक्षौहिणी होत्या. असो, या यादीवरून एक मोठें अनुमान असें काढतां येतें कीं, भारती युद्ध पूर्वीं आलेले आर्य व मागाहून आलेले आर्य यांच्यामध्यें झालें. किंबहुना उत्तरेकडील व दक्षिणेकडील आर्यांमध्यें हें युद्ध झालें अथवा भोंवतालचे आर्य व मध्यदेशांतील आर्य यांजमध्यें हें युद्ध झालें. दुर्योधनाकडे कुरुक्षेत्रापासून तों पंजाबांतील गांधार, कांबोजपर्यंत म्हणजे अफगाणिस्थानापर्यंतचे सर्व राजे, तसेंच सिंध देशांतील राजे, काठेवाड व अवंतीपर्यंतचे (उज्जयिनी) राजे व पूर्वेकडे अयोध्या (कोसल) अंग, प्राग्ज्योतिष देशापर्यंत (कर्ण व भगदत्त) राजे होते. आतां याच्या उलट, पांडवांकडे दिल्ली, मथुरा, (शौरसेनी) पांचाल, चेदी, मगध व काशी वगैरे यमुनेच्या किनाऱ्याचे, मध्य देशांतील राजे व द्वारकेंतील श्रीकृष्ण इतके राजे होते. हे सर्व चंद्रवंशीयांचे नवीन आलेले लोक होते, असें मानण्यास हरकत नाहीं. उत्तरेकडच्या लोकांत चन्द्रवंशांतले सर्वांत प्रारंभीं आलेले कुरु हे होते. या दोन्ही पक्षांत बराच मतभेद असावा. दोघांच्या चालीरीतींतही फरक असावा, हें उघड आहे. यांतील भाषाभेद हा हल्लींच्या भाषांतही कायम आहे, ही गोष्ट आपण पूर्वीं पाहिलीच आहे. शिवाय या मध्यदेशांतील लोकांत चान्द्र वर्ष सुरू असावें, असें मानण्यास हरकत नाहीं. ते पांडवांच्या बाजूला यात्र कारणानें झाले असावे. या दोन वंशास चांद्रवंश व सूर्यवंश अशीं नांवें कां पडलीं, याची एक उपपत्ति या त्यांच्या फरकावरून लागू शकते. चंद्रवंश चान्द्रवर्षाला मान देणारे व सूर्यवंश सौरवर्षाला मान देणारे ही गोष्ट हीं निरनिराळीं नांवें उत्पन्न होण्यास कारणीभूत झाली असावी.

चन्द्रवंश हें नांव कोणत्याही कारणानें पडलेलें असो, हे लोक ताज्या दमाचे व उत्साही होते. त्यांच्यांत हिंदुस्थानच्या मूळच्या रहिवाश्यांशी मिळून राहण्याची प्रवृत्ति ज्यास्ती होती. या लोकांत थोडासा काळसर वर्ण जो आला, तो येथील लोकांशीं मिसळल्यामुळें आला; तथापि हे लोक वैदिक धर्माभिमानी होते व हे लोक आर्य जातीचे असावे, यांत मुळींच शंका नाहीं.

हिंदुस्थानांत आर्य आहेत.

पण हिंदुस्थानांत आर्य लोक मुळींच नाहींत असें कित्येकांचें आग्रहाचें म्हणणें आहे, तेव्हां आपण येथें हिंदुस्थानामध्यें आर्य लोक आहेत कीं नाहींत आणि हे चान्द्रवंशीय लोक तरी आर्य होते कीं नाहीं, या प्रश्नाचा विचार विस्तारानें करूं. प्रथम आपण हिंदुस्थानांत आर्य लोक आहेत व होते, याचा वेद व महाभारत यांवरून पुरावा पाहूं. हिंदुस्थानामध्यें आर्य जातीचे लोक होते, हें ऋग्वेदांतील अनेक उल्लेखांवरून स्पष्ट दिसतें. आर्य शब्द प्रथम जातिवाचकच होता. तो पुढें स्वभाववाचक झाला. ऋग्वेदांत तो जातिवाचकच सांप-

डतो. हा शब्द मूळचे रहिवासी दास या शब्दाच्या विरोधानें वापरलेला आहे. ऋग्वेद मं० १० सू० ३८ यांत ३ री ऋचा अशी आहे—

> यो नो दास आर्यो वा पुरुष्टुता
> देव इन्द्र युधये चिकेतति ॥

" हे इंद्रा ! जो आमच्याशीं युद्ध करावयास इच्छितो, मग तो दास असो, आर्य असो किंवा अदेव असो " या वाक्यांत तीन जातींचा उल्लेख केला आहे. दास, आर्य व अदेव. आर्य हे हिंदुस्थानांत आलेले आर्य; दास येथील रहिवासी (मूळचे) आणि अदेव म्हणजे असुर, म्हणजे ' झेंदावेस्ता ' यांत वर्णिलेले पार्शी लोक, अर्थात् यांजपासून विभाग होऊन हिंदुस्थानांतील आर्य इकडे आले होते असें दिसतें. सायणाचार्यांच्या वेळीं आर्य हे वंशाचें नांव आहे, ही कल्पना नाहींशी झाली होती. तथापि आर्य म्हणजे त्रैवर्णिक ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य हे होत, असें त्यानें सांगितलें आहे, याचेंही तात्पर्य तेंच निघतें. वैदिक काळी आर्य व दास यांचा विरोध होता. ब्राह्मणकाळींही हा विरोध कायम होता. पुढें हळुहळु दासांचा अन्तर्भाव शूद्रांमध्यें झाल्याकारणानें आर्य व दास असा विरोध नाहींसा झाला, व आर्य आणि म्लेछ असा विरोध उत्पन्न होऊन या निरनिराळ्या जाती आहेत, असें लोकांत मानलें गेलें. तथापि आर्य हें नांव विशिष्ट जातिवाचक आहे, हें महाभारतकाळींही मान्य होतें. हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या लोकांची गणना करतांना आर्य, म्लेछ आणि मिश्र असे तीन लोक महाभारतांत वर्णिलेले आहेत.

आर्या म्लेच्छाश्च कौरव्य तैर्मिश्राः पुरुषा विभो।
(भीष्म. ९–११३.) त्याचप्रमाणें ज्या वेळेस **अर्जुनानें अश्वमेधाच्या प्रसंगानें दिग्विजय केला,** त्या वेळेस ज्या अनेक राजांनीं त्याचा विरो[ध] केला त्यांत म्लेछ व आर्य असे दोन्ही रा[जे] होते. (अश्वमेध. अ० ७३,)

> म्लेच्छाश्चान्ये बहुविधाः पूर्वे ये निकृता रणे ।
> आर्याश्च पृथिवीपालाः प्रहृष्टा नरवाहनाः ॥
> समीयुः पाण्डुपुत्रेण बहवो युद्धदुर्मदाः ।

(२५–२६) यावरून असें स्पष्ट दिसतें कीं शिकंदराच्या नंतर सुद्धां महाभारतकाळापर्यं[त] हिंदुस्थानांत कांहीं राजे आपल्याला आर्य म्ह[]णवीत असत व कांहीं म्लेच्छ मानले जात. हिंदुस्थानच्या लोकांची यादी भीष्मपर्वांत दिलें आहे, त्यांत कांही राजे म्लेच्छ म्हणून स्पष्टपणें सांगितले आहेत. यावरून जातिवाच[क] आर्य नांव अद्याप रूढ होतें. आर्यावर्त ह[ा] शब्द हिमालय व विंध्य पर्वत यांच्यामधील प्रदेशास लावला जातो. आर्य शब्दानें केवळ जातीचाच भेद दाखविला जात नव्हता, त[र] भाषाभेदही दाखविला जात असे. ' नार्य म्लेच्छन्ति भाषाभिः । ' असें महाभारतांत एके ठिकाणीं म्हटलें आहे. आर्य लोक भाष[ा] बोलतांना चुकत नाहींत, जसें म्लेच्छ लोक चुकतात, असा या वाक्याचा अर्थ आहे. असो महाभारतकाळीं आर्य हा जातिवाचक शब्द होता आणि तो म्लेच्छ लोकांच्या विरुद्ध अर्थी वापरला जात होता. मनुस्मृतीमध्येंही हा भेद अद्याप कायम आहे. मनुस्मृतीमध्यें सुद्धां आर्य शब्द जातिवाचक आहे आणि हिंदुस्थानांतील चातुर्वर्ण्याच्या बाहेरचे लोक आर्य नाहींत, अशी त्या वेळची समजूत होती. आर्य देश हिंदुस्थानांत कोणकोणते होते, हें भीष्मपर्वांतील देशगणनेमध्यें सांगितलेलें नाहीं. तथापि उत्तरेकडे पंजाबापासून अंग, वंग देशापर्यंत व दक्षिणेकडे अपरान्त देशापर्यंत आर्य लोक पसरलेले असावे आणि त्याच्या पलीकडे म्लेच्छ **लोक पसरलेले असावे. म्लेच्छ लोक किंवा वे-**

दबाह्य लोक कोणकोणते, या गणनेमध्यें अंग, वंग. कलिंग, आंध्र या देशांचीही गणना केलेली आहे. यवन, चीन, कांबोज, हूण, पारसीक वगैरे व दरद, काश्मीर, खशीर, पल्हव वगैरे दुसरे म्लेच्छ उत्तरेकडे सांगितले आहेत. यावरून महाभारतकाळीं कोण कोण लोक म्लेच्छ समजले जात होते, हें निश्चयानें कळतें. म्हणूनच आर्यावर्त म्हणजे विंध्य व हिमालय यांच्या मधील देश समजला जात असे. याच्या बाहेरही आर्य लोक होते व संस्कृत भाषाही बोलत. तथापि ते वेदवर्णबाह्य असल्यानें म्लेच्छ समजले जात. त्यांची गणना मनुस्मृतीनें दस्यूंत केली आहे.

मुखबाहूरुपज्जानां या लोके जातयो बहिः ।
म्लेच्छवाच आर्यवाचः सर्वे ते दस्यवः स्मृताः ।

या श्लोकावरून वरील अनुमान निघतें.

भारती युद्धकाळीं हिंदुस्थानांतील आर्यांची वस्ती याचप्रमाणें होती, असें मानण्यास कांहीं हरकत नाहीं. कुरु पांचाल, कोसल, विदेह या लोकांविषयीं ब्राह्मणांमध्यें वारंवार वर्णन येतें. अर्थात् पूर्वेकडे गंगेच्या उत्तरेस अंगापर्यंत आर्यांची वस्ती गेली होती. शौरसेन चेदी आणि मगध यांचें नांव ब्राह्मणांत येत नाहीं. तथापि हे लोक त्या काळीं यमुनातीरीं पसरलेले होते, ही गोष्ट मान्य करण्यास हरकत नाहीं. मत्स्यांचें नांव ऋग्वेदांतही आहे. श्रीकृष्णाची कथा युद्धकालीन आहे हें जर निश्चयानें ठरतें, तर काठेवाड—द्वारकेपर्यंत आर्यांची वस्ती गेलेली असली पाहिजे. वेदामध्यें समुद्राचें वर्णन पुष्कळ आहे. अर्थात् वैदिक ऋषींना सिंधकाठेवाड वगैरेची माहिती असलीच पाहिजे. पंजाब तर आर्यांचें मूळवसतिस्थान होय. तेव्हां पंजाबापासून काठेवाडपर्यंतचा मुलूख पूर्वेस विदेहापर्यंत आर्यांनीं व्यापला होता व यांतील लोकांस आर्य असें नांव वेदांत व महाभारतांत दिलेलें आहे. यावरून हिंदुस्थानांत आर्यलोकांची वस्ती आहे, हें उघड होतें.

शीर्षमापन शास्त्राचा पुरावा.

अमुक लोक अमुक जातीचे आहेत कीं नाहीं, हें ठरविण्यासाठीं शीर्षमापन शास्त्र हें एक नवीन शास्त्र उत्पन्न झालेलें आहे. यावरून अमुक लोक आर्य जातीचे आहेत कीं नाहींत, हें बहुतेक निश्चयानें ठरवितां येतें. एकंदर जगतांतील लोकांच्या मुख्यतः चार जाती मानलेल्या आहेत. आर्य, मांगोलियन, द्रविड व नीग्रो. यांपैकीं साधारणरीत्या आर्य हे गौरवर्णाचे असून उंच असतात. मांगोलियन हे पिवळ्या रंगाचे असून मध्यम उंचीचे असतात. द्रविडीयन हे काळसर वर्णाचे व मध्यम उंचीचे असतात. नीग्रो हे पूर्ण काळ्या वर्णाचे असतात. या अनेक वर्णांच्या व उंचीच्या भिन्न परिमाणापेक्षां डोक्याचें माप व नाकाचें माप ही दोन मापें शीर्षमापन शास्त्रानें महत्त्वाचीं मानलेलीं आहेत, व त्याजवरून निरनिराळ्या जातींची बहुतेक निश्चयात्मक ओळख पटते. आर्य लोकांचें नाक बहुधा उंच असून लांब असतें, असें अनेक आर्य जातींच्या तुलनेवरून ठरविलेलें आहे, व डोक्याची लांबी ही रुंदीपेक्षां ज्यास्ती असते, असेंही दृष्टोत्पत्तीस आलें आहे. सन १९०१ च्या सेन्ससच्या वेळीं सर हरबर्ट रिस्ले यांच्या सूचनेवरून हिंदुस्थानांतील बहुतेक सर्व भागांतील लोकांपैकीं कांहीं विशिष्ट संख्येचीं शीर्षमापन शास्त्राप्रमाणें परिमाणें घेतलीं, त्यावरून रिस्ले साहेबानें असा सिद्धान्त ठरविला कीं, हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या भागांत आर्य जातीचे लोक कसे दिसतात, त्याची सात विभागानें कल्पना करतां येईल. (१) पंजाब, काश्मीर व राजपु-

ताना यांत बहुतेक सर्वच लोक आर्य जातीचे आहेत (२) संयुक्त प्रान्त व बहार यांत आर्य व द्रविड या जातींचे मिश्रणाचे लोक आहेत. (३) बंगाल व ओरिसा यांतील लोक मांगोलियन व द्रविडीयन या जातीचे बहुतेक असून वरिष्ठ वर्णांत आर्य जात थोडीशी दिसून येते. (४) सिलोनपासून सर्व मद्रास इलाखा, हैद्राबाद, मध्यप्रांत व छोटानागपूर यांमध्यें राहणारे लोक द्रविड जातीचे आहेत. (५) पश्चिमेकडील हिंदुस्थानचा किनारा, गुजराथ व महाराष्ट्र व कोंकण कुर्गपर्यंत, यांत द्रविड व शक यांचें मिश्रण आहे. बाकीचे दोन भाग पश्चिमेकडे बलुचिस्थान व पूर्वेकडे आसाम, ब्रह्मदेश हे असून त्यांत अनुक्रमें इराणी व मांगोलियन जातीचे लोक आहेत; पण ते हिंदुस्थानाबाहेर असल्यानें यांच्याशीं आपल्यास कांहीं कर्तव्य नाहीं. वरील पांच भागांतील लोकाचें जें वर्णन दिलें आहे, तें बहुतांशीं एक भाग खेरीजकरून जीं अनुमानें आपण वैदिक वाङ्मयावरून व महाभारतावरून काढलीं आहेत, त्यांच्याशीं निश्चयात्मक रीतीनें जुळतें. तें कसें हें आपण पाहूं.

पंजाबांत व राजपुतान्यांत आर्य लोकांची वस्ती प्रथमतः झाली, हें वेदांतील अनेक उताऱ्यांवरून आम्हीं पूर्वी सांगितलेलें आहे. ऋग्वेदांत भरतांचें नांव येतें, ते लोक पूर्वीचे प्रथम आलेले आर्य होत. हे हल्लीं सूर्यवंश म्हणून समजले जातात. यांचे वसिष्ठ, विश्वामित्र व भरद्वाज इत्यादि ऋषि मुख्यतः होते. यांचे भारतकालीन मुख्य लोक म्हटले म्हणजे मद्र, केकय व गांधार हे लोक होते, असें दिसतें. हे लोक वर्णानें अत्यंत गौर व रूपानें सुस्वरूप असे असत. मध्य देशांतील क्षत्रिय बहुतकरून यांतील कन्या मुद्दाम लग्नांत करीत, असें अनुमान होतें. पांडूला माद्री ही स्त्री याच कारणानें केली होती. धृतराष्ट्राची बायको ही गांधार देशांतली मुलगी होती. रामायणांतील दशरथाची स्त्री कैकयी याच कारणानें केली गेली असून ती नवऱ्याची अत्यंत प्रिय होती. सारांश, पंजाबांतील आर्य हे प्रथम आलेले आर्य असून ते वर्णानें गौर व सुस्वरूप होते. लोकमान्य टिळक यांनींही आपल्या "आर्टिक होम इन् दि वेदाज्" या ग्रंथांत अनेक प्रमाणांवरून असें सिद्ध केलें आहे कीं, भारती आर्य हे उत्तरेकडून ध्रुवप्रदेश सोडून दक्षिणेकडे येतां येतां इराणी अथवा असुर यांच्याशीं विवाद होऊन हिंदुस्थानांत पंजाबांत आले; व येथें त्यांनीं ख्रिस्तापूर्वी ४००० वर्षांच्या सुमारास वस्ती केली. याचें वर्णन त्यांनीं इराणी लोकांच्या 'वेंदिदाद' या धर्मग्रंथांत असलेलें जगाच्या निदर्शनास आणून दिलें आहे. "आर्य लोकांनीं सप्तसिंधु म्हणजे पंजाब देशामध्यें वस्ती केली. परंतु सैतानानें अतिशय उष्णता व साप या लोकांना त्रास देण्यास उत्पन्न केले," असें त्या ग्रंथांत म्हटलें आहे. सप्तसिंधु म्हणजे पंजाबांतील पांच नद्या व सिंधु व कुभा या होत. ह्या साती नद्यांचीं नांवें ऋग्वेदांत वारंवार येतात. या नद्यांच्या वर्णनावरून व महाभारतांतील लोकांच्या वर्णनावरून पंजाबांत व जवळच्या काश्मीर व राजपुतान्यांत गौरवर्ण व सुंदर स्वरूपांच्या आर्यांची पूर्ण वस्ती झाली. येथें राहणारे मूळचे दस्यु लोक थोडे असावेत, व ते हळुहळु आर्यांच्या येण्यामुळें दक्षिणेकडे हटले असावे. या द्रविड जातीच्या लोकांची मुख्य वस्ती दक्षिणेकडेच होती, व उत्तरेकडून आर्य लोक जसजसे आले, तसतसे ते दक्षिणेकडेच हटले. यामुळें त्यांचा हल्लींही भरणा दक्षिणेकडच्या भागांत आहे, हें आपण वरील विभागावरून पाहिलें. या द्रविड लोकांचा मुख्य विशेष

शीर्षमापनशास्त्राप्रमाणें असा आहे कीं, त्यांचें नाक बसकें असतें. त्यांचें डोकें आर्य जातींच्या लोकांप्रमाणें लांबटच असतें, परंतु बसकें नाक हें त्यांचें मोठें लक्षांत घेण्यासारखें लक्षण होय; आणि आश्चर्य हें कीं, द्रविडी लोकांचा हा विशेष वैदिक आर्य ऋषींच्याही नजरेस आला व त्यांनीं वेदांमध्यें अनेक ठिकाणीं 'निर्नासिक दस्यु' असें वर्णन केलें आहे. असो; तर पंजाबांतील दस्यु लोक हळुहळु मागें हटले व ऋग्वेदकाळापासून हल्लींच्या काळापर्यंत पंजाबांतील बहुतेक लोक आर्य जातीचे आणि गौर वर्णाचे उंच नाकाचे आहेत. पंजाबाची जमीन अतिशय सुपीक असल्यानें व तेथील हवा निरोगी असल्यानें ब्राह्मण व क्षत्रिय आणि वैश्य अथवा जमीन करणारे शेतकरी वगैरे सर्व लोक पुष्कळ वाढले. यामुळें हल्लीं शूद्र मानल्या जाणाऱ्या पंजाबांतील जाट वगैरे जाती अस्सल आर्य आहेत. आतां आपण दुसऱ्या भागाविषयीं विचार करूं.

हा भाग म्हटला म्हणजे संयुक्त प्रांत व बहार असा रिस्लेनें ठरविला आहे. त्यांत मिश्र जातीचे आर्य आहेत असें त्याचें म्हणणें आहे. बहार प्रांत म्हणजे वैदिककालीन विदेह होय. कोसल म्हणजे अयोध्या. कोसल व विदेह हे ब्राह्मणांत महशूर आहेत. कोसल-विदेह हा रामायणांतील कथाभागाचा मुख्य प्रदेश आहे. यांतील रहिवाशी सूर्यवंशी क्षत्रिय आहेत. त्यांचा संबंध पंजाबाशीं आहे; ही गोष्ट हल्लींच्या तेथील संस्कृतोत्पन्न देशी भाषांवरूनही व्यक्त होते हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. असो, येथील लोक हल्लीं मिश्र असले तरी आश्चर्य नाहीं. तथापि औध हा भाग पूर्वीपासून स्वतंत्र आहे आतां आपण बाकीच्या संयुक्तप्रांताचा विचार करूं. या प्रांतांत मुख्यतः चन्द्रवंशी क्षत्रिय व ब्राह्मण लोकांची वस्ती आहे. ऋग्वेदांतील वर्णनावरूनही चंद्रवंशी लोक प्रथम सरस्वती व गंगेच्या किनाऱ्यावर वसले. कुरु-पांचाल हे ब्राह्मणांतील मुख्य लोक होत. यांचे आचारविचार कांहींसे निराळे असून वैदिकधर्माचा पूर्णोत्कर्ष सरस्वतीतीरावर कुरुक्षेत्रांत झाला, असें वर्णन ब्राह्मणामध्यें आहे. किंबहुना मुख्य आर्यावर्त म्हणजे सरस्वती व दृषद्वती या नद्यांमधील लहानसा प्रदेश होय. हें वैदिकधर्माचें मुख्य ठिकाण आहे, असें लोक मानीत. या भागांतील लोक पंजाबांतील लोकांपेक्षां ज्यास्ती सुधारलेले व ज्यास्ती शुद्धाचरणाचे होते, असा लोकांचा समज होता. ज्याप्रमाणें हल्लीं महाराष्ट्रांत पुणें प्रांत भाषा, सुधारणा, आचार, धर्मशास्त्र इत्यादिकांसंबंधानें मुख्य मानला जातो, त्याप्रमाणें प्राचीनकाळीं कुरुक्षेत्र हें वैदिकधर्माचें व वैदिकसंस्कृतीचें केंद्र मानीत. या प्रांतांतील लोकांच्या मानानें पंजाबांतील आर्य हे कमी सुधारलेले व अशुद्ध आचरणाचे, अशी कल्पना ब्राह्मणकाळापासून तों महाभारताच्या काळापर्यंत म्हणजे सौतीच्या काळापर्यंत चालू होती. याचें उत्कृष्ट उदाहरण महाभारतांतील कर्णपर्वांत शल्य व कर्ण यांचें जें संभाषण दिलें आहे, त्यावरून नजरेस येतें. कर्ण म्हणतो—"मद्र देशांतील लोक अधम व कुत्सित भाषण करणारे असतात. मद्र देशांतील पिता-पुत्र वगैरे सर्वच लोक सोबती, पाहुणे, दास, दासी वगैरे मंडळी एका ठिकाणीं मिसळतात. त्यांतील स्त्रिया पुरुषांशीं स्वेच्छेनें सहवास करतात. त्या देशांत धर्मबुद्धि मुळींच नाहीं. मद्र देशांत आचरणाचा विधिनिषेध नाहीं. स्त्रिया दारू पिऊन धुंद होतात" वगैरे शल्याची पुष्कळ निंदा कर्णानें केली आहे. ती अतिशयोक्तीची आहे, तथापि पंजाबांतील आचार कुरुक्षेत्रांतील आचारांच्या मागें पड-

ला होता, असें स्पष्ट दिसतें. खिस्तापूर्वी साडेतीन हजार वर्षांच्या (३५००) सुमारास चन्द्रवंशी लोक सरस्वतीच्या तीरानें कुरुक्षेत्रांत उतरले व दक्षिणेकडे बहुतेक हल्लींच्या औध प्रान्ताखेरीज बाकीच्या संयुक्त प्रांतभर पसरले; म्हणजे रोहिलखंड, मथुरा, आग्रा, कानपूर, प्रयाग वगैरे ठिकाणीं त्यांची वस्ती होऊन भारतीयुद्धकालीं हे अत्यंत भरभराटीस पोंचले व त्यांनीं वैदिकधर्माची उन्नति पूर्ण केली. हे लोक पूर्ण आर्यजातीचे असावे. येथें हल्लीं मिश्र आर्य कां आहेत हा एक महत्त्वाचा प्रश्न उपस्थित होतो, तो आपण आतां सोडवूं. पण येथें एवढें सांगितलें पाहिजे कीं हें चांद्रवंशीय सूर्यवंशी क्षत्रियांहून कांहीं भिन्न असावेत. त्यांचा वर्ण कांहींसा काळसर होता, कदाचित् येथील हवा अतिशय उष्ण असल्यानें त्यांचा वर्ण बदलला असावा असें म्हणावें तर पंजाबाची हवाही उष्णच आहे. हे लोक मल्लविद्येचे अभिमानी होते असें पूर्वी सांगितलेंच आहे, व हा विशेष हल्लींच्या लोकांतही दृष्टीस पडतो. या लोकांत द्रविड जातींचें मिश्रण कसें झालें याविषयीं असा तर्क केला गेला आहे कीं, हे लोक हिमालयांतून गंगेच्या खोऱ्यानें कठीण रस्त्यानें आल्यामुळें यांच्यांत बायका थोड्या होत्या व हिंदुस्थानांत आल्यावर द्रविड जातीच्या बायका त्यांनीं स्त्रिया करण्यास संकोच केला नाहीं आणि यामुळें गंगा-यमुना यांच्या प्रांतांत हल्लीं जी वस्ती आहे, त्यांत द्रविड जातींचें मिश्रण आहे. या कल्पनेचा उगम महाभारतांतील कित्येक कथांत दिसून येईल.

संयुक्त प्रांतांतील हल्लींचे मिश्र आर्य.

गंगायमुनांच्या प्रवाहाच्या प्रदेशांत पूर्वीची द्रविड जातींची जी वस्ती होती, ती नाग जातीची असावी. यमुनेच्या किनाऱ्यावर तक्षक नाग होता, त्यास अर्जुनानें हांकलून लावला, हें आपण पाहिलें आहे. असाच दुसरा नाग यमुनेच्या किनाऱ्यावर मथुरेच्या जवळ होता, त्यास श्रीकृष्णानें जिंकून हांकलून दिलें. कालियाची जी कथा प्रसिद्ध आहे तिचें स्वरूप ऐतिहासिकरीत्या असेंच मानावें लागतें. त्याच्याही दक्षिणेस वसुराजा उपरिचर यानें चेदीराज्य स्थापन केलें, त्याचीही कथा अशाच प्रकारची दिसते. असो; यावरून नाग जातीचे लोक गंगा-यमुनेच्या प्रदेशांत बरेच होते. नागकन्या उलूपी ही गंगेच्या किनाऱ्यावर राहणारी असून तिच्याशी अर्जुनानें लग्न केलें. श्रीकृष्णानेंही अनेक स्त्रिया केल्या, त्यांत कित्येक नागकन्या होत्या. शंतनु राजानें निषादकन्या मत्स्यगंधा इच्याशीं लग्न केलें. व्यास महर्षिही याच मत्स्यगंधेचे पोटीं पराशरापासून झालेले पुत्र होते. आस्तिक हा जरत्कारु ऋषीपासून एका नागकन्येला झाला होता. सारांश नागकन्यांशीं लग्नें झाल्याचीं उदाहरणें महाभारतात कित्येक आहेत. यावरून भारतीयुद्धकालीं चन्द्रवंशीय आर्य व नागलोक ह्यांचा मिलाफ झाल्याची कल्पना उत्पन्न झालेली आहे. या मिलाफामुळें वर्णामध्यें सुद्धां फरक उत्पन्न होऊन आर्य लोकांचा काळसर वर्ण झाला असावा. कृष्णद्वैपायन, श्रीकृष्ण, अर्जुन आणि द्रौपदी यांचा वर्ण काळा वर्णिला आहे.

संयुक्त प्रांतांतील लोकांत द्रविड जातींचें मिश्रण आहे, असें ज्या गोष्टीवरून शीर्षमापन शास्त्राच्या दृष्टीनें रिस्लेनें ठरविलें आहे, त्यांतील मुख्य भाग असा आहे कीं, संयुक्त प्रांतांतील लोकांचें शीर्षप्रमाण मध्यम आहे. कित्येकांच्या डोक्याच्या मापावरून हें अनुमान काढलें आहे. शीर्षप्रमाण मध्यम आहे याजवरून द्रविड जातींचें मिश्रण झालें असावें,

असा रिस्लेचा तर्क आहे. परंतु ह्या त्याच्या तर्काचा आधार चुकीचा आहे असें म्हणावें लागतें. कारण, द्राविड जातीचे जे लोक मुख्यत: मद्रास इलाख्यांत आहेत, त्यांचें डोक्याचें प्रमाण रुंद नसून लांब आहे. एकंदर द्रविडी लोकांचें डोकें लांब असतें, असेंच शीर्षमापनशास्त्रवेत्त्यांनीं ठरविलें आहे, ही गोष्ट सर रिस्ले यांनींही कबूल केली आहे. मग जे आर्य दुसऱ्या टोळीचे हिंदुस्थानांत आले ते आर्य लांब डोक्याचे असून ज्याच्याशीं त्यांचें मिश्रण झालें असें मानलें आहे, ते द्राविड जातीचे लोकही लांब डोक्याचे; अर्थात् आर्य व द्राविड या जातींच्या मिश्रणानें झालेले लोक मध्यम परिमाणाच्या डोक्याचे कसे असूं शकतील ? हा वरील सिद्धांताच्या विरुद्ध एक महत्त्वाचा आक्षेप उत्पन्न होतो. याचा आपल्यास विचार करावयास पाहिजे.

चन्द्रवंशीय आर्यलोकांचीं भारतीयुद्धकालीं जीं राज्यें स्थापित झालीं, त्यांत काठेवाडांतील द्वारकेचें श्रीकृष्णाचें स्थान मुख्य होय. या ठिकाणीं यादवांची वस्ती झाली. या ठिकाणीं दाशार्ह नांवाचे लोकही वसल्याचें सांगितलें आहे. अवंती देशांतही चन्द्रवंशीय आर्यांची वस्ती झाली होती व तेथील उज्जयिनी नगरीची स्थापना झाली होती. हें शहर जुनें असून सप्तपुरीपैकीं द्वारकेप्रमाणेंच पवित्र स्थान मानलें गेलेलें आहे. उज्जनीस श्रीकृष्ण विद्याभ्यासाकरितां राहिला होता, अशी आख्यायिका आहे. विदर्भांत म्हणजे वऱ्हाडांत भोजांची राज्यस्थापना असून रुक्मिणी ही विदर्भाच्या भोजाची कन्या होती. सारांश, विदर्भ, माळवा व काठेवाड गुजराथ या प्रांतांत चन्द्रवंशीय आर्यांची वस्ती झाली असून भारतीयुद्धकालीं ते देश प्रसिद्ध होते. येथील लोक मध्यमपरिमाण डोक्याचे नसून रुंदपरिमाण डोक्याचे आहेत हें कसें ? हा एक दुसरा महत्त्वाचा आक्षेप रिस्लेच्या वरील मतावर येतो. या दोहोंचें निरसन आपल्यास करावयास पाहिजे. दक्षिणेकडे महाराष्ट्र वगैरे देशांतही आर्य पसरले होते. त्यांचीं कित्येक राज्यें सह्याद्रीच्या पठारावर वसलेलीं होतीं व हीं राज्यें यदूच्या चार नागकन्यापासून झालेल्या चार पुत्रानी वसविलीं होतीं, असें हरिवंशांत सांगितलें आहे. असो. महाराष्ट्र बाजूस ठेविलें तरी गुजराथ, वऱ्हाड वगैरे प्रांतांत चन्द्रवंशी आर्यांची जी वस्ती झाली ती तेथें हल्लीं वसत आहे. येथील लोकांच्या डोक्याच्या मापाचें प्रमाण मध्यम नसून रुंद आहे हें कसें याचा उलगडा झाला पाहिजे.

डोक्याचें प्रमाण शीर्षमापनशास्त्रवेत्ते कसें घेतात, याजबद्दल थोडासा खुलासा केला पाहिजे. कपाळापासून मागें शेंडीपर्यंत डोक्याची लांबी धरतात व एका कानाच्या वरच्या भागापासून दुसऱ्या बाजूपर्यंत रुंदी धरतात. पहिल्या प्रमाणापेक्षां रुंदीचें प्रमाण बरेंच कमी असले तर डोकें लांब आहे, असें समजलें जातें. तेंच प्रमाण जर बरेंच जवळ जवळ असेल, तर मध्यम प्रमाण समजलें जातें, व रुंदी लांबीहून जास्ती किंवा अगदीं बरोबर असेल, तर डोकें रुंद प्रमाणाचें आहे असें मानलें जातें. अशा रीतीनें एखाद्या जातींतील कित्येक मनुष्याच्या डोक्यांचीं मापें घेऊन त्याजवरून जी एक सरासरी निघते, त्यावरून हें प्रमाण त्या जातीचें मानलें जातें. असो. वरील दोन गोष्टींवरून ही गोष्ट सिद्ध होते कीं, हिंदुस्थानांत जे दुसऱ्या जातीचे चंद्रवंशी आर्य आले, ते रुंदपरिमाण डोक्याचे होते, असेंच मानलें पाहिजे. कारण, द्रविड जातीचे लोक लांब डोक्याचे असून त्यांचें व रुंद डोक्याच्या लोकांचें जेव्हां मिश्रण होईल, तेव्हांच संयुक्त प्रांतां-

तील मध्यमपरिमाण डोक्याचे लोक उत्पन्न होतील, हें उघड आहे. तसेंच गुजराथ, काठेवाड, विदर्भ इत्यादि प्रांतांत जे लोक आहेत ते रुंद डोक्याचे आहेत, आणि चंद्रवंशी क्षत्रिय या प्रांतांत वसले, असें आपल्यास महाभारतावरून स्पष्ट कळतें. तेव्हां येथील लोक म्हणजे चंद्रवंशी क्षत्रिय हे रुंद डोक्याचे असावे, असेंच मानलें पाहिजे व हें अनुमान वरच्या संयुक्तप्रांतांतील लोकांच्या अनुमानाशीं जुळतें आहे.

डोक्याचें प्रमाण हें निश्चयात्मक वंशाचें लक्षण नव्हे, असें सर्व शीर्षमापनशास्त्रवेत्त्यांनीं ठरविलें आहे. नाकाचें प्रमाण हेंच वंशाचें विशेष लक्षण होय. रुंद डोक्याचे लोक पश्चिमेकडील आर्यांतही आहेत. फ्रेंच, केल्ट, आयरिश वगैरे आर्यजाति रुंद डोक्याच्याच आहेत; अर्थात् आर्यांत रुंद डोक्याच्या जाति कित्येक आहेत. तसेंच लांब डोकें हेंही आर्यवंशाचें मुख्य लक्षण नव्हे. कारण, द्रविड जातीचेंही डोकें लांब असतें. अर्थात् नाकाचें प्रमाण मुख्य मानलें पाहिजे. आर्य जातींत नाक उंच असतें, द्रविड जातींत नाक बसकें असतें व मंगोलियन जातींत नाक डोळ्याच्या पातळींत बरोबर असतें, म्हणजे मुळाशीं अगदीं पसरट किंवा बसकें असतें. चिनी किंवा जपानी लोकांचा चेहरा किती बसका असतो, हें प्रत्येकाच्या पाहण्यांत व लक्षांत असेलच. या नाकाच्या परिमाणाचा विचार करतां चांद्रवंशी क्षात्रिय रुंद डोक्याचे असले, तरी त्यांचीं नाकें उंच असल्यानें ते आर्यवंशाचे आहेत, ही गोष्ट निश्चयानें ठरते. त्यांचा वर्ण जरी काळसर असला तरी ते आर्यवंशाचेच आहेत. त्यांची संस्कृतिही त्याच वंशासारखी आहे. तवर रजपूत व गुजर हे अशा प्रकारचे लोक असून त्यांची वस्ती गंगायमुनांच्याच प्रदेशांत आहे व हेच पांडवांचे व यादवांचे हल्लींचे वंशज आहेत अशी समजूत आहे, ती योग्य आहे असें आमचें मत आहे. हे लोक शरीरानें मजबूत व बांध्यानें उंच असून यांचीं नाकेंही उंच असतात. यामुळें हे आर्यवंशी आहेत याजबद्दल कोणास शंका नाहीं. चंद्रवंशी आर्यांत विशेषतः भारती युद्ध झालें असा आमचा अभिप्राय असून हे लोक आर्य आहेत अशी खातरी पटविण्यासाठीं आम्हीं वरील विवेचन मुद्दाम केलें आहे. कारण, कित्येकांच्या मतें हिंदुस्थानांतील पश्चिमेकडील लोक मुळीच आर्य नसून त्यांत शकजातीचें व द्रविडजातीचेंच मिश्रण आहे. हें विशेषतः महाराष्ट्रांतील लोकांसंबंधानें आहे हें उघड आहे. इकडील मराठे क्षत्रिय व ब्राह्मण हे आर्य नाहींत असें सिद्ध करण्याकडे या मताचा कटाक्ष आहे म्हणजे शक व द्राविड जातीचेंच यांत मिश्रण आहे असें रिस्ले साहेबांनीं मानिलें आहे. परंतु त्यांच्या डोक्याच्या प्रमाणावरून झालेली ही समजूत चुकीची आहे. कारण, चंद्रवंशी आर्य रुंद डोक्याचे असले पाहिजेत, हाच सिद्धांत निश्चयानें ठरतो. महाराष्ट्रांतील लोकांच्या डोक्याचें प्रमाण रुंद असलें तरी त्यांचें नाक बसकें नसून बरेंच उंच असतें. शिवाय हरिवंशावरून महाराष्ट्रात यादवांचीं राज्यें स्थापित झालीं होतीं असें सिद्ध आहे. यांत नागकन्यांची संतति होती असें वर्णन असल्यानें द्रविड जातीचें थोडेसें मिश्रण आर्य जातींत असेल परंतु पश्चिमेकडील व महाराष्ट्रांतील आर्य लोक विशेषतः चंद्रवंशी आर्य आहेत असाच शीर्षमापनशास्त्रानें व इतिहासानें निर्णय होतो. विदर्भांतील व गुजराथेंतील भोज तर निश्चित आर्य आहेत. असो, आतां संयुक्त प्रांतांतील मध्यदेशाचे लोक मिश्र आर्य आहेत, म्हणजे त्यांच्या नाकांचें परिमाण

उंच नसून मध्यम आहे, या गोष्टीचा विचार करावयास पाहिजे. आम्हीं पूर्वी सांगितलेंच आहे कीं, येथील लोकांत प्रारंभीं प्रारंभीं विशेषतः भारती युद्धकाळीं नागलोकांशीं बराच मिलाफ झाला असावा. या मिलाफामुळें येथील प्रांतांतील लोकांत द्रविड जातीचें बरेंच मिश्रण प्रारंभीं प्रारंभीं झालें असावें, पण असें मिश्रण पुढें होण्याचें बंद पडलें, यांत शंका नाहीं. कारण, जातीचें महत्त्व हिंदुस्थानांतील सर्व लोकांत अतिशय मानलें गेलें असल्यानें असें मिश्रण प्रारंभीं काय झालें असेल तेवढेंच झालें, पुढें झालें नाहीं. असो. भारती युद्ध चंद्रवंशी क्षत्रियांत झालें असें आपण ठरविलें आहे. त्याशिवाय आणखी कोणते लोक यांत सामील झाले होते तें आतां पाहू.

राक्षस.

पांडवांच्या बाजूनें हिडिंबापुत्र घटोत्कच व दुर्योधनाच्या बाजूनें अलंबुष हे दोन राक्षस होते, असें वर्णन आहे. हे लोक कोण होते ? हा प्रश्न सोडविणें अवश्य आहे. राक्षसांचें मुख्य लक्षण म्हटलें म्हणजे ते नरमांसभक्षक होते, असेंच वर्णन महाभारत, रामायण वगैरेंत आहे. ज्या कित्येक जाति हिंदुस्थानांत पूर्वीच्या लोकांच्या नरमांस खाणाऱ्या होत्या, त्याचें नांव राक्षस होतें असें दिसतें. या राक्षसांचा म्हणजे यातुधानांचा उल्लेख ऋग्वेदांत सुद्धां आहे. [1]"अत्रिणः संत्वपुत्रिणः" असें त्यांजवर ऋषींचें शापयुक्त वचन आहे. मनुष्यांस विशेषतः परकीय मनुष्यांस खाणाऱ्या या मूळ रहिवाशांच्या जाति राक्षस नांवानें प्रसिद्ध झाल्या. अप्सरा, नाग इत्यादि अनार्य जाति जशा चांगल्या असतं, तशा या अनार्य जाति भयंकर असत. परंतु पुढें लोक कल्पनेनें या दुष्ट जातींसही अप्सरा, नाग, गंधर्व इत्यादिकांप्रमाणें दैवी शक्ति होती असें मानलें गेलें. त्यांना पाहिजेल तें रूप धारण करतां येतें, त्यांना अदृश्य होतां येतें, त्यांची शक्ति विलक्षण असते, वगैरे कल्पना अर्थात् मागाहून निघाल्या असाव्या. त्यांना आकाशांतूनही जातां येतें, असें मानलें गेलें आहे हें सांगावयास नकोच. या जाति भारती युद्धकाली बहुधा हिंदुस्थानांत थोड्या शिल्लक असाव्या. हल्लीं फक्त अंदमान बेटांत शिल्लक आहेत. एक एक राक्षस दोन्ही पक्षांकडे होते, ही गोष्ट काल्पनिक असावी असें वाटतें. तरी भारती युद्ध ऋग्वेदकाळानंतर लागलीच झालें असें मानलें, तर कांहीं राक्षसजाति या वेळीं हिंदुस्थानांत शिल्लक असाव्या, असेंही मानण्यास हरकत नाहीं. महाभारतकाळीं म्हणजे सौतीच्या काळीं या जाति काल्पनिक होऊन त्यांस अचाट शक्ति होती, असें मानलें जाणें साहजिक आहे.

पांड्य.

पांडवांच्या बाजूला पांड्य राजा लढत होता, असें वर्णन आहे. पण पांड्य अगदीं दक्षिणेकडे असून भारती युद्धकाळीं तो अस्तित्वांत होता किंवा नाहीं, याची शंका आहे. दक्षिणेकडे विदर्भापर्यंत आर्यांची वस्ती भारतीयुद्धकाळीं होती; त्यांच्याही दक्षिणेकडे त्यांची वस्ती झाली नव्हती किंवा तिकडील लोक आर्यलोकांत युद्धांत सामील होण्यासारखे नव्हते, असें वाटतें. तथापि रामानें जर लंकेपर्यंत स्वारी केली होती तर भारतीयुद्धकाळीं दक्षि-

---

१ हे खाणारे लोक निपुत्रिक होवोत.

२ कर्णार्जुनयुद्धाच्या वेळीं कोण कोण जाती कोणकोणाकडे झाल्या, याचें वर्णन आलें आहे. " असुर, यातुधान (राक्षस), गुह्यक हे कर्णाकडे झाले. सिद्ध, चारण, वैनतेय वगैरे अर्जुनाकडे झाले. " (क. अ. ८७ पा. २३३)

णेकडच्या टोंकापर्यंत हिंदुस्थानची माहिती झाली होती यांत नवल नाहीं, असेंच मानलें पाहिजे. तथापि इकडील आर्य लोकांची राज्यें अद्याप दक्षिणेंत नव्हतीं. आंध्र, द्रविड वगैरे युद्धांत होते असें जें वर्णन आहे, तें सौतिकाळचें आहे. रामाच्या युद्धाच्या वेळीं आंध्र, द्रविड, पांड्य वगैरे नांवाचे लोक नव्हते, असें मानावें लागतें. कारण, तसें असतें तर ते रामास मदत करते. त्या वेळीं वानर, ऋक्ष वगैरेच लोक मद्रासेकडे होते असें दिसतें. पाणिनीपर्यंत दक्षिणेच्या लोकांचीं नांवें विशेष रीतीनें माहीत नव्हतीं, असें अनुमान कित्येकांनी केलें आहे. महाभारतकाळीं म्हणजे इ० स० पू० ३०० च्या सुमारास हिंदुस्थानांतील दक्षिणेच्या थेट कोंपऱ्यापर्यंत आर्यांस येथील माहिती झाली होती, यांत शंका नाहीं. बौद्ध व जैन लोकांच्याही पूर्वीं सनातनधर्मी आर्य लोक दक्षिणेकडे पसरले होते, हेंही निर्विवाद आहे. शिव व विष्णु यांची पूजा दक्षिणेंत बुद्धाच्या पूर्वींच स्थापन झाली होती, यांत तिलप्राय शंका नाहीं. कारण, बुद्धाच्या वेळची जीं या देशाचीं वर्णनें आहेत, त्यांवरून ही गोष्ट निष्पन्न होते. शिवाय शिकंदर बादशाहास पंजाबांत दक्षिण देशांची जी कच्ची माहिती इकडील लोकांनीं दिली, ती शिकंदराबरोबरच्या इराटास्थेनिस् या भूगोलज्ञानवेत्त्यानें लिहून ठेविली आहे, त्यांत सिंधुमुखापासून कन्याकुमारीपर्यंत किनारा किती कोस लांब आहे, ही माहिती सुद्धां दिलेली आहे व ती इतकी कच्ची आहे कीं, प्रत्यक्ष वस्तुस्थितीच्या लांबीला पांचदहा कोसांचाच फरक पडतो, असें कनिंगहॅमनें ‘ हिंदुस्थानचा प्राचीन भूगोल ’ या आपल्या पुस्तकांत लिहून ठेविलें आहे. अर्थात् सौतीच्या काळीं सर्व हिंदुस्थानची कच्ची माहिती सौतीस ठाऊक होती व त्यावरून देशवर्णनांतील व इतर दिग्विजयांतील वर्णनें व देशांचीं नांवें व नद्यांचीं नांवें त्यानें दिलीं आहेत. असो, पांड्य हे सौतीच्या वेळचे दक्षिण टोंकाजवळ मोठे प्रबळ राजे होते, असें स्पष्ट दिसतें. त्यांचें वर्णन मेग्यास्थिनीसनेंही केलें आहे. पांड्याचा व पांडवांचा कांहीं संबंध आहे, असेंही त्यानें दर्शविलें आहे. हरिवंशांतही पांड्याचा संबंध यदूच्या वंशाशीं मिळविलेला आहे. तेव्हां पांड्य राजे महाभारतकाळीं प्रसिद्ध असल्यानें त्यांचें नांव भारतीयुद्ध ज्या लोकांत झालें त्यांच्या यादींत आलें असावें, असें आम्हांस वाटतें. बहुधा प्रत्यक्ष भारती युद्ध ऋग्वेदकाळानंतर झालें, त्या वेळेस हे लोक अस्तित्वांत नव्हते, असें अनुमान आहे.

संसप्तक.

यवन लोक म्हणजे ग्रीक भारतीयुद्धांत नव्हते. त्या काळीं त्यांचा जन्मही नव्हता. भारतीयुद्धांत ते होते असें वर्णन कोठें कोठें आलें आहे. कोठें आलें असल्यास त्यांचें नांव महाभारतकाळीं प्रसिद्ध असल्यानें पांड्यांप्रमाणेंच मागाहून आलें असावें, हें उघड आहे. असो, संसप्तक हे लोक कोण होते ? हा एक मोठा मौजेचा प्रश्न आहे. हे लोक कोणत्या देशाचे होते, हें कोठें सांगितलेलें नाहीं. या लोकांचें शौर्य अतिशय असे. हे युद्धांत मरतील पण मागें फिरणार नाहींत, अशी यांची ख्याति होती. याजवरूनच अशी शपथ घेऊन हे युद्धास जात, म्हणून त्यांस ‘ संशप्तक ’ म्हणत असें द्रोण० अ० १७ यांत म्हटलें आहे. पण याचें ‘ संसप्तक ’ असेंही रूप दिसतें. या सात जाति एके ठिकाणीं राहणाऱ्या असाव्या व एका सैन्यांत गठलेल्या होत्या, म्हणून त्यांस संसप्तक असें नांव मिळालें असावें. ज्यास हल्लीं ‘ फ्रॉंटियरट्राइब्स् ’ म्हण-

तात म्हणजे हिंदुस्थानच्या पश्चिम सरहद्दीवरील डोंगरांत राहणाऱ्या आफ्रिदी वगैरे ज्या शूर जाति आहेत, त्या जातीचे हे लोक असावेत असें आमचें अनुमान आहे. पंजाबांतील सर्व लोक अफगाणिस्थानापर्यंतचे दुर्योधनाकडे होते, हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. अर्थात् हेही लोक दुर्योधनाकडे होते. पंचनददेश हाच त्या वेळचा मुख्य आर्यदेश होता, म्हणूनच कौरवपांडवाचा तंटा त्या वेळच्या हिंदुस्थानच्या साम्राज्याबद्दल होता. असो. संसप्तक हे वरील डोंगरी लोक असावेत, असें अनुमान करण्यास जागा आहे. त्रिगर्ताधिपति वगैरे पंजाबांतील लोकच यांत वर्णिलेले आहेत. या संसप्तकांस संसप्तकगण असें म्हटलें आहे आणि नारायणगण व गोपाळ असे आणखी गण याजबरोबर सांगितलेले आहेत. (भा० द्रोण० पा० ३३७) यावरून हे गण होते म्हणजे राजा नसलेले डोंगरातील लोक होते, असें अनुमान निघू शकतें. गण शब्दानें महाभारतकाळी स्वतंत्र प्रजासत्ताक किंवा अल्पसत्ताक अशा कांहीं विशिष्ट लोकाचा बोध होत होता. संसप्तक गण किंवा उत्सव संकेत गण

> गणानुत्सवसंकेतानजयत् पुरुषर्षभः ।
> शूद्राभीरगणाश्चैव ये चाश्रित्य सरस्वतीम्।
> वर्तयंति च ये मत्स्यैर्ये च पर्वतवासिनः ॥
> (सभा. अ. ३२, १०)

वगैरे जे उल्लेख येतात, ते अशाच लोकांचे होत असें आमचें अनुमान आहे. " मालवगणस्थित्या " या शब्दानें शिलालेखांत येणारा मालवगण अशाच लोकांचा होता. हे लोक बहुधा एकाच वंशाचे आणि शूर असत. म्हणूनच संसप्तकांचें आम्हीं सरहद्दीवरील आफ्रिदी वगैरे लोकांशीं तादात्म्य केलें आहे. हे बहुधा स्वतंत्र असून कोणा एका राजाच्या आश्रयाखालीं नांवाचे असावयाचे म्हणूनच यासंबंधानें युधिष्ठिरानें शांति० अ० १०७ यांत स्वतंत्र प्रश्न केला आहे. " हे गण उत्कर्ष कसे पावतात आणि फूट कसे पावतात " असा त्यानें प्रश्न केलेला आहे. यांच्या वर्णनांत या लोकात कांही लोक मुख्य असत असें दिसतें. ऐकमत्य हें त्यांच्या उत्कर्षाचें आधारभूत आहे.

> न गणाः कृत्स्नशो मंत्रं श्रोतुमर्हन्ति भारत।
> गणमुख्यैस्तु संभूय कार्यं गणहितं मिथः ॥

या श्लोकावरून या गणांच्या सामान्यतः सर्व लोकाच्या सभा असत असें दिसतें, पण गुप्त मंत्र करणें तो गणमुख्यांशी करावा, असें येथें सांगितलें आहे.

> जात्या च सदृशाः सर्वे कुलेन सदृशास्तथा ।
> न चोद्योगेन बुद्ध्या वा रूपद्रव्येण वा पुनः ॥
> भेदाच्चैव प्रदानाच्च भिद्यन्ते रिपुभिर्गणाः ।

असें म्हटलें आहे. यावरून हे गण एक जातीचे व कुलाचे असत आणि त्यांचा जय केवळ भेदानें होत असे, असें दिसतें. यांची नीलकंठास नीट कल्पना नसल्यानें त्यानें यास नुसते वीरसमुदाय म्हटलें आहे. पण ते नेहेमीं एक जातीचे असत, हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे.

भारती आर्यांचें शारीरिक स्वरूप.

असो. भारतीयुद्ध मुख्यतः चंद्रवंशी आर्यलोकात झालें. हिंदुस्थानात आर्यलोक अजून आहेत व महाभारतकाळीं तर निश्चयानें होते. याचें आणखी प्रमाण शरीरवर्णनावरून मिळण्यासारखें आहे. आर्य जातीचे लोक शरीरानें उंच व सुदृढ आणि वर्णानें गोरे असून नाकाडोळ्यानें सुस्वरूप असतात. सबब महाभारतांत लोकाच्या शरीराचें वगैरे कसें स्वरूप आपल्यास दृष्टीस पडतें, हें आपण याच प्रकरणात पाहूं.

महाभारतकाळीं हिंदुस्थानांतील लोक शरीरानें उंच व मजबूत असत, ही गोष्ट अनेक वर्णनांवरून दृष्टोत्पत्तीस येते. मेग्यास्थिनीस

यानेंही असें वर्णन केलें आहे कीं, " एकंदर एशिया खंडांतील लोकांत हिंदुस्थानचे लोक शरीरानें अधिक उंच व मजबूत आहेत. " त्याचें कारण त्यानें असें सांगितलें आहे कीं, " येथें खाण्यापिण्याची सुबत्ता असल्याकारणानें येथील लोक साधारण उंचीपेक्षा अधिक उंचीचे असतात व त्यांच्या चेहऱ्यावर तेजस्विता असते. " पण एवढेंच कारण पुरेसें होणार नाहीं. एक तर हे लोक आर्य वंशाचे होते पण हिंदुस्थानांतील लोकांची त्या वेळेस उत्तम वैवाहिक स्थिति होती, हेंही एक कारण आहे. पति व पत्नी विवाहसमयीं पूर्ण वयांत आलेलीं असत आणि दोघांचेंही ब्रह्मचर्य विवाहापूर्वीं उत्तम रीतीनें पाळलें जाण्याची आश्रमव्यवस्थेनें पूर्ण खबरदारी घेतली जात असे, यामुळें प्रजा सशक्त व तेजस्वी निपजत असे. आणखी तिसरें कारण असें आहे कीं, भारती आर्यांना विशेषतः क्षत्रियांना शारीरिक बल वाढविण्याचा विशेष नाद असे आणि त्यासंबंधाची कला त्या कालीं बहुतेक पूर्णत्वास गेलेली होती. चन्द्रवंशी क्षत्रियांत मल्लविद्येचा मोठा अभिमान होता. भीम व जरासंध यांच्या प्राणांतिक बाहुयुद्धाचें महाभारतांत सभापर्वांत जें वर्णन दिलें आहे, त्यावरून मल्लविद्या भारतकालीं किती पूर्णत्वास पोंचली होती, हें लक्षांत येईल. (सभा० अ० २३) याशिवाय दुसरीं अनेक मल्लांचीं वर्णनें महाभारतांत आहेत. बलराम व कृष्ण हे दोघेही मोठे मल्ल होते व कंसाच्या पदरीं चाणूर वगैरे कित्येक मल्ल होते, त्यांस त्यांनीं जिंकिलें. जरासंधाजवळ हंस व डिंभक नांवाचे दोन मल्ल होते व हे दोघे आणि जरासंध असे तीन मल्ल तिन्ही लोकांस जिंकण्यास समर्थ आहेत, असें श्रीकृष्णानें म्हटलें आहे. (स. अ. १९ भा. पा. ९०९) विराटराजाजवळही कीचक व त्याचे अनुयायी महामल्ल होते. सारांश, त्या काळीं प्रत्येक वीरास शारीरिक शक्तीची अतिशय जरूरी होती. एकंदर युद्धांतही शारीरिक शक्तीचाच विशेष उपयोग होत असे. गदायुद्ध व गजयुद्ध हें मल्लांसच करतां येण्यासारखें असे. हत्तीशी केवळ बाहुयुद्ध करणारे श्रीकृष्ण-भीमासारखे मल्ल त्या वेळेस होते. ह्या गोष्टी या काली अशक्य वाटतात, परंतु मनुष्य शारीरिक बल किती वाढवूं शकतो व युद्धांत नैपुण्य किती मिळवूं शकतो, या गोष्टीस बहुतेक मर्यादा नाहीं. गदायुद्ध हेंही मल्लाचेंच काम होतें, व दुर्योधनासारखा सार्वभौम सम्राटही त्यांत प्रवीण होता. धनुर्विद्येला सुद्धां शारीरिक शक्तीची जरूर होती. मजबूत धनुष्य ओढण्यास फारच ताकद लागत असे. सारांश, प्राचीन कालच्या सर्व युद्धांना शारीरिक शक्तीची जरूरी असे. यामुळें क्षत्रिय व ब्राह्मणही शारीरिक शक्ति कमावण्याच्या कलेचा अभ्यास करीत असत. देशांतील अन्नाची सुबत्ताही त्यास अनुकूल असल्यानें हे त्यांचे प्रयत्न चांगलेच सिद्धीस जात, व मूळची बीजशक्तीचीही त्यास मदत मिळत असे.

एकंदर आश्रमव्यवस्था व समाजस्थिति याप्रमाणें अनुकूल असल्यामुळें भारती आर्य स्पार्टन लोकांप्रमाणें शारीरिक शक्तीच्या अनेक व्यवसायांत अग्रणी होते, यांत नवल नाहीं. प्राचीनकाळापासून महाभारतकाळापर्यंत ही त्यांची ख्याति कायम होती. शिकंदरास पोरस राजाचें धिप्पाड व अतिबलसंपन्न शरीर पाहून व त्याचें शूरत्व मनांत आणून त्याजविषयीं जें अतिशय कौतुक वाटलें, त्याचें कारणही हेंच होय. पंजाबांतील व गंगायमुनांच्या प्रदेशांतील आर्यलोक अजूनही उंच व सशक्त असतात, व त्यांच्यांत अजूनही मल्लविद्येचा अतिशय नाद आहे. हा प्राचीनकाळच्या लोक-

स्वभावाचा अजूनही परिणाम चालू आहे, असें म्हटलें असतां चालेल.

हिंदुस्थानांतील भारतीय आर्य जसे सशक्त होते, तसेंच ते सुस्वरूपही होते. त्यांचें नाक उंच व डोळे मोठे असत, असें वर्णन आपल्या ग्रंथांत व ग्रीक लोकांच्याही लेखांत येतें. चिनी प्रवासी हुएनसंग यानेंही असेंच वर्णन केलें आहे. पोरस हा सुस्वरूप होता असें ग्रीक इतिहासकारांनीं वर्णन केलें आहे. पण त्यांनीं सोफिटीस याच्या पुरुषास साजेल अशा सौंदर्याची फारच तारीफ केली आहे. हा सोफिटीस अश्वपति होय हें उघड आहे. रामायणांत व महाभारतांत केकय अश्वपति याचें वर्णन पुष्कळ आहे, व मद्रलोकही याच जातीचे होते. कैकयी व माद्री अतिशय सुस्वरूप होत्या. माद्रीचा पुत्र नकुल हा अतिशय सुंदर होता, असें वर्णन महाभारतांत केलेलें आहे. या अनेक उल्लेखांवरून पंजाबांतील क्षत्रिय विशेष सुस्वरूप असत. ही त्यांची ख्याति महाभारतकाळापर्यंतही होती, हें वरील ग्रीकवर्णनावरून स्पष्ट आहे. अजूनही पंजाबांतील लोक—पुरुष व स्त्रिया—इतर प्रांतांतील लोकांपेक्षां अधिक सशक्त व सुस्वरूप आहेत.

वर्ण.

भारतीय आर्यलोकांचा वर्ण भारतकाळीं व महाभारतकाळीं निराळा असावा, असें अनुमान होतें. प्रारंभींचे आर्य लोक सर्वच गौर वर्णाचे असावे, व पंजाबांतील लोक अजूनही बहुतेक गौरवर्णाचे आहेत. दुसऱ्या म्हणजे पाठीमागून आलेल्या चंद्रवंशीय आर्यांचा वर्ण काळसर व श्याम असावा, हें आम्हीं पूर्वी सांगितलेंच आहे. श्रीकृष्ण, अर्जुन, द्रौपदी हे काळे होते, किंबहुना द्रौपदीला वर्णावरून 'कृष्णा' असें नांव पडलें होतें. परंतु हा श्यामवर्ण सुंदर नाकडोळ्यांना शोभाच देत असे, असें म्हटलें पाहिजे. श्याम व गौर वर्णाच्या मिश्रणानें पीतवर्णही उत्पन्न झाला होता. उपनिषदांमध्यें सुद्धां व महाभारतांत आर्यांचे गौर, श्याम व पीत असे तीन वर्ण केलेले आहेत. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य या तिन्ही लोकांत हे तिन्ही वर्ण दिसत होते. महाभारतकाळीं या तिन्ही वर्णांचे लोक हिंदुस्थानांत होते, असें ग्रीक लोकांच्या वर्णनावरूनही दृष्टोत्पत्तीस येतें. महाभारतांत आश्रमवासिपर्वांत पांडवांचें व त्यांच्या स्त्रियांचें जें वर्णन केलें आहे, तें येथें उतरून घेण्यासारखें आहे. धृतराष्ट्रास वनांत भेटण्याकरितां स्त्रियांसह पांडव गेले, त्या वेळेस संजयानें ऋषींना त्यांची ओळख करून दिली त्यांत असें वर्णन आहे—"हा शुद्ध सुवर्णासारखा गौर, धिप्पाड बांध्याचा, ज्याचें नाक मोठें आहे, डोळे विस्तीर्ण व लांबट आहेत, तो हा युधिष्ठिर होय. त्याच्या पलीकडे तप्तसुवर्णासारखा गौर, ज्याचे खांदे पुष्ट व रुंद, बाहु दीर्घ व लठ्ठ आहेत असा हा वृकोदर. त्याच्या मागें श्यामवर्ण, सिंहाप्रमाणें स्कंध उन्नत व नेत्र कमलासारखे दीर्घ असलेला तो वीर अर्जुन होय. रूपांत, शीलांत व बलांत ज्यांची बरोबरी करणारा या संपूर्ण पृथ्वीतलावर कोणी नाहीं, ते दोघे नकुल, सहदेव आहेत. नीलोत्पलासारखी अंगकान्ति असलेली ही कमलपत्राक्षी द्रौपदी आहे. शुद्धसुवर्णासारखी गौरवर्ण ही सुभद्रा होय आणि ही गौरवर्ण नागकन्या उलूपी होय. मधूकपुष्पांच्या वर्णाची ही पांड्य राजकन्या चित्रांगदा होय. चांफेकळीच्या मालेसारखी ही गौर स्त्री जरासंधाची कन्या सहदेवाची प्रिय पत्नी आहे आणि ही इंदीवरश्यामाङ्गी नकुलाची दुसरी भार्या आहे. मुलास मांडीवर घेतलेली ही तप्तसुवर्णगौरी उत्तरा आहे." (भा० आश्र० अ० २५

पा० १९९) या वर्णनावरून अर्जुन तेवढा काळा होता, बाकीचे पांडव गोरे होते; द्रौपदी, चित्रांगदा व नकुलस्त्री या श्यामवर्णी होत्या, व बाकीच्या स्त्रिया गौरवर्णी होत्या असें दिसतें. हा गौरवर्ण नेहेमीं सोन्याच्या वर्णाचा वर्णन केलेला आहे. तो वर्ण हिंदुस्थानांतील लोकांचा एक विशेषच वर्ण आहे. कारण, तो दुसऱ्या कोणत्याही लोकांत दिसत नाही. विशेषतः हल्ली सुद्धां कित्येक सुंदर स्त्रियांचा जो पीत वर्ण आढळतो, तसा इतर देशांतील स्त्रियांत कोठेंच आढळत नाहीं. आर्य लोकांतील श्यामवर्णही कांहीं निराळ्या प्रकारचा आहे. द्रविड लोकांच्या काळ्या वर्णाहून तो अगदीं निराळा आहे. त्याला महाभारतांत इंदीवराची किंवा मधूक पुष्पाची उपमा दिलेली आहे. असो. मूळचा आर्य लोकांचा शुभ्र किंवा पांढरा वर्ण ' कर्पूरगौर ' अशा विशेषणानें महाभारतांत क्वचित् आढळतो. परंतु महाभारतकाळीं सुवर्णगौरवर्ण अधिक दिसत होता. ग्रीक लोकानींही आपल्यासारखेच शुद्ध गौरवर्णाचे लोक हिंदुस्थानांत बरेच आढळतात, असें वर्णन केलें आहे.

हिंदुस्थानांतील भारती आर्यांचें नाक उंच असून डोळे मोठे होते, ही गोष्ट केवळ कविवर्णनाची नाहीं. कारण, अजूनही हें लक्षण हिंदुस्थानांतील वरिष्ठ जातीच्या लोकांस बरेंच लागू पडतें. महाभारतांतील हीं वर्णनें केवळ कविकल्पित नाहींत. हुएनसंगनेंही हिंदुस्थानांतील लोकांचें असेंच वर्णन केलेलें आहे. भारती आर्य शरीरानें उंच बांध्याचे होते, हेंही वर्णन महाभारतांत जागजागीं आलेलें आहे. तालवृक्षप्रमाणें सरळ व उंच गेलेला असें वर्णन नेहेमीं येतें. वृषस्कंध किंवा कपाटवक्ष असेंही वर्णन वारंवार येतें, यावरून उन्नतस्कंधाचे व रुंद छातीचे लोक भारती आर्यांत विशिष्ट मानले जात होते. याप्रमाणें भारती आर्यांचे महाभारतकाळीं शारीरिक स्वरूप होतें.

आयुष्य.

आतां आपण भारती आर्यांच्या दीर्घायुष्याबद्दल थोडासा उल्लेख करूं. शरीराची सुस्थिति असल्यामुळें व देशांत सुबत्ता असल्यामुळें, तसेच पंजाब आणि मध्यदेश यांतील हवा निरोगी व कोरडी असल्यामुळें भारती आर्य दीर्घायुषी असत, हें साहजिक आहे. महाभारतांत वर्णन केलेले लोक दीर्घायुषी होते. तपःसामर्थ्यानें हजारों वर्षांचें आयुष्य असलेले ऋषि अपवादक मानले तरी सामान्य लोकही दीर्घायुषी असत, असें स्पष्टपणें दिसतें. श्रीकृष्णाचें वय युद्धासमयीं ८३ वर्षांचें होतें. अर्जुनाचें ६९ किंवा अधिक वर्षांचें होतें. श्रीकृष्ण निजधामास गेले त्या वेळेस त्यांचें वय १०१ किंवा ११९ वर्षांचें होतें. त्या वेळेस वसुदेव–श्रीकृष्णाचा पिता जिवंत होता, तो निदान १४० वर्षांचा असावा. द्रोणाचें वय युद्धसमयीं ८९ वर्षांचें होतें. भीष्माचें १०० च्या वर असावें. सारांश, भारतकाळी लोकांस दीर्घायुष्य असें. अशी परिस्थिति महाभारतकाळापर्यंतही होती. ही गोष्ट ग्रीक लोकांच्या पुराव्यावरूनही शाबीत होते. हिंदुस्थानांत १४० वर्षांपर्यंत लोक जिवंत राहतात, असें ग्रीक इतिहासकार अरायन यानें लिहून ठेवलें आहे. शंभर वर्षांच्या वरचे लोक बरेच असतात, व त्यांस एक निराळें नाव असतें, असेंही ग्रीकांनीं लिहून ठेवलें आहे. तथापि एकंदर वयाची मर्यादा १०० वर्षें असावी असें महाभारतांतील अनेक उल्लेखांवरून दिसतें. महाभारतकाळीं ३०० किंवा ४०० वर्षांचे लोक होते, असें मानणें शक्य नाहीं. शान्तिपर्वांत भीष्मानें सूत किंवा पौराणिक ५० वर्षांचा असावा असें म्हटलें

आहे, म्हणजे ९० वर्षांवर मनुष्याची बुद्धि प्रगल्भ होऊन त्याच्या स्वभावास थंडपणा येतो, असें येथें मानलेलें दिसतें. तसेंच

ये तु विंशतिवर्षा वै त्रिंशद्वर्षाश्च मानवाः ।
अर्वागेव हि ते सर्वे मरिष्यन्ति शरच्छतात् ॥

असें शांतिपर्वांत म्हटलें आहे. (शांति० अ० १०४-२०) जे लोक विशी तिशीच्या आंत आहेत ते सर्व १०० वर्षांच्या पूर्वींच मरणार, या वाक्यावरून आयुष्याची मर्यादा अतिशय म्हटली म्हणजे १२० अगर १३० वर्षें समजली जात असे. यापेक्षां जास्त आयुष्याची गणना कोठें केलेली असेल तर ती अतिशयोक्तीची किंवा अपवादक होय. असो, हल्लीपेक्षां महाभारतकाळीं व भारती युद्धकाळीं भारतीयांची आयुर्मर्यादा चांगलीच दीर्घ होती, असें महाभारतावरून व ग्रीक लोकांच्या पुराण्यावरून निर्विवाद ठरतें.

प्रकरण सहावें.

वर्णव्यवस्था, आश्रमव्यवस्था व शिक्षण.

मागील विवेचनावरून भारती युद्धाचा काळ इसवी सन पूर्व सुमारें ३००० हा असून तें युद्ध हिंदुस्थानांतील आर्य लोकांमध्यें, विशेषतः चान्द्रवंशीय क्षत्रिय लोकांमध्यें झालें, ही गोष्ट निदर्शनास येईल. या सुमारास भारत ग्रंथाची मूळ उत्पत्ति असून तो ग्रंथ हळुहळु वाढत जाऊन इसवी सन पूर्व २५० च्या मागें पुढें सौतीनें त्यास महाभारताचें स्वरूप दिलें, असें आपण पाहिलें. अर्थात् महाभारत ग्रंथांत इ. सन पूर्व ३०००–३०० पर्यंत हिंदुस्थानची जी परिस्थिति होती त्या परिस्थितीचें प्रतिबिंब समग्रपणें पडलेलें असलें पाहिजे. हिंदुस्थानची माहिती ब्राह्मणकाळापासून तों थेट ग्रीकांच्या स्वारीपर्यंतची जर कोणत्या एका ग्रंथांत असेल तर ती महाभारतांतच आहे. दुसऱ्या कोठेंही ती आपल्यास सांपडूं शकणार नाहीं. हिंदुस्थानचे प्राचीन इतिहास कोणतेही हल्लीं उपलब्ध नाहींत. कांहीं कांहीं माहिती ब्राह्मणें, सूत्रें वगैरे वैदिक ग्रंथांत मिळते, पण ती अर्थात् त्रोटकच असणार, महाभारतासारखी विस्तृत रीतीची माहिती त्यांत मिळणार नाहीं. या दृष्टीनें महाभारताचें महत्त्व फार मोठें आहे. या महत्त्वाचा उपयोग उपसंहारांत करून घेण्याचें आपण पूर्वी उपोद्घातांत ठरविलें आहे. हिंदुस्थानच्या लोकांची प्राचीन काळीं समाजस्थिति कशी होती, येथील चालीरीति कशा होत्या, राजकीय परिस्थिति कशी होती, ज्ञानाची प्रगति किती झाली होती, तत्त्वज्ञानाचा मार्ग कसा व किती आक्रमिला गेला होता, लोकांचे धार्मिक आचार व विचार कसे होते, नीतीची कल्पना काय होती वगैरे अनेक गोष्टींचें विवेचन आपल्यास या उपसंहारांत करावयाचें आहे. त्याकडे आपण आतां वळूं आणि प्रथम हिंदुस्थानांतील लोकांच्या समाजस्थितीचें जें मुख्य अंग वर्णव्यवस्था त्याचा आपण विचार करूं.

वर्णाचें लक्षण.

कोणत्याही देशांत व कोणत्याही लोकांत प्राचीनकाळीं किंवा अर्वाचीनकाळीं ज्या प्रकारची वर्णव्यवस्था हिंदुस्थानांत प्रसृत झालेली आहे, त्या प्रकारची व्यवस्था प्रस्थापित झाल्याचें इतिहास सांगत नाहीं. हिंदुस्थानांतील वर्णव्यवस्था आपल्या इकडील समाजाचें विलक्षण स्वरूप आहे. या व्यवस्थेचें खरें स्वरूप पाश्चात्य लोकांच्या लक्षांत येत नाहीं, व ही व्यवस्था येथें कशी उत्पन्न झाली याचें त्यांस मोठें आश्चर्य वाटतें. हिंदुस्थानांतील वर्णव्यवस्थेसंबंधानें त्यांनीं अनेक सिद्धांत बांधले आहेत; परंतु ते सर्व चुकीचे आहेत, व त्यास महाभारत वगैरे प्राचीन ग्रंथांची जितकी माहिती पाहिजे होती तितकी माहिती त्यांस नसल्यानें अधिक घोटाळा उत्पन्न झाला आहे. सबब त्यांचे विचार आपण एका बाजूस ठेवून महाभारतावरून व महाभारताच्या पूर्वींचें जें वैदिक वाङ्मय व नंतरचें मनुस्मृति इत्यादि वाङ्मय यांच्या तुलनेवरून काय निष्पन्न होतें तें आपण पाहूं. प्रथम वर्णव्यवस्था म्हणजे काय याचा विचार करूं. वर्ण म्हणजे ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र या चार जाती होत, हें आपल्यास सकृद्दर्शनीं दिसतें. परंतु हल्लीं एवढ्यानेंच काम भागत नाहीं. हिंदुस्थानांत हल्लीं अनेक जाती आहेत, व महाभारतकाळींही अनेक जाती होत्या. ज्या वेळेस द्रौपदीच्या

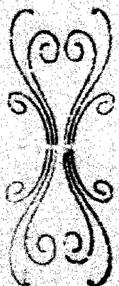
स्वयंवरांत कर्ण धनुष्यबाण घेण्यास उठला त्या वेळेस द्रौपदीनें स्पष्ट सांगितलें कीं मी सूताशीं लग्न करणार नाहीं. अर्थात् सूत ही निराळी व कमी दर्जाची जात त्या वेळीं होती. सारांश, महाभारतकाळीं चार वर्णांशिवाय अधिक वर्ण व जाती उत्पन्न झाल्या होत्या. या जाती कशा उत्पन्न झाल्या हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. मेग्यास्थिनीसनें चंद्रगुप्ताच्या वेळीं जो ग्रंथ लिहून ठेवला, त्यांत हिंदुस्थानात त्या वेळीं सात मुख्य जाती असल्याचें लिहून ठेवलें आहे. तेव्हां वर्ण अथवा जाती यांचें मुख्य स्वरूप काय याचें आपल्यास प्रारंभीं लक्षण ठरविलें पाहिजे. समाजव्यवस्थेचें बारकाईनें निरीक्षण करणारास हें लक्षण ताबडतोब लक्षांत येतें. मेग्यास्थिनीसनें सुद्धां हें लक्षण लिहून ठेवलेलें आहे. तो म्हणतो “ कोणत्याही जातीस आपल्या जातीच्या बाहेर परक्या जातीशीं लग्न करतां येत नाहीं. किंवा जातीच्या धंद्याशिवाय दुसरा धंदा करितां येणें शक्य नाहीं. ” सारांश, जातींचें लक्षण दोन निर्बंधांवर रचलें गेलें आहे. एक लग्नाचा निर्बंध व दुसरा धंद्याचा निर्बंध. या दोन्ही निर्बंधांशिवाय जातीचें पूर्ण स्वरूप लक्षांत येणार नाहीं. आतां वरील निर्बंध कांहीं बाबतींमध्यें अपवादरूपानें हिंदुस्थानांत प्राचीनकाळीं सुटलेले असत. ते कसे व कां हें आपण पुढें पाहूं. पण जाती म्हणजे एका जातीच्या लोकांनीं दुसऱ्या जातीच्या लोकाशीं लग्न करावयाचें नाहीं व दुसऱ्या जातीचा धंदा करावयाचा नाहीं अशा निर्बंधावर पाडलेले समाजाचे भाग होत. सर्वांचा धर्म एक, सर्वांची राहण्याची भूमि एक, सर्वांचे नैसर्गिक हक्क एक, अशा प्रकारची स्थिति असून हिंदुस्थानांत वर्णव्यवस्था कशी उत्पन्न झाली व इतर देशांत का झाली नाहीं, या प्रश्नाचें आपल्यास प्रथम उद्घाटन करावयास पाहिजे.

वर्णव्यवस्था जुनी.

कित्येकांचें असें मत आहे कीं ब्राह्मणांनीं अलीकडच्या काळीं लुच्चेगिरी करून व इराणी लोकांतील व्यवस्थेचें अनुकरण करून ही व्यवस्था हिंदुस्थानांत अमलांत आणिली व मनुस्मृति वगैरे ग्रंथात त्यासंबंधाचे नियम घालून दिले, इतकेंच नव्हे तर ऋग्वेदांत सुद्धा चातुर्वर्ण्याच्या संबंधाचें उल्लेख करणारें सूक्त खोटें मागाहून घुसडून दिलें. परंतु ही कल्पना सर्वस्वीं चुकीची आहे. चार वर्णांची उत्पत्ति विराट पुरुषाच्या चार अवयवांपासून झाल्याचें ज्या पुरुषसूक्तात सांगितलें आहे, तें सूक्त ऋग्वेदांत मागून घुसडणें संभवनीय नाहीं. ऋग्वेदांतील प्रत्येक सूक्त व त्यांतील संख्या परिगणित असून ती शतपथादि ब्राह्मणांत सांगितलेली आहे. ऋग्वेद हा ग्रंथ अभेद्य रीतीनें याप्रमाणें ब्राह्मणाच्या पूर्वीं म्हणजे भारती युद्धकाळींच इ० सन पूर्व ३००० च्या सुमारास कायम केला गेला होता, असें आम्ही पूर्वीं सिद्ध केलें आहे. तात्पर्य, वर्णभेदाची कल्पना ब्राह्मणांनीं मागाहून उत्पन्न केली नसून ती भारतीय आर्यांच्या आदि इतिहासापासूनच चालू आहे असेंच मानलें पाहिजे. पण या मताचें खंडन करण्यास इतकें लांब जावयासच नको. “ वदतो व्याघातः । ” म्हणजे बोलतांनाच चूक अशा न्यायानें ब्राह्मणांनीं व्यवस्था उत्पन्न केली या म्हणण्यांतील ब्राह्मण तरी निराळे कोठून आले ? हा प्रश्न प्रथमच उपस्थित होतो. आर्य लोकांत ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य हे तीनच विभाग प्रथम तरी कसे पडले ? ब्राह्मणांना हे अधिकार व वर्चस्व कसें मिळालें? हा प्रश्न राहतोच. अर्थात् हें म्हणणें अगदीं चुकीचें आहे व भारती आर्यांच्या प्राचीन इतिहासांतच वर्णव्यवस्थेचें उगमस्थान शोधून काढलें पाहिजे.

श्रीमत आण्णासाहेब कुन्दवाडकर.

श्रीमंत कै आण्णासाहेब भोसले, सातारा.

Aryabhushan Press Poona

श्रीमंत बाळासाहेब पंतप्रतिनिधि, औंध.

श्रीमत बुधगांवकर, मिरज (धाकटी पाती)

राळी माहिती व मंत्रतंत्र त्यांनीं जतन करून ठेवले होते, अर्थात् ब्राह्मणांचें काम कठीण झालें असून त्यांना आपली बौद्धिक शक्ति वाढवावी लागली होती. कोणत्याही धंद्यास आनुवंशिक संस्कार फार उपयोगी पडतो हें प्रसिद्ध आहे. अर्थात् ब्राह्मणांचीं मुलें हींच स्मरणशक्तीनें वेदग्रहण करण्यास योग्य असत. यामुळें साहजिकच ब्राह्मणाचा मुलगा हाच ब्राह्मण व्हावा असा आग्रह उत्पन्न होणें अपरिहार्य आहे. पण क्षत्रियांनीं ब्राह्मणांचा हा आग्रह प्रथम चालू दिला नाहीं व त्याजविषयीं मोठा तंटा केला ही गोष्ट आपल्यास वसिष्ठ व विश्वामित्र यांच्या वादावरून स्पष्ट होते. या वादाचीं निरनिराळीं स्वरूपें रामायणामध्यें व महाभारतामध्यें दिसतात, पण सर्वांचें तात्पर्य एकच आहे, तें हें कीं ब्राह्मणाचा मुलगा ब्राह्मण व्हावा आणि क्षत्रियाचा मुलगा क्षत्रिय व्हावा, हा ब्राह्मणांचा आग्रह आणि विश्वामित्राचा आग्रह असा कीं, क्षत्रियाच्या मुलानें जर आपली बौद्धिक शक्ति वाढविली तर त्याला ब्राह्मण कां होतां येऊं नये ? अखेरीस विश्वामित्राचा जय झाला व तो ब्राह्मण झाला इतकेंच नव्हे तर अनेक ब्राह्मणकुलांचा तो प्रवर्तक झाला. आदिपर्वांत वसिष्ठविश्वामित्राची जी कथा दिली आहे, त्यावरून ही कथा फार प्राचीन काळची दिसते. ही कथा सूर्यवंशी क्षत्रियाच्या वेळची व पंजाबांतली आहे. वसिष्ठ ऋषींनीं विपाशा आणि शतद्रु ह्या दोन नद्यांमध्यें आपला प्राण देण्याचा यत्न केला, कारण, विश्वामित्रानें त्याचे शंभर पुत्र मारले होते. परंतु त्या नद्यांनीं वसिष्ठास बुडविलें नाहीं यामुळें त्या नद्यांस विपाशा व शतद्रु हीं नांवें मिळालीं असें (भा. आदि. अ. १७७ पा. ३६४) यांत वर्णन आहे. तसेंच विश्वामित्रानें सूर्यवंशी कल्माषपाद राजा याचा यज्ञ केला असें यांत वर्णन आहे. तात्पर्य, हा तंटा फार प्राचीनकाळचा पंजाबांतील आहे हें यावरून दिसतें व त्यावेळीं जे क्षत्रिय आपल्यास ब्राह्मण ह्मणविण्याची महत्त्वाकांक्षा धरीत त्यांस ब्राह्मण होतां येत होतें; परंतु अशा व्यक्ति फारच थोड्या असाव्या हें उघड आहे व ब्राह्मणांचा धंदा वेद पठण करणें व यज्ञयागादि क्रिया करविणें अत्यंत काठिण असून तो ब्राह्मणांकडेसच अखेरीस राहिला हें पुढें दिसून येईल.

वसिष्ठविश्वामित्राच्या तंट्यांत जातीच्या लग्नविषयक निर्बंधाचें जसें परीक्षण झालें तसें नहुष-अगस्ति या कथेमध्यें जातीच्या दुसऱ्या एका गोष्टीचें परीक्षण झालें. ब्राह्मणाचा धंदा इतरांनीं कां करूं नये या वादाप्रमाणें असा प्रश्न उपस्थित होतो कीं, ब्राह्मणांना इतर जातींचा धंदा करावयास कां लावूं नये? नहुषानें सर्व ऋषींस आपली पालखी उचलावयास सांगितलें व त्यांस जेव्हां त्याची पालखी खांद्यावर घेऊन जलदीं चालतां येईना तेव्हां त्यास तो मोठमोठ्यानें ‘ सर्प सर्प ’ म्हणजे “ चाला चाला ” असें म्हणूं लागला. तेव्हां अगस्ति ऋषीनें त्यास ‘ तूं सर्प हो ’ असा शाप दिला आणि तो सर्प होऊन खालीं पडला. (भा. वन. अ. १८१ पा. ३६८।९) या कथेतील तात्पर्य हें कीं, जे बौद्धिक धंदा करतील त्याजवर शारीरिक मेहनत करण्याची सक्ति होऊं शकणार नाहीं !

वैश्य व शूद्र.

असो, तर याप्रमाणें ऋग्वेदकालीं प्राचीन आर्य हिंदुस्थानांत येण्याच्या वेळीं त्यांच्यांत दोन जाती उत्पन्न झाल्या होत्या, परंतु अद्याप त्यांच्यांत कडक निर्बंध झाले नव्हते. जेव्हां ते पंजाबांत आले आणि तेथें त्यांनीं वस्ती केली त्या वेळेस साहजिकच तिसरा

वर्ग उत्पन्न झाला. देशांमध्यें शेतकीचा धंदा मुख्य असून त्याकडे पुष्कळ लोक लागले. हे लोक एकाच जागीं वसले किंवा वसाहत करून राहिले म्हणून त्यास विश् अथवा वैश्य म्हणजे सामान्य लोक म्हणूं लागले. ऋग्वेदांत विश् असा शब्द वारंवार येतो, अर्थात् पंजाबांत तीन जाती उत्पन्न झाल्या. रामायणामध्यें असें वर्णन आहे कीं प्रथम दोन जाती होत्या, व नंतर त्रेतायुगांत तीन झाल्या. त्याचें येथें आपल्यास युक्तत्व दिसतें. सारांश, पंजाबांत सूर्यवंशी क्षत्रियांची वसति झाली त्या वेळेस ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य या तीन जाती उत्पन्न झाल्या. यानंतर लवकरच दास अथवा मूळचे रहिवाशी यांचा शूद्र या चौथ्या जातीमध्यें समावेश होऊं लागला आणि वरच्या तीन जाती ह्या आर्यवंशाच्या असून त्यास त्रैवर्णिक अशी संज्ञा मिळाली. येथूनच पुढें जातीच्या कडक निर्बंधाचें स्वरूप उत्पन्न होऊं लागलें.

हिंदुस्थानांत आर्य लोक आले त्या वेळेस त्यांच्यांत जातिनिर्बंधाचें थोडेंसें बीज असून ब्राह्मण व क्षत्रिय या दोन जाती किंवा ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य अशा प्रकारच्या धंद्याच्या भेदामुळें उत्पन्न झालेल्या तीन जाती होत्या. अशाच प्रकारचे भेद इराणी लोकांमध्येंही होते. रोमन लोकांतही होते. जर्मन लोकांतही होते. परंतु त्या त्या ठिकाणीं या जातिभेदास विवाहाच्या प्रतिबंधाचें पाउबळ मिळून अभेद्य निर्बंध असलेल्या जातींचा वृक्ष हिंदुस्थानाप्रमाणें कां उत्पन्न झाला नाहीं हा एक मोठा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. आर्य लोकांच्या सर्व शाखांमध्यें जातिनिर्बंधाचें बीज थोडेंबहुत तरी होतें. तेव्हां हिंदुस्थानांतच जें जातिनिर्बंधाचें प्राबल्य वाढलें त्याचें कारण हिंदुस्थानची विशिष्ट परिस्थिति हें होय हें उघड आहे. ही परिस्थिति म्हटली म्हणजे बाहेरून येणारे आर्य व हिंदुस्थानांतील राहणारे दास अथवा अनार्य यांच्या मधील महदन्तर हें होय. आर्य गोरे असून नाकाडोळ्यानें सुस्वरूप होते व अनार्य दास हे काळे असून बसक्या नाकाचे होते. यामुळें या दोन वंशांचें मिश्रण होणें संभवनीय नव्हतें. त्यांच्या बौद्धिक शक्तीमध्येंही मोठी तफावत होती. दुसऱ्या आर्यशाखा जेथें जेथें गेल्या तेथें अशा प्रकारची परिस्थिति कोठेंच नव्हती. तेथील पूर्वींचे रहिवाशी बहुतेक आर्यवंशाचेच होते. तेथील लोक आर्यवंशाचेच नसले तरी वर्णानें किंवा बुद्धिमत्तेनें नवीन आलेल्या आर्यांहून फारसे भिन्न नव्हते. जर्मनींत अशा प्रकारचा भिन्नपणा मुळींच दिसला नाहीं. रोममध्यें थोडासा भिन्नपणा होता, परंतु प्रथम कांहीं दिवस लग्नाचा निर्बंध दोन्ही जातींमध्यें राहिला, पण तो लवकरच दूर झाला. ग्रीस, इराणमध्येंही अशी स्थिति होती. हिंदुस्थानामध्यें मात्र हा फरक एवढा मोठा होता की दोन्ही जातींचें मिश्रण होणें असंभाव्य झालें आणि दोन्ही जातींमध्यें वाद सुरू झाला तो अद्यापही मिटला गेला नाहीं. तुळशीदासानें आपल्या वेळचें असें वर्णन केलें आहे कीं "वादे शूद्र द्विजनसे हम् तुमसे कछू घाटी। ब्रह्म जाने सो ब्राह्मण आखी दिखावाहे दाटी ॥" अर्थ—शूद्र ब्राह्मणांशीं वाद घेतात आम्ही तुमच्याहून काय कमी आहों ? ब्रह्म जाणतो तो ब्राह्मण असें म्हणून त्यांजकडे डोळे वटारून दाखवितात. अशा प्रकारचा हा तंटा त्यावेळेपासून चालू असून त्याजपासून आर्यलोकांमध्यें असणाऱ्या जातींचे निर्बंध फार कडक झाले, व निरनिराळ्या अनेक जाती उत्पन्न झाल्या. या वादाचा इतिहास आपल्यास महाभारतावरून चांगला कळून येतो. हिंदुस्थानांतील या चमत्कारिक परिस्थि-

तीसारखी परिस्थिति इतिहासामध्यें एक दक्षिण आफ्रिकेंत मात्र उत्पन्न झालेली दिसून येते. तेथें गौरवर्ण आर्यांचा कृष्णवर्ण नीग्रो लोकांशीं संबंध येऊन पडल्यामुळें कांहींशी हिंदुस्थानासारखी परिस्थिति उत्पन्न झालेली आहे त्याजवरूनही आपल्यास थोडासा अंदाज करतां येतो.

शूद्रामुळें वर्णांची उत्पत्ति.

हिंदुस्थानांत वर्ण आणि जाती या शब्दांचा एकमेकांशी जो निकटसंबंध घडला त्याचें तरी कारण हेंच आहे. पाश्चात्य देशांत जित व जेते यांचा एकच वर्ण असल्यामुळें वर्णाला कोणतेंही महत्त्व आलें नाहीं. हिंदुस्थानामध्यें त्यांच्या वर्णामध्यें जमीन अस्मानाचें अंतर असल्यामुळें वर्णाला जातीचें स्वरूप आलें. आर्यवंशाच्या लोकांतही थोडासा वर्णाचा भेद उत्पन्न झाला. वैश्य हे कृषि-कर्म करणारे असल्यानें त्यांचा रंग गोरा जाऊन पिवळा झाला. क्षत्रियांच्या वर्णांतही हवा व व्यासंग यांमुळें फरक पडूं लागला, व रक्तवर्ण झाला. ब्राह्मणांचा वर्ण मूळचा आर्यवर्ण म्हणजे गोराच राहिला. याला अपवाद अनेक कारणांनीं उत्पन्न होतात हें खरें. तथापि ब्राह्मण गोरा, क्षत्रिय तांबडा, वैश्य पिवळा व शूद्र काळा, असा साधारण नियम आहे. विष्णूचे चार युगांत असे चार वर्ण बदलतात अशी समजूत यामुळेंच उत्पन्न झालेली आहे. काळा ब्राह्मण व गोरा शूद्र असा रंगाचा जर भेद असेल तर तो भयंकर अशी जी आपल्यांत कल्पना आहे त्याचें तरी कारण हेंच होय. ह्याप्रमाणें चातुर्वर्ण्य म्हणजे रंगावरून ठरलेल्या चार जाती हिंदुस्थानामध्यें उत्पन्न झाल्या. त्यांच्यांत विरोध कसा वाढत गेला यांचा आपण येथें विचार करूं.

प्रारंभीं आर्यलोक हिंदुस्थानांत आले त्यावेळीं त्यांच्यांत तीनच जाती असून लग्ननिर्बंध थोडा होता व ब्राह्मणांनीं तिन्ही वर्णांच्या स्त्रिया करण्यास हरकत नव्हती. क्षत्रियांनीं ब्राह्मणेतर दोन वर्णांच्या स्त्रिया कराव्या. वैश्यांनीं मात्र एक वर्णाच्या म्हणजे वैश्याच्या स्त्रिया कराव्या असा नियम होता. ज्या वेळेस चौथा वर्ण शूद्र समाजांत सामील झाला त्या वेळेस समाजांत शूद्र वर्णाच्या स्त्रिया करण्याच्या संबंधानें साहजिकच मोठा तंटा उपस्थित झाला. बहुतेक लोक साधारणपणें अशा स्त्रिया करण्याच्या विरुद्ध असणें साहजिक आहे. तथापि वैश्य वर्णाचा उद्योग शेतकीचा असल्यानें शूद्रांचा त्यांचा संपर्क विशेष येई व वैश्यांत एकच वर्णाची स्त्री करण्याचा अधिकार असल्यानें त्यांत शूद्र स्त्री करण्याचा प्रघात ज्यास्ती सुरू झाला असावा. क्षत्रियांत त्याहून कमी व ब्राह्मणांत फारच कमी. अशा स्त्रियांपासून उत्पन्न झालेली संतति वर्णानें मिश्र व बुद्धीनें कमी अशीच निपजली पाहिजे हें आपल्यास दिसतें. पूर्वीचा नियम असा होता कीं स्त्री कोणत्याही वर्णाची असली तरी ज्या वर्णाचा नवरा त्याच वर्णाची त्याची संतति; म्हणजे ब्राह्मणास क्षत्रिय किंवा वैश्य स्त्रियांपासून झालेली संतति ब्राह्मणच समजली जात असे. ज्या वेळेस आर्यलोक प्रथम आले त्या वेळेस ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य यांमध्यें वर्णाचें किंवा बुद्धिमत्तेचें फारसें अंतर नव्हतें व त्यांच्या खाण्यापिण्याच्या वगैरे बाबतींत कांहींच फरक नव्हता यामुळें वरील नियम योग्य होता. हाच नियम आतां शूद्र स्त्रिया करूं लागले तेव्हां लागू करायचा कीं काय ? हा प्रश्न उपस्थित झाला.

अशा प्रकारचा नियम खरोखरच पूर्वकालीं चालू होता ही गोष्ट महाभारतांतील एका अत्यंत महत्त्वाच्या श्लोकावरून दिसून येते. अनुशासनपर्व अध्याय ४४ यांत असें सांगि-

तलें आहे कीं ब्राह्मणांनीं तिन्ही वर्णांच्या स्त्रिया कराव्या व त्यास जी संतति होईल ती ब्राह्मणच होईल.

त्रिषु वर्णेषु जातो हि ब्राह्मणाद् ब्राह्मणो भवेत्।
स्मृताश्च वर्णाश्चत्वारः पञ्चमो नाधिगम्यते ॥

तिन्ही वर्णांपासून ब्राह्मणाला ब्राह्मणच होईल हा येथें सांगितलेला नियम पुढें बदललेला आहे हें आपल्या लक्षांत ठेवावयास पाहिजे. महाभारतांतच हा नियम बदललेला दिसतो (भा० अनुशासन० अ० ४८ पान १७३) यांत फक्त दोन स्त्रियाच्याच ठिकाणीं म्हणजे ब्राह्मणी व क्षत्रिय यांच्या ठिकाणीं ब्राह्मणसंतति जन्म पावते असें सांगितलें आहे. मनुस्मृतीमध्यें जो नियम सांगितला आहे तो हाच संकुचित नियम आहे. अर्थात् यावरून असें दिसतें कीं पूर्वी सढळ नियम होता. तो नियम संकोच होऊन महाभारतकाळीं अर्थात् सौतीच्या काळीं दोन वर्णांत झालेल्या संततीसच ब्राह्मणत्व कबूल केलें गेलें, म्हणजे ब्राह्मणाला ब्राह्मण व क्षत्रिय जातीच्या स्त्रीपासून जी संतति होईल तीच ब्राह्मण समजावी असा नियम चालू झाला. यानंतर हाही नियम संकोच होऊन ब्राह्मणाला ब्राह्मण स्त्रीपासून संतति होईल तरच ती ब्राह्मण समजली जाईल असें याज्ञवल्क्यादि स्मृतीत सांगितलें आहे. सारांश, अनुशासन पर्वांतलें पहिलें वचन बहुधा प्रथम आर्य हिंदुस्थानांत आले त्या वेळीं व ब्राह्मणकाळीं जो नियम होता त्याचें दर्शक आहे. या नियमाचें तात्पर्य असें होतें कीं ब्राह्मणाला तिन्ही वर्णांच्या स्त्रिया करण्याचा अधिकार आहे व त्यांपासून झालेली संतति ब्राह्मणच होय; हा नियम लागू करून ब्राह्मणांनीं शूद्र स्त्री केल्यास त्यांची संतति ब्राह्मण मानायची कीं काय? पराशर ऋषींनीं मत्स्यगंधेपासून व्यास महर्षि उत्पन्न केले ते ब्राह्मणांत अत्यंत बुद्धिमान् व श्रेष्ठ होते. यांचेंच अनुकरण करावयाचें कीं काय? किंवा 'न देवचरितं चरेत्।' या न्यायानें व्यास ऋषींचें उदाहरण न घेतां शूद्रस्त्रीपासून झालेली संतति कमी लेखावयाची हा प्रश्न मोठ्या तंट्याचा व वादविवादाचा झाला असला पाहिजे. याचा निकाल सरतेशेवटीं शूद्र स्त्रीच्या विरुद्ध झाला हें साहजिकच आहे. इतक्या भिन्न परिस्थितीच्या वर्णांची संतति कधींही तेजस्वी निपजणार नाहीं. म्हणूनच ब्राह्मणांनी शूद्र स्त्री करूं नये असेंच ठरत चाललें. "कित्येकांस हा नियम मान्य नाहीं." असें महाभारतांतही म्हटलें आहे. परंतु थोर लोक शूद्र वर्णाच्या स्त्रीच्या ठिकाणीं अपत्योत्पादन करीत नाहींत असेंही त्यांत म्हटलें आहे. (अनु. अ. सदर) एकंदर रीतीनें हा वाद फारच मोठा झाला असें दिसतें. शूद्र स्त्रीच्या ठिकाणीं झालेल्या मुलास दौलतीचा वांटा मिळावा कीं नाहीं हाही प्रश्न उपस्थित होऊन त्याचा निकाल महाभारतकाळीं त्याला १/१० वांटा द्यावा, असें ठरविलें आहे. परंतु महाभारतानंतरच्या काळीं स्मृत्यादिकांत त्याला मुळींच वांटा देऊं नये असें ठरलें. असो. शूद्र स्त्रीच्या मुलाची जात ब्राह्मणाहून अखेरीस निराळी ठरली हें साहजिकच झालें. कारण, त्यांच्या दोघांच्या वर्णांत व बुद्धिमत्तेंत फारच अंतर होतें. तथापि कांहीं लोक याच्या विरुद्ध होतेच. बीज व क्षेत्र यांचा परस्पर महत्त्वाचा वाद मनुस्मृतीमध्यें पुष्कळच वर्णिलेला आहे. शूद्र स्त्री हें क्षेत्र व ब्राह्मण पति हें बीज यांत महत्त्व कोणाला द्यायचें व किती द्यायचें हा वाद मनुस्मृतींत फारच विस्तारानें मांडलेला आहे. शेवटीं ब्राह्मणापासून झालेली शूद्रस्त्रीसंतति ही ब्राह्मण नव्हे व शूद्रही नव्हे तर निराळी एक जात उत्पन्न होऊन ती निराळ्या दर्जाची ठरली. (अनुशासन प० अ० ४८) यांत या जातीचें नांव

पारशव असें ठरविलें आहे व त्या शब्दाचा अर्थ

परं शवाद् ब्राह्मणस्यैव पुत्रं ।
शूद्रापुत्रं पारशवं विदुः ।
शुश्रूषकः स्वस्य कुलस्य स स्यात् ।
स्वचारित्र्यं नित्यमथो न जह्यात् ॥

' ब्राह्मणाचा शूद्रस्त्रीपासून झालेला पुत्र शवाच्या पलीकडे म्हणून पारशव समजावा. त्यानें आपल्या कुलाची शुश्रूषा करावी. आपलें नित्य कर्म सेवा सोडूं नये' असा सांगितला आहे. या भेदामुळें हळुहळु अन्य वर्णाची स्त्री न करण्याचें तत्त्व वरच्या वर्णांतही शिरूं लागलें. क्षत्रियांनीं शूद्र स्त्री केली असतां तिच्या पोटीं झालेली संतति ही दुसऱ्या वर्णाची आहे असें समजलें जाऊन तिला उग्र हें नांव मिळालें. पण वैश्य वर्णास, वैश्य व शूद्र या दोनच वर्णांच्या स्त्रिया करण्याचा अधिकार होता. त्या दोहोंपासूनही वैश्य प्रजाच उत्पन्न होते असें भा. पा. १७४ अ. अ. ४८ यांत सांगितलें आहे. ही गोष्ट पुढील कोणत्याही स्मृतिकारांनीं मानलेली नाहीं. ही गोष्ट महाभारतकालानंतर बदलली. पण त्यापूर्वी तशी व्यवस्था चालूं असल्यानें वैश्य जातींत शूद्रांचें बरेंच मिश्रण झालें. अर्थातच वैश्य वर्ण हा शुद्ध आर्य वर्ण आहे कीं नाहीं याबद्दल थोडीशी शंका उत्पन्न होऊन ब्राह्मण वैश्य वर्णाच्या स्त्रिया करतील तर संतति ब्राह्मण समजली न जातां वैश्य किंवा अंबष्ठ जातींतील होईल असें ठरलें गेलें. सारांश, निरनिराळ्या वर्णाच्या स्त्रिया करण्याच्या संबंधानें थोडथोडा विचार व निर्बंध उत्पन्न होऊं लागला. हें अनुलोम विवाहासंबंधानें झालें. पण प्रतिलोम विवाहासंबंधानें प्रारंभापासूनच विरुद्ध कटाक्ष होता असें दिसतें. वरिष्ठ वर्णाच्या स्त्रिया खालच्या वर्णांनीं करूं नये असा निर्बंध प्रारंभीं नसला तरी लवकरच सरू झाला असावा; कारण, अशा निंद्य विवाहापासून किंवा संबंधापासून झालेली संतति यांचे अगदींच कनिष्ठ वर्ग मानण्यांत आले. क्षत्रियापासून ब्राह्मण स्त्रीला झालेला पुत्र हा सूतजातीचा मानला गेला आणि वैश्याला ब्राह्मणस्त्रीपासून झालेल्या पुत्रास वैदेहक असें मानलें गेलें. ब्राह्मण स्त्रीपासून शूद्रास संतति झाल्यास ती तर फारच निंद्य समजली गेली व त्यास चांडाल मानलें जात असे. सूत आणि वैदेह हे दोघेही आर्य मातापितरांपासूनच उत्पन्न झाले असल्यानें वैदिक संस्काराच्या बाहेर आहेत असें मानलें गेलें नाहीं. पण चांडाल तर अस्पृश्य मानला गेल्यानें गांवांतही राहण्यास योग्य नाहीं असें मानलें जाऊन, त्यानें गांवाच्या बाहेर राहिलेंच पाहिजे असा नियम झाला (अनु० अ० ४८ पा० १७४). हा नियम ब्राह्मणांतही दृष्टीस पडतो त्यावरून तो फार प्राचीन काळापासून प्रचारांत असावा.

वरिष्ठ वर्णाच्या स्त्रिया खालच्या वर्णाच्या लोकांनीं विशेषतः शूद्रांनीं केल्यास त्यापासून भयंकर नुकसान होतें अशा प्रकारची समजूत फार प्राचीन काळापासून चालत आलेली आहे. ही समजूत साहजिक आहे. जेथें दोन वर्णांमध्यें अत्यंत फरक असतो, म्हणजे एक गोरा व दुसरा अतिशय काळा आणि ज्या वेळेस त्यांच्या संस्कृतीमध्येंही फारच अंतर असतें; म्हणजे एक अत्यंत सुधारलेला व दुसरा अगदीं अज्ञानांत पडलेला व अतिशय अमंगळ रीतीनें राहणारा, तेथें अशा वर्णांचें मिश्रण विशेषतः प्रतिलोम मिश्रण म्हणजे उच्च वर्णाची स्त्री व नीच वर्णाचा पुरुष असें मिश्रण निंद्य समजलें जावें यांत आश्चर्य नाहीं. ब्राह्मणकाळापासून तों महाभारतापर्यंत वर्णसंकराची जी अतिशय निंदा केलेली आहे त्याचें कारण हेंच होय. वर्णसंकरापासून चांडालासारखी नीच प्रजा उत्पन्न होते असें लोक मा-

नीत, याचें कारण दोन वर्णांमधील संस्कृतीचें अत्यन्त भिन्न स्वरूप हें होय. भगवद्गीतेंतही वर्णसंकराचें मोठें भय दाखविलेलें आहे. " संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च " अशा प्रकारची भगवद्गीतेमध्यें संकराबद्दल शिक्षा सांगितली आहे. वर्णसंकर होऊं न देण्याविषयीं राजानें खबरदारी ठेवली पाहिजे असें समजलें जात असे. वर्णसंकर न होऊं देण्याबद्दल राजांचे परिश्रम लोकांच्या स्तुतीस पात्र होत. सारांश, वर्णसंकराचें मोठें पाप मानलें जात असून त्याजविषयीं लोकांस मोठा तिटकारा असे.

वर्णसंकराची भीति.

वर्णसंकर फार भयंकर आहे ही कल्पना प्रत्यक्ष अमलांत होती, असें हल्लींच्या पंजाबांतील कित्येक लोकांच्या परिस्थितीवरून दिसतें. ब्राह्मणस्त्रीपासून शूद्रास झालेला मुलगा चांडाल आहे अशी कल्पना केवळ धर्मशास्त्राची आहे, वास्तविक अशी संतति चांडाल मानली गेलेली नाहीं, चांडाल म्हणजे येथील मूळच्या रहिवाशांपैकीं अत्यंत कनिष्ठ व अत्यंत वाईट स्थितींतले लोक होत अशी कित्येकांची समजूत आहे. परंतु पंजाबांतील अस्पृश्य जातीमध्यें चूहरा जातीचे जे लोक आहेत त्यांत खरोखरच आर्य जातीचें मिश्रण आहे असें अलीकडे शीर्षमापनशास्त्रावरून निश्चयानें ठरलेलें आहे. अर्थात् ही चांडालांची जात वरीलप्रमाणें उत्पन्न झाली असणें संभवनीय आहे. वर्णसंकराच्या भीतीनें निरनिराळ्या जाती कशा उत्पन्न झाल्या हें चूहरांच्या उदाहरणावरून व्यक्त होईल. प्रतिलोम विवाहाच्या संबंधानें जी भयंकर भीति वर्णसंकराची दाखविलेली आहे त्यामुळें असले विवाह यापुढें बंद पडले असावे इतकेंच नव्हे तर अनुलोम विवाह सुद्धां हळुहळु कमी पडले असावे व अनुलोम विवाहानें उत्पन्न झालेल्या नव्या जाती आपसाआपसांतच विवाह करण्याचा प्रतिबंध मानू लागल्या असाव्या.

वर्णसंकराच्या संबंधानें भीति उत्पन्न होऊन चार वर्ण ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र हे आपापल्यांतच विवाह करूं लागले यांत ब्राह्मणांनीं मोठा अन्याय केला असा आक्षेप उत्पन्न होणें साहजिक आहे. ब्राह्मणांचा व शूद्रांचा विवाह झाला असतां संतति होईल ती कमी दर्जाची कां मानावी ? सर्व लोकांस परमेश्वरानें सारखीच बुद्धिमत्ता दिली आहे; ब्राह्मण हे सर्वच अधिक चांगल्या नीतीचे व शुद्धाचरणाचे असतात असें नाहीं; शूद्रांतही नीतिमान्, सदाचरणी व बुद्धिमान लोक आहेत असा आक्षेप साहजिकच निघतो. अमुक एका जातीच्याच लोकांनीं बुद्धीचा मक्ता घेतलेला नाहीं, किंवा सदाचरणाचाही टेंभा मिरविलेला नाहीं. मूर्ख व दुराचारी लोक ब्राह्मणांतही आहेत. तेव्हां वर्णभेद वंशावर अवलंबून नसून स्वभावावर केवळ अवलंबून असावा, अशा प्रकारचे आक्षेप नेहेमीं निघतात, व ते बौद्ध काळींही निघालेले असावे. महाभारतांत यासंबंधाचें एक महत्त्वाचें आख्यान आहे. तें येथें समग्र देण्यासारखें आहे. पूर्वीं नहुष राजास ब्राह्मणांचा शाप झाल्याची हकीगत दिलीच आहे. अर्थात् नहुषाच्या मनावर ब्राह्मणांच्या वर्चस्वाचें चांगलेंच दडपण पडलें असावें, व त्याच्या समोर ब्राह्मणांचें श्रेष्ठत्व कां ? हा प्रश्न नेहेमीं उभा राहिलेला असावा. युधिष्ठिराचा व सर्प झालेल्या नहुषाचा जो संवाद वनपर्वांत दिलेला आहे तो अतिशय महत्त्वाचा आहे. नहुष म्हणतो " धर्मा, माझ्या प्रश्नाचा योग्य जबाब देशील तर मी तुझ्या बंधूस सोडतो." नहुषानें या वेळीं भीमास धरलें होतें. युधि-

ष्ठिरानें जबाब दिला, " हे सर्पा, विचार; मी शक्तीप्रमाणें उत्तर देईन " नहुषानें विचारलें "ब्राह्मण कोणाला म्हणावें?" युधिष्ठिरानें, ब्राह्मणस्त्रीपासून ब्राह्मणास झालेला तो ब्राह्मण, असा जबाब न देतां एक चमत्कारिकच जबाब दिला. तो मोरोपंताच्या शब्दांनीं आपण देउं.

तोचि ब्राह्मण जेथें शांति दया, दान, सत्य, तप, धर्म ॥

अर्थात् ब्राह्मणाचें लक्षण त्याच्या उच्च स्वभावाप्रमाणें युधिष्ठिरानें सांगितलें, पण येथें हा वाद संपला नाही, नहुषानें याजवर प्रश्न केला.

चातुर्वर्ण्यं प्रमाणं च सत्यं चेद् ब्रह्म चैवहि
शूद्रेष्वपि च सत्यं स्याद् दानमक्रोध एव च।

म्हणजे चातुर्वर्ण्याची व्यवस्था प्रमाण मानली पाहिजे आणि सत्य हेंच जर ब्रह्म अथवा ब्राह्मण्य असेल, तर शूद्राच्या ठिकाणीही सत्य, दान, शान्ति इत्यादि दिसतात. (याची वाट काय ?) ह्याचें उत्तर युधिष्ठिरानें असें दिलें कीं, " जर शूद्रांत हें लक्षण असेल आणि ब्राह्मणांत हें लक्षण नसेल तर तो शूद्रही शूद्र नाहीं व ब्राह्मणही ब्राह्मण नाहीं. ज्या ठिकाणी हें वृत्त म्हणजे वर्तन दिसेल तो ब्राह्मण समजावा आणि ज्या ठिकाणीं हें वर्तन नसेल तो शूद्र समजावा. " नहुषानें यावर प्रश्न केला ' जर वृत्तावरून तुझ्या मतानें ब्राह्मण ठरतो तर जाति ही व्यर्थ आहे,जोंपर्यंत कृति असणार नाहीं' यावर युधिष्ठिरानें उत्तर दिलें (व.अ. १८०)

जातिरत्र महासर्प मनुष्यत्वे महामते ।
संकरात्सर्ववर्णानां दुष्परीक्ष्येति मे मतिः ॥
सर्वे सर्वास्वपत्यानि जनयन्ति सदा नराः ।
वाङ्मैथुनमथो जन्म मरणं च समं नृणाम्॥
इदमार्षं प्रमाणं च ये यजामह इत्यपि ।
तस्माच्छीलं प्रधानेष्टं विदुर्ये तत्त्वदर्शिनः ॥
कृतकृत्याः पुनर्वर्णा यदि वृत्तं न विद्यते ।
संकरस्तत्र राजेन्द्र बलवान् प्रसमीक्षितः ॥

युधिष्ठिरानें म्हटलें—" हे सर्पा, मुख्य जाति हल्लीं मनुष्यत्व ही आहे. कारण, सर्व वर्णांचा संकर झाल्यामुळें निरनिराळ्या जातींची परीक्षा करितां येत नाहीं असें मला वाटतें. सर्व वर्णांचे लोक सर्व जातींच्या ठिकाणी अपत्य उत्पन्न करतात, यामुळें वाणी आणि जन्ममरण एवढेंच सर्वांचें सारखें आहे. ह्याशिवाय ' ये यजामहे ' हें आर्षप्रमाण वेदांतलें आहे. त्याजवरून तत्त्वदर्शी लोक शीलाला प्रधान मानतात. जर वृत्त चांगलें नसेल तर वर्ण असून फुकट. कारण, हल्लीं बलवान् संकर दिसतो आहे." ह्या उत्तराचा बारकाईनें विचार केला तर त्यांत वर्ण नाहीं हें कबूल केलेलें नाहीं. वर्णांचा संकर झाल्यामुळें निरनिराळ्या प्रकारच्या लोकांत निरनिराळें आचरण दिसतें यामुळें प्रथम जर वर्णावरून वृत्त ओळखीत होते, तर आतां वृत्तावरून वर्णास ओळखलें पाहिजे. ब्राह्मणवर्णाचा मनुष्य शीलवान् असलाच पाहिजे असा पूर्वी समज होता, परंतु वर्णसंकरामुळें असा भयंकर प्रकार झाला आहे कीं, " ब्राह्मणांतही वाईट लोक निपजत आहेत. तेव्हां वर्तनाला प्राधान्य दिलें पाहिजे व जे लोक वर्तनानें उत्तम आहेत ते ब्राह्मण समजले पाहिजेत. " अशा प्रकारचा युक्तिवाद युधिष्ठिरानें केला आहे. त्यावरून वर्णांचें अस्तित्व जातितः नाहींसें होत नाहीं. युधिष्ठिराचे म्हणण्याचें तात्पर्य असें कीं, हा जो घोटाळा झालेला आहे हा **वर्णसंकरानें** झालेला आहे. शूद्रामध्यें चांगलीं मनुष्यें निपजलीं, शूद्रांत ज्ञान, दान, दया, सत्य इत्यादि गुण दिसले तरी ते शूद्रजातींतही असे गुण येऊं शकतात म्हणून नव्हे तर शूद्रांत ब्राह्मणांचा संकर झाल्याकारणानें ब्राह्मण जातीचे गुण कांहीं कांहीं शूद्रांत दिसूं लागले. ब्राह्मणांत असत्य, क्रौर्य, अधर्म इत्यादि दुर्गुण दिसले तर ते ब्राह्मणां-

तही वाईट माणसें निपजूं शकतात म्हणून नव्हे तर ब्राह्मणांत शूद्रांचा संकर झाल्याकारणानें असे दुर्गुण दिसतात. सारांश, युधिष्ठिराच्या जबाबांत वर्णाचें जातितः अस्तित्व नाहीं असें मानलें गेलें नाहीं, किंबहुना त्याच्या भाषणावरून वर्णाचेंच अस्तित्व कायम होतें हें उघड आहे.

युधिष्ठिराच्या भाषणांत वर्णसंकराची भीति पूर्ण प्रतिबिंबित आहे हें उघड आहे. वर्णसंकराची जी भीति हिंदुस्थानांतील आर्य लोकांना वाटत होती त्याचें कारण वर्ण अथवा वंश हा मनुष्य स्वभावाचा मुख्य स्तंभ आहे अशी त्यांची कल्पना होती. अमुक वर्णाचे लोक अमुक स्वभावाचेच असा त्यांचा समज होता. वर्ण आणि स्वभाव यांचें नित्य साहचर्य आहे असें ते मानीत. हा सिद्धान्त कितपत खरा आहे हा विषय निराळा आहे. तथापि अशी समजूत भारती आर्यांचीच होती असें नाहीं. हल्लीं युरोपांतील आर्य सुद्धां याच समजुतीचे आहेत. युरोपीयन लोकांच्या जातीजी बरोबरी इतर खंडांचे लोक करूं शकत नाहींत अशी त्यांची दृढ समजूत आहे. दक्षिण आफ्रिकेमध्यें हिंदुस्थानी किंवा निग्रो लोकांशीं युरोपियन लोकांचें जें आचरण आहे तें याच कारणामुळें आहे असें मानण्यास हरकत नाहीं. आर्य जातीची बरोबरी इतर जातीचे लोक करूं शकणार नाहींत असें जर्मन, फ्रेंच वगैरे लोक मानतात. त्यांत विशेषतः जर्मन लोकांचा असा कटाक्ष आहे. शौर्य, बुद्धिमत्ता इत्यादि कामांत जर्मनांची बहुतेक लोकांवर सरशी आहे, असा त्यांस अभिमान आहे; व्यवहारज्ञान, राजकार्यास अवश्य लागणारे गुण, व्यापाराला लागणाऱ्या चढाओढीचें सामर्थ्य हेंही आर्य वंशांत ज्यास्ती असून इतर खंडांचे इतर वंशाचे लोक त्यांची बरोबरी करूं शकणार नाहींत; असें इंग्लिशांदि पाश्चात्य आर्य म्हणविणारे लोक समजतात. तात्पर्य, आर्य वंशाचे लोक कांहीं विशिष्ट सामर्थ्याचे असतात; व हें सामर्थ्य व आर्य वंश यांचा नित्य संबंध आहे, असा पाश्चात्य देशांत समज हल्लींही आहे.

भारती आर्यांची नीतिमत्ता.

पण, पाश्चात्य आर्यांपेक्षांही अधिक उदात्त व उदार कल्पना भारती आर्यांची होती. भारतीय आर्यांनीं आर्यवंशी लोकांस जें उच्च मानलें होतें तें केवळ त्यांच्या शौर्यामुळें, व्यवहारचातुर्यामुळें, बुद्धिमत्तेमुळें, उद्योगामुळें किंवा इतर सामर्थ्यामुळें नव्हे तर आर्यलोक नीतिमत्तेमध्यें सर्वांहून श्रेष्ठ आहेत अशी त्यांची कल्पना होती. किंबहुना आर्य शब्दाचाही अर्थ जातिवाचक होता तो बदलून श्रेष्ठ नीतिवाचक असा अर्थ पूर्वीच्या ग्रंथांत वारंवार येतो. चांगलें आचरण तें आर्य आचरण व वाईट ते अनार्य असें तें समजत होते. भगवद्गीतेंमध्यें अनार्यजुष्ट हा शब्द अशाच अर्थानें आलेला आहे. "स्त्रीणामार्यस्वभावानाम्" असें म्हणतांना आर्य स्त्रिया आर्य स्वभावाच्या म्हणजे पतिदैवत आहेत असें ते मानीत. सारांश, आर्यवंशी लोक शौर्यानें किंवा बुद्धिमत्तेनें श्रेष्ठ आहेत तसेंच ते नीतिमत्तेनेंही श्रेष्ठ आहेत असा त्यांचा दृढनिश्चय होता. युधिष्ठिरानें ब्राह्मणाचें जें वर्णन दिलें आहे, त्यापेक्षां नीतिमत्तेचें अधिक उदात्त चित्र काढतां येणार नहीं. सत्य, दया, शान्ति, तप, दान इत्यादि सद्गुणांची वसति ब्राह्मणाच्या ठिकाणीं असलीच पाहिजे, अशी भारती आर्यांची समजूत होती. "उत्क्रानृतऋषिर्यथा" अशी उपमा दिलेली वाचून ब्राह्मणांच्या सत्यवादित्वाची कल्पना आपल्या समोर उभी राहते. तोंडांतून अनृत भाषण निघालेला ऋषि जसा निस्तेज पडतो

अशी उपमा ज्या अर्थी घेतली आहे त्या अर्थी ब्राह्मणाचें सत्यवादित्व भारतीय युद्धकाळीं किंवा महाभारतकाळीं मान्य असलें पाहिजे. ब्राह्मणाच्या ठिकाणी जे गुण सांगितलेले आहेत ते गुण नेहेमी ब्राह्मणजातीच्या मनुष्यांत असलेच पाहिजेत, असा भारतीय आर्यांचा समज होता. जातीचे गुण सहजच स्वभावसिद्ध असले पाहिजेत. ते बदलले, तर त्याच्या जातीतच बदल असला पाहिजे अशा समजुतीनें युधिष्ठिरानें गुणावरून जातीचें परीक्षण करिता येईल असें ठरविलें व त्याप्रमाणें त्यानें उत्तर दिलें. अशाच प्रकारची एक अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट उपनिषदांत आहे. सत्यकाम जाबाल हा एका ऋषीकडे उपनयनासाठी (शिक्षणासाठी) गेला, त्यावेळेस त्याच्या गुरूंनी त्यास ' विचारिलें तुझें नाव काय व तुझी जात कोण?' तेव्हा त्यानें सांगितलें—माझी आई असें म्हणाली की ' तुझा बाप कोण होता हें मला ठाऊक नाही, ' त्या वेळेस ऋषीनें म्हटलें " (ज्या ठिकाणी हजारों लोक खोटें बोलतील त्या ठिकाणी) तूं सत्य बोलतोस यावरून तूं ब्राह्मणाचा मुलगा आहेस असा माझा निश्चय आहे " यावरून ब्राह्मणांच्या सत्यवादित्वाविषयीं प्राचीन काळीं किती उदात्त कल्पना होती याचें दिग्दर्शन होतें. इतकेंच नव्हे तर ब्राह्मण आणि सत्य यांचें साहचर्य आहे अशी त्या वेळेस दृढ समजूत होती.

वर्णाचा आणि स्वभावाचा नित्य संबंध असल्या कारणानें वर्णांत जर मिश्रण झालें तर स्वभावातही मिश्रण झालेंच पाहिजे अशी भारती आर्यांची समजूत होती. वर्णसंकर म्हणजे स्वभावसंकर असें भारती आर्य मानीत. शूद्र जातीचा स्वभाव अनार्य अर्थात् वाईट असलाच पाहिजे असें अनेक हकीगतीवरून त्यांचें मत कायम झालें होतें. म्लेच्छ व इतर वर्णबाह्य जाती दुष्ट आहेत अशी त्यांची खात्री होती. वर्ण शब्दानें वंश हा अर्थ घ्यावयाचा असें वरील वर्णनावरून दिसून येईल. वर्णसंकरासंबंधानें भारतीय आर्यांत अतिशय द्वेष असल्या कारणानें जातीच्या संबंधानें त्यांच्यात अनुकूल मत उत्पन्न होऊन निरनिराळ्या जातींत विवाहबंधन उत्पन्न झालें व जातीचें बीज भारतीसमाजांत पूर्णपणें मुरलें गेलें. ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य यांचेही स्वाभाविक धर्म निरनिराळे कायम झाले. जाती स्वभावसिद्ध आहेत, ही कल्पना भगवद्गीतेंतही आहे व हा भेद ईश्वर निर्मित आहे असें त्यांत स्पष्टपणें म्हटलें आहे. 'चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः । ' असें भगवद्गीतेंत सांगितलें आहे. निरनिराळ्या जातीचे गुण स्वभावसिद्ध निराळे असतात ही गोष्ट यांत मान्य केलेली आहे. याच कारणानें वंशाचा भेद म्हणजे जातीचा भेद, वर्ण म्हणजे जात, असा निर्बंध कायम होऊन हिंदुस्थानांत निरनिराळ्या जाती कायम झाल्या.

वरील युधिष्ठिरनहुष-संवादांतलि वर्णन कोणत्या वेळचें आहे हें ठरविण्याची माहाजिक इच्छा उत्पन्न होते. 'हल्ली सर्व वर्णांचे लोक सर्व जातीच्या ठिकाणीं अपत्य उत्पादन करतात' हें जें युधिष्ठिरानें म्हटलें आहे हें कोणत्या वेळचें ? महाभारताच्या पूर्वकाळीं जातिनिर्बंध बहुतेक सर्व काळीं अमलांत असून चोहोंकडे वर्णसंकर चालला आहे असें जें युधिष्ठिरानें म्हटलें तें कोणत्या काळास अनुलक्षून म्हटलें हें ठरविलें पाहिजे. याचा बहुधा कटाक्ष बौद्ध लोकांवर असावा. बौद्ध लोकांनीं जातीचे निर्बंध झुगारून देऊन सर्व जात एक करण्याचा प्रचार सुरू केला होता. अशा वेळच्या स्थितीचें हें वर्णन असावें. किंवा चंद्रवंशी आर्य लोक प्रथम हिंदुस्थानांत आले त्यावेळीं

प्रारंभीं प्रारंभीं वर्णाच्या संबंधानें विशेष खबरदारी न घेतां निरनिराळ्या वर्णाच्या लोकांनीं शूद्र स्त्रिया केल्या त्यासंबंधास अनुलक्षून हें वर्णन असावें. या दोन काळाव्यतिरिक्त कोणत्याही काळीं जातीचे निर्बंध ढिले पडले नव्हते. पूर्वीं सांगितलेली सत्यकाम जाबालाची गोष्ट छांदोग्य उपनिषदांत असून ती वरील काळाच्या संबंधाचीच असावी हें उघड आहे. बौद्ध कालांत जो जातिनिर्बंधाचा अनादर झाला त्यामुळें महाभारतानंतर लौकरच जातिसंबंधाचे नियम अधिक कडक झाले असें आपण पूर्वीं पाहिलेंच आहे. असो.

ब्राह्मणांचें श्रेष्ठत्व.

ऋग्वेदकाळापासून म्हणजे इ० स० पूर्व ३००० वर्षांपासून तों महाभारत-काळापर्यंत चातुर्वर्ण्याची संस्था अमलांत असून चार वर्णांशिवाय त्यांच्या मिश्रणानें अधिक वर्ण कसे उत्पन्न झाले हें येथवर आम्हीं सांगितलें. आर्य वर्णाची नैतिक उन्नति फार उच्च स्वरूपाची असून शूद्रांची व म्लेच्छांची तशी नव्हती, हें ह्या विस्ताराचें मुख्य बीज होतें; त्यांतही या विशिष्ट परिस्थितींत ब्राह्मणांच्या आदरानें त्यास कायमचें स्वरूप आलें. महाभारतांत ब्राह्मणांच्या संबंधानें सर्व लोकांस अतिशय आदर असावा असें वारंवार जें सांगितलें आहे त्याचें कारण ब्राह्मणांची नीतिमत्ता महाभारतांत अतिशय श्रेष्ठ दर्जाची वर्णिलेली आहे हें होय. सर्वच ब्राह्मणांनीं आपलें आचरण खरोखरच उत्तम ठेविलें होतें कीं नाहीं हें येथें आपल्यास पाहण्याची जरूर नाहीं; पण ब्राह्मणांचें तप, सत्यवादित्व, शान्ति यांचें जें वर्णन महाभारतांत केलें आहे त्यावरून तत्कालीन ब्राह्मणांच्या संबंधानें लोकांचा समज कसा होता हें चांगलें दिसून येईल. कण्व ऋषींचें महाभारतांत आदिपर्वांत जें वर्णन आहे त्यावरून ब्राह्मणांनीं वेदविद्या पठण करणें व इंद्रियदमन करून तप करणें हेंच आपलें जगतांतील इतिकर्तव्य समजलें होतें. वसिष्ठ व विश्वामित्र यांच्या तंट्याच्या हकीगतीवरूनही ब्राह्मण व क्षत्रिय यांच्यामधील भेद काय हें स्पष्ट दिसून येईल. इंद्रियदमन, शान्ति व तप हीं ब्राह्मणांची विशेष कर्तव्यें आहेत असें मानलें जात होतें. विश्वामित्रानें वसिष्ठाची कामधेनु हरण केली तरी सुद्धां त्यास राग आला नाही. वसिष्ठाचे शंभर पुत्र विश्वामित्रानें मारले तरीही त्यानें आपला ब्रह्मदंड उचलला नाहीं. विश्वामित्राची स्थिति याहून उलट दाखविली आहे. त्याच्या शान्तीचा भंग तत्काल होत असे. त्यानें तपश्चर्या शेकडों वर्षें केली तरी मेनका पाहतांच तो कामवश झाला. याप्रमाणें वारंवार शान्ति व इंद्रियदमन यांचा भंग झाला तरी त्यानें ब्राह्मण्य मिळविण्याचा पुन्हां पुन्हां यत्न केला. अखेरीस शान्ति व इंद्रियजय हे जेव्हां त्यानें मिळविले तेव्हांच तो ब्राह्मण झाला. अशा अनेक कथा महाभारतांत आहेत. जरत्कारु ऋषीनें केवळ तपाकडे लक्ष देऊन विवाह करण्याचा विचार सोडून दिला. परंतु पितरांच्या आज्ञेवरून एक पुत्र होईपर्यंत गृहस्थाश्रम स्वीकारून पुत्र झाल्यानंतर संसार सोडून तपश्चर्या केली. अशी अनेक उदाहरणें सांगतां येतील. ब्राह्मणाचे ठिकाणीं शान्ति, दया, दान, सत्य, तप, धर्म हे गुण खरोखर वसत होते, असें युधिष्ठिरानें सांगितलेल्या लक्षणावरून कसें सिद्ध होतें हें आपल्यास दिसून येतें. वरील सद्गुणांवरून ब्राह्मणांच्या विषयीं लोकांचा आदर होता, इतकेंच नव्हे तर ब्राह्मणांस त्यांच्या तपःसामर्थ्यामुळें विलक्षण शक्ति आहे असें लोक मानीत. वसिष्ठाप्रमाणें नानाप्रकारचीं सुखसाधनें केवळ आपल्या इच्छेनें आपल्याकरितां नव्हे, तर लोकांच्या उपयोगाकरितां उत्पन्न करण्या-

चें सामर्थ्य ब्राह्मणांस आहे अशी समजूत असणें साहजिक आहे. सदाचरण व तप यांत कांहीं विलक्षण सामर्थ्य आहे असें इतिहासाच्या काळांतही अनेक वेळां निदर्शनास येतें. मग प्राचीनकाळी त्यांच्या संबंधानें याहूनही अधिक कल्पना असल्यास आश्चर्य नाहीं. वसिष्ठाचें सामर्थ्य पाहून विश्वामित्रानें " धिग्बलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजोबलं बलम् । " असे उद्गार काढले. असो. तर याप्रमाणें ब्राह्मणांचें सदाचरण, इंद्रियदमन, शान्ति, संसाराविषयीं विरक्तता इत्यादि गुणांनीं आध्यात्मिक तेज साहजिकच वाढलें जाऊन त्यांच्या विषयी लोकांमध्यें पूज्यभाव उत्पन्न झाला व ब्राह्मणांचें श्रेष्ठत्व सर्व वर्णांमध्यें कायम झालें व याचमुळें वर्णविभागास एका प्रकारानें अधिक मदत झाली.

चातुर्वर्ण्याची ऐतिहासिक उत्पत्ति.

हिंदुस्थानच्या प्राचीन काळापासून ऐतिहासिकरीत्या विचार करतां वर्णव्यवस्थेची उत्पत्ति कशी झाली ह्याची वरील विवेचनावरून वाचकांस कल्पना होईल. हिंदुस्थानांत आर्य लोक प्रथम आले त्यावेळेस त्यांच्यांत ब्राह्मण व क्षत्रिय असे दोन भेद झाले होते. ब्राह्मणांकडे वेदविद्या पठण करून यज्ञयागादिकांच्या वेळीं आर्त्विज्य करण्याचें कठीण काम आल्यामुळें त्यांच्याकडे मोठेपण येऊन त्यांची स्वतंत्र जात बहुतेक बनली होती. विश्वामित्राच्या हकीगतीवरून ही जात अद्याप अभेद्य नव्हती, म्हणजे दुसऱ्या क्षत्रिय जातीच्या मनुष्यांस इच्छा व सामर्थ्य असल्यास त्यांस ब्राह्मण होतां येत असें. आर्यांची पंजाबांत येऊन वस्ती झाल्यानंतर ज्या लोकांनीं शेतकीचा स्थायी धंदा पत्करला त्यांची साहजिकच निराळी जात बनली. ती विश् अगर वैश्य होय. पंजाबांत याप्रमाणें निरनिराळ्या मुख्य धंद्यावरून तीन जाती ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य अशा बनल्या. पण अद्याप तीन वर्ण नव्हते. तिन्ही जातीचे लोक आर्य असून त्यांचा एकच वर्ण होता; तो गौरवर्ण होय आणि या भिन्न जातीत परस्पर विवाह होत म्हणजे बहुधा अनुलोम तऱ्हेनें ब्राह्मण तिन्ही वर्णांच्या स्त्रिया करीत व क्षत्रिय दोन वर्णांच्या स्त्रिया करीत. यानंतर हळुहळु आर्यांची वसति हिंदुस्थानांत वाढूं लागली, व चंद्रवंशीय आर्यही हिंदुस्थानांत आले; व गंगायमुनेच्या प्रदेशांत त्यांचीं राज्यें स्थापित झालीं. यावेळीं हिंदुस्थानांतील मूळच्या रहिवाशांचा आर्यलोकांच्या समाजव्यवस्थेंत शिरकाव होऊन त्यांचा उपयोग साधारण सर्व प्रकारचें दास्यत्व करण्याकडे होऊं लागला आणि शूद्र म्हणजे तिन्ही जातींची शुश्रूषा करणारी चौथी जात उत्पन्न झाली. हळुहळु वरिष्ठ जातीच्या लोकांनीं शूद्र स्त्रियाही करण्यास प्रारंभ केला. वर्णाची उत्पत्ति येथें झाली. आर्य जातीचे लोक गोरे असून शूद्र जातीचे लोक काळे होते. यामुळें वर्णाला जातीचें स्वरूप आलें. पाश्चात्य देशांतही ज्या वेळेस आर्य पाश्चात्यांचा निग्रो लोकांशीं संबंध आला त्या वेळेस कलर अथवा वर्ण यास जातीचें स्वरूप आलें, असें आपण पाहतों. त्याचप्रमाणें वैदिक काळीं कृष्णवर्ण शूद्रांच्या संबंधानें वर्ण म्हणजे जात हा भेद उत्पन्न झाला. शूद्र वर्णाच्या स्त्रिया कराव्या कीं नाहीं, याजविषयीं तंटा उपस्थित होऊन शूद्रस्त्रीसंतति कमी दर्जाची ठरली आणि यामुळें निरनिराळ्या जाती आणखी उत्पन्न झाल्या. कारण, आर्य लोकांची संस्कृति व बुद्धिमत्ताही शूद्रांच्या बुद्धिमत्तेहून व संस्कृतीहून उच्च असल्यामुळें शूद्रास्त्रीपासून झालेल्या संततीस कमी मानण्याचा प्रघात पडून उग्र, परशव इत्यादि जाती उत्पन्न झाल्या. वैश्यांनीं शूद्रस्त्री केल्या-

स त्यांची संतति वैश्यच मानली जात अस-ल्यानें वैश्य जातीत वर्णाचा बराच फरक पडून वैश्यवर्ण पिंवळा ठरला गेला. क्षत्रियांच्या वर्णांतही असाच फरक पडत गेला व क्षत्रियांचा वर्ण तांबुस अशी समजूत झाली, परंतु हे वर्ण म्हणजे रंग साधारणरीत्या ठोकळ मानाचे होत; अपवादरहित नाही असेंच समजलें पाहिजे.

सर्वांत मुख्य गोष्ट ही कीं आर्य जातीच्या लोकांत व शूद्र जातीच्या लोकांत वर्णाचा व संस्कृतीचा जसा फरक होता तसा नीतिमत्तेचाही फरक होता व ही आर्यांची समजूत फारच उदात्त होती. आपल्याकडे मोठेपण त्यांनी घेतलें तें केवळ जेते म्हणून त्यांनीं घेतलें नाहीं, तर आपण नीतीनेंही शूद्रांच्याहून श्रेष्ठ आहों अशी त्यांची कल्पना होती व त्यांचें आचरणही त्याच प्रकारचें खरोखरच श्रेष्ठ होतें. आर्य म्हणजे सर्व गुणांनी युक्त असा पुरुष होय आणि अनार्य म्हणजे वाईट गुणांनी युक्त असें ते समजत. आर्य शब्दाचा बहुतेक अर्थ बदलून त्याचा नीतिमत्तेशी संबंध झाला. यामुळें, आर्यांचा व अनार्यांचा संबंध अतिशय अनिष्ट, कारण त्यापासून नीतीचाही बिघाड होईल अशी त्यांची समजूत होती. वर्णसंकरासंबंधानें त्यास जी भीति वाटे त्याचें कारण हेंच होतें की आर्य वर्णाचे लोक नीतीनें उच्च असून शूद्र वर्णाशी त्यांचा संकर झाल्यास त्यांची संतति आचरणानेंही नीच होईल. अर्थात् ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य यांनी शूद्र स्त्री करूं नये, असा निर्बंध झाला. या निर्बंधाच्या कमीअधिकपणामुळें ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य यांच्यांतीलही भेद अधिकाधिक वाढूं लागला. ब्राह्मणांचें आचरण अतिशय श्रेष्ठ असल्यानें त्यांच्या विषयी विशेष आदर समाजामध्यें वाढूं लागला. ब्राह्मणांची शान्ति, त्यांचें तप, त्यांची संसाराविषयी विरक्तता इत्यादि गुणांनीं त्याचा वर्ण श्रेष्ठ ठरला. येणेंप्रमाणें चातुर्वर्ण्याची उत्पत्ति ऐतिहासिकरीत्या दिसते. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र हे चार वर्ण आनुवंशिक स्वभावामुळें उत्पन्न झाले व त्याच्यांत प्रतिलोम विवाहाविषयी तर विशेष खबरदारी घेतली गेली. ब्राह्मण स्त्रीपासून शूद्र पतीस झालेली संतति अतीशय निंद्य ठरून त्यांची गणना चांडाळांत झाली, त्याचप्रमाणें क्षत्रिय स्त्रीपासून शूद्रास झालेली संतति धर्मबाह्य निषाद मानली गेली. वरच्या तीन वर्णांत प्रतिलोम विवाहानें झालेली संतति निराळ्या जातीची परंतु वरील शूद्र संततीप्रमाणें धर्मबाह्य समजली गेली नाही. असो. याप्रमाणें वर्णाचा व निरनिराळ्या जातीचा उगम ऐतिहासिकरीत्या लागतो. आतां महाभारतांत वर्णाची उपपत्ति कशी सांगितली आहे, हें आपण पाहूं व याचा वरील उपपत्तीशी मेळ घालूं.

महाभारतांतील सिद्धान्त.

शान्तिपर्व अध्याय १८८ यांत असें वर्णन केलेलें आहे की, ब्रह्मदेवानें प्रथम ब्राह्मणच निर्माण केले व तदनंतर त्यांना स्वर्गप्राप्ति व्हावी म्हणून त्यानें सत्य, धर्म, तप, वेद, आचार आणि शुचिर्भूतपणा ही निर्माण केली. नंतर ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र हे मनुष्यांतील आणि सत्त्वादि गुणानी युक्त असे इतरही प्राणिवर्णांतील वर्ण त्यानेंच उत्पन्न केले. ब्राह्मणांचा वर्ण शुभ्र होय. क्षत्रियांचा रक्त, वैश्यांचा पीत आणि शूद्र कृष्णवर्ण असतात. असें सांगितल्यावर अशी शंका काढली आहे की "ब्राह्मणादि चार वर्णांत जो परस्पर भेद आहे त्यास कारण जर श्वेतादि वर्ण असतील तर मग सर्वच वर्ण संकीर्ण आहेत. कारण, प्रत्येक वर्णांत निरनिराळ्या रंगाचे लोक आहेत. रंगावरून वर्णभेद मानतां येत नाही. इतर कार-

णामुळेंही वर्णांत भेद मानतां येत नाही, कारण, ब्राह्मणादि सर्व वर्णांत काम, क्रोध, भय, लोभ, क्षोभ, चिंता या सर्वांचा सारखाच अंमल आहे. मग वर्णभेद असण्याचें कारण काय? ब्राह्मणादि सर्वेही वर्णांच्या शरीरांतून घर्म, मूत्र, मल, कफ, पित्त, रक्त हे सारख्याच रीतीनें बाहेर पडतात; मग वर्णभेद मानण्याचें कारण काय?" याचें उत्तर भृगूनें असें दिलें आहे की, "सर्व जग प्रथम ब्राह्मणच होतें; पण कर्मांच्या अनुरोधानें त्यास वर्णाचें स्वरूप आलें. ब्राह्मणांपैकीं जे रजोगुणी होते ते विषयोपभोगाची प्रीति, कोपिष्ठपणा, साहस कर्माची आवड यामुळें क्षत्रिय झाले. रज व तम यांच्या मिश्रणामुळें जे ब्राह्मण पशुपालन व कृषि करूं लागले ते वैश्य बनले आणि जे तमोगुणी असल्यामुळें हिंसा व असत्य याजवर आसक्त झाले आणि हव्या त्या कर्मावर उपजीविका करूं लागले ते शूद्र झाले. सारांश, कर्मांच्या योगानें एकाच जातीचे निरनिराळे वर्ण बनले." (भा० पु० ६ पान २८६) या विवेचनामध्यें वर्णांची उपपत्ति सत्त्वरजतमावर लावलेली आहे. तिचेंही तात्पर्य, वरील ऐतिहासिक उपपत्तीशी मिळतें आहे. सत्त्वाचा रंग शुभ्र असतो, रजाचा रंग तांबडा असतो व तमाचा रंग काळा असतो. रज व तम यांच्या मिलाफाचा रंग पिंवळा असतो. सत्त्वरजतमांच्या काल्पनिक रंगावरून वर्णांची कल्पना केली आहे, तथापि त्यांतला स्वभावभेद हा मुद्दा सुटलेला नाही. ब्राह्मण सत्त्वशील असतात व शूद्र तमोयुक्त असतात, क्षत्रिय रजोयुक्त असतात इत्यादि वर्णनांत वर्णांच्या स्वभावभेदाचें अस्तित्व यांत कमी केलें आहे. दोन वंशांच्या निरनिराळ्या नीतिमत्तेवरूनच त्यांचा उच्च नीच भाव ठरविण्याचा यांत प्रयत्न केला आहे. मूळ जात एक होती व पुढें निरनिराळ्या स्वभावावरून वंशाचा वर्णाचा भेद पडला ही गोष्ट यांत मान्य केलेली दिसते. गुण हे वर्णाला स्वाभाविक आहेत हा सिद्धांत विशेषत ब्राह्मण व शूद्र या वर्णांनाच लागू पडेल. एक सत्त्वप्रधान तर दुसरें तमःप्रधान असें ठरलें गेलें होतें. ब्राह्मणाच्या ठिकाणीं सत्य, तप वगैरे गुण जे युधिष्ठिराच्या उत्तरांत आहेत तेच येथें सांगितलेले आहेत, हें उघड आहे.

विवाहबन्धन.

असो. चातुर्वर्ण्याची उत्पत्ति कशीही असो. महाभारताच्या पूर्वकाळापासून हिंदुस्थानांत चातुर्वर्ण्यव्यवस्था होती हें निःसंशय आहे. ह्या व्यवस्थेचें मुख्य बीज जो वर्णाचा फरक किंवा संस्कृतीचा फरक तो महाभारतकालीन स्थितींत नव्हता हें मान्य करावें लागेल. कारण, वरील शांतिपर्वाच्या उताऱ्यांतच सर्व वर्णांत सर्व रंग सांपडतात व कामक्रोधादिकांचें प्राबल्य सर्व ठिकाणीं आहे असें कबूल केलें आहे. तथापि या दोन्ही गोष्टींचें थोडें तरी स्वरूप महाभारतकाळींही कायम असलेंच पाहिजे. त्याशिवाय ब्राह्मणाविषयींची पूज्यबुद्धि कायम राहिली नसती. तथापि ही गोष्ट बाजूस ठेवून या वर्णांत आपसांत लग्नाचे निर्बंध महाभारतकाळीं होते हे मान्य केलें पाहिजे. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र या चारी वर्णांत विवाहाची मनाई होती, किंबहुना, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्रही साधारणपणें आपल्याच जातीत विवाह करीत होते. मेग्यास्थिनीसनें या वेळचें जें वर्णन लिहून ठेविलें आहे त्यावरूनही हाच बोध होतो. तो म्हणतो, "या जाति आपल्यातच विवाह करतात. ब्राह्मणांस मात्र त्यांच्या उच्च वर्णामुळें सर्व जातींच्या स्त्रिया करण्याची परवानगी आहे." कदाचित् ही त्याची माहिती अपुरी असेल आणि क्षत्रिय, वैश्य हे

आपणांहून कनिष्ठ जातींच्या स्त्रिया करीत असतील. परंतु महाभारतकालीं असे अनुलोमविवाह ब्राह्मण प्रत्यक्ष करीत असत ही गोष्ट एकंदर पुराव्यावरून स्पष्ट आहे व अनु० पर्व अ० ४४ यांत स्पष्ट वचनही आहे. पूर्वकालीं ब्राह्मणांची तिन्ही वर्णांच्या स्त्रियांपासून झालेली संतति ब्राह्मण मानली जात असे; पण पुढें पुढें हा नियम संकुचित होऊन महाभारताच्या वेळीं ब्राह्मण व क्षत्रिय या दोन स्त्रियांपासून झालेली संतति ब्राह्मण समजली जाई. विलोम व अनुलोम संबंधामुळें कांहीं धर्मबाह्य व कांहीं शुद्धाचारयुक्त अशा जाति निर्माण झाल्या होत्या व त्यांतील विवाह त्यांतील लोकांतच होत असत. नीच वर्णांतून उच्च वर्णांत जाण्याचा प्राचीन काळीं रिवाज असे, असें विश्वामित्राच्या उदाहरणावरून दिसतें. पण ही गोष्ट महाभारतकालीं बंद पडली असावी. कारण, विश्वामित्राच्याच संबंधानें एक नवीन कथा अनुशासनपर्व अध्याय ३ व ४ यांत दिली आहे, ती मुद्दाम याच हेतूनें दिली आहे. युधिष्ठिरानें असा प्रश्न अचानक विचारिला "भीष्मा, जर क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र यांनां ब्राह्मण्य दुर्लभ आहे तर विश्वामित्र ब्राह्मण कसा झाला ? विश्वामित्राचा प्रताप विलक्षण आहे, त्या क्षत्रियाला हीं लोकोत्तर कृत्यें कशीं करतां आलीं ? व अन्य योनींत प्रवेश न करतां याच देहांत ब्राह्मण्य कसें प्राप्त झालें ?" याचें उत्तर भीष्मानें जें दिलें आहे त्यांत अशी कथा सांगितली आहे कीं, भृगु ऋषीचा पुत्र ऋचीक यास गाधीची कन्या दिली होती. गाधीला पुत्र नव्हता तेव्हां गाधीच्या स्त्रीनें म्हणजे ऋचीकाच्या सासूनें ऋचीकापाशीं पुत्र मागितला. इकडे ऋचीकाच्या स्त्रीनेंही पुत्र मागितला. दोघींस ऋचीकानें चरु मंत्रित करून दिले. आपल्या बायकोस ब्रह्म तेजानें मंत्रित करून चरु दिला व सासूकरितां क्षात्र तेजानें मंत्रित करून दिला. त्या दोघी मायलेकींनीं आपले चरु अदलाबदल करून खाल्ले. यामुळें ऋचीकाला जमदग्नीच्या पोटीं परशुराम हा क्षत्रियांशी ब्राह्मण जन्मला व गाधीच्या स्त्रीला ब्रह्मतेजानें युक्त असा विश्वामित्र झाला अशी या अध्यायांत कथा आहे. ब्राह्मणांत क्षत्रियांचा पराक्रम करणारा परशुराम कसा जन्मला व क्षत्रियांत ब्राह्मणाचा पराक्रम गाजवणारा विश्वामित्र कसा जन्मला या दोन्ही गोष्टींचा येथें खुलासा केला आहे. हा खुलासा मागाहून केलेला दिसतो. पूर्वकाळीं क्षत्रियांचे ब्राह्मण झाल्याचीं कित्येक उदाहरणें आम्हीं प्रारंभीं दिलींच आहेत, पण ही चाल यापुढें बंद पडली असावी. महाभारतकालीं अन्य जातीचा मनुष्य ब्राह्मण होऊं शकत नव्हता असें स्पष्ट दिसतें. किंबहुना, वैश्य हा क्षत्रिय होऊं शकत नव्हता किंवा शूद्र हा वैश्य होऊं शकत नव्हता. कोणत्याही जातीस किंवा वर्णास आपला वर्ण किंवा जाति सोडतां येत नव्हती. निदान चार वर्ण तरी अभेद्य झाले होते व त्यांच्या संकरापासून झालेल्या जातिही अभेद्य झाल्या होत्या. यामुळें समाजांत एका प्रकारचें तंट्याचें स्वरूप कायम झालें होतें हें खरें, तथापि ब्राह्मणवर्णास आपल्याहून खालच्या तिन्ही वर्णांच्या स्त्रिया करण्याचा अधिकार होता. यावरून क्षत्रियांस दोन खालच्या वर्णांच्या स्त्रिया करण्याचा अधिकार असल्यानें समाजांत पक्का तुटकपणा नव्हता. याशिवाय आरंभीं ब्राह्मणांची क्षत्रिय, वैश्य स्त्रीपासून झालेली संतति ब्राह्मण अशी मानली जात होती. ही गोष्ट विरोध कमी करण्यास अनुकूल होती, पण महाभारतकाळींच थोडासा संकोच होऊन ब्राह्मणाला ब्राह्मण व क्षत्रिय स्त्रीपासून झाले-

ली संतति ब्राह्मण असें ठरलें, व वैश्य स्त्रीपासून झालेली संतति निराळी जात झाली.

महाभारतकाळी कोणकोणत्या जाति अस्तित्वांत होत्या याची गणना शां० अ० २४६ यांत केलेली आहे. (भा. पु. ६ पा. ६९०) मुख्य चार वर्ण असून त्यांचे संकरानें अथवा मिश्रणानें अधिरथ, अंबष्ठ, उग्र, वैदेह, श्वपाक, पुल्कस, स्तेन, निषाद, सूत, मगध, अयोराव, करण, व्रात्य, चांडाल वगैरे प्रतिलोम व अनुलोम विवाहानें झालेले सांगितले आहेत. असो. याच अध्यायांत जातीचें हीनत्व कर्मावर अवलंबून असतें किंवा उत्पत्तीवर अवलंबून असतें याही प्रश्नाचा निकाल केला आहे आणि कर्म आणि उत्पत्ति ही दोन्हीं कारणें मुख्य आहेत असें सांगितलें आहे. "हीन जाति व हीन कर्म हीं दोन्हीं एकाच्या वांट्यास आलीं असली तरी त्यानें जातीची परवां न करतां हीन कर्माचा त्याग करावा म्हणजे त्याची उत्तम पुरुषांत गणना करतां येईल. उलट उच्च जाति असून हीन कर्म असेल तर त्या मनुष्याला हीनत्व आणतें" तात्पर्य, कर्माची प्रशंसा योग्य रीतीनें येथें केली आहे पण जातीचें जन्मसिद्धत्व मान्य केलें आहे. येथें प्रश्न उपस्थित केला आहे कीं "अनेक ऋषि हीन जातींत उत्पन्न होऊन श्रेष्ठ वर्ण कसे पावले? आपल्याच जन्मांत उत्तम वर्णाला कसे पोंचले?" याचें उत्तर याच अध्यायांत असें दिलें आहे कीं, 'मुनिजनांनीं आपल्या तपाच्या सामर्थ्यानें वाटेल त्या क्षेत्रांत बीजारोपण करून आपल्या संततीस ऋषित्वास पोंचविलें,' अर्थात् पूर्वींच्या ऋषींचें उदाहरण घेणें न्याय्य नाहीं असें महाभारतकारांचें म्हणणें आहे. सारांश, सौतीच्या वेळीं वर्ण व जाति अभेद्य झाल्या होत्या व ब्राह्मणादि वर्णांत उत्पन्न होणारेच आपल्या उत्पत्तिकर्त्या बापाच्या वर्णाचे मानले जात होते.

धंद्याचा निर्बंध.

याप्रमाणें आपण वर्णव्यवस्थेच्या पहिल्या स्वरूपाची येथवर चर्चा केली. लग्नाचे निर्बंध कोणते व कसे उत्पन्न होऊन प्रारंभी वैदिक काळीं वर्णव्यवस्थेचें काय स्वरूप असावें व सौतीच्या काळी म्हणजे महाभारताच्या काळी त्याचें रूप काय होतें याचा आपण विचार केला. आतां आपण या व्यवस्थेच्या दुसऱ्या स्वरूपाकडे वळूं आणि कोणकोणत्या वर्णास कोणकोणते धंदे करण्याचा अधिकार किंवा मुभा होती हें आपण पाहूं. जातीचे मुख्य दोन निर्बंध आहेत हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. जातीच्या बाहेर जसें लग्न करावयाचें नाही, तसेंच जातीच्या बाहेर धंदा करावयाचा नाही असा नियम होता. तेव्हां प्रत्येक जातीचे धंदे कोणकोणते ठरलेले होते आणि यास कांहीं अपवाद होते कीं नाही, या विषयासंबंधानें पाहतां जो लग्नासंबंधानें अपवाद तोच धंद्यासंबंधानें होता हें पाहून आश्चर्य वाटतें. कोणत्याही वर्णानें आपत्काळीं आपल्या खालच्या वर्णाचा कोणताही धंदा करावा म्हणजे अनुलोम धंदा करावा, वरिष्ठ वर्णाचा धंदा करूं नये, अर्थात् प्रतिलोम धंदा करूं नये असा नियम कडकडीत होता. चारी वर्णांचे धंदे महाभारतांत निरनिराळ्या ठिकाणीं सांगितले आहेत त्यांचें थोडक्यांत वर्णन असें:—ब्राह्मणाचे धंदे सहा होते. पठण—पाठण, यजन—याजन, दान—प्रतिग्रह. यावरून ब्राह्मणास षट्कर्माचा अधिकार आहे असें ह्मणत. क्षत्रियाला यजन, अध्ययन, दान हीं मोकळीं असून त्याचें विशिष्ट कर्म प्रजापालन व युद्ध हें होतें. वैश्यांनाही हीं तिन्हीं कर्में मोकळीं असून त्यांस कृषि, गोरक्षण आणि वाणिज्य हीं तीन कर्में विशिष्ट होतीं. शूद्रास फक्त

तिन्ही वर्णांची शुश्रूषा हेंच काम होतें. त्यास अध्ययन, यजन व प्रतिग्रह बंद होते. किंबहुना शूद्र हा वर्ण आर्य वर्णाच्या बाहेर होता. वेदाध्ययनाचा अधिकार त्रिवर्णांस म्हणजे आर्यांसच होता. वैदिक संस्काराचाही अधिकार त्यांसच होता, अर्थात् आर्य हे निराळे वंशाचे असून त्यांची नीति व संस्कृति, त्यांची बुद्धिमत्ता आणि त्यांचे जेते या नात्यानें अधिकार निराळे होते हें यावरून स्पष्ट दिसतें. शूद्रांना त्यांनी समाजव्यवस्थेंत घेतलें, पण तें केवळ शुश्रूषा करण्याकरितां व आपण सर्व एका देशांत राहतों या प्रेमानें, असेंच म्हणावें लागतें. असो. निरनिराळ्या मुख्य व संकर वर्णांचे धंदे काय होते हें आपण विस्तारानें पाहूं आणि त्या प्रत्येकाच्या धंद्याचा निराळा विचार करूं.

ब्राह्मणांचे धंदे.

ब्राह्मणांचें आद्य कर्तव्य अध्ययन हें होतें. वेदांचें अध्ययन करून जतन करण्याचें कठीण काम त्यांनी पत्करलें होतें. हें काम त्यांच्या पवित्रपणास व मोठेपणास कारणीभूत झालें होतें. वेदाध्ययन व सदाचरण येथेंच त्यांचें इतिकर्तव्य संपलें असें ठिकठिकाणीं महाभारतांत म्हटलें आहे. वेदांचें अध्ययन करणें हें जरी तिन्ही वर्णांना मोकळें होतें तरी ब्राह्मणांनी तें कर्म उत्तम रीतीनें चालविलें यांत शंका नाहीं. वेदाबरोबर इतर विद्यांचेंही अध्ययन ब्राह्मणांस करावयाचें होतें. कारण, अध्यापनाचें काम ब्राह्मणाचें विशिष्ट कर्तव्य होतें. सर्व वर्णांना ब्राह्मण हे गुरु अध्यापक होते. निरनिराळ्या वर्णाच्या निरनिराळ्या धंद्यास लागणाऱ्या विद्या ब्राह्मणांस शिकाव्या लागत हें यावरून उघड आहे. सारांश, विद्यार्जन करण्याचें व विद्या शिकविण्याचें सर्वांत अतिशय कठीण काम ब्राह्मणांनी आपल्या अंगावर घेतलें होतें. अर्थात् ब्राह्मणांच्या चरितार्थाचें ओझें समाजांतील सर्व लोकांवर होतें. अध्ययन व अध्यापन ह्यांचें काम अंगावर घेतल्यानें स्वतःचा चरितार्थ चालविण्याकडे त्यांचें लक्ष असणें शक्य नव्हतें. यामुळें ब्राह्मणांच्या चरितार्थाचा बोजा लोकांवर विशेषतः राजांवर असे.

ब्राह्मणांचें दुसरें कर्तव्य, यजन व याजन. यजन म्हणजे यज्ञ करणें. प्रत्येक गृहस्थाश्रमी ब्राह्मणानें अग्नि ठेऊन रोज अग्नीची पूजा व होम करावा, असा पूर्वकाळीं नियम होता. वैदिककाळीं प्रत्येक ब्राह्मण आपापल्या घरीं अग्नि ठेऊन होमहवन करीत असे. (कैकेय उपाख्यान शान्तिपर्व अ० ७६) यामध्यें कैकेय राजानें असें म्हटलें आहे कीं ‘ माझ्या राज्यांत अविद्वान्, अग्न्याधान न केलेला किंवा यज्ञशील नसलेला एकही ब्राह्मण नाही ’ सारांश, अग्नि ठेऊन यजन करणें हें गृहस्थाश्रमी ब्राह्मणाचें मुख्य कर्तव्य होतें असें पूर्वकाळीं मानीत. याजन म्हणजे क्षत्रिय, वैश्य वर्णाचे लोक यज्ञ करतील, तेव्हां ऋत्विजाचें काम ब्राह्मणांनी करावें असें ठरलें होतें. क्षत्रियांनीं ऋत्विज्य करूं नये, असा नियम होता. विद्वान् ब्राह्मणाचा चरितार्थ चालण्यासाठीं ही समाजव्यवस्था होती. त्याचप्रमाणें दान, प्रतिग्रह यांबद्दल ब्राह्मणास अधिकार होता. प्रतिग्रह म्हणजे दान घेणें हें ब्राह्मणांचें विशिष्ट कर्तव्य होतें, म्हणजे दान घेण्याचा अधिकार ब्राह्मणांशिवाय इतरांस नव्हता. ब्राह्मण वेदाध्ययनामध्यें गुंतलेले असल्यामुळें त्यांस आपला चरितार्थ चालविण्याकडे लक्ष देतां येत नव्हतें, यामुळें त्यांना प्रतिग्रहाचा अधिकार ठेवला होता. समाजांत जे दानधर्म होत असत, त्याचा फायदा ब्राह्मणासच मिळत असे. याप्रमाणें ब्राह्मणांची तीन कर्तव्यें व तीन अधिकार होते.

वेदपठण करणें, अग्नि ठेवणें व यथाशक्ति दान करणें हीं त्यांचीं कर्तव्यें होतीं. अध्यापन, याजन व प्रतिग्रह हे त्यांचे अधिकार विशिष्ट होते. या तिन्ही अधिकारांनीं त्यांस द्रव्यप्राप्ति होऊन त्यांचा चरितार्थ चाले. वरील वर्णन केवळ काल्पनिक आहे किंवा ऐतिहासिक आहे, हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. वर्णविभागाच्या वर्णनांत नेहेमीं महाभारतांत हें वर्णन येतें; परंतु वस्तुस्थिति कशी होती हें पाहिलें पाहिजे. ब्राह्मणांचे विशिष्ट अधिकार इतर वर्णांनीं चालविल्याचें महाभारतांत कोठेंही उदाहरण सांपडत नाहीं. विश्वामित्रानें सूर्यवंशीं त्रिशंकु व कल्माषपाद वगैरे राजांचें याजन केलें म्हणजे यज्ञ चालविले. परंतु तो त्या वेळीं ब्राह्मण झाला होता. प्रतिग्रह इतरांनीं घेतल्याचीं उदाहरणें कोठेंही नाहींत. अध्यापनही ब्राह्मणच करीत असत. इतर वर्णांस त्या त्या वर्णाच्या विद्या ब्राह्मणच शिकवीत. कौरवांस धनुर्विद्या शिकविण्याकरितां ब्राह्मण द्रोणास नेमलें होतें. वरील कैकेयोपाख्यानांत असें म्हटलें आहे कीं, माझ्या राज्यांत क्षत्रिय कोणाकडे याचना करीत नाहींत व अध्यापन करीत नाहींत. दुसऱ्याचें यज्ञकर्मही चालवीत नाहींत. (भाषा० पुस्तक ६ पा० १९३) सारांश, महाभारत कालापर्यंत ब्राह्मणाचे विशिष्ट अधिकार इतरांनीं बळकावले किंवा चालविले नव्हते. आतां ब्राह्मणांचीं स्वतःचीं कर्तव्यें ब्राह्मण कोठपर्यंत चालवीत हें पाहूं. वेदाध्ययन करणें व अग्नि सिद्ध ठेवणें हीं कर्तव्यें सर्वच ब्राह्मणांनीं चालविलीं होतीं असें दिसत नाहीं. अशा कर्मांचा त्याग करणारे ब्राह्मण-समाजांत होते. असें स्पष्ट म्हटलें आहे कीं वेदाध्ययन न करणारे व अग्न्याधान न करणारे ब्राह्मण शूद्रतुल्य असल्यामुळें धर्मनिष्ठ राजानें त्यांजकडून कर घ्यावा व वेठीचींही कामें करवावीं. यावरून स्वकर्मनिष्ठ ब्राह्मणांना कर माफ होते व वेठही माफ होती असें दिसतें. नहुष राजानें ऋषींना आपली पालखी उचलावयास लावलें, हा अर्थात् त्यानें गुन्हा केला असो, पण केवळ ब्राह्मण या नात्यानें ब्राह्मणांना दिलेल्या सवलतींचा फायदा कोणतेही ब्राह्मण भोगूं शकत नाहीत हें तत्त्व महाभारतकाळीं मान्य होतें. स्वकर्तव्य न करणारे ब्राह्मण प्रत्यक्ष शूद्र तुल्य मानले जात. ब्राह्मण इतर कामें करीत त्यांचाही उल्लेख या अध्यायांत आहे. (शान्ति० प० अ० ७६) वेतन घेऊन पूजा करणें, नक्षत्रज्ञानावर उपजीविका करणें, समुद्रांतून नौकेनें जाणें वगेरे धंदे करणारे, तसेंच पुरोहित, मंत्री, दूत, वार्ताहर, अश्वारूढ, गजारूढ, रथारूढ किंवा पदाति अशी सैन्यांत नौकरी करणारे इत्यादि अनेक धंदे करणारे ब्राह्मण त्यावेळीं असत. राष्ट्रामध्यें ब्राह्मण चोरी करूं लागला म्हणजे तो राजाचा अपराध मानीत. " वेदवेत्ता ब्राह्मण चौर्यकर्म करूं लागला तर राजानें त्याचा चरितार्थ चालवावा. तसें करूनही जर तो त्या कर्मापासून परावृत्त होणार नाहीं तर त्याला राष्ट्रांतून हाकून द्यावें. " याप्रमाणें ब्राह्मण निरनिराळे धंदे हल्लींप्रमाणेंच त्या काळीं करीत होते असें म्हणावें लागतें.

अशाप्रकारचे धंदे जे ब्राह्मण करीत असत ते आपत्तीमुळेंच नव्हे, तर केवळ स्वभाववैचित्र्यामुळें करीत असत असें दिसतें. ब्राह्मणांच्या अंगीं स्वभावतः जो वैराग्याचा व शांतीचा प्रभाव असावयास पाहिजे तो कमी झाला होता, व लोकांची प्रवृत्ति निरनिराळीं कामें करून आपली व्यावहारिक स्थिति उत्कर्षास पोंचविण्याचा साहजिक मोह ब्राह्मणांस पडत होता. ब्राह्मणानें आपत्ति आली असतां आपल्या खालच्या वर्णाच्या धर्माचें अवलंबन करून चरितार्थ चालवावा अशी परवानगी होती. म्हणजे

ब्राह्मणानें क्षत्रियाचें कर्म करून सैन्यांत नोकरी करावी अशी त्यास परवानगी होती. प्राचीन काळीं क्षत्रियवृत्तीचे ब्राह्मण पुष्कळच असले पाहिजेत. एक तर, ब्राह्मणक्षत्रिय यांमधील भेद प्राचीन काळीं थोडा होता व दुसरें ब्राह्मण क्षत्रियस्त्रिया पुष्कळ करीत यामुळें क्षत्रियोत्पन्न ब्राह्मण साहजिक क्षत्रिय वृत्तीकडे जात. आपत्काळीं ब्राह्मणांनीं वैश्य धर्माचा अवलंब करावा कीं नाहीं? असा प्रश्न युधिष्ठिरानें भीष्मास केला आहे. (शान्तिप० अ० ७८) ब्राह्मणानें अशा वेळीं **कृषि व गोरक्षण** यांजवर उपजीविका करावी असें भीष्मानें सांगितलें आहे. मात्र ब्राह्मण क्षात्रधर्मानें वागण्यास असमर्थ असेल तरच या रीतीनें उपजीविका करावी असें म्हटलें आहे. किंबहुना, क्रयविक्रयाचाही धंदा करावा असें होतें, पण मद्य, मीठ, पशु, मांस व शिजलेलें अन्न यांचा विक्रय करूं नये असें सांगितलें आहे. अर्थात् महाभारतकाळीं ब्राह्मण शिपायाचा धंदा करीत होते इतकेंच नव्हे तर शेती, गोरक्षण, दुकानदारी इत्यादि धंदे हल्लींप्रमाणें तेव्हांही करीत, बहुधा आपत्प्रसंगानें करीत असें दिसतें.

क्षत्रियांचें कर्म.

आतां आपण क्षत्रियांच्या धंद्याकडे वळूं. त्यांस अध्ययन, यजन व दान यांचा अधिकार होता, म्हणजे वेदाध्ययन करून आपल्या घरीं अग्नि ठेऊन होमहवन करण्याचा व यथाशक्ति दान देण्याचा त्यांस अधिकार होता. पण हे त्यांचे धंदे नव्हते, म्हणजे उपजीविका अगर चरितार्थ चालविण्याचे ब्राह्मणाप्रमाणें हे त्यांचे मार्ग नव्हते. क्षत्रिय पूर्वकाळीं वेदाध्ययन चांगलें करीत व होमहवनही स्वतः समजून करीत असें मानण्यास हरकत नाहीं. वेदपारंगत व यजनशील अशा क्षत्रिय राजांचीं पुष्कळ वर्णनें महाभारतांत आहेत. पूर्वोक्त कैकेय आख्यानामध्यें असें स्पष्ट म्हटलें आहे कीं माझ्या राज्यांत क्षत्रिय अध्ययन करितात, व स्वतः यज्ञ करितात. पूर्वकाळीं ब्राह्मणांची व क्षत्रियांची बहुतेक बरोबरी वेदाध्ययनांत असे, हें ब्राह्मणांतील व उपनिषदांतील अनेक वर्णनावरून दिसतें, पण हळुहळु वेदविद्या जसजशी कठीण झाली व यज्ञयाग जसजसे क्लिष्ट झाले तसतसें हें काम विशेष जातीचेंच होऊन क्षत्रियांत त्याची प्रवृत्ति कमी झाली. महाभारतकाळीं क्षत्रियांचें वेदप्रावीण्य कमी झालें असावें. कारण, युधिष्ठिर हा वेदांत प्रवीण होता व यज्ञादि कर्मांत कुशल होता, याबद्दल त्याची तारीफ होण्याऐवजीं एकदोन ठिकाणीं महाभारतांत त्याची निंदाच केलेली आढळते. सामान्यतः सर्व क्षत्रियांची वेदांत प्रवीणता महाभारतकाळीं असती तर अशी निंदा करण्याचें कोणाच्याही मनांत आलें नसतें. अर्थात् सौतीच्या वेळीं वेदविद्या पठण करण्याचें काम क्षत्रियांत कमी पडलें होतें. असो. क्षत्रियांचा विशिष्ट धंदा म्हणजे प्रजापालन व युद्ध. युद्धांत शौर्य करण्याचें काम क्षत्रियांचेंच होतें. तें काम पूर्वींपासून ते उत्तम रीतीनें बजावीत हाते. क्षत्रियांची ‘युद्धे चाप्यपलायनं’ अशी वृत्ति साहजिक होती. शस्त्राचा धंदा त्यांनींच चालविला होता. पण कित्येक ब्राह्मणही या धंद्यांत होते. शिवाय विशेष आपत्तीच्या प्रसंगीं सर्व जातींनीं शस्त्रग्रहण करावें अशी शास्त्राची परवानगी होती. याशिवाय लढाईच्या कामास जितके लोक तयार होतील तितके पाहिजेच आहेत. हा धंदा असाच आहे कीं, त्यांत शूरांचाच रिघाव आहे. यामुळें ज्यास शूरत्व असेल त्यास तो धंदा करण्यास मुभा दिलीच पाहिजे, हें उघड आहे. महाभारतकाळीं बहुतेक क्षत्रिय याच धंद्यांत होते. आपत्प्रसंगानेंही क्षत्रियानें

कधीं याचना करूं नये असा लोकांचा कटाक्ष असे यामुळें व याचना हा ब्राह्मणांचा स्वतः होऊन कबूल केलेला धंदा असल्यानें तो प्रतिलोम या दृष्टीनेंही क्षत्रियांस मोकळा नव्हता. क्षत्रियांस फक्त आपत्प्रसंगीं वैश्यवृत्ति मोकळी होती, म्हणजे शेती व गोरक्षण यांपैकीं कोणतेंही काम क्षत्रियांस करावयास पाहिजे होतें व त्याप्रमाणें शेती करणारे क्षत्रिय महाभारतकाळीं होते किंवा नाहीं हें निश्चयानें सांगतां येत नाहीं, तथापि असावेत असें अनुमान करण्यास जागा आहे. असो, क्षत्रियांचा युद्धाशिवाय धंदा म्हटला म्हणजे प्रजापालन हा होता. राज्य करणें हें क्षत्रियाचें कर्म आहे, हा त्यांचा विशेष अधिकार आहे असा निर्बंध होता. राज्यें त्या वेळेस लहान लहान होतीं हें प्रसिद्ध आहे. अशा सर्व लहान राज्यांत क्षत्रियच राज्य करीत. महाभारतकाळीं किंवा त्यापूर्वीं बहुतेक सर्व राजे क्षत्रिय होते. क्षत्रियाशिवाय इतर वर्णास राज्य करण्याचा अधिकार नव्हता. इतर वर्णीनीं आर्य देशांत राज्य केल्याचा दाखलाही महाभारतांत कोठें नाहीं. म्लेच्छ राजे व आर्य राजे अर्जुनानें अश्वमेधप्रसंगीं जिंकले असें वर्णन आहे. हे म्लेच्छ राजे हिंदुस्थानांत त्या काळीं कोण कोण होते हें सांगतां येत नाहीं. हे म्लेच्छ राजे बहुधा हिंदुस्थानच्या बाहेरचे होते. या काळीं म्लेच्छ ही संज्ञा उत्तरेकडील शकयवनांना होती इतकेंच नव्हे तर दक्षिणेकडील आंध्र, द्रविड, चोल, केरल वगैरेंना सुद्धां होती, अर्थात् अद्याप यांचा अंतर्भाव आर्यावर्तांत नव्हता व तेथें आर्य वस्तीही नव्हती. अशा देशांत प्रजाही म्लेच्छ व राजेही म्लेच्छ असले पाहिजेत व हें योग्य होतें. असो. या प्रश्नाचा अधिक विचार अन्यत्र आपण करूं. पण येथें एवढी गोष्ट सांगितली पाहिजे कीं, आर्य प्रजेच्या देशांत क्षत्रियच राज्य करीत. ब्राह्मण किंवा वैश्य यांनीं राज्य केल्याचा दाखला महाभारतांत नाहीं. शूद्र राजाचें वर्णन एका उपनिषदांत आहे, व निषादाधिपति गुह याचें वर्णन रामायणांत आहे पण हीं लहान लहान राज्यें त्या लोकांचीं म्हणजे शूद्रांनीं व निषादांचींच असावींत असें अनुमान आहे. असो. तर राज्य करण्याचा हक्क क्षत्रियांचाच होता, तो महाभारतकाळीं वैश्यांनीं किंवा ब्राह्मणांनीं बळकावला नव्हता. हा अधिकार चंद्रगुप्तानें किंवा नवनंदानें प्रथम बळकावला. चंद्रगुप्तकाळीं किंवा त्यानंतर लौकरच महाभारत झालें त्यांत " नंदान्तं क्षत्रियकुलं " या वचनाचा पुढील पुराणाप्रमाणें कोठेंच उल्लेख नाहीं, हें साहजिक आहे. महाभारतापर्यंत परंपरा क्षत्रिय राजांचीच होती. ही परंपरा पुढें पक्की बिघडली. चंद्रगुप्तानें राज्य बळकावल्यावर अनेक शूद्र व ब्राह्मण राजे झाले. पुढें शकयवन झाले. पुढें आंध्र झाले. सारांश, राज्य, निदान सार्वभौमत्व पुन्हां क्षत्रियांच्या कुळांत हिंदुस्थानच्या इतिहासांत आलें नाहीं. तथापि लहान लहान क्षत्रियांचीं राज्यें हिंदुस्थानांत नेहमीं होतीं. " दानमीश्वरभावश्च क्षात्रकर्म स्वभावजं " या गीतेंतील वाक्याप्रमाणें राज्य करण्याची वृत्ति ही क्षत्रियांत इतकी सहज व मुरलेली आहे कीं हल्लींही क्षत्रियांस राज्य असल्यावांचून, मग तें कितीही लहान असो, एका गांवाचें का असेना, समाधान वाटत नाहीं. याच सहज प्रवृत्तीला अनुसरून युधिष्ठिराचें प्रसिद्ध मागणें होतें, " आम्हां पांच भावांना निदान पांच गांवें तरी दे " असें जें त्यानें शेवटचें मागणें मागितलें त्यांत सहज स्वभावाचें पूर्ण प्रतिबिंब उतरलें आहे. असो. तर याप्रमाणें क्षत्रियाचा राज्य करणें हा सहज धंदा व उद्योग होता. कारण, त्यांस भिक्षा

मागावयाची नाहीं, शेतीही करावयाची नाहीं. दोन्ही गोष्टींत हलकेपणा वाटत असे. तेव्हां अगदीं गरीब स्थितींतल्या लोकांनां शिपाईगिरी होती, पण वरिष्ठ लोकांना कोठें तरी राज्य असलेंच पाहिजे व हा त्यांचा राज्य करण्याचा हक्क त्यांनीं महाभारतकाळापर्यंत चांगला जतन केला होता. त्यांत ब्राह्मण किंवा वैश्य शिरले नव्हते.

वैश्यांचें कर्म.

आतां वैश्यांच्या साहजिक धंद्याविषयीं लिहूं. कृषि,गोरक्षण आणि वाणिज्य हे वैश्याचे मुख्य धंदे आहेत असें भगवद्गीतेंत सांगितलें आहे. महाभारतांत शांतिपर्वांतही हीच गोष्ट सांगितलेली आहे. शेतीचा धंदा वैश्यांचा पूर्वकाळीं होता व गोरक्षणाचा म्हणजे गवळ्यांचाही धंदा त्यांचाच होता. ही परिस्थिति फार प्राचीनकाळची आहे. हल्लीं हे दोन्ही धंदे वैश्यांत नाहींत. गोरक्षणाचा धंदा अनेक शूद्र लोकांकडे गेलेला आहे व शेतीचा धंदाही शूद्र, रजपूत व ब्राह्मण यांजकडे गेलेला आहे, पण हा धंदा प्राचीन काळीं आर्यवर्णी वैश्य करीत असत यांत संदेह नाहीं. सौतीच्या काळीं ही परिस्थिति बदलली असावी. कारण, त्याकाळीं शूद्रांची स्थिति बरीच सुधारलेली होती असें पुढील विवेचनावरून दिसून येईल. वाणिज्य हा धंदा मात्र वैश्यांनीं ठेविला आहे. तो पूर्वकाळापासून आद्यापपर्यंत त्यांचेचकडे आहे. या धंद्यांत इतरांचा प्रवेश फार थोडा आहे. हजारों वर्षांच्या आनुवंशिक संस्कारांनीं वैश्य आपला धंदा करण्याच्या कामांत अत्यंत तरबेज झाले आहेत, तेव्हां व्यापारांत त्यांच्याशीं स्पर्धा करण्यास इतर वर्ण शक्त नाहींत. असो. ह्या विचाराची दिशा बाजूस ठेवून वैश्य आपला विशिष्ट धंदा वाणिज्य हा पूर्वकाळापासून महाभारतकाळापर्यंत करीत होते. पूर्वीं बहुधा वैश्याच्या जातींत बरेच लोक सामील असून हल्लीं ही जात संकुचित झाली आहे, म्हणजे कृषि करणाऱ्या अनेक वैश्य जाति शूद्रांत गणना होऊं लागल्या असाव्यांत. यांचें कारण वेदाध्ययन व यजन हे जे दोन अधिकार ब्राह्मण क्षत्रियांप्रमाणें वैश्यांसही होते ते त्यांनीं आपले चालविले नाहींत. क्षत्रियांत वेदाध्ययन कांहीं तरी टिकलें असावें. पण वैश्यांत तें बरेंच कमी झालें असावें, तथापि ते अगदीं लुप्त नव्हते. व्रजांतील गोपगोपी ह्या वैश्य जातीच्या होत्या व गोपांनीं यज्ञ केल्याचें वर्णन भागवतांतही आहे याशिवाय शेतीच्या धंद्यांत शूद्रांशीं नेहमीं सहवास येऊन पडल्यामुळें ही वेदाध्ययनाची प्रवृत्ति कमी झाली असावी. अशा कारणांनीं कित्येक वैश्य जाति हल्लीं शूद्रांत मोडूं लागल्या आहेत त्या महाभारतकाळीं नसाव्या. जाट हे कृषि करणारे व गूजर गोरक्षा करणारे मूळचे वैश्य असावे. कारण, हे लोक स्वरूपानें पूर्णपणें आर्य आहेत यांजबद्दल शीर्षमापनशास्त्रवेत्ते यांचेंही भिन्न मत नाहीं. असो. महाभारतांतील हीं वर्णनें प्रत्यक्ष स्थिति द्योतक आहेत किंवा परिगणित होत आलेलीं पुढें चालत आलीं आहेत हें सांगतां येणें कठीण आहे. तथापि पूर्वकाळीं कृषि व गोरक्षा हे वैश्यांचे धंदे प्रत्यक्ष होते हें उघड आहे.

> नच वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशूनिति ।
> वैश्येचेच्छाति मान्येन रक्षितव्याः कथंचन ॥
> (२७ शा० अ० ६०)

सौतीच्या काळीं यांत थोडासा फेरबदल झाला असावा आणि वैश्यांचा धंदा व्यापार किंवा वाणिज्य हाच राहिला असावा.

शूद्रांचें कर्म.

आतां आपण शूद्रांचा विचार करूं. प्राचीनकाळीं शूद्रांची स्थिति केवळ दासांची

होती. त्यांनीं त्रैवर्णिकांची शुश्रूषा करावी असें ठरून त्याप्रमाणें ते करीत होते. त्यांस अध्ययन किंवा यजन याचा अधिकार नव्हता, इतकेंच नव्हे तर द्रव्यसंचयाचाही नव्हता. त्यांस पोटभर अन्न घालणें व जुनी झालेलीं वस्त्रें त्यांस देणें एवढेंच मालकाचें कर्तव्य होतें. ही स्थिति पुढें बदललीच असली पाहिजे. शूद्राची संख्या उत्तरोत्तर जशी आर्यांची वस्ती दक्षिणेकडे कमी होत गेली तशी वाढली असावी. याशिवाय हे लोक शेती अधिक करूं लागले असावे. दक्षिणेकडील राष्ट्रांत वैश्य आर्य कमी असल्यानें शेतीचा धंदा बहुतेक शूद्रांवर पडला. अर्थात् त्यांची परिस्थिति बदलली. शूद्रांस धनद्रव्य मिळविण्याचा अधिकार मिळाला. शां० अ० ६० यांत शूद्रानें राजाची परवानगी घेऊन द्रव्यसंचय करावा असें सांगितलेलें आहे, पण ही परवानगी नेहमींचीच झाली. हळुहळू द्रव्याबरोबर यज्ञयागादि करण्याचा अधिकार मिळाला व दान देण्याचाही अधिकार मिळाला. मात्र शूद्रांनीं यज्ञिय व्रत आचरण न करतां अमंत्रक यज्ञ करावे.

> स्वाहाकारवषट्कारौ मंत्रः शूद्रे न विद्यते ।
> तस्माच्छूद्रः पाकयज्ञैर्यजेताव्रतवान् स्वयम् ॥
> (३८ शां० अ० ६०)

शूद्राला स्वाहाकार व षट्कार व वेदमंत्र यांचा अधिकार नाहीं. ऋग्वेद, यजुर्वेद व सामवेद यांचा अधिकार शूद्रांस नाहीं असें या अध्यायांत म्हटलें आहे. यजन-दान-यज्ञाचा अधिकार सर्व वर्णांना आहे. श्रद्धायज्ञ सर्व वर्णांना विहित आहे वगैरे वचनांवरून असें दिसतें कीं, आर्य धर्मांतील बहुतेक क्रियांचा—श्राद्धादिकांचा सुद्धां अधिकार शूद्रांना महाभारत पूर्वकाळापासून मिळाला होता. ही स्थिति शूद्र म्हणजे केवळ दास अशा परिस्थितींतून निघून शूद्रांना स्वतंत्र धंदा, शेती वगैरेचा अधिकार मिळाला व ते द्रव्यसंपादन करूं लागले, तेव्हांपासून आली हें उघड आहे. पण त्रैवर्णिक आर्य यांनीं आपल्या वैदिक कर्मांचा अधिकार शूद्रांस दिला नाहीं. तिन्ही वर्णच फक्त अध्ययनाचे अधिकारी होते; अर्थात् वैदिक समंत्रक क्रियाही त्यांसच समजणें शक्य होते. असो. तर याप्रमाणें शूद्रांचा धंदा व कर्माधिकार वैदिक काळाहून महाभारतातकाळापर्यंत बऱ्याच वरच्या दर्जास येऊन पोंचला होता.

संकरजातीचे धंदे.

निरनिराळ्या वर्णांच्या संकरापासून उत्पन्न झालेल्या जातींचीं विशिष्ट कर्तव्यें अथवा धंदे काय होते हें पाहू. मुख्य प्रतिलोम विवाहापासून उत्पन्न झालेली जात सूत यांची होती. यांची उत्पत्ति ब्राह्मण स्त्रीपासून क्षत्रिय पतीस झालेली संतति अशी दिलेली आहे. (अनुशासनपर्व अध्याय ४८) सूतांचा धंदा राजांचे स्तुतिपाठ करण्याचा असा येथें दिलेला आहे. या सूतांचा पुराणें पाठ करून तीं सांगण्याचाही धंदा होता असें दिसतें. महाभारत सांगणारा हा लोमहर्षण सूताचा मुलगा होता. याला पौराणिक असेंच म्हटलें आहे. पुराणामध्यें राजांच्या वंशावळी असावयाच्या. राजांच्या व ऋषींच्या[१] वंशावळी ठेवण्याचें काम सूतपौराणिकांकडे होते. हल्लींचे भाट हेही त्याच धंद्याचे आहेत. तेही वंशावळी ठेवतात व राजांच्या स्तुती करतात. भाटांची जात ब्राह्मणाप्रमाणेंच पूज्य मानलेली आहे. भागवतांतील एका हकीगतीवरून असें दिसतें कीं, लोमहर्षण हा ब्राह्मण होता असें मानण्याचें विशेष कारण नाहीं, कारण सूतांनां वेदाचा अधिकार होता असें स्पष्ट दिसतें. कर्ण हा सूत

१ सूतास भृगुकाळाची वंशावळ सांग असा आदिपर्वांत शौनकाचा प्रथम प्रश्न आहे.

अधिरथिपुत्र असून वेदपठण करीत असे. कुंती त्यास भेटावयास गेली तेव्हां तो भागीरथी-तीरावर ऊर्ध्वबाहु वेदघोष करीत होता (उद्यो. अ. १४४ पा. ४३८). ब्राह्मण व क्षत्रिय या दोन वरिष्ठ वर्णांतून उत्पन्न झाली असल्यामुळें सूतांची जात ब्राह्मणासारखीच मानलेली असावी, व हल्लींही रजपूत राज्यांत भाट व ब्राह्मण यांस सारखाच मान आहे.

सूतांचा आणखी एक धंदा होता, असें दिसतें. ते सारथ्यही करीत. रथ हांकलणें हें सूतांचें काम होतें. अधिरथी असेंही त्यास नांव होतें. कर्ण हा अधिरथीचा मुलगा होता. म्हणजे तो एका सारथ्याचा पुत्र होता. म्हणूनच त्यास द्रौपदीनें वरिलें नाहीं. सूतांना धंदा कोणता द्यावा याच्या विचारांत त्या वेळची परिस्थिति लक्षांत घेतां आईबापांच्या दोघांच्या धंद्याप्रमाणें त्यांचा धंदा ठरविण्यांत आला असावा. ब्राह्मणांचा धंदा बुद्धीचा या दृष्टीनें वेदांच्या खालोखाल पुराणांचें अध्ययन हें सूतांस सांगितलें असावें; व क्षत्रियांचा धंदा युद्ध तो सूतांचा पिता क्षत्रिय या नात्यानें आला असेल म्हणजे सूतांस सारथ्याचा धंदा सांगितला असावा. अशाच प्रकारची व्यवस्था दक्षिण आफ्रिकेमध्यें युरोपीयन लोकांची नीग्रो स्त्रियापासून जी संतति झाली आहे, त्याच्या संबंधानें केलेली आहे व त्यांना हाच धंदा म्हणजे सारथ्य करण्याचा व घोड्याची चाकरी करण्याचा धंदा लावून दिलेला आहे. तसेंच हिंदुस्थानांतही युरोपियन पुरुषापासून एशियाटिक स्त्रियांस जी संतति झाली आहे त्या युरेशियन लोकांस युरोपियनाहून कमी दर्जाचा लेखणीचा धंदा लावून दिला आहे. हल्लींचे युरोपीयन हे हल्लींचे हिंदुस्थानचे ब्राह्मण क्षत्रिय होत. यांच्या शूद्र स्त्रीपासून झालेल्या संततीस त्यांनीं आपल्या बरोबरचें लेखिलें नाहीं. तर त्यांची त्यांनीं निराळी जात बनविली आहे आणि त्यांनीं त्यांच्याकरितां स्पष्ट नव्हे तरी अप्रत्यक्षपणें निराळा धंदा लावून दिलेला आहे. या उदाहरणावरून प्राचीन काळीं हिंदुस्थानांत आर्य लोकांत मिश्रवर्ण निराळ्या जातीचे व निराळ्या धंद्याचे कसे उत्पन्न झाले हें वाचकांच्या लक्षांत येईल.

असो. वैश्याला ब्राह्मण स्त्रीपासून जी संतति झाली त्यास वैदेह असें नांव होतें. याचें काम अन्तःपुरांतील स्त्रियांचें रक्षण करण्याचें होतें. तसेंच क्षत्रिय स्त्रीच्या ठिकाणीं वैश्यापासून जी संतति झाली ती मागध होय. या मागधांचें काम म्हटलें म्हणजे राजांचे स्तुतिपाठ करण्याचें होतें. या तिन्ही वरिष्ठ वर्णांच्या प्रतिलोम विवाहापासून झालेली संतति सूत, वैदेह, मागध या जाती चांगल्या गणल्या असून त्यांचें काम राजांचे स्तोत्रपाठ गाणें हें होतें. ‘सूतवैदेहमागधाः’ असें या जातींचें नेहेमीं नांव येतें.

आतां शूद्रापासून वरिष्ठ वर्णांच्या स्त्रियांस जी संतति होते तिच्या धंद्याची आपण व्यवस्था पाहू. वैश्य स्त्रीला शूद्रापासून जी संतति झाली तिला 'आयोगव म्हणत. ही जात कमी निंद्य होय. यांचा धंदा सुतारकामाचा होता. क्षत्रिय स्त्रीला शूद्रापासून जी संतति झाली ती अधिक निंद्य निषाद जातीची होय. यांचें काम मासे मारण्याचें होतें; व पारध करण्याचें होतें. पांडवांना दुर्योधन ऱ्हदांत लपल्याची जी खबर मिळाली ती निषादांपासून मिळाली असें वर्णन आहे. शेवटीं ब्राह्मणस्त्रीपासून शूद्राला जी संतति झाली ती अतिशय निंद्य चांडाल होय. त्यांचें काम देहांतशासनाला योग्य अशा अपराध्यांचे शिरच्छेद करणें हें होतें. अनुलोम जातींपैकीं अंबष्ठ, पारशव व उग्र या जाती सांगितल्या

आहेत. त्यांचे धंदे (अनु० पर्व पु० ७ अ० ४८) यांत वर्णिलेले नाहींत. तथापि त्यांचा धंदा द्विजांची सेवा करणें हा होता. संकर जातींत सुद्धां सजातीय स्त्रीपुरुषापासून त्यांच्याच जातीची संतति उत्पन्न होते, असें सांगितलें. परंतु या नियमाचें उल्लंघन होऊन उत्तम पुरुष व अधम स्त्री व अधम पुरुष व उत्तम स्त्री यांच्या समागमानें कमी अधिक मानानें निंद्य संतति उत्पन्न होते. विशेषत: प्रतिलोम संतति वाढत जाऊन एकापेक्षां एक हीन अशी पंधरा प्रकारची बाह्यतर संतति निर्माण होते असें येथें सांगितलें आहे. त्यांपैकीं कांहींचीं नांवें येथें देऊं. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य यांचा क्रियालोप झाल्यास त्यांस दस्यु मानतात, अशा दस्यूपासून आयोगव स्त्रीच्या ठिकाणीं जी संतति जन्मास येते ती सैरंध्र असें नांव पावते. यांचें काम पुरुषांनीं राजे लोकांचे अलंकार, पोषाख यांची व्यवस्था ठेऊन उटच्या लावणें, पादसंवाहन करणें हें होतें; व स्त्रियांचें काम त्याच प्रकारानें राण्यांची सेवा करणें हें होतें. वास्तविकपणें ही संतति दासकुलांतली नव्हे तथापि तिला सेवावृत्ती करण्याचाच नियम होता असें येथें म्हटलें आहे. (पान १७६) सैरंध्री जातीविषयीं दोन शब्द अधिक लिहिले पाहिजेत. ही जात आर्यवर्णी पति व आयोगव स्त्री याजपासून झालेली होती. यामुळें ती बाह्य किंवा बाह्यतर जातींपैकी नसावी. द्रौपदीनें सैरंध्रीचा वेष घेतला होता त्या वेळचें तिचें भाषण असें आहे. " सैरंध्री नांवाच्या स्त्रिया लोकांच्या घरीं कलाकुसरीचीं कामें करून आपलें पोट भरत असतात. " या स्त्रिया भुजिष्या आहेत असेंही वर्णन केलेलें आहे, म्हणजे यांच्यावर मालकाची एका प्रकारची जास्त सत्ता असते. यासाठीं सैरंध्रीनें माझे गंधर्व पति आहेत असें सांगितलें होतें. अर्थात् दासीपेक्षां सैरंध्रीची सामान्यत: जास्त दर्जाची स्थिति असावी. असो. या सैरंध्रांचे मागध-सैरंध्र, फासेपारध्यांचें काम करणारे, वैदेह-सैरंध्र, दारु तयार करणारे वगैरे भेद सांगितले आहेत. सैरंध्र स्त्रीपासून चांडालांना जी संतति होते त्यांना श्वपाक म्हटलें आहे. या श्वपाकांचें नांव भगवद्गीतेंतही आलेलें आहे. ह्या जाति बहुधा गांवाच्या बाहेर राहणाऱ्या अतिशय नीच धंदा करणाऱ्या मूळच्या गलिच्छ रहिवाशांपैकीं असाव्यात व कुत्रीं, गाढवें इत्यादिकांच्या निषिद्ध मांसावर उपजीवन करणाऱ्या असाव्यात. आयोगवस्त्री व चांडाल यांजपासून पुक्कस ही जाति उत्पन्न होते व ही घोडे, हत्ती यांचें मांस खाते व प्रेतावरील वस्त्रांनीं देह आच्छादन करिते व खापरांत जेवते असें वर्णन केलेलें आहे. श्वपाकांचा धंदा स्मशानामध्यें प्रेत राखण्याचा होता. या अनेक अतिशय निंद्य जातींनीं गांवाच्या बाहेर रहावें असा नियम तेव्हांही होता व हल्लीही अमलांत आहे. वर्णसंकराचें जें भयंकर निंद्यत्व महाभारतांत वर्णन केलें आहे त्याची कल्पना वरील विवेचनावरून होईल. संकरजातीची संख्या अनंत आहे असें म्हटलें आहे. तथापि मुख्य संख्या १५ असून त्यांत सर्व भेदोपभेदांचा अन्तर्भाव होतो असें सांगितलें आहे, त्या कोणत्या होत्या हें सांगितलें नाहीं. तथापि सूत, वैदेह, मगध या प्रतिलोम व अंबष्ठ, पारशव या अनुलोम जाति चातुर्वर्ण्यांत व सनातन समाजांत सामील असून निषाद, चांडाल व पुक्कस इत्यादि बाह्य व बाह्यतर अनार्य जाति होत्या. त्यांतही आर्य जातीचें थोडें तरी मिश्रण असावें. कारण, ह्या म्लेच्छ जातींहून भिन्न होत्या, अशी कल्पना होती. यांची वस्ती आर्यावर्तांतच असून त्या इतर वर्णांना धरून होत्या व त्यांचा धर्म सनातन

धर्माव्यतिरिक्त नसून त्या सर्वांस सनातन धर्माचे मुख्य नियम लागू होते. ते चातुर्वर्ण्याच्या बाहेर होते तथापि त्यास सोडून नव्हते. त्यांस अनार्य असें म्हटलें आहे तरी ते म्लेच्छ नव्हते. आर्य शब्द जातिवाचक त्रैवर्णिक अर्थी आहे व आर्य संस्कार ज्यांना होतात त्या अर्थी आहे, अर्थात् या निंद्य जाति त्रैवर्णिकाच्या बाहेर व अशुद्ध आचरणाच्या होत्या. तथापि त्या त्रैवर्णिकांस किंवा त्यांच्या समाजास व धर्मास सोडून नव्हत्या. असो. तर चातुर्वर्ण्य हें हिंदुस्थानांतील समाजव्यवस्थेचें एक प्रधान अंग असून जेथें चातुर्वर्णाची व्यवस्था नाहीं तो देश म्लेच्छ होय असें मनुस्मृतींत स्पष्ट सांगितलें आहे. मग तेथील लोक आर्य भाषा बोलणारे असले तरी हरकत नाहीं. महाभारताच्या अथवा सौतीच्या काळीं वर्णव्यवस्था मध्यदेशात पूर्णपणें अमलांत होती असें दिसतें. हिंदुस्थानच्या कोणकोणत्या भागांत वर्णव्यवस्था पूर्णपणें चालू होती याचें अनुमान कर्णपर्वांतील कर्णाच्या शल्यनिंदापर भाषणावरून करतां येण्यासारखें आहे. मत्स्य, कुरु, पांचाल, नैमिष, चेदि इत्यादि देशांतील लोक शाश्वत धर्माचें पालन करतात परंतु मद्र देशांतील व पांचनंद देशांतील लोक धर्माचा लोप करतात असें क० अ० ४५ यांत म्हटलें आहे. (भा० पु० ५ पा० ११४) याचेच पूर्वी असेंही म्हटलें आहे कीं, बाल्हीक देशात प्रथम मनुष्य ब्राह्मण होतो. मग क्षत्रिय, मग वैश्य, मग शूद्र, मग नापित होतो आणि ह्याप्रमाणें तो नापित झाला तरी तो पुन्हां ब्राह्मण होतो आणि ब्राह्मण झाल्यावर त्याचाच गुलाम होतो. याजवरून पंजाबांत वर्णव्यवस्था कांहीं ढिली पडली असल्याचें अनुमान होतें. या भाषणांत अतिशयोक्ति आहे हें निर्विवाद आहे तरी पण वर्णव्यवस्थेचें स्वरूप जितकें कुरु यांच्यांत कडकडीत होतें तितकें पंजाबांत नसावें. व आश्चर्य हे कीं, हल्लींही खाण्यापिण्याच्या बाबतींत पंजाबांत फारसा निर्बंध नाहीं. याशिवाय कारस्कर, महिषक, कालिंग, केरल, कर्कोटक इत्यादि दुर्धर्मी लोकांशींही संपर्क करूं नये असें पा० ११३ वर म्हटलें आहे. यांत कित्येक दक्षिणेकडील देशांचें नांव आहे. अद्याप या देशांत आर्य लोकांची वस्ती कमी होती, पूर्णपणें झाली नव्हती असें वाटतें. कदाचित् हे देश जैन व बौद्ध धर्मांच्या छायेखालीं या वेळीं बरेच आले असावे. या धर्मांनीं जातिभेदास आपणच फाटा दिला होता हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. तथापि हिंदुस्थानांत चातुर्वर्ण्याच्या व्यवस्थेचें जें पूर्ण प्राबल्य झालें त्याची छाया इतर हिंदुस्थानांतील देशांत पडल्यावांचून राहणें अशक्य होतें. यामुळें हळुहळू हिंदुस्थानच्या सर्व भागांत चातुर्वर्ण्याची व्यवस्था प्रबल झाली व कडकडीतपणें अमलांत आली. पंजाबाचा संपर्क म्लेच्छ देशाशीं विशेष असल्यानें मात्र त्या व्यवस्थेंत थोडासा ढिलेपणा होता. तो लग्नव्यवहाराच्या बाबतींत, खाणें पिणें किंवा धंदा यांच्या बाबतींत होता हें आपण वर पाहिलेंच आहे.

पुनरालोचन.

हिंदुस्थानांतील वर्णव्यवस्थेचें स्वरूप व तिचा इतिहास याप्रमाणें आहे. थोडक्यांत सारांश असा कीं, प्राचीन आर्य हिंदुस्थानांत आले तेव्हां ब्राह्मण व क्षत्रिय अशा दोन धंद्यांच्या जाति त्यांत असाव्या. लग्नाचा निर्बंध अद्याप नव्हता. पंजाबांत वस्ती झाली तेव्हां वैश्य म्हणजे शेतकी व गोरक्षा करणारा ही तिसरी जात उत्पन्न झाली. लवकरच शूद्रांची जात येथील पूर्वीच्या रहिवाशांची समाजांत सामील झाली. त्यांचा वर्ण काळा असल्यानें व संस्कृति व नीति कमी असल्यानें वर्णसं-

ब्दाला जातिवाचक महत्त्व आलें. शूद्रस्त्री करूं लागल्यामुळें (मध्यदेशांत शूद्रांची वस्ती अधिक असावी, व येथील नागलोकांच्या स्त्रिया रूपानेंही बऱ्या असाव्या) वर्णांची भिन्नता अधिक कायम झाली. वैश्य शेतकरी असून शूद्रांशीं त्यांचा नेहेमीं संबंध येत असल्यामुळें वैश्यांनीं शूद्र स्त्रिया अधिक केल्या व अशा स्त्रियांची संतति वैश्यच मानूं लागल्यानें वैश्य वर्णांत थोडा कमतरपणा आला. तसा क्षत्रियांतही आला. ब्राह्मणांनीं शूद्रास्त्रीसंततीस निराळी जात ठरविली, त्याच अनुकरणानें हळुहळू इतर अनुलोमवर्ण जाति उत्पन्न झाल्या. प्रतिलोम विवाहाविषयीं किंवा संततीविषयीं फारच तिटकारा असल्यानें त्या जातींविषयीं विशेषतः शूद्रोत्पन्न संततीविषयी अत्यंत निंद्यत्व मानलें गेलें. परंतु सूत, वैदेह, मागध या आर्योत्पन्न संकर जाति वरच्या दर्जाच्या समजल्या गेल्या. असो. या निरनिराळ्या वर्णांचे धंदेही निरनिराळे ठरले. अध्यापन, याजन, प्रतिग्रह हा ब्राह्मणांचा धंदा विशेष ठरला, युद्ध व राज्य करणें हा क्षत्रियांचा ठरला, कृषि, गोरक्ष्य, वाणिज्य हा वैश्यांचा ठरला, आणि दास्य हा शूद्रांचा ठरला; पण आपत्प्रसंगीं आपल्या खालच्या वर्णाचा धंदा करण्याची मोकळीक होती यामुळें कित्येक ब्राह्मण, क्षत्रिय, शेतकरीही बनले आणि कित्येक क्षत्रिय वैश्यवाणीही बनले. वैश्यांनीं शेती व गोरक्ष्य सोडून वाणिज्यच ठेविलें. मिश्र जातींचेही निरनिराळे धंदे कायम झाले. असा महाभारतकाळांतील थोडक्यांत निष्कर्ष आहे.

आतां महाभारतकाळानंतर वर्णव्यवस्थेचें स्वरूप कसें बदललें हें आपण थोडक्यांत पाहूं. म्हणजे महाभारतकाळीं कशी व्यवस्था होती, याचें आपल्यास चांगलें ज्ञान होईल. बौद्ध धर्माचा कटाक्ष जातिव्यवस्थेविरुद्ध असल्यानें जातीच्या निर्बंधांत पुष्कळ घोंटाळा उत्पन्न झाला; यामुळें ज्या वेळेस हिंदु धर्माची सरशी झाली त्या वेळेस जातिनिर्बंधाचे नियम पुन्हां कडकडीत झाले व पहिल्याप्रमाणें निरनिराळ्या वर्णांच्या स्त्रिया करण्याची पद्धत बंद पडली. महाभारतापुढील स्मृतीमध्यें असा निर्बंध झाला कीं ज्या त्या वर्णांनीं आपापल्या वर्णांच्याच स्त्रिया कराव्या व सवर्णा स्त्रीपासून उत्पन्न झालेली संतति मात्र त्या वर्णाची समजली जाईल. ब्राह्मणानें इतर वर्णाच्या स्त्रिया करणें बंद झालें व क्षत्रियानेंही अन्य वर्णाच्या स्त्रिया करणें बंद झालें. यामुळें निरनिराळ्या वर्णांच्या मिश्रणापासून नवीन उत्पन्न होणाऱ्या जाती होत नाहींशा झाल्या. या वर्णव्यवस्थेच्या कारणानें उत्पन्न होणारा जातीचा गर्व हा इतर समाजावर परिणाम करूं लागला; म्हणजे अनार्य जातींतही जातिभेद उत्पन्न होऊं लागला. हिंदुस्थानांत प्रत्येक जातीस असें वाटतें कीं आम्ही दुसऱ्या कोणत्या तरी जातीहून श्रेष्ठ आहोंत व अशा प्रकारचा अभिमान जेथें जेथें कांहीं शक्ति किंवा द्रव्य याच्या कारणानें महत्त्व आलें असेल तेथें तेथें वाढून निरनिराळ्या जाती उत्पन्न होऊं लागल्या. अशा रीतीनें प्रत्येक जातींत पोटभेद उत्पन्न होऊं लागले, व लग्नाचे निर्बंध तेवढ्या जातींतही उत्पन्न झाले. याशिवाय देशभेदानेंही जातिभेद मानण्यांत येऊं लागला. निरनिराळ्या देशांत खाण्यापिण्याच्या, आचाराच्या व इतिहासाच्या भेदामुळें एकमेकांविषयीं संशय उत्पन्न होऊं लागला यामुळें पोटभेदास अधिक निर्बंधाचें स्वरूप प्राप्त झालें. हल्लीं उदाहरणार्थ ब्राह्मणांचे अनेक पोटविभाग झाले आहेत. मुख्यतः ब्राह्मणांचे दशविध म्हणजे पंचद्राविड व पंचगौड असे दहा भेद झाले आहेत. परंतु महाभारतांत या दहा भेदांचें नांवही नाहीं.

महाभारतांत जेथें जेथें ब्राह्मणांचें नांव येतें तेथें तेथें कोणताच देशभेद दाखविलेला नसतो. अमुक ब्राह्मण गौड किंवा कान्यकुब्ज किंवा दाक्षिणात्य आहे असें वर्णन कोठेंच येत नाहीं. मग हल्लीं महाराष्ट्र ब्राह्मणांत देशस्थ, कोंकणस्थ इत्यादि पोटभेदाचेही पोटभेद झालेले आहेत त्यांचें नाव कशाला ! क्षत्रियांचेही पोटभेद महाभारतांत झालेले दिसत नाहींत. चंद्रवंशी किंवा सूर्यवंशी असा सुद्धां भेद व्यक्त झालेला दिसत नाहीं. यादव, कौरव, पांचाल इत्यादि देशभेद सांगितलेले दिसतात, पण ते हल्लींच्या क्षत्रियांच्या पोटभेदासारखे नव्हत. किंबहुना, त्या सर्वांचा आचार व धंदा एक असून सर्वांचे परस्पर विवाह होत होते. वैश्यांचे पोटभेदही कोठें सांगितलेलें दिसत नाहींत. हे सर्व पोटभेद श्रीमच्छंकराचार्यानंतरचे आहेत असें अनुमान करण्यास जागा आहे. बौद्ध धर्माचा पका पाडाव झाल्यानंतर ज्या वेळेस हिंदुधर्मसमाजाची पुनर्घटना झाली त्या वेळेस प्रत्येक देशांत व प्रत्येक भागांत राहणाऱ्या लोकांस इतर भागांतील लोकांसंबंधानें खाण्यापिण्याचे आचार व वर्णाची शुद्धता यासंबंधानें संशय असल्यानें निरनिराळ्या पोटजाती इसवी सन ८०० च्या सुमारास उत्पन्न झाल्या, व हल्लींपर्यंत त्या विवाहनिर्बंधानें जखडल्या असल्यामुळें अस्तित्वांत आहेत. सारांश, कनोजे, महाराष्ट्र, गुजराथी ब्राह्मण, किंवा राठोड, मराठा वगैरे क्षत्रिय, किंवा महेश्री, अगरवाल, महाराष्ट्र वगैरे वाणी असे पोटभेद जे हल्लीं प्रचलित आहेत, त्यांचा निर्देश महाभारतांत नाहीं. महाभारतांत ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य हे वर्ण भेदरहित होते. तसेंच संकरवर्णही सूत, मागध वगैरे एकच असून, त्यांच्यांत पोटभेद नव्हते असें दिसतें.

गोत्रोत्पत्ति.

याच जातींच्या विषयाला संबद्ध असा आणखी एक प्रश्न आहे, त्याची माहिती शान्तिपर्व अ० २९६ यांत अशी दिली आहे—"मूळारंभीं चारच गोत्रें उत्पन्न झालीं. तीं अङ्गिरा, कश्यप, वसिष्ठ व भृगु हीं होत. मग त्यांपासून प्रवर्तकांच्या कर्मभेदानें अन्य गोत्रें उत्पन्न झालीं व त्यांच्या तपःप्रभावानें प्रवर्तकांचीं नांवें त्या गोत्रांस पडलीं. कालगतीनें या भिन्न गोत्रांचें विवाहादि श्रौतस्मार्त विधींत सुज्ञ लोक अवलंबन करूं लागले" (भाषा० पु० ६ पान ६९१) या उताऱ्यावरून महाभारताच्या पूर्वकाळापासून गोत्रांची प्रवृत्ति आहे व त्यांचा उपयोग लग्न वगैरे श्रौतस्मार्त कर्मांत होत असे हें उघड आहे; पण यांत दिलेली माहिति बरीच चमत्कारिक आहे. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य या तिन्ही वर्णांत प्रत्येक कुटुंबास गोत्र आहे अशी हल्लीं समजूत आहे. क्षत्रियांतील व वैश्यांतील कुटुंबांच्या गोत्रांची परंपरा कायम आहे किंवा नाहीं ही गोष्ट कदाचित् संशयित असेल, पण ब्राह्मणांच्या अनेक पोटजातींत श्रौतस्मार्तादि कर्में परंपरेनें सारखीं चालत आहेत व त्यांत गोत्रोच्चार नेहेमीं होत आहे. ही परंपरा महाभारतकाळापूर्वीपर्यंत जाऊन पोंचते हें वरील उताऱ्यावरून स्पष्ट आहे. पण मूळचीं गोत्रें हल्लीं आठ समजलीं जातात; तीं यांत चारच सांगितलीं आहेत हें कसें ? आणि प्रवर्तकांच्या कर्मभेदानें तरी गोत्रें कशीं उत्पन्न होतील, हा एक गूढ प्रश्न आहे. गोत्र याचा अर्थ अपत्य असा पाणिनीनें दिला आहे. तेव्हां गोत्रपरंपरा ही वंशपरंपराच होय. सप्तर्षि व अगस्ति हे मूळचे गोत्रप्रवर्तक होत व त्यांच्या कुळांत जे कोणी पुढें विशिष्ट प्रसिद्ध ऋषि झाले त्यांचीं नांवें गोत्रांत आणखी

चालूं झालीं; पण तीं कर्मभेदानें झालीं असें दिसत नाहीं. त्यांच्या तपःप्रभावानें चालूं झालीं हें म्हणणें शक्य आहे. असो. गोत्राचा उच्चार व अवलंब कालगतीनें चालूं झाला हेंही म्हणणें लक्षांत येत नाहीं असा अवलंब एका काळीं नव्हता, असें यावरून दिसतें. आणखी एक गोष्ट येथें सांगण्यासारखी अशी आहे कीं सूर्यवंशी व चंद्रवंशी क्षत्रियांची जी वंशावळ दिलेली आहे त्यांत या गोत्रप्रवर्तकांचीं नांवें येत नाहींत. मग त्या त्या वंशांतील क्षत्रियांना हीं गोत्रांचीं नांवें कशीं आलीं ? याशिवाय कित्येक ब्राह्मणकुळें चन्द्रवंशी क्षत्रियांपासून उत्पन्न झालेलीं आहेत त्यांचा वरील गोत्रांशीं संबंध कसा जुळतो हा एक प्रश्न आहे. विश्वामित्र क्षत्रिय असून ब्राह्मण झाल्यावर त्यानें कित्येक गोत्रें त्याच्या मुलांच्या द्वारें प्रवृत्त केलीं त्यांचाही संबंध कसा जुळतो हें पाहण्यासारखें आहे. असो. वरील उताऱ्यावरून एवढी गोष्ट निर्विवाद आहे कीं हल्लींची गोत्रपरंपरा व त्यांचा उपयोग, याची प्रवृत्ति महाभारतपूर्वकाळापासून म्हणजे इ० स० पूर्व ३०० च्या पूर्वींपासून आहे.

२ आश्रमव्यवस्था.

ज्याप्रमाणें हिंदुस्थानांतील समाजाचें वर्णव्यवस्था हें एक विलक्षण अंग आहे त्याचप्रमाणें आश्रम-व्यवस्था हेंही एक महत्त्वाचें अंग आहे. पण दोहोंचा इतिहास अगदीं भिन्न आहे. वर्णव्यवस्थेला प्रारंभ होऊन तिचा कसा कसा विकास झाला हें आपण पाहिलें; व हल्लीं वर्णव्यवस्थेला अभेद्य व प्रचंड स्वरूप कसें प्राप्त झालें आहे हेंही आपण सांगितलें. आश्रम-व्यवस्थेचा इतिहास याच्या उलट आहे. आश्रमव्यवस्था पूर्वीं उत्तम स्थितींत असून तिचा हळुहळु ऱ्हास झाला; व हल्लीं ती बहुतेक लुप्तप्राय आहे. महाभारतकाळीं तिची स्थिति कशी होती याचें आपण विवेचन करूं.

वर्णव्यवस्थेचें बीज जसें प्रत्येक समाजांत असतें तसें आश्रमव्यवस्थेचेंही बीज बहुतेक प्रत्येक समाजांत असतें. प्रत्येक समाजांत निरनिराळे वर्ग धंद्याप्रमाणें असतात, व बहुधा त्याच वर्गात विवाहसंबंध होतात. परंतु अशा वर्णव्यवस्थेस अभेद्य धार्मिक निर्बंधाचें रूप येत नाहीं. त्याचप्रमाणें मनुष्यानें लहानपणी विद्याभ्यास करावा, तरुणपणीं संसार करावा आणि म्हातारपणीं संसारांतून निवृत्त होऊन केवळ ईश्वराचें भजन व चिंतन करावें, अशी प्रत्येक समाजांत कल्पना असते; परंतु तीस धार्मिक निर्बंधाचें स्वरूप येत नाहीं. आर्यांनीं याही समजुतीस आपल्या समाजांत कायमचें रूप दिलें, व वर्णव्यवस्थेप्रमाणें आश्रमव्यवस्था ही धर्माची बाब ठरविली. ही व्यवस्था तीन वर्णांनाच लागू होती, म्हणजे आर्य लोकांनाच ती सांगितलेली होती. चार आश्रम प्रत्येक आर्यवर्णीयास पाळले पाहिजेत असें प्रथम ठरविलें गेलें. हे आश्रम म्हणजे आर्यलोकांनीं आपल्या समाजास अतिशय उन्नत अवस्थेस नेण्याचे जे शहाणपणाचे प्रयत्न केले त्यांचेंच फळ होय. पण हे आश्रम यथायोग्य रीतीनें पाळण्यास आध्यात्मिक निग्रहाची व सामर्थ्याची जरूर आहे; यामुळें प्रारंभीं ही व्यवस्था अतिशय फायदेशीर झाली तरी हें आध्यामिक सामर्थ्य हळुहळु कमी पडत गेल्यामुळें आश्रमव्यवस्थेला हळुहळु कमीपणा आला यांत आश्चर्य नको. असो. महाभारतांत आश्रमव्यवस्थेचें जें वर्णन केलें आहे तें प्रथम येथें देऊं.

हे आश्रम चार आहेत. ब्रह्मचर्य, गार्हस्थ्य, वानप्रस्थ व संन्यास. पहिल्या आश्रमांत सात आठ वर्षांचा मुलगा झाल्यावर उपनयन संस्कारानें त्याचा प्रवेश होतो. या आश्रमांत विद्यार्जन करावयाचें आहे. या संबंधानें विस्तृत

रीतीचें विवेचन आपण पुढे शिक्षणाविषयाखालीं करूं. येथें एवढें सांगणें पुरें आहे कीं विद्यार्थ्यानें हा विद्याभ्यास गुरुगृहीं भिक्षा मागून करावयाचा असा नियम असे. बारा किंवा त्याहून अधिक वर्षें हा विद्याभ्यास करावयाचा असे. ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य या तिघांनीं ही वेदविद्या पठण करून आपापल्या धंद्याची विद्या शिकण्याची होती. बारा वर्षांनंतर ब्रह्मचर्य संपवून गुरूची आज्ञा घेऊन गृहस्थाश्रम स्वीकारावयाचा नियम असे. विवाह करून, प्रत्येकानें आपआपला संसार निराळा मांडून, अग्नीची सेवा व अतिथींचें पूजन करून कुटुंबाचें पोषण करावें असा या गृहस्थाश्रमाचा मुख्य धर्म होता. गृहस्थाश्रमाचीं कर्तव्यें विस्तारानें सांगितलीं आहेत, तीं आपण पुढे पाहूं. गृहस्थाश्रम संपवून मुलाबाळांच्या स्वाधीन संसार करून मनुष्यानें वनांत जावें, बायको जिवंत असल्यास तिला बरोबर घेऊन जावें व वनांत राहून चतुर्थाश्रम घेण्याची पूर्वतयारी करावी, हा वानप्रस्थ म्हणजे वनांत प्रस्थित झालेल्या मनुष्याच्या स्थितीचा तिसरा आश्रम होय. आणि याप्रमाणें कांहीं वर्षें देहाचे क्लेश सोसण्यास मन तयार झाल्यावर केवळ परमेश्वरचिंतन करण्याकरितां आयुष्य घालविण्यासाठीं घेतलेला चौथा आश्रम संन्यास होय. या चार आश्रमांचें स्थूलपणें असें स्वरूप होतें.

वर वर्णिल्याप्रमाणें हे आश्रम प्रत्यक्ष अमलांत होते किंवा नाहीं आणि महाभारतकाळीं ते कोणकोणत्या लोकांस मोकळे होते याचा आपण विचार करूं. गुरुगृहीं राहून ब्रह्मचर्याश्रमांत विद्या संपादन करण्याचें काम बहुधा पूर्वकाळीं ब्राह्मणविद्यार्थी करीत, असें महाभारतांतील व उपनिषदांतील अनेक वर्णनांवरून दिसतें. ऋषींच्या येथें मोठमोठ्या शाळा असत, व त्यांत ब्राह्मणविद्यार्थी आपला उदरनिर्वाह भिक्षेनें किंवा इतर रीतीनें करून विद्याभ्यास करीत. क्षत्रियांचीं किंवा वैश्यांचीं मुलें विद्याभ्यास करण्यास गुरुगृहीं जात असत किंवा नाहीं, याचा चांगला पुरावा महाभारतांत मिळत नाहीं. श्रीकृष्णानें उज्जयिनीस गुरुगृहीं राहून विद्याभ्यास केला असें वर्णन हरिवंशांत व भागवतांत आहे. पांडवांचा व दुर्योधनादिकांचा विद्याभ्यास आपल्या घरींच झाला. त्यांच्या घरीं—द्रोणाचार्य विद्या शिकविण्यास ठेवले होते. ब्रह्मचर्याश्रमाचा एक मुख्य भाग म्हणजे गुरुगृहीं राहणें हें कमी होऊन त्याच्या ऐवजीं हा दुसरा विधि चालू झाला. हळुहळु निरनिराळ्या क्षत्रिय व वैश्य लोकांत ब्रह्मचर्याश्रमाची महती कमी झाली आणि हल्लींप्रमाणें नुसता उपनयन संस्कार मात्र महाभारतकाळीं बाकी राहिला असावा. आतां गृहस्थाश्रमाकडे वळूं. गृहस्थाश्रमाचा मुख्य विधि विवाह आहे, तो कधीं लुप्त होणें शक्य नाहीं. तो सर्व वर्णांत व सर्व जातींत आहेच. त्याजबद्दल विशेष सांगावयास नको. पण गृहस्थाश्रमाचा दुसरा मुख्य भाग अग्नीची सेवा हा होता. अग्नीचें आधान करून नित्य यजन करणें हें गृहस्थाश्रमाचें मुख्य कर्तव्य आहे. तें ब्राह्मणलोक बहुधा करीत असें दिसतें. क्षत्रिय लोकही करीत असेंही म्हणावयास हरकत नाहीं. श्रीकृष्ण शिष्टाईकरितां गेला असतांना, विदुरगृहीं असतांना, सभेस जाण्यास निघाला, त्या दिवशीं प्रातःकाळीं, स्नान करून जपजाप्य करून त्यानें अग्नीला आहुति दिली असें वर्णन महाभारतांत आहे. (उ० अ० ९४ पा० ३४३ पु० ३) वसुदेव वारस्थावर

---

१ उपनिषदातही हाच अवधि दिसतो "स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षः सर्वान् वेदानधीत्य महामना एयाय" छां. ६ सं० प्रपा० ६

त्याचें उत्तरकार्य करतांना त्याच्या शिबिरापुढें अश्वमेधसंबंधी छत्र व प्रदीप्त अग्नि चालविले होते असें वर्णन आहे. तसेंच पांडव वनवासांत असतांना त्यांचें गृह्याग्नींचें सेवन नित्य होत असल्याचें वर्णन आहे. ज्या वेळेस पांडव महाप्रस्थानास गेले त्या वेळेस त्यांनीं गृह्याग्नि उदकांत विसर्जन केला असें वर्णन आहे. (पान २४० महाप्रस्थानिक पर्व) सारांश, भारती-युद्धकालांतील सर्व क्षत्रिय गृह्याग्नि बाळगीत होते असें स्पष्ट दिसतें. महाभारतकाळीं म्हणजे सौतीच्या काळीं काय व्यवस्था होती हें सांगण्यास साधन नाहीं. तथापि ज्या अर्थी अग्नीची सेवा मोठी भानगडीची झाली होती त्या अर्थी अनेक क्षत्रिय अग्निविरहीत झाले असावे, असें मानण्यास हरकत नाहीं. ब्राह्मणांनीं सर्वांनींच अग्निसेवा चालविली होती असें नाहीं. त्यांच्यापैकीं कित्येकांनीं ती सोडली असावी. अग्नि न बाळगलेल्या ब्राह्मणांना शूद्रवत् वागवावें असें सांगितलें आहे. आतां गृहस्थाश्रमाचें तिसरें अंग अतिथिपूजा तें सर्वांनीं चालविलें होतें. असो. गृहस्थाश्रम सर्वांस मोकळा होता, व तो अनेक ब्राह्मण व क्षत्रिय यथाशास्त्र चालवीत असत. आतां वानप्रस्थाचा विचार करूं. वनामध्यें जाण्याचा व तपश्चर्या करण्याचा तिन्ही वर्णांस अधिकार होता, व तिन्ही वर्णांचे लोक वानप्रस्थ होत असत. धृतराष्ट्र वनांत गेल्याचें वर्णन आहे. तो आपल्या पत्नीसह व कुंतीसह वनांत तपश्चर्येस गेल्याचें सांगितलें आहे. रामायणांत एका वानप्रस्थ वैश्याचेंही वर्णन आहे. ब्राह्मण वनांत जाऊन तपश्चर्या करीत असल्याचीं शेकडों उदाहरणें महाभारतांत आहेत. वनांत जाण्याची इच्छा साहजिकच संसार झाल्यानंतरची आहे, व ज्यांना ईश्वरानें अधिक आयुष्य दिलें आहे, त्यांनाच शक्य आहे. अर्थात् वानप्रस्थाची संख्या नेहेमी कमी असावयाची. तथापि तिन्ही वर्णांस वानप्रस्थाचा अधिकार होता व वानप्रस्थ लोक महाभारतकाळापर्यंत होत होते असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. वानप्रस्थाचा अधिकार शूद्रास नाहीं असें महाभारतांत स्पष्ट नाहीं; पण राजाज्ञेनें शूद्राला सर्व आश्रमाचा अधिकार आहे, असें शां० अ० ६३ यांत सांगितलें आहे. रामायणांत तपश्चर्या करणाऱ्या शूद्राचें रामानें पारिपत्य केल्याची कथा आहे. याजवरून शूद्रांना या आश्रमाचा अधिकार नव्हता असें वाटतें. वास्तविकपणें आश्रमधर्म तीन वर्णांकरितांच सांगितले आहेत. असो. आतां आपण चौथ्या आश्रमाकडे वळूं.

संन्यास कोणास विहित आहे.

भारती आर्यांची मानसिक प्रवृत्ति पहिल्यापासूनच संसारत्यागाकडे अर्थात् संन्यासाकडे आहे. या बाबतींत त्यांचा व पाश्चात्यांचा मोठा फरक आहे. विरक्त होऊन केवळ परमेश्वरचिंतन करण्याचें कार्य अनेक भारती आर्यांनीं करून वेदांतासारखीं तत्त्वज्ञानें जगतास उपदेशिलीं. आयुष्याचा उरलेला भाग इंद्रियदमन करून वेदान्तविचारांत घालविणें हें, म्हातारपणीं संसारांत चिकटून राहून संसारांतील अनेक विषयवासनांत देह दुर्बल झाल्यानंतरही मनाला लोळूं देण्यापेक्षां शतपट बरें असें त्यांस वाटे. यामुळें संन्यासाश्रम आर्यांनीं प्रचलित केला होता. प्राच्य व पाश्चात्य संस्कृतींत जो फरक होता व आहे तो हाच. हिंदुस्थानांत केवळ भिक्षा मागून चरितार्थ चालविणारे व वेदान्तज्ञानाचा विचार करणारे संन्यासी शेकडों सांपडतात, तसे इतरत्र कोठें सांपडावयाचे नाहींत; पारशी लोकांतही नाहींत व युरोपियन लोकांतही नाहींत. सारांश, संन्यासाश्रम हा भारती आ-

र्यसमाजाचा विशेष अलंकार प्राचीनकाळापासून आहे. या आश्रमाचा अधिकार प्रारंभीं तिन्ही वर्णांस होता; किंबहुना, संसाराच्या दुःखानें पोळलेल्या शूद्रालाही वेदान्तज्ञानाकडे वळून आपल्या राहिलेल्या आयुष्याचें सार्थक करण्याची इच्छा होणें साहजिक आहे. आणि प्राचीनकाळीं शूद्रही वेदान्तज्ञानाचे अधिकारी असून चतुर्थाश्रमाचेही अधिकारी होते; परंतु पुढें पुढें संन्यासाश्रमाचे कठिण धर्म पाळण्याचें ब्राह्मणांशिवाय इतरांस अशक्य होऊं लागलें व त्यामुळें इतर वर्णांस संन्यासाचा अधिकार आहे कीं नाहीं हा प्रश्न उपस्थित झाला असावा. शान्ति० अ० ६१ यात संन्यास घेण्याचा अधिकार ब्राह्मणांसच आहे असें म्हटलें आहे; पण अध्याय ६३ मध्यें असें सांगितलें आहे कीं, " पुराणादिद्वारां वेदान्त श्रवण करण्याची इच्छा करणारा, त्रिवर्णसेवारूपी स्वकर्म यथाशक्ति केलेला, प्रजोत्पत्ति झालेला, राजानें अनुज्ञा दिलेला शूद्र तीन वर्णांच्याच योग्यतेचा असून त्यास सर्व आश्रम विहित आहेत. " सारांश, " स्वधर्माचें आचरण ज्यानें केलें आहे अशा शूद्राला, वैश्याला आणि क्षत्रियाला संन्यासाश्राम विहित आहे. " (भा० पु० ६ पा० १२४) शूद्राला आणि वैश्याला राजाची अनुज्ञा घेऊन संन्यासाश्रम स्वीकारण्याविषयीं येथें सांगितलें आहे याचें आश्चर्य वाटतें. " क्षत्रियालाही सर्व कर्मे केल्यानंतर पुत्रास किंवा दुसऱ्या एखाद्या अन्यगोत्री क्षत्रियास राज्य अर्पण करून संन्यास घेण्यास हरकत नाहीं " असें सांगितलें आहे. राजानें वेदान्तश्रवणाच्याच हेतूनें भिक्षावृत्तीचें अवलंबन करावें, अन्नप्राप्तीच्या इच्छेनें मात्र अवलंबन करूं नये, असें यांत म्हटलें आहे. " संन्यासाश्रमरूपी कर्म ब्राह्मणांवांचून इतर क्षत्रियादि तीन वर्णांस नित्य नाहीं, तर अन्तःकरणास विक्षेप पाडणाऱ्या कर्माचा त्याग करणें हा काम्य संन्यास विहित आहे. " असें टीकाकार म्हणतो.

हा विषय महत्त्वाचा व वादग्रस्त असल्यानें मूळवचनासह येथें देण्यासारखा आहे. शां० अ० ६१ यांत " वानप्रस्थं भैक्ष्यचर्यं गार्हस्थ्यं च महाश्रमम् । ब्रह्मचर्याश्रमं प्राहुश्चतुर्थं ब्राह्मणैर्वृतम् ॥ " असा प्रारंभीं श्लोक आहे. यांत भैक्ष्यचर्य म्हणजे संन्यास असून तो चतुर्थ आश्रम ब्राह्मणांनीं वृत म्हणजे अंगिकारला आहे. इतरांना वर्ज्य आहे असें यावरून होत नाहीं. याचा आणखी खुलासा अ. ६३ यात केला आहे " यश्च त्रयाणां वर्णानामिच्छेदाश्रमसेवनम् । चातुराश्रम्ययुक्तांश्च धर्मास्तान् शृणु पाण्डव " ॥ ११. ॥ असें सांगून शूद्राला प्रथम राजाज्ञेनें व सर्व कृत्यें झाल्यावर अधिकार आहे असें सांगितलें आहे. " आश्रमा विहिताः सर्वे वर्जयित्वा निराशिषम् । भैक्ष्यचर्यां ततः प्राहुस्तस्य तद्धर्मचारिणः ॥ तथा वैश्यस्य राजेन्द्र राजपुत्रस्य चैव हि " ॥ १४ ॥ अर्थात् राजपुत्रास अथवा क्षत्रियाला भैक्ष्यचर्य संन्यासाश्रम मोकळा आहे असें स्पष्ट सांगितलें आहे. वैश्याला " कृतकृत्यो वयोतीतो राज्ञः कृतपरिश्रमः । वैश्यो यच्छेदनुज्ञातो नृपेणाश्रमसंश्रयम् ॥ " यानें राजाची परवानगी अवश्य सांगितली आहे; पण क्षत्रियाला त्याचीही जरूरी नाहीं. राजानें केव्हां चतुर्थाश्रम घ्यावा हें पुढें सांगितलें आहे. " राजर्षित्वेन राजेन्द्र भैक्ष्यचर्या न सेवया । अपेतगृहधर्मोऽपि चरेज्जीवितकाम्यया " या श्लोकांत राजाला भैक्ष्यचर्या मोकळी केली आहे. तथापि राजधर्म म्हणजे प्रजापालनधर्म हा सर्वांत श्रेष्ठ आहे, तो धर्म चालविणाऱ्या राजाला सर्व आश्रमांचें फळ मिळतें असें वर्णिलें आहे तें योग्यच आहे. " महाश्रयं बहुकल्याण

णरूपं क्षात्रं धर्मं नेतरं प्राहुरार्याः। सर्वे धर्मा राजधर्मप्रधानाः सर्वे वर्णाः पाल्यमाना भवन्ति॥" वगैरे राजधर्माची स्तुति योग्य आहे.

एकंदर वचनांवरून ब्राह्मणवर्णच संन्यासास अधिकारी आहे असें महाभारतकाळापर्यंत ठरलें नव्हतें. तथापि असा आग्रह त्या काळीं उत्पन्न झाला होता असें दिसतें. कारण, अनेक ब्राह्मण-संन्यासी शास्त्रमार्ग-विहित रस्त्यानें संन्यास धर्म स्वीकारीत व संन्यासाचे विशिष्ट धर्म पाळीत, पण इतर वर्णांचे लोक संन्यासाश्रम योग्य रीतीनें न घेतां ते नुसताच संन्यासाचा वेष स्वीकारीत; किंबहुना, कित्येक शूद्र चरितार्थ चालविण्याच्या हेतूनेंही भिक्षावृत्तीचें अवलंबन करीत असें दिसतें. संन्याशासच भिक्षा मागण्याचा अधिकार होता, इतरां कोणासही नव्हता ही गोष्ट लक्षांत घेतली पाहिजे. कित्येक आळशी शूद्रही भिक्षु ऊर्फ संन्यासी बनत; यामुळें इतर वर्णांनीं संन्यास घेऊं नये असा आग्रह उत्पन्न झाला असावा. तथापि आर्यलोकांच्या साहजिक संसारपराङ्मुख वृत्तीमुळें सर्व वर्णांत अनेक लोक संन्यासी होत असत हें निर्विवाद आहे. महाभारतकाळापर्यंत शेंकडों संन्यासी वनामध्यें राहून तत्त्वविवेचन करीत असत. शिकंदरबादशहाला परमहंसरूपानें अरण्यांत राहणारे निरिच्छ तत्त्ववेत्ते अनेक पुरुष पंजाबांत भेटले होते. यावरून महाभारतांतील वर्णनें प्रत्यक्ष स्थितीचीं आहेत असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. बौद्धधर्मानें तर संन्यासाश्रमास आपल्या धर्मांत अग्रस्थान दिलें होतें व हा आश्रम सर्व वर्णांस मोकळा केला होता, यामुळें हजारों शूद्र लोक बौद्ध संन्यासी ऊर्फ भिक्षु बनले व त्यांनीं बौद्ध धर्मास अवनतीस नेलें. हें कसें तें आपण पुढें पाहूं.

संन्यासधर्म.

संन्यासाश्रमाचें उद्दिष्ट—ब्रह्मनिष्ठेचें व्रत योग्य रीतीनें चालावें म्हणून संन्यासाश्रमी मनुष्यानें कोणकोणते धर्म पाळावे याविषयीं फार बारीक नियम पूर्वींपासून होते. "त्यानें सर्वांशीं सदयतेनें वागावें, सर्व इंद्रियें स्वाधीन ठेवावीं व मननशील असावें. कोणाजवळ न मागतां आणि स्वतः तयारी करून न शिजवितां कोणीं अन्न आणून दिल्यास तें ग्रहण करावें. मध्यान्हकाळपर्यंत कांहीं न मिळेल, तर जेथें सर्व माणसांचें भोजन संपलें आहे व जेथें धूरही येत नाहीं, अशा घरीं भिक्षा मागावी. मोक्षविद् मनुष्यानें भिक्षा मागावयाची ती जेथें आदरपूर्वक सर्वरसपूर्ण भोजन घालतील तेथें मागूं नये. जरूरीपेक्षां अधिक मागूं नये. भिक्षेस निघाल्यावर दुसऱ्या भिक्षूजवळील अन्नाची भिक्षा करूं नये. एकांत स्थळीं नेहेमीं संचार करावा. ओसाड घर, अरण्य, वृक्षाचा तळ, नदीतीर यांचा अवलंब करावा. उन्हाळ्यांत एका जागीं एकच दिवस राहावें. पावसाळ्यांत जरूर तर एकच ठिकाणीं मुक्काम ठेवावा. सूर्य दाखवील त्या मार्गानें (जिकडे वाट फुटेल तिकडे) संचार करावा. संग्रह बिलकूल करूं नये. मित्रांबरोबर राहूं नये. जलांत उतरून स्नान करूं नये. पाणी वर काढून स्नान करावें. अहिंसा, ब्रह्मचर्य, सत्य, सरळपणा, अक्रोध, अनसूया, दम आणि चाहाडी न करणें हीं आठ व्रतें पाळावीं. अन्न व वस्त्र यांशिवाय कोणत्याही वस्तूचा स्विकार करूं नये. शिल्पावर उपजीविका करूं नये. आपण होऊन कोणास उपदेश करूं नये. सामान जवळ बाळगूं नये. सर्व भूतांचे ठिकाणीं समभाव ठेवावा. गतगोष्टींचा शोक करूं नये. केवळ प्रस्तुत गोष्टीचीही उपेक्षा करावी. असा जो निराशी, निर्गुण, निरासक्त, आत्मसंगी

व तत्त्वज्ञ आहे, तो निःसंशय मुक्त होतो " वगैरे वर्णन अनुगीतेंत आहे (आश्व० अ० ४६ भाग ७, पान ८१) या वर्णनांत संन्यासाश्रमाचीं जीं कर्तव्यें सनातनधर्मानें सांगितलीं आहेत त्या बहुतेक कर्तव्यांचा बौद्धधर्मी संन्याशांनीं त्याग केला आणि त्यामुळें बौद्ध भिक्षूंची पुढें अवनति झाली असें आपल्यास दिसून येईल.

बौद्ध संन्यासी एकान्तांत राहण्याचें सोडून संघ करून राहूं लागले ही त्यांनीं पहिली मोठी चुकी केली. संघामध्यें नानाप्रकारच्या दुष्ट कल्पना प्रचलित होतात. उच्चनीचभाव उत्पन्न होतो व परमेश्वराचें भजन व आत्म्याचें चिंतन हें सुटून संघाचा अधिपति होण्याची महत्त्वाकांक्षा उत्पन्न होते. संन्याशानें पडकें घर किंवा अरण्य यांचा आश्रय करावा, हा जो नियम होता तो बौद्धांनीं टाकून देऊन मोठमोठाले राजे लोकांनीं बांधलेले संघाराम यांत वास्तव्य केलें. यामुळें त्यांस ऐषआरामाची संवय लागली. संन्याशांनीं एका गांवांत एकच दिवस राहावें असा नियम होता, त्या ऐवजीं बौद्ध संन्यासी कायमचे रहिवाशी निरनिराळ्या गांवाजवळच्या संघारामाचे झाले. संन्याशांनीं जेथें आदरयुक्त भिक्षा न मिळेल तेथेंच भिक्षेला जावें. बौद्ध भिक्षु याच्या उलट श्रीमंत उपासकाच्या येथें मेजवान्या खाऊं लागले. संन्याशानें द्रव्यसंग्रह किंवा सामानाचा संग्रह करूं नये, परंतु संघारामांतील बौद्ध भिक्षु मोठमोठाले गांव व जमिनी संघारामाच्या व्यवस्थेकरितां इनाम घेऊं लागले. तात्पर्य, संन्याशांचे, सनातनधर्मीयांचे अवश्य व कडकडीत नियम टाकून देऊन बौद्ध भिक्षु होणें, म्हणजे एक पोट भरण्याचा किंवा संस्थानाधिपति होण्याचा धंदा झाला, यामुळें बौद्ध संन्यास लवकरच हास्यास्पद झाला. याचप्रकारची अवनति सनातन धर्मामध्येंही यापुढें झाली व कलियुगांत संन्यास वर्ज्य आहे असा नियम पुराणांनीं प्रचलित केला.

हा इतिहास महाभारताच्या नंतरचा आहे. संन्यासाला अवश्य लागणारे कडकडीत नियम महाभारतकाळीं प्रत्यक्ष आचरणांत असावे असें मानण्यास हरकत नाहीं. ' यत्र सायंगृहो मुनिः ' जेथें संध्याकाळ होईल तेथेंच वस्ती करणारे मुनि अगर संन्यासी पूर्वकाळापासून महाभारतकाळापर्यंत होते यांत शंका नाहीं. सनातन संन्याशांचें वस्त्र भगव्या रंगाचें होतें व बौद्धांनीं आपल्या संन्याशांना पिवळें वस्त्र दिलें. भगवें वस्त्र धारण करून भोंदूपणाचा धंदा करणारेही महाभारताच्या वेळीं होते असें राजेलोकांनीं संन्याशाच्या वेशानें आपले हेर निरनिराळ्या ठिकाणीं पाठवावे असा नियम सांगितला आहे, यावरूनच दिसतें. महाभारतकाळीं स्त्रियांनीं संन्यास घेतल्याचीं उदाहरणें आहेत. उपनिषदांत गार्गी, वाचक्नवी वगैरे तत्त्ववेत्त्या ब्राह्मण स्त्रिया वर्णिल्या आहेत, त्याचप्रमाणें महाभारतांत सुलभा नांवाची एक संन्यासिनी वर्णिलेली आहे. तिचा जनकाशीं झालेला वक्तृत्वपूर्ण व तत्त्वज्ञानपूर्ण संवाद शान्तिप० ३२० अध्यायांत वर्णिलेला आहे. यांत शेवटीं तिनें मी क्षत्रिय कन्या आहें, मला योग्य भर्ता न मिळाल्यामुळें गुरूपासून मी मोक्षशास्त्राचें शिक्षण घेऊन नैष्ठिक ब्रह्मचर्याचा आश्रय करून यतिधर्मानें रहात आहें असें तिनें सांगितलें आहे. सारांश, प्राचीनकाळीं क्षत्रियस्त्रिया सुद्धां विवाह न करतां एकदम संन्यास घेत असत, परंतु हा प्रचार महाभारतकाळीं नसावा, असें दिसतें. कारण, ही सुलभा सत्ययुगांतली आहे असें प्रारंभीं सांगितलें आहे.

मोक्षधर्माची प्राप्ति संन्यासाश्रमांतच आहे

किंवा इतर आश्रमांतही आहे हा एक मोठा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. याच प्रश्नावर हा सुलभाजनकसंवाद दिलेला आहे. यांतील निर्णय निश्चयात्मक नाहीं. तथापि मोक्षाकडे नेण्यास संन्यासच समर्थ आहे असा यांतील आशय दिसतो. असो. या विषयाचें विवेचन अन्य स्थळीं करूं. संन्याशाचीं बाह्य लक्षणें या संवादांत दिलीं आहेत तीं भगवीं वस्त्रें घेणें, डोई मुंडणें, त्रिदंड धारण करणें व कमंडलु घेणें, अशीं सांगितलीं आहेत. याशिवाय हेंही सांगितलें आहे कीं संन्याशांनी इतर आश्रमांचे धर्म आचरण करूं नयेत. विशेषत: संन्यासी जर गृहस्थाश्रमी होईल तर तो पतित होईल, अर्थात् आर्यलोकांच्या समाजांतून भ्रष्ट होईल अशी समजूत होती. किंबहुना, यासंबंधानें धर्मशास्त्रांत व वेदान्तसूत्रांतही असेच परिणाम सांगितले आहेत. ज्याप्रमाणें वर्णसंकर हा एक अतिनिंद्य व भयंकर प्रसंग मानला जात असे त्याप्रमाणें आश्रमसंकर हाही भयंकर आहे असें लोक मानीत. या सुलभाजनकसंवादात याच आश्रमसंकराचें भयंकर पातक वर्णिलेलें आहे. खालच्या वर्णांतील पुरुषांनीं वरिष्ठ वर्णांतील स्त्रिया करणें हें जसें निंद्य समजलें जात असे, त्याचप्रमाणें वरिष्ठ आश्रमातून खालच्या आश्रमात येणें हें निंद्य समजलें जात असे. यामुळें ही सनातन धर्मांतील संन्यास हा आचरण्यास अतिशय कठीण होता.

गृहस्थाश्रमाची थोरवी.

ब्रह्मचर्य, गार्हस्थ्य, वानप्रस्थ व संन्यास असे हे चार आश्रम एकाहून एक अधिक श्रेष्ठ मानले गेले असले तरी गृहस्थाश्रमाची थोरवी सर्व आश्रमांहून अधिक आहे असें शांतिपर्व अध्याय २४३ यांत वर्णिलें आहे. गृहस्थानें विवाह करून अग्न्याधान करावें व गृहस्थाश्रमास उचित आचरण करावें. होतां होईल तों गृहस्थाश्रम्यानें यजन, अध्ययन आणि दान या तीन कर्मांचेंच आचरण करावें. गृहस्थाश्रम्यानें केव्हांही आपल्याच उपयोगासाठीं अन्न शिजवूं नये व पशूंची व्यर्थ हिंसा करूं नये. त्यानें दिवसा, पूर्वरात्रीं किंवा उत्तररात्रीं निजूं नये. सकाळ व संध्याकाळ यांवांचून मध्यें भोजन करूं नये. ऋतुकालावांचून स्त्रीला शय्येवर बोलावूं नये. अतिथीचा सदैव बहुमान करावा. दांभिकपणानें जटा व नखें वाढवून स्वधर्माचा उपदेश करणारा, अविधीनें अग्निहोत्राचा त्याग करणारा जो पुरुष त्याचाही गृहस्थाश्रमी पुरुषाच्या अन्नामध्यें भाग असतो. गृहस्थाश्रमी पुरुषानें घरीं अन्न न शिजविणाऱ्या लोकांना अर्थात् ब्रह्मचारी आणि संन्यासी यांना अन्नदान करावें. त्यानें नेहेमीं विघस आणि अमृत यांचें भक्षण करावें. यज्ञांतील अवशिष्ट राहिलेलें होमद्रव्य यास अमृत म्हणतात आणि पोष्य वर्गांनीं भक्षण करून राहिलेल्या अन्नाला विघस म्हणतात; अर्थात् गृहस्थानें यज्ञ करून व ब्रह्मचारी, संन्यासी, अतिथि व लहान मुलें, नोकर इत्यादिकाना जेवण घालून मग आपण अन्न सेवन करावें. याप्रमाणें सर्व आश्रमाचा व पोष्य वर्गाचा पोषण करणारा गृहस्थाश्रम असल्यानें त्याची योग्यता सर्वांहून श्रेष्ठ आहे. गृहस्थाश्रम्यानें स्वतंत्र धंदा करून द्रव्य मिळवावें किंवा राजापासून याचन करावें आणि त्याच्या योगानें यज्ञयागादि क्रिया व कुटुंबपोषण करावें. असो. तर कित्येकांच्या मतें गृहस्थाश्रमांतच राहून शेवटपर्यंत कर्मयोगाचें सेवन करीत असावें म्हणजे याच आश्रमांत त्यास मोक्ष मिळेल. किंबहुना, प्रत्येक आश्रम यथासांग आचरण केला असतां त्याच आश्रमांत सद्गति मिळणें शक्य आहे. यासाठीं आश्रमधर्माचें यथायोग्य

सेवन झालें पाहिजे. गृहस्थाश्रमाचें यथासांग सेवन करणें हें किती कठीण आहे याची कल्पना त्याचे वरील आचार पाहिले असतां सहज लक्षांत येईल. गृहस्थाश्रमानें धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष हे चारी पुरुषार्थ साधूं शकतात. परंतु वृद्धापकाळीं वानप्रस्थ व संन्यास या आश्रमांकडे पुत्रावर भार टाकून वळावें हें उत्तम होय असें महाभारतकारांचें मत दिसतें.

३ शिक्षणपद्धति.

प्राचीनकाळीं हिंदुस्थानांत शिक्षणपद्धति कशी होती ? गुरुशिष्य-संबंध कसा असे ? साधारण लोकांचें शिक्षण कसें होतें ? क्षत्रियांचें कसें होतें ? स्त्रियांस काय शिकवीत ? राजपुत्रांस काय व कसें शिकवीत ? लोकांस धंद्याचें शिक्षण कसें मिळे ? इत्यादि प्रश्न आपल्यास या प्रकरणांत सोडवावयाचे आहेत. या प्रश्नांसंबंधानें महाभारतांत संपूर्ण माहिती मिळणें शक्य नाहीं हें उघड आहे. तथापि निरनिराळ्या ठिकाणच्या उल्लेखांवरून आपल्यास यासंबंधानें बरीच माहिती मिळूं शकते आणि ती एकत्र जमवून या विषयाचा ऊहापोह आपण याच (वर्णाश्रम) प्रकरणांत करूं.

प्रथम गोष्ट ही कीं, लोकांस शिक्षण देण्याची जबाबदारी प्राचीनकाळीं ब्राह्मणांनीं आपल्या शिरावर घेतली होती. वर्णव्यवस्थेमध्यें जे अनेक उत्तम नियम होते त्यांत शिकविण्याचें काम ब्राह्मणांनीं करावें हा एक नियम होता. अध्यापन व अध्ययन हीं ब्राह्मणांच्या आद्य कर्तव्यांपैकीं व अधिकारांपैकीं होतीं. सर्व प्रकारचें शिक्षण देण्याची शक्ति ब्राह्मणांनीं स्वतः अध्ययन करून संपादावी आणि त्याप्रमाणें त्यांनीं सर्व प्रकारचें शिक्षण लोकांस द्यावें असा निर्बंध प्राचीनकाळीं होता. केवळ धार्मिकच नव्हे तर इतर धंद्यांचें शिक्षणही ब्राह्मणांनींच द्यावें असें होतें व ते देतही असत ही गोष्ट निर्विवाद दिसते. शिक्षण देण्याचें कर्तव्य राजाचें आहे असेंही जरी त्यावेळी मानीत होते तरी तें स्वतंत्र सरकारी शाळा काढून नव्हे तर ब्राह्मणांचा चरितार्थ चालवून. ब्राह्मणांचा चरितार्थ चालविणें हें समाजाचें कर्तव्य होतें आणि अशा कर्तव्य बजावण्याच्या दृष्टीनें दान घेण्याचा अधिकार ब्राह्मणांसच ठेवला होता हें खरें. तथापि जेथें अशानेंही ब्राह्मणांचा चरितार्थ चालत नसे तेथें राजानें चालविला पाहिजे असा नियम होता. मात्र ही गोष्ट स्वकर्मनिष्ठ ब्राह्मणांनाच लागू होती इतरांना नव्हती. इतर ब्राह्मण 'ब्राह्मणक' असून त्यांस राजानें शूद्रवत् वागवावें असें महाभारतांत सांगितलें आहे. असो. तर याप्रमाणें प्राचीनकाळीं शिक्षणाची व्यवस्था अत्यंत उत्तम असून शिक्षकांचा एक स्वतंत्र वर्गच स्वार्थत्यागाच्या पद्धतीवर तयार झालेला समाजांत असे ही गोष्ट आपण लक्षांत ठेविली पाहिजे. ब्राह्मणांनीं लोकांस प्राचनिकाळीं अज्ञानांत ठेविलें ही गोष्ट चुकीची असून उलट ब्राह्मणांनीं सर्व लोकांचें शिक्षण आपल्या डोक्यावर घेतलें होतें असें त्यांच्या संबंधानें आपल्यास आदरानें म्हणावयास पाहिजे.

वर सांगितल्याप्रमाणें प्राचीनकाळीं शिकण्याच्या सरकारी शाळा नव्हत्या. तर प्रत्येक ब्राह्मणाचें घर ही शिकण्याची शाळा असे. ज्या त्या गुरूच्या गृहीं विद्यार्थी जाऊन शिकत असत आणि गुरूनें विद्यार्थ्यास आपल्या घरीं शिकवावें असाही नियम होता. ज्याप्रमाणें प्राचीन वर्णव्यवस्थेमध्यें शिक्षकांची पूर्ण सोय केलेली होती त्याप्रमाणें प्रत्येक त्रैवर्णिकानें शिकलेंच पाहिजे असाही नियम वर्णव्यवस्थेंत होता. हल्लीं आपण सक्तीच्या शिक्षणाचा प्रश्न सोडवीत आहोंत. पण प्राचीनकाळीं हा प्रश्न वर्णव्यवस्थेनेंच सोडविला होता. प्रत्येक

ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्यानें शिकलेंच पाहिजे असा प्राचीन नियम होता. गुरूच्या घरीं जाऊन प्रत्येक त्रैवर्णिक मुलानें शिकावें अशी सक्ति असून त्यासाठीं उपनयन हा संस्कार त्या वेळीं धर्मांत घातलेला अमलांत होता. त्याप्रमाणें प्रत्येक मुलास गुरुगृहीं शिकण्यास जाऊन कांहीं काळपर्यंत राहावें लागत असे. उपनयनसंस्काराचें हल्लीं नुसतें संस्कार-स्वरूप राहून त्यांतलें मुख्य कृत्य नाहींसें झालें आहे. पण तसें महाभारतकाळीं नव्हतें असें वाटतें. निदान भारतीकाळाच्या प्रारंभीं तरी नव्हतें. प्रत्येक मुलास गुरुगृहीं राहून शिक्षण घेण्याची प्राचीनकाळीं सक्ति होती. आतां हें शिक्षण मुख्यतः धार्मिक असे, ही गोष्ट खरी. तथापि, वेदविद्या शिकवली जाऊन शिवाय इतर विद्याही शिकविल्या जात असत हें निर्विवाद आहे; आणि साधारणपणें सर्व प्रकारचें शिक्षण एकाच गुरूच्या गृहीं मिळण्याचा साम्प्रदाय होता. अशा शिक्षणास कमींत कमी बारा वर्षें तरी लागत. परंतु कांहीं ठिकाणीं यांहून ज्यास्ती वर्षेंही लागत व कांहीं ठिकाणीं यांच्याहून कमी लागत. तथापि हा नियम कडकडीत असे कीं, जोंपर्यंत शिष्य अथवा मुलगा विद्या शिकतो आहे तोंपर्यंत त्याचें लग्न होत नसे. जसें गुरुगृहीं जाणें हें एक धार्मिक विधीचें कृत्य होतें त्याप्रमाणेंच विद्या संपवून गुरुगृहाहून परत येणें हेंही एक धर्मविधीचेंच कृत्य होतें. यास समावर्तन अथवा परत येणें असें नांव होतें. हें समावर्तन गुरूच्या परवानगीनें होत असे. म्हणजे मुलगा परीक्षा पास झाला असें गुरूनें सरटिफिकिट दिलें म्हणजे त्याची सुटका होऊन त्यास आपल्या घरीं येण्यास परवानगी मिळे. असें समावर्तन झालें म्हणजे मग त्यास लग्न करण्याची मुभा झाली. यानंतर कित्येक वैराग्ययुक्त ब्रह्मनिष्ट ब्राह्मण लग्न करण्याच्या भरीस न पडतां गुरुगृहींच विद्याभ्यास व तपश्चरण करण्यास राहत आणि संसारांत मुळींच पडत नसत. अशांस नैष्ठिक ब्रह्मचारी म्हणत व ते गुरुगृहीं न राहिले व दुसरीकडे स्वतंत्र राहिले तरी चालत असे. अर्थात् ते आजन्म ब्रह्मचर्य पाळीत व ब्रह्मचाऱ्याचें कडकडीत व्रतही आचरीत. यासच पहिला आश्रम अशी संज्ञा आहे आणि हा आश्रम प्राचीनकाळीं प्रत्यक्ष अमलांत होता हें निर्विवाद आहे. हल्लीं मात्र उपनयन व समावर्तन दोन्ही फार्स झाले आहेत. कलियुगांत दीर्घकाल ब्रह्मचर्य वर्ज्य आहे अशी पुराणांची समजूत आहे, ती एका दृष्टीनें योग्य आहे. कारण, स्मृतिशास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें खरें ब्रह्मचर्य आजकाल पाळलें जाणार नाहीं व जातही नाहीं हें उघड आहे. तथापि प्राचीनकाळीं महाभारतकाळापर्यंत असा ब्रह्मचर्य पाळण्याचा साम्प्रदाय चालू होता, असें मानण्यास हरकत नाहीं. ह्या ब्रह्मचर्याश्रमाचे नियम काय आहेत हें महाभारतांत कित्येक ठिकाणीं सांगितलें आहे. त्यांचा आपण येथें थोडक्यांत सारांश देऊं.

" आयुष्याचा पहिला चतुर्थांश ब्रह्मचर्यानें काढावा. धर्मतत्वाचें ज्ञान संपादन करीत गुरुगृहीं अथवा गुरूच्या पुत्रापाशीं रहावें. गुरूच्या नंतर निजावें व पूर्वी उठावें. शिष्यानें अथवा दासानें कार्य करण्याचें असेल तें करावें. काम केल्यावर गुरूपाशीं जाऊन अध्ययन करावें. शुचिर्भूत व कार्यदक्ष असावें. गुरूनें भोजन केल्यावांचून आपण भोजन करूं नये. गुरुचरणस्पर्श उजव्या हातानें उजव्या पायास व डाव्यानें डाव्या पायास करावा. जे गंध अथवा रस ब्रह्मचाऱ्यानें सेवन करावयाचे नाहींत ते सेवन करूं नयेत. शास्त्रांत सांगितलेले ब्रह्मचर्याचे सर्व नियम पाळावे. अशा रीतीनें गुरूला प्रसन्न

करून त्यास दक्षिणा देऊन यथाविधि समावर्तन करावें आणि नंतर गुरूच्या अनुज्ञेनें स्त्री करावी " (शां० अ० २४३ भा० पु० ६ पा० ५१६)

वरलि वर्णनावरून शिष्याच्या भोजनाची सोय बहुधा गुरूच्याच येथें असावी. मात्र शिष्यास गुरूच्या घरीं काम करावें लागत असे. शिक्षणाबद्दल हल्लींप्रमाणें फी नसे ही गोष्ट खरी आणि भोजनाबद्दलही कांहीं द्यावे लागत नसे, परंतु त्याचा हा मोबदला फारच कडक होता. बहुतेक ब्राह्मणविद्यार्थी भिक्षाही मागत असे दिसतें. क्षत्रियवैश्यांना स्मृतींत भिक्षा वर्ज सांगितली आहे. तथापि गुरुगृहीं काम करणें हें सर्वच विद्यार्थ्यांस जरूर होतें आणि याप्रमाणें श्रीकृष्णादिकांनीं सुद्धां काम केल्याचें हरिवंशांत वर्णन आहे. अशा रीतीनें शारीरिक काम करणारा विद्यार्थी शरीरानें सुदृढ झाला पाहिजे. हा एक मोठा फायदाच होता. तथापि कांहीं गुरु शिष्यांस अतिशय त्रास देत असावेत. कारण, आदिपर्व अ० ३ यांत धौम्यऋषि वेदशिष्याला नांगरास सुद्धां लावीत असें वर्णन आहे. " तरी त्यास खेद वाटला नाहीं " (भा. पु. १ पा. ४५) वेदानें आपले गुरुगृहींचे हाल मनांत आणून " आपल्या शिष्यांस गुरुसेवेसारखें दुर्धर काम सांगून मुळींच कष्ट दिले नाहींत. " (पान ४५) असो. प्रत्येक शिष्यास काम कमी ज्यास्ती करावें लागे हें निर्विवाद आहे. गुरूच्या स्वभावानुरूप ज्यास्त त्रासदायक किंवा कमी हें निराळें. गुरूची मर्जी राखून विद्या संपादन करावयाची असे. गुरुकृपेवाचून विद्या यावयची नाहीं असा समज होता. गुरूचा पूर्वकाळीं अत्यंत आदर यामुळें असे. गुरुपत्नी व गुरुपुत्र यांचाही आदर तसाच होता. गुरुपत्नीसंबंधानें शिष्यानें कधींही कुवर्तन करूं नये असाही नियम असणें साहजिक आहे आणि गुरुपत्नीगमनाचें पातक महापातक गणलें असून त्यास देहान्तच प्रायश्चित्त होतें हें अन्यत्र सांगितलेंच आहे. गुरुपत्नीस नमस्कार करणें तो सुद्धां दुरून करावा अशी आज्ञा स्मृतींत आहे. असो. फुकट शिक्षणाची चाल याप्रमाणें प्राचीनकाळीं होती, पण विद्या संपूर्ण झाल्यावर गुरुदक्षिणा देण्याचा प्रघात होता. हल्लीप्रमाणें गुरूची फी व डाक्टरची फी अगोदर घेण्याचा सांप्रदाय जरी नव्हता तरी कार्य झाल्यावर गुरुदक्षिणा देणें जरूर होतें. ही दक्षिणा सामान्यतः दोन गाई अशीच मानलेली होती. तीही अत्यंत कठिण होती असें नाहीं कित्येक गुरुदक्षिणा न घेतांही नुसतें पोंचली म्हणून शिष्यास घरीं जाण्यास परवानगी देत असत. सामान्यतः गुरुगृही शिक्षण होत असतां शिष्याम स्वगृहीं जाण्याची परवानगी नसे असें दिसतें. " गुरूपासून केव्हांही दूर राहूं नये " असा नियम होता. तथापि गुरूच्या परवानगीनें शिष्यास घरीं जातां येत असावें. शेवटची परवानगी होण्यास दक्षिणेची अवश्यकता होती. या दक्षिणेसंबंधानें असंभाव्य गोष्टी महाभारतांत अनेक आल्या आहेत. त्या बहुतेक शिष्यांच्या ऐटीनेंच आल्या आहेत असें वर्णनावरून दिसतें. गुरूनें दक्षिणा नको असें म्हटलें असतांही आपल्यास काय दक्षिणा हवी असा अभिमानाचा आग्रह शिष्य धरीत तेव्हां गुरु वाटेल ती दक्षिणा मागत आणि मग शिष्य भ्रमणांत पडत. आदिपर्वांत उत्तंकाची व उद्योगपर्वांत गालवाची अशीच कथा आहे. असो. या कथा अपवादक होत आणि शिक्षण संपल्यानंतर ही गुरुदक्षिणाही ठरलेली असे आणि तेवढी देऊन शिष्य समावर्तनविधि करून नंतर घरीं येऊन गुरूच्या अनुज्ञेनें विवाह करीत.

एकंदर आर्य लोकांच्या शिक्षणाची हीच पद्धत पूर्वकाळीं प्रचलित होती असें दिसतें. प्राचीन किंवा अर्वाचीनकाळी पाश्चात्य आर्य-देशांतही गुरुगृहीं जाऊन राहून तेथेंच विद्यार्जन करण्याची पद्धति दिसते आणि तिचीच रूपांतरें होऊन तेथील हल्लींचीं बोर्डिंग स्कुलें उत्पन्न झाली आहेत. विद्यार्जन करीत असता शारीरिक श्रम करावे लागत, गुरुगृही नियमानें रहावें लागे आणि सर्व प्रकारचें कडकडीत व्रत पाळण करणें जरूर असल्यानें अन्नपान वगैरे सात्विक व बेताचें असल्यानें बुद्धि तीव्र व शरीर निकोप होत असे असें मानण्यास हरकत नाही. एकाच गुरूपाशी अनेक विद्यार्थी राहू शकणें प्राचीनकाळी शक्य नव्हतें यामुळें शेंकडों मुलें बोर्डिंगांत राहिल्यानें जे दोष उत्पन्न होतात ते पूर्वी होत नसत असें म्हटलें पाहिजे. एका गुरूच्या गृही बहुधा चार पांच विद्यार्थी असत, यापेक्षां ज्यास्त विद्यार्थी नसावेत असा अंदाज होतो. कारण सामान्यतः गुरूच्या गृही राहण्याची ज्यास्त सोय नसावी. शिवाय गुरुपत्नीनाही अनेक विद्यार्थ्यांच्या भोजनाची उठाठेव होणें शक्य नसावें. प्रत्येक विद्वान् ब्राह्मणास अध्यापनाचा अधिकार असल्यानें अशा शाळा अनेक असाव्यात आणि त्यामुळेंच सर्वांच्या शिक्षणाची सोय शक्य होती असें दिसतें.

गुरूवांचून विद्या शिकण्याचा पूर्वकाळी साम्प्रदाय नसावा. निदान वेदविद्या तरी गुरूवांचून शिकूं नये असा लोकांचा समज होता. वनपर्वांत (अ० १३८) यवक्रीतानें गुरूवांचून वेदांचें अध्ययन केलें म्हणून त्यास अतिशय दुःख भोगावें लागलें असें वर्णन आहे. (भा. पु. २ पा. २८०) यावरून वेदांची त्या वेळीं पुस्तकेंही असावी असें अनुमान होतें; कारण, गुरूशिवाय वेद शिकणें तो पुस्तकांवरूनच शिकणें शक्य आहे. असो. सर्वच विद्या गुरूपासून शिकली असतां फलद्रुप होते असा समज पूर्वकाळीं होता. आणि वेदविद्या तर गुरूपासूनच शिकली पाहिजे असा निश्चय होता वेद गुरूशिवाय चांगले शिकणें शक्यच नाही हें उघड आहे. कारण, त्यांचा नीट शुद्ध उच्चार होणें हे पुस्तकांवरून संभवनीय नाही. कांही तरी गुरुमुख पाहिजे हें उघड आहे.

असो. शूद्रांना वेदविद्येचा अधिकार नव्हता यामुळें शूद्राना वेद शिकविले जात नसत. पण शूद्र विद्यार्थी इतर विद्या शिकण्याकरितां येत असावे असा अंदाज आहे. शूद्रांना आश्रमधर्म नाही असें स्पष्ट सांगितलें नाहीं. चारही वर्णांना संन्यासाश्रम विहित आहे की नाहीं हा प्रश्न जसा महाभारतकाळी अनिश्चित स्थितीत होता त्याप्रमाणें शूद्रांना विद्या शिकवावी कीं नाही हाही प्रश्न अनिश्चित दिसतो. त्यांस वेदविद्या शिकवावयाची नाही हें तर ठरलेंच होतें; पण इतर विद्या शिकविण्यास हरकत नसावी. या संबंधानें एकलव्याची हकीकत लक्षांत घेण्यासारखी आहे. द्रोणाची कीर्ति ऐकून अनेक राजपुत्र त्यापाशी धनुर्विद्या शिकण्यासाठी आले तेव्हां त्यास गुरु करण्यासाठी व्याधांचा राजा हिरण्यधनु याचा पुत्र एकलव्य त्यापाशीं आला. तेव्हां त्या धर्मज्ञ द्रोणानें त्यास इतर शिष्यांच्या हितास्तव शिष्य म्हणून घेतलें नाही असें वर्णन आहे. (आदि० अ० १३२ पान २८२) यांत मुख्य मुद्दा वर सांगितल्याप्रमाणें आहे. हा मुद्दा सर्व लोकांत अद्यापही आहे. जपानचे लोक आपली अस्त्रविद्या दुसऱ्या देशांतील लोकांस शिकवीत नाहीत किंवा जर्मनीचे लोक इंग्रजांस शिकवीत नाहींत. चोहोंकडे तत्व एकच आहे; पण हाच व्याध नसून दुसऱ्या एखाद्या

शूद्र जातीचा असता तर द्रोणानें त्यास शिकविलें असतें. असो, व्याधानें द्रोणास गुरु मानून त्यांचा मातीचा पुतळा करून त्यांस नमस्कार करून धनुर्विद्येचा अभ्यास केला तेव्हां गुरुदक्षिणा मागावयास द्रोणानें कमी केले नाहीं. असो. जेथें अशा प्रकारची भीति किंवा परराज्यांतील अनार्य लोकांचा विचार आड येत नसेल तेथें शूद्रांनाहीं वेदाशिवाय इतर विद्या शिकवीत असावे असें अनुमान निघतें. असो. त्रैवर्णिकांना तर सर्व विद्या शिकल्याच पाहिजेत अशी सक्ति होती आणि वेदविद्येचाही त्यांस पूर्ण अधिकार होता असें महाभारतावरून स्पष्ट दिसतें. महाभारतकाळानंतर बौद्ध, जैन धर्मांचा प्रसार होऊन जातींचाच घोंटाळा वर्णभेद झुगारल्यामुळें उत्पन्न झाल्यानें आणि वेदविद्येचेंही माहात्म्य या लोकांनीं कमी केल्यानें ही परिस्थिति बदलली असें म्हणावें लागतें. किंबहुना, इतर वर्णांनींच वेद शिकण्याचा क्रम यापुढें सोडल्यानें या परिस्थितींत अन्तर पडलें असें म्हटलें पाहिजे.

पुष्कळ विद्यार्थी एका ठिकाणीं जमून मोठमोठाल्या हल्लींच्या विश्वविद्यालयासारख्या संस्था भारतीकाळांत होत्या किंवा नाहीं हा एक महत्त्वाचा प्रश्न आहे. कण्व कुलपतीचा आश्रम महाभारतांत आदिपर्वांत वर्णिला आहे त्याजवरून अशा विद्यालयाची कल्पना आपल्या समोर उभी राहते. मालिनी नदीच्या काठीं असलेल्या या सुंदर आश्रमांत अथवा ब्राह्मणांच्या वसतींत " अनेक ऋषि ऋग्वेद मंत्रांचें पठण करीत होते. व्रतस्थ ऋषि सामवेद गात होते. साम व अथर्व मंत्रांचें पदक्रमसहित उच्चारण ऐकूं येत होतें. एकाच शाखेंत अनेक शाखांचा समाहार करणारे आणि अनेक शाखांच्या गुणविधींचा एका शाखेंत समवाय करणारे, मोक्षशास्त्र जाणणारे, प्रतिज्ञा, शंका, सिद्धांत इत्यादि जाणणारे, व्याकरण, छंद, निरुक्त, ज्योतिष यांत पारंगत असलेले, द्रव्य-गुणकर्म यांची व्यवस्था पूर्ण जाणणारे, कार्य-कारण नियमांचे ज्ञाते, पशुपक्ष्यांच्या वाक्यांचें, तसेंच मंत्रांचें रहस्य जाणणारे, नानाशास्त्रांचें आलोडन करणारे व त्यांवर प्रामाणिकपणानें बोलणारे अशा हजारों ऋषींचा गजर नास्तिक पंथांच्या मुख्यांनीं केलेल्या वादविवादांची त्यांत भर पडून फारच मनोहर ऐकूं येत होता" असें मनोहर वर्णन येथें आहे (भा० पु० १ पा० १९८). या वर्णनावरून कोणकोणत्या विद्या व चर्चा आश्रमांत शिकविल्या किंवा केल्या जात असत हें दृष्टोत्पत्तीस येतें. पण अशी विद्यापीठें हीं मूळ शिकण्याची स्थानें नव्हतीं असें वाटतें. शिकलेल्या लोकांस आपल्या विद्वत्तेची परीक्षा देण्याची किंवा तिची जागृति ठेवण्याची हीं स्थानें असावींत असा अंदाज होतो. मुख्य शिक्षण निरनिराळ्या गुरूंच्याच गृहांत दहांपांच विद्यार्थ्यांत होत असावें असें दिसतें.

जेथें कौरव-पाण्डवांसारखे अनेक विद्यार्थी एकाच ठिकाणीं असत तेथें सर्वांस गुरुगृहीं न पाठवितां स्वतंत्र एखादा शिकविणारा ठेवण्याचा साम्प्रदाय असावा. या कारणानें द्रोणाची योजना गुरुस्थानीं हस्तिनापुरांत केल्याचें वर्णन आहे. हीं सर्व मुलें प्रथम कृपाचार्याजवळ वेदविद्या व अस्त्रविद्या शिकलीं, पण द्रोण हा भरद्वाजपुत्र असून अस्त्रविद्या परशुरामाजवळ शिकलेला होता; तो द्रुपदावर रागावून आपला मेहुणा कृप याजवळ येऊन राहिला तेव्हां भीष्मानें त्याची अधिक लायकी पाहून सर्व राजपुत्रांस त्याचे शिष्य करून त्याच्या स्वाधीन केलें. अर्थात् द्रोणाला त्यांनीं राज्यांत नोकर ठेविलें व त्यास गृहधनधान्यादि संपत्ति दिली. हा प्रकार नेहमींच्या उलट

झाला हें उघड आहे. एक तर दोन गुरु राजपुत्रांना झाले. दुसरें, गुरूच्या गृहीं शिष्यानें राहण्याचें त्याच्या उलट शिष्याच्या गृहीं निदान राज्यांत त्याच्या आश्रयानें गुरु राहिला. हा प्रकार अर्थात् अतिशय श्रीमंत व राजपुत्र अशा लोकांसाठींच होता. यांत शिष्यांस घर सोडून दूर रहावें लागत नाहीं हें उघड आहे. असो. द्रोणाजवळ इतर देशांतील राजपुत्र विद्या शिकण्याकरिता येऊन राहिले होते असें वर्णन आहे. द्रोण धनुर्विद्येंत अतिशय विद्वान् असून त्यास कृपाप्रमाणें आचार्य ही पदवी होती. पण दरिद्री असल्यानें किंवा द्रुपदाचा सूड उगविण्याच्या इच्छेनें त्यानें राजसेवा पत्करली असेंच वर्णन आहे.

साधारणपणें गुरूच्याच गृहीं शिष्यानें राहण्याचा सांप्रदाय होता व तेथें राहत असतां मागून आणिलेली भिक्षा गुरूला निवेदन करून नंतर आपला चरितार्थ चालवावा. अर्थात् गुरु आणि शिष्य दोघेही शांत व समाधान वृत्तीचे असावे लागत. (शां० अ० १९१) हा बहुधा ब्राह्मण विद्यार्थ्यांचा व वेदविद्या शिकण्याचा सांप्रदाय असावा. प्रत्येक विद्यार्थ्यास निराळा अग्नि ठेवून सकाळ संध्याकाळ त्याचें पूजन करावें लागत होतें. ‘ **उभे सन्ध्ये भास्कराग्निदेवतान्युपस्थाय** ’ सकाळ संध्याकाळ सूर्य, अग्नि आणि इतर देवता यांची स्तुति करून तिनदा स्नान करून (**त्रिषवणमुपस्पृश्य**) गुरूच्या गृहीं स्वाध्यायतत्पर रहावें असेंही शां० अ० १९१ यांत सांगितलें आहे. अर्थात् इतकें कडकडीत व्रत ब्राह्मणांसच शक्य होतें आणि तेंही सर्व ब्राह्मणांस नव्हे. क्षत्रिय, वैश्य यांनाही हाच नियम लागू होता. पण भिक्षेचा नव्हता असें स्मृतीवरून दिसतें. क्षत्रियांना धनुर्विद्या व राजनीति अथवा दण्डनीति हेंही ब्राह्मणच शिकवीत असत आणि वैश्यांनाही वार्ताशास्त्राचें ज्ञान किंवा शिल्पाचें ज्ञान ब्राह्मण गुरूंपासूनच मिळत असे. तथापि या विद्या शिकविणारे लोक राज्यांतही नोकर असावेत असा अंदाज दिसतो, व त्यांचा मुख्य उपयोग राजपुत्र व योद्धे यांस धनुर्विद्या शिकविण्याचा असे. सभापर्वातील कच्चिदध्यायांत पुढील प्रश्न नारदानें विचारला आहे.

> कच्चित् कारणिका धर्मे सर्वशास्त्रेषु कोविदाः।
> कारयंति कुमारांश्च योधमुख्यांश्च सर्वशः ॥

यांतील कारणिक शब्द विशेष अर्थी आहे आणि तो सरकारी शिक्षक अशा नात्यानें येथें उपयोजिला आहे. **कारयंति** याचाही अर्थ **शिक्षयंति** असा टीकाकारानें केला आहे. अर्थात् योद्धयाचें शिक्षण चांगलें होण्यासाठीं सरकारी शिक्षक ठेविले जात असले पाहिजेत. अशा विद्वान् आचार्यांची फारच तारीफ येथें केली आहे.

> कच्चित्सहस्रैर्मूर्खाणामेकं क्रीणासि पण्डितम्।
> पण्डितो ह्यर्थकृच्छ्रेषु कुर्यान्निःश्रेयसं परम्॥

क्षत्रियांचें शिक्षण मुख्यतः युद्धकलेचें होतें हें सांगावयास नकोच. दुर्योधनादि शंभर धृतराष्ट्रपुत्र आणि पांच पाण्डव यांची परीक्षा द्रोणानें देवविली त्यावेळीं त्यांस काय काय शिकविलें होतें हें आदिपर्वांत वर्णन केलेंच आहे. धनुष्यबाण सर्वांत मुख्य, त्या खालोखाल गदा व नंतर ढाल तलवार होती. या शस्त्रांचे निरनिराळे प्रयोग, तसेंच घोड्यावर, हत्तीवर आणि रथांत बसून निरनिराळ्या शस्त्रांनीं युद्ध करणें वगैरे कौशल्य त्या राजपुत्रांनीं दाखविलें. या सर्व विद्येस गुरूची शिकवणी ही होतीच पण त्याबरोबर प्रत्येक शिष्याची क्रिया अथवा योग्या म्हणजे व्यासंगही स्वतंत्र आहे हें येथें दाखविलें आहे. अर्जुनानें धनुष्याची रात्रीं सुद्धां योग्या करावी असें वर्णन आहे.

विद्याव्यासंग आणि गुरुकृपा यांबरोबर ईश्वरदत्त योग्यता ही तिसरी असलीच पाहिजे. असो. हें शिक्षण क्षत्रियकुमारांना दिलें जात असे व तें देणारे ब्राह्मण होते. मंत्रादि विधि अस्त्रांत असत हें जरी खरें आहे आणि यामुळें जरी ब्राह्मण शिक्षक असावेत असें मानलें तरी या गोष्टीविरहितही मानवी युद्धविद्येंतही ब्राह्मण शिक्षण देण्यास स्वतः योग्य होते आणि त्याप्रमाणें ते शिक्षण देत. कारण शिक्षण देणें हाच त्यांचा धंदा होता व शिक्षणाची जबाबदारी त्यांनीं आपल्या शिरावर घेतली होती.

धंदेशिक्षण.

सामान्य लोकांस धंदेशिक्षण बहुधा त्यांच्या त्यांच्या धंद्याच्या प्रत्यक्ष अनुभवावरूनच मिळत असलें पाहिजे. तथापि विशेष शिक्षण देण्यासाठीं ब्राह्मणच तयार असले पाहिजेत. निरनिराळ्या धंद्याच्या लोकांना ब्राह्मणांनीं आपले वृत्युपाय दाखवावे असें वर्णन आहे. त्याचप्रमाणें वार्ता हें शास्त्र कृषिगोरक्ष्यवाणिज्याचें होतें; तेंही शिकविणारे ब्राह्मण होते व तें योग्य रीतीनें शिकविलें जात आहे कीं नाहीं असा प्रश्न युधिष्ठिरास नारदानें केला आहे. निरनिराळ्या विद्या, ज्योतिष, वैद्यक वगैरे बहुधा ब्राह्मणच शिकत असत आणि ते शिकविणारे ब्राह्मणच होते. सर्वविद्या शिकण्यास उत्तेजन देण्याचें काम राजाचें आहे. असा समज पूर्वकाळीं होता आणि हें उत्तेजन देण्याची तऱ्हा म्हटली म्हणजे निरनिराळ्या विषयांत परीक्षा घेऊन त्या त्या विद्यांत प्रवीण असलेल्या लोकांस म्हणजे ब्राह्मणांस राजानें दक्षिणा द्यावी असा साम्प्रदाय पूर्वकाळीं हल्लीप्रमाणेंच होता असें दिसतें. पूर्वी पेशवाईत व हल्लीं कित्येक संस्थानांत विद्वान् ब्राह्मणांस नुसती विद्वत्तेबद्दल दक्षिणा देण्याचा जो साम्प्रदाय होता व आहे तो याप्रमाणें प्राचीनकाळापासून होता असें दिसतें. विद्येस उत्तेजन देण्याची ही एक युक्ति प्राचीन काळची आहे ती त्या काळच्या परिस्थितींत योग्य होती. कारण, दक्षिणा घेणें हें ब्राह्मणाचें कर्तव्य होतें व त्यासाठी त्यानें विद्या शिकण्याचें व शिकविण्याचें काम पत्करिलें होतें. ही एक प्रकारची हल्लींची स्कालरशिप अथवा शिष्यवृत्तीचीच चाल होय. यास दक्षिणा न म्हणतां शिष्यवृत्ति म्हटल्यानें त्यांत फरक होत नाहीं. असो. नारदाचा प्रश्न येथें देण्यासारखा आहे

> कच्चित्ते सर्वविद्यासु गुणतोऽर्चा प्रवर्तते ।
> ब्राह्मणानां च साधूनां तव नैःश्रेयसी शुभा ॥
> दक्षिणास्त्वं ददास्येषां नित्यं स्वर्गापवर्गदाः ॥

(९६ स० अ० ५) यांत गुणतः या शब्दावरून परीक्षा घेण्याची ही वहिवाट असावी असें दिसतें. ही केवळ वेदविद्येची ब्राह्मणांची परीक्षा नव्हती तर सर्व विद्यांची होती आणि ब्राह्मणांचीच नव्हे तर साधूंचीही होती. साधु शब्दानें तत्त्वज्ञानात प्रवीण असा अर्थ घेतला पाहिजे. कारण, खरे आचरणाचे साधु दक्षिणाही घेणार नाहीत. असो. दक्षिणा अथवा स्कालरशिप देऊन सर्व विद्यांच्या शिक्षणास राजाकडून प्राचीनकाळी प्रोत्साहन मिळत असे हें निर्विवाद होय.

लहानपणच्या विद्याभ्यासाशिवाय प्रौढ मनुष्यांनीं शिकण्याचे अनेक विषय असत आणि ते शिकणें म्हणजे सप्रयोग शिकावे लागत. हे विषय मुख्यतः युद्धासंबंधी होते. युधिष्ठिराच्या प्रश्नांत "तूं स्वतः हस्तिसूत्र, रथसूत्र, अश्वसूत्र शिकतोस किंवा नाहीं" असा प्रश्न केलेला आहे. गृह्णासि म्हणजे शिकणें अर्थात् आचार्यापासून शिकणें असें टीकाकारानें म्हटलें आहे. या प्रत्येक बाबतींत निर-

निराळे ग्रंथ असून त्या त्या विद्यांत पारंगत असलेले ब्राह्मण किंवा इतर लोक असलेच पाहिजेत व त्यांस आचार्य ही संज्ञा असे. यांजपासून प्रत्येक राजानें सप्रयोग विद्या शिकाव्या असा याचा अभिप्राय दिसतो. निदान युधिष्ठिराच्या युद्धमंत्र्यांस किंवा कुमारांस या विद्या येणें अवश्य होतें.

कच्चिदभ्यस्यते सम्यग् गृहे ते भरतर्षभ।
धनुर्वेदस्य सूत्रं वै यंत्रसूत्रं च नागरम् ॥

असा लागलीच पुढें प्रश्न आहे. युधिष्ठिराच्या गृहीं म्हणजे त्याच्या अधिकाऱ्यात व कुमारवर्गांत धनुर्वेदाचा अभ्यास झाला पाहिजे असें यांत सुचविलें आहे. हा अभ्यास मोठ्या विद्यार्थ्यांचा आहे व त्या त्या विद्येतील आचार्यांच्या देखरेखी खाली तो होणें आहे. "यंत्रसूत्रं च नागरं" हे शब्द गूढार्थी निदान आपल्यास न लागण्यासारखें आहेत, तरी त्यांत यंत्राचें--युद्धोपयोगी यंत्राचें ज्ञान अवश्य सांगितलें आहे. तेव्हा या ज्ञानाचा शास्त्रीय ज्ञानांशीं मेळ असून तें ज्ञान अभ्यासानें वाढवावें लागत असे हें उघड आहे.

असो. तर याप्रमाणें महाभारतकाळी पुरुषांच्या शिक्षणाची व्यवस्था होती. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य या तिन्ही वर्णांना ब्रह्मचर्य म्हणजे शिक्षण अवश्य असून तो धार्मिक आचरणाचाच एक विषय होता इतकी त्यांत सक्ति होती. विद्यार्थ्यांचें आचरण कसें असावें यासंबंधाचे कडक नियम अमलांत असून ते स्मृतिशास्त्रांतून दिले आहेत. महाभारतात विस्तारानें दिलें नाहींत पण ते फारच मार्मिक असून सशक्त व सद्धर्मशील विद्यार्थी होऊन विद्यासंपन्न होण्याची त्यांत योग्यता होती. अशी विद्या पूर्ण झाल्याशिवाय विवाह व्हावयाचाच नाहीं असाही निर्बंध होता. सारांश, हल्लींप्रमाणें आश्रमसंकर न होण्याची खबरदारी त्यावेळीं घेतली जात असे. कांहीं विद्या ज्यास्त व्यासंगानें प्राप्त होणाऱ्या प्रौढवयांत शिकावयाच्या व वाढवावयाच्या असतात त्यांस राजाकडून दक्षिणांच्या स्वरूपानें उत्तेजन देण्याची व्यवस्था होती व ते शिकविणारा आचार्यही घरी ठेवण्याची पद्धत असे. अशा रीतीनें प्रजेच्या शिक्षणाचा योग्य बंदोबस्त राजाकडून होत असे. मुख्यतः शिक्षणाचा बोजा प्रत्यक्ष ब्राह्मणवर्गावर असून राजाकडून त्यास अप्रत्यक्ष मदत मिळत असे असा निष्कर्ष निघतो.

स्त्री--शिक्षण.

आतां स्त्रियांच्या शिक्षणाचा विचार करूं. महाभारतकाळी उच्च वर्णाच्या स्त्रियांना शिक्षण देण्याची वहिवाट होती असें निःसंशय दिसतें. या स्त्रियांस लिहितां वाचतां येत असावें हें शिक्षण उच्च दर्जाचेंही होतें. द्रौपदीचें वर्णन पण्डिता असें केलेलें आढळतें.

प्रिया च दर्शनीया च पण्डिता च पतिव्रता।
(वन० अ० २७)

हें शिक्षण कोठें देत असत हा एक महत्वाचा प्रश्न आहे. स्त्रियांच्या शाळा नव्हत्या हें तर निर्विवाद आहे. अशा शाळांचें कोठेंच वर्णन नाही. द्रौपदीनें जें भाषण युधिष्ठिराशीं केलें आहे तें खरोखर पण्डित स्त्रीस साजेल असेंच आहे. तें शिकण्यास ती काठें शाळेंत गेली होती असें वर्णन नाही. किंबहुना, ही गोष्ट "मी पित्याच्या जवळ असतांना एका ऋषीपासून ऐकिली" असें म्हटलें आहे. अर्थात् स्त्रियांना शिक्षण आपल्या घरींच मिळत असे. म्हणजे पित्यापासून, भावापासून किंवा वृद्ध सन्मान्य येणाऱ्या लोकांपासून त्यांस शिक्षण मिळत असावें. स्त्रियांना वेदाचें शिक्षण देत नसत असा अंदाज आहे. कारण, त्यांस वेदग्रहणार्थ उपनयनादि संस्कार असल्याचें को-

ठेंच वर्णन नाहीं "पुराकल्पे तु नारीणां मौंजी-बन्धनमिष्यते " असें एक वचन मनूचें प्रसिद्ध आहे पण हा प्रकार भारती काळांत चालू असल्याचें महाभारतांत कोठें वर्णन नाहीं. त्यांचें शिक्षण म्हणजे साधारण लिहिणें वाचणें व धार्मिक गोष्टी व विचार सांगणें किंवा कांहीं पाठ म्हणून घेणें एवढेंच असावें. स्त्रिया सहधर्मचारिणी म्हणजे नवऱ्याबरोबर वैदिक क्रियांच्या अधिकारी होत्या; परंतु वेदविद्या शिकलेल्या नव्हत्या. त्यांनीं वैदिक क्रिया स्वतंत्र केल्याचें महाभारतांत वर्णन नाहीं.

साधारण लिहिणें वाचणें व धर्म यांचें शिक्षण दिलें जात असून क्षत्रिय स्त्रियांना ललितकलांचेंही शिक्षण महाभारतकाळीं देत असत ही गोष्ट विराट पर्वांतील हकीकतविरून दिसते. विराटकन्या उत्तरा हिला गीत, नृत्य व वादित्र शिकविण्याकरितां बृहन्नडेस ठेविलें होतें; या वर्णनावरून प्राचीनकाळीं क्षत्रिय स्त्रियास गीत-नृत्य शिकवीत असत. हल्लीं गीत-नृत्य स्त्रियांस शिकविणें निंद्य मानलें जातें, परंतु महाभारत काळीं तें क्षत्रिय कन्यकांस शिकवीत असत. तें शिकविण्यासाठीं विराटाच्या राजवाड्यांत निराळी नृत्यशाळाही बांधली होती असें वर्णन आहे. नृत्य शिकविण्यासाठी विस्तीर्ण जागा पाहिजे हें उघड आहे, तेव्हां असें शिक्षण देणें श्रीमंत लोकांसच शक्य होतें. हें शिक्षण कुमारिकांना देत असत आणि त्याच्या विशेष गुणांपैकीं लग्नाच्या वेळीं हाही एक गुण मान्य केला जात असावा. उत्तरेबरोबर राजवाड्यांतील व बाहेरील ाणखी कुमारिका शिकत होत्या असें वर्णन आहे. 'सुताश्च मे नर्तय याश्च तादृशीः । कुमारी-पुरमुत्ससर्ज तम् ' या वाक्यावरून हें अविवाहित मुलींचें शिक्षण असलें पाहिजे. स्त्रियांना कुमारीदशेंतच शिक्षण देणें योग्य आहे व स्त्रियांना कुमारीदशेंतच शिक्षण देण्याचा सांप्रदाय त्या वेळीं असला पाहिजे. लग्न झाल्यानंतर त्या संसारांत ताबडतोब पडत, तेव्हां शिक्षणाचा वेळ कुमारीदशेंतच होता. स्त्रियांना ब्रह्मचर्याश्रम नव्हता आणि गुरुगृहीं वासही नव्हता. पण त्यांचें शिक्षण पित्याच्या गृहीं शिक्षकाकडून होत असे असें वरील वर्णनावरून दिसतें व हें शिक्षण मुख्यतः ललितकलांचें होतें. त्यांत नृत्यगीतवादित्र हे विषय विशेषतः क्षत्रियकन्यकांचे असत. नृत्यशाळेंत शिक्षण मिळालेल्या मुली आपल्या घरोघर जातात व रात्रीं नृत्यशाळा शून्य असते असें वर्णन " दिवात्र कन्या नृत्यन्ति रात्रौ यान्ति यथागृहं" (वि० अ० २२) आहे. तेव्हां बाहेरच्याही मुली शिकण्यास येत परंतु तेथें राहत नसत हें उघड आहे.

नृत्यगीत शिकविण्यास बृहन्नडेला विराटानें ठेविलें यावरून स्त्रियांना म्हणजे मुलींना हे विषय शिकविण्यास पुरुष ठेवीत नसत असा अंदाज होतो. बृहन्नडेला शिक्षण देण्यास ठेविलें हें ी आश्चर्य करण्यासारखें आहे. कारण हिजडे लोक सर्वतोपरी व्यवहारांत त्याज्य आहेत असें मत नेहमीं असलेलें दिसतें. बृहन्नडा हा पुरुष नसून क्लीब आहे अशीही परीक्षा विराटानें केल्याचें वर्णन आहे. तो खोजा नव्हता हेंही यावरूच उघड आहे. किंबहुना, अन्यत्र वर्णिलेल्याप्रमाणें खोजा बनविण्याची दुष्ट व निंद्य चाल भारती आर्यांत कधींच नव्हती, निदान महाभारतकाळापर्यंत नव्हती. प्राचीन बाबिलोनियन, असिरियन, पर्शियन वगैरे लोकांत ती असून भारती आर्यांत ती नव्हती व अजूनही त्यांत नाहीं हें त्यांस भूषणावह आहे. असो, बृहन्नडा क्लीब आहे अशी परीक्षा करून विराटानें त्यास कुमारींस नृत्य शिकविण्यास अन्तःपुरांत पाठविलें या वर्णनांत

महाभारतकाळीं मुलींस नृत्य शिकविण्यासाठीं क्लीबांचीच योजना करीत असें प्रथम दिसतें. परंतु कालिदासाच्या मालविकाग्निमित्र नाटकावरून तसेंही दिसत नाहीं. मालविकेस नृत्य शिकविणारे दोघे आचार्य गणदास व हरदास हे क्लीब होते असें वर्णन नाहीं; तेव्हां हें एक गूढच आहे स्त्रियांस नृत्य शिकविण्यास किंवा गाणें शिकविण्यास स्त्रियांचा उपयोग कोठेंच करीत नाहींत हेंही एक दुसरें गूढ आहे. पाश्चात्य देशांतही स्त्रियांस नृत्यगीत शिकविलें जातें; पण तें शिकविणारे पुरुषच असतात. असो. अर्जुन सुदृढ, सुस्वरूप व तरणाताठा असा दिसत असल्यानें तो स्त्रियाचे अलंकार घालून क्लीबवेषानें आलेला खरोखर क्लीबच आहे कीं नाहीं याची परीक्षा विराटानें करविली असाच येथें गर्भितार्थ घेतला पाहिजे असें आमचें मत आहे. कुमारिकांना नृत्यगानादि कला शिकविण्यास पोक्त वयाचे पुरुषशिक्षकच सामान्यतः ठेवीत असावेत असें दिसतें. असो. असें शिक्षण सामान्य स्त्रियांना देणें शक्य नाहीं हें उघड आहे. स्त्रियांना पुरुषांप्रमाणें शिक्षण अवश्य आहे असा कटाक्ष नव्हता. पुरुषांना ज्याप्रमाणें गुरुगृहीं जाऊन शिकलेंच पाहिजे असा नियम होता त्याप्रमाणें स्त्रियांना नियम नव्हता. यामुळें सामान्य स्थितींतील स्त्रिया एकंदरीनें अशिक्षित असाव्या असें दिसतें. ब्राह्मणक्षत्रियांच्या मुली महज मिळणाऱ्या शिक्षणानें अधिक सुशिक्षित असाव्या मात्र क्षत्रिय मुलीस ललित कला शिकविण्यास त्यांच्या घरीं शिक्षक ठेवीत असत. याप्रमाणें महाभारतकाळीं स्त्रीशिक्षणाची परिस्थिति होती असें आपल्यास एकंदरीनें म्हणतां येतें.